

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

---

*Присвячено 70-річчю визволення
Харківської області від німецьких загарбників*

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ**

**Матеріали міжнародної науково-практичної конференції
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди
20 – 21 вересня 2013 року**

Харків
2013

*Друкується за рішенням вченої ради
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
Протокол № 1 від 9 вересня 2013 р.*

Редакційна колегія: В. Я. Білоцерківський – д-р іст. наук, проф.; С. В. Бережна – д-р. філос. наук, проф.; А. В. Губа – д-р. пед. наук, проф.; О. В. Дьякова. – канд. іст. наук, доц.; Т. І. Пікалова – канд. іст. наук, доц.; М. І. Калашніков

**Актуальні проблеми регіональних досліджень Великої Вітчизняної війни :
Матеріали Міжнародної наукової конференції (Харків, 20-21 вересня 2013 р.).
– Харків : Колегіум, 2013. – 300 с.**

ISBN 978-966-8604-90-4

Збірник матеріалів присвячено 70-річчю визволення Харківської області від німецьких загарбників. У збірнику зібрані статті провідних науковців України, Росії, Молдови, Узбекистану, Ізраїлю, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, краєзнавців, студентів та школярів. У статтях висвітлюються теоретико-методологічні, історіографічні, методичні проблеми історії Великої Вітчизняної війни регіонального характеру.

Збірник розрахований на науковців, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, студентів, школярів, краєзнавців.

Позиція редакції може не збігатися з думками авторів. Статті друкуються за авторською редакцією. За достовірність викладеного матеріалу відповідальність несе автор.

ISBN 978-966-8604-90-4

© Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди, 2013.
© Автори статей, 2013.

ЗМІСТ

ОУН-УПА І ГІТЛЕРІВСЬКІ СПЕЦСЛУЖБИ: ДО ІСТОРІЇ СПІВРОБІТНИЦТВА <i>Чайковський А.С.</i>	5
ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ З ПРИВОДУ РЕГІОНАЛЬНОГО ВИМІРУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ <i>Лисенко О.Є.</i>	26
ФОРМИРОВАНИЕ ОТВЕТСТВЕННОГО ОТНОШЕНИЯ К ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТ- ВЕННОЙ ВОЙНЫ В УСЛОВИЯХ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО РАЗРЫВА ПОКОЛЕНИЙ <i>Астахова Е.В.</i>	35
ФАКТОРЫ КОРЕННОГО ПЕРЕЛОМА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ НА ЮГЕ РОССИИ <i>Матишов Г.Г., Кринко Е.Ф.</i>	41
ІНТЕРНОВАНІ ІНОЗЕМЦІ В РОБОЧИХ БАТАЛЬЙОНАХ НА ХАРКІВЩИНІ У 1945-1949 рр: ОРГАНІЗАЦІЙНО-СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТ <i>Потильчак О.В.</i>	46
МОЛОДЬ ТА ДІТИ – ПОТЕНЦІЙНИЙ ТРУДОВИЙ РЕЗЕРВ СРСР У РОКИ НІМЕЦЬКО- РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941-1945 рр. <i>Салата О.О.</i>	53
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ <i>Шайкан В.О.</i>	62
НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ВОЙНУ НЕМЕЦКИХ УЧЕНЫХ <i>Скоробогатов А.В.</i>	68
МОЛДАВСКАЯ ССР ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ (июнь-август 1941 г., март-август 1944 г.) <i>Шевченко Р.А.</i>	79
ВКЛАД ЮЖНОУРАЛЬЦЕВ В ОСВОБОЖДЕНИИ СЛОБОЖАНЩИНЫ ОТ НЕМЕЦЬКО- ФАШИСТСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ <i>Новиков И.А.</i>	89
ГРИГОРІЙ МАЛИНКО – ГЕРОЙ, НЕ УДОСТОСНИЙ ГЕРОЙСЬКОГО ЗВАННЯ <i>Шепель В.М.</i>	92
ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК ОДНО ИЗ ГЛАВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СОВРЕМЕННОГО ВУЗА <i>Чибисова Н.Г., Овакимян О.С.</i>	98
О ЧЕМ МОЛЧАТ УЧЕБНИКИ: ЦЕНА ПОБЕДЫ СОВЕТСКИХ ВОЙСК В СТАЛИНГРАДСКОЙ БИТВЕ <i>Васильева О.А.</i>	104
СТАТУС РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: НА ТЕРЕЗАХ МІЖНАРОДНОГО, НАЦИСТСЬКОГО ТА РАДЯНСЬКОГО ПРАВА <i>Пастушенко Т.В.</i>	110
НЕКОТОРЫЕ СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ ЭВАКУАЦИИ В УЗБЕКИСТАН В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ... <i>Иофе В.Г.</i>	125
ПРЕЗЕНТАЦИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНОЙ ВЫСТАВКИ «НА ЛИНИИ ОГНЯ. ЕВРЕИ СССР В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941-1945 гг. ОПЫТ КОЛЛЕКТИВНОГО ПОРТРЕТА» И БУКЛЕТА-ПАМЯТКИ МУЗЕЯ «ЭНЕРГИЯ МУЖЕСТВА» (ХАДЕРА, ИЗРАИЛЬ) <i>Рейхман Г.</i>	132
БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ 1941-1943 ГГ. И ХОЛОКОСТ В ВОСТОЧНЫХ РАЙОНАХ УКРАИНЫ В ПИСЬМАХ, ДНЕВНИКАХ И ФОТОГРАФИЯХ: ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВА НІПЦ ХОЛОКОСТ И АРХИВОВ г. МОСКВЫ <i>Терушкин Л.А.</i>	138
ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ УСНОЇ ІСТОРІЇ В ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ З ПРОБЛЕМАТИКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В МЕЖАХ КУРСУ ІСТО- РІЯ УКРАЇНИ В ТЕХНІЧНОМУ ВНЗ <i>Солошенко О.М., Арзуманова Т.В.</i>	145
ТАЄМНЕ КОНСТРУКТОРСЬКЕ БЮРО ХІПЗ <i>Бадєєва Л.І.</i>	153
ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА В ПЕСНЯХ И ЧАСТУШКАХ <i>Белецкая Е.М.</i>	158
СЕЛИЩЕ СТАРИЙ САЛТІВ В РОКИ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ (1941 – 1943 РОКИ) <i>Гончарова О. С.</i>	167
БУЛАЦЕЛІВСЬКА ТА ВОЛОХОЯРСЬКА НАСТУПАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ (листопад – грудень 1941 р.) <i>Дейнеко С.М.</i>	176

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ШКОЛЬНИКОВ В ГОД 70-ЛЕТИЯ КУРСКОЙ БИТВЫ СРЕДСТВАМИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ШКОЛЫ И СОЦИУМА г. БЕЛГОРОДА <i>Дудка А.И.</i>	183
ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ТОПОНІМІЦІ ХАРКОВА <i>Дьякова О.В.</i>	189
ЩОДО ЗАСТАРІЛОСТІ ТА ВІДСТАЛОСТІ ЛІТАКІВ ВИНИЩУВАЛЬНОЇ АВІАЦІЇ ВПС РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ <i>Заборовський В.В.</i>	195
К ВОПРОСУ О ПРИЧИНАХ ГИБЕЛИ ХАРЬКОВСКОГО ПОДПОЛЬЯ В ГОДЫ ФАШИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ <i>Москалев Б.Г., Москалева Н.П.</i>	198
ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ТА ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКИХ ВИШАХ <i>Павлова Т. Г.</i>	204
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В СТАРШИХ КЛА- САХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ <i>Сударкіна О.О.</i>	210
ГВАРДЕЙСКИЕ АРМИИ В БОЯХ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ХАРЬКОВЩИНЫ (АВГУСТ- СЕНТЯБРЬ 1943 г.) <i>Юрченко Н.С.</i>	214
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ ХАРКІВСЬКОГО ПРИКОРДОННОГО УЧИЛИЩА НА ФРОНТАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ <i>Казус В.О.</i>	219
СЛОВО ДО ЖИВИХ: А.Л. МУРАТОВ НА ВІЙНІ <i>Величко Т.Ю.</i>	224
У ВОЙНЫ НЕ ЖЕНСКОЕ ЛИЦО (ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ ОБРАЗЦОВОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ ХАРЬКОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО МЕДИЦИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА) <i>Перцева Ж. Н.</i>	230
НА ПРАВОМ ФЛАНГЕ МИУС-ФРОНТА (НЕИЗВЕСТНАЯ ОПЕРАЦИЯ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТ- ВЕННОЙ ВОЙНЫ) <i>Афанасенко В.И.</i>	236
ОСВІТА НА СХОДІ ХАРКІВЩИНИ В ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (вересень 1942 – січень 1943) <i>Ісаєв О.Я.</i>	242
ЯЗЫК ТРЕТЬЕГО РЕЙХА: ВЛИЯНИЕ ВОЕННОГО ДИСКУРСА <i>Дудка Ю.К.</i>	251
БОРЬБА ПОДПІЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ БАРВНІКІВЩИНИ (1941 – 1943 рр.) <i>Пархоменко Н. Є.</i>	254
СУЧАСНІ АСПЕКТИ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ <i>Тітова О.О.</i>	260
ДЕСЯТЬ ІСТОРІЙ ПРО ГОЛОКОСТ У МІСТЕЧКУ ТОВСТЕ НА ПОДІЛЛІ <i>Дутчак С. Я.</i>	265
БОЙОВІ ДІЇ У РАЙОНІ СТАНЦІЇ ТАРАНІВКА ВЗИМКУ 1943 р. <i>Кухтін В.В.</i>	271
ВИЗВОЛЕННЯ КЕГІЧІВСЬКОГО РАЙОНУ ВІД ГІТЛЕРІВСЬКИХ ОКУПАНТІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ <i>Марущак Є.М.</i>	277
УСНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ <i>Арзуманова І.</i>	282
ПРОЯВЛЕНИЕ НЕОНАЦИЗМА В УКРАИНЕ <i>Пилипенко Е.А.</i>	284
ХАРЬКОВСКИЕ ПРАВЕДНИКИ МИРА <i>Воловик Л.Ф.</i>	287
Інформація про авторів	296

ОУН-УПА І ГІТЛЕРІВСЬКІ СПЕЦСЛУЖБИ: ДО ІСТОРІЇ СПІВРОБІТНИЦТВА

На основі щойно видрукованих документальних матеріалів, інших джерел та наукової літератури розглядаються маловідомі факти національної зради вождів ОУН і керівників УПА у роки Другої світової війни. Головна увага зосереджена на висвітленні їх тісної співпраці зі спецслужбами третього рейху на її завершальному етапі. Схарактеризовано основні напрями і методи цієї діяльності, її результати та головні особи розглядуваних подій.

Ключові слова: ОУН; УПА; СС; абвер; поліція безпеки; СД; Третій рейх; абверкоманди (абвергрупи); націоналісти; агенти; диверсанти; спецгрупи; спецоперація; стратегія; тактика.

На основе только что вышедших в свет документальных материалов, других источников и научной литературы рассматриваются мало известные факты национальной измены вождей ОУН и кормчих УПА в годы Второй мировой войны. Главное внимание сосредоточено на освещении их тесного сотрудничества со спецслужбами Третьего рейха на ее завершающем этапе. Охарактеризованы основные направления и методы этой деятельности, ее результаты и определяющие лица рассматриваемых событий.

Ключевые слова: ОУН; УПА; СС; абвер; полиция безопасности; СД; Третий рейх; абверкоманды (абвергруппы); националисты; агенты; диверсанты; спецгруппы; спецоперация; стратегия; тактика.

At the base of just published document materials, other sources and scientific literature the article describes the little-known facts of the national treason of the leaders of OUN and UPA during the Second World War. The main attention is given to their collaboration with the Special services of the Third Reich at the final stage. There are characterized the main directions and methods of this activity, its results and determinant personalities of that events.

Key words: OUN; UPA; SS; Abwehr; the Security Service; SD; the Third Reich; the Abwehr groups; the nationalists; the agents; the diversionists; the special groups; the special operation; the strategy; the tactics.

Двотомний науковий доробок “Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни”[8], за словами доктора історичних наук, професора Д.В. Веденєєва, є першим російським виданням, яке носить академічний характер і має на меті мовою документів різноманітного походження достатньо всебічно й комплексно висвітлити генезу, ідеологію, стратегію і тактику та провідні напрями діяльності, а також місце у міжнародних відносинах українського націоналістичного руху, передовсім революційної ОУН Бандери та її збройних формувань УПА [2, с. 228]. Враховуючи, що розміщені в ньому понад 500 документів представлені 15 архівами, зокрема РФ, України, Німеччини, Польщі та Білорусії, переважну більшість з яких (390) подано вперше, думка автора є цілком слушною.

Варто зазначити й наступне: за останні десятиліття в Україні масовими накладами видаються переважно лише “наукові праці”, що прославляють “звитяжність і жертвність” у роки Другої світової війни націоналістичних організацій і бойовиків УПА, у яких забувають згадати про тіньову, якщо не сказати більше, сторону їх “мужності і відваги”. Водночас справжні захисники і визволителі Вітчизни подаються виключно як “окупанти” та “прибічники сталінського режиму”.

Поява ж згадуваного збірника, як на наш погляд, є важливим, а головне – переконливим документальним джерелом для дійсно виваженого і об’єктивного розуміння нашого непростого історичного минулого. Упорядники праці наголошують: про діяльність ОУН і УПА публіцисти, мемуаристи та дослідники пишуть з різних позицій, нерідко залежно від власних політичних поглядів та переконань. “Принимая во внимание это обстоятельство, составители сборника сосредоточили свое внимание на сюжетах, вызывающих наиболее острые споры, связанные во многом с отсутствием достаточного количества источников, и требующих дополнительного изучения” [8, т. 1, с. 5]. Серед останніх – партнерство ОУН з нацистами, участь націоналістів і упівців у збройному протистоянні з Червоною армією та радянськими партизанами, в репресіях проти мирного населення тощо.

Особливу увагу привертають документи стосовно тісної співпраці ОУН і УПА зі спецслужбами третього рейху – абвером і головним управлінням імперської безпеки (райхсзіхерхайдтсхауптamt – скорочено РСХА)¹. Зокрема, один із них свідчить: домовленість вищих представників ОУН і нацистської Німеччини про взаємодію “привели к полному соглашению между немцами и Бандерой”, який ще у квітні 1941 р. отримав 2,5 млн. рейхсмарок. Стільки ж дісталось і його головному опоненту Андрію Мельнику. Гітлерівці погодились забезпечувати бандерівців зброєю та спорядженням. У свою чергу “розкольник” ОУН “обязался давать своих людей для обучения диверсионной работе в немецких школах, переводчиков для немецких штабов и активизировать диверсионную, разведывательную и повстанческую работу в советском тылу...все пункты договора, как немцами, так и бандеровцами выполнены” [8, т. 2, с. 886 - 886].

Серед кількох сотень поданих у збірнику прізвищ привертає увагу неодно-

¹ Абвер (з нім. "захист", "оборона" – розвідувально-контррозвідувальний та диверсійний орган Вермахту (збройних сил гітлерівської Німеччини). Окрім центрального апарату при штабі Верховного командування Вермахту (ОКВ) діяло управління "Абвер-закордон", яке складалось з відділів: "Абвер-I" – розвідка; "Абвер-II" – саботаж, диверсії, терор; "Абвер-III" – контррозвідка. Найбільш утаємниченим був "Абвер-II". Йому підпорядковувалися спецібатальон (згодом, полк, дивізія) "Бранденбург-800" та полк "Курфюрст", основне завдання яких була диверсійно-підривна діяльність в тилу противника.

Практичну роботу, зокрема проти СРСР, проводили і периферійні підрозділи абверу - "Абвершталле" (АСТ) - "Кенісберг", "Вена", "Краків". Усі вони належали до управління "Абвер-закордон". Структурно АСТ складалось з абверкоманд, останні з невеликих абвергруп. У 1943 р. назва абверкоманд і абвергруп зазнала змін. Перші стали називатися "Frontaufklarungs kommando" (ФАК) – фронтова розвідувальна команда, другі - "Frontaufklarungstrupp" (ФАТ – фронтова розвідувальна група). У 1939 р. Головне управління поліції безпеки рейху (гестапо і кріпо) біло об’єднано з Головним управлінням служби безпеки (СД) у єдиній структурі – РСХА. Очолив його группенфюрер СС Гейдріх, а після його смерті (1942 р.) – обергруппенфюрер СС Кальтенбрунер. Офіційно їхня посада називалася начальник поліції безпеки і СД.

разово згадуване одне з них – капітан Кірн². Дещо інакше – Керн, майор Дмитро Вінц (Юго-Вінцель, псевдонім “Кірн”) – знаходимо це ім’я в мемуарах Отто Скорцені, у сьомому томі “УПА в світлі німецьких документів” англійською мовою, а також в списку офіційного складу абверкоманди 202. У 1941–1944 рр., як один із структурних підрозділів АСТ “Краків” у складі чотирьох абвергруп (204, 205, 206, 220), Полтавської і Запорізької диверсійних шкіл, спеціальних курсів та збірного табору агентів, під кодовою назвою “Зюд”, згодом “Зюд Б”, “Норд-Україна” (польова пошта № 57662) із завданням диверсійно-підривної роботи, остання діяла у бойових порядках військ Вермахту [7, с. 140]. Спочатку це була територія Польщі, а з початком війни проти Радянського Союзу тили Південно-Західного та Південного, пізніше Українських фронтів. “у травні 1941 р., – свідчив у СМЕРШі⁴ фельдфебель Альфонс Паулюс, – я отримав призначення в пункт абверу у м. Краків³ в підгрупу II (диверсії, повстання, терор)... Йому підпорядковувались пункти (абвергрупи – А. Ч.) у Варшаві, Любліні, а з часом у Львові. Районами нашої діяльності були генерал-губернаторство (окупована територія Польщі – А. Ч.) та Західна Україна.

Пункт абверу мав наступні завдання:

- розвідка російських областей Західної України;
- підготовка і проведення диверсій та підривної роботи в тилу росіян;
- використання українського націоналістичного руху в інтересах Німеччини...

Підгрупа її опікувалася підготовкою жителів Західної України до виконання спеціальних завдань...; підривною пропагандою в тилу росіян; закиданням агентів на російську територію та організацією повстань українського населення... начальником підгрупи був підполковник Ернст цу Ейкерн...

Ейкерн призначив мене начальником фінансової частини підгрупи II і я відав її касою. Через мене здійснювалось фінансування “мельниківців” і “бандерівців”. найважливішим завданням підгрупи було їх використання проти Росії”. Че-

---

² Справжнє ім’я – Дітріх Фердинанд Вітцель (1917 - ?) другу світову війну зустрів молодшим офіцером Абверу. службу розпочав у батальйоні “Бранденбург 800”. Як штатний співробітник німецького посольства в Афганістані у 1941–1943 рр. з розвідувально-диверсійною місією перебував у Кабулі.

Завдання: організація сепаратистських політичних рухів, військових тренінгів колабораціоністів, їх бойове і технічне забезпечення. Брав участь в підготовці операції “тигр”. За участю пуштунських сепаратистів з північних провінцій англійського Індостану вона була спрямована проти англійців, остання зазнала невдачі [15].

Досвід диверсійно-розвідувальної роботи у цей період опирався на кілька “кітів”:

- безпосередній зв’язок між зацікавленими сторонами через лінію фронту (кордон);
- посилення планових бойових дій в тилу супротивника за участю сепаратистських (колабораціоністських) сил;
- системні поставки зброї і спорядження “народним повстанцям”;
- організація навчання колабораціоністських кадрів для організації диверсійно-підривної, терористичної та розвідувальної роботи.

³ СМЕРШ – «Смерть шпигунам» - розвідувально-контррозвідувальний орган Червоної(Радянської) армії у 1943-1946 рр.

рез свого представника Фабера бандерівці щомісячно отримували 5 000 руб., 10 000 злотих, 3 000 пенго, 4 000 крон” [8, т. 2, с. 768-769].

Згадуючи про підготовку Вермахту до вторгнення в СРСР, начальник VI управління (СД – нацистська служба розвідки) РСХА бригадефюрер СС Вальтер Шелленберг писав: “Виникли великі труднощі у тому, щоб приховати мобілізацію військ. Вони поглиблювалися постійним протистоянням між Мюллером (начальником IV управління гестапо – *А. Ч.*) і Канарісом (шефом абверу – *А. Ч.*) з питання використання українських націоналістичних лідерів Мельника і Бандери на польсько-російських фронтових рубежах. Військова секретна служба хотіла використати ці українські групи, Мюллер заперечував. Він вважав, що націоналістичні лідери переслідують власні політичні цілі⁴ і, як правило, застосовують зовсім недопустимі методи роботи... Я особисто намагався не брати участі в дискусіях з даного питання. суперечки, зазвичай, мали затяжний і жовчний характер” [12, с. 198-199].

Окрім Ернста цу Ейкерна очільниками абверкоманди 202 у свій час були майори Зелігер⁵ (він же Бенеш) та Карл Хелльвіт. Кірн був заступником у Хелльвіта. Після вбивства у серпні 1944 р. шефа польськими партизанами очолив диверсійний орган. На останній період його існування випав і зірковий час нашого героя – капітана, згодом майора Кірна. Саме тоді він став кавалером щонайменше двох значущих для нього нагород – Лицарського хреста Третього рейху і золотого Хреста заслуги УПА...

Під час Великої Вітчизняної війни шлях абверкоманди 202 проліг з району Кракова до Львова. За даними співробітника абвергрупи 220 Йосипа Климчука, з міста Лева команда “передислокувалась до Кременця, Старого Костянтинова (с. Кузьмін), с. Садки, 10 км від Бердичева, далі с. Піковець поблизу Умані” [8, т. 2, с. 690]. З вересня 1941 р. до осені 1942 р. абверівці перебували в Полтаві (вул. Монастирська, 14), потім у Харкові, Запоріжжі, Кіровограді та Вінниці – поблизу фронтової ставки Гітлера. З визволенням території України вимушено вирушили зворотним шляхом – спочатку до Львова (вулиця Бема, № 7 і № 18), звідти до Кракова. тут же (по вулиці Стражевського, 42/10) облаштувався і диверсійний навчальний центр. У січні 1945 р. штаб команди перебрався до міста Коллін, потім Гросс-Влосск (Чехословаччина). Тут її застала капітуляція нацистської Німеччини [7, с. 141].

Ударною силою абверкоманди вважалися оунівці, а також колаборанти із військовополонених зокрема військовополонені та кримінальний елемент. Вишкіл диверсантів і агентів проводився у підпорядкованих їй школах. Професійні навички удосконалювалися у збірному таборі на спеціальних курсах. “Практику” від-

⁴ У вересні 1939 р. разом з гітлерівським Вермахтом українські націоналістичні боївки (близько 8 тис. осіб) вчинили диверсії та збройні напади на польські військові, державні та промислові об’єкти в Західній Україні. останні супроводжувались небаченою жорстокістю та насильством. Захопили оунівці і чимало польських військовослужбовців, поліцейських, жандармів тощо, а також велику кількість зброї, зокрема танки, гармати, кулемети та ін. [9, с. 5].

⁵ За іншими даними – Заліче. Служив у дивізії “Бранденбург”. Загинув у липні 1944 р.

бували в тилах Червоної армії. Головне завдання – диверсії на військових і промислових об'єктах, терористичні акти, нацистська пропаганда та збір розвідувальних даних. Зазвичай діяли у радянських військових одностроях, форменому одязі співробітників НКВС і НКДБ, міліції, внутрішніх та прикордонних військ. Не цуралися й інших способів маскування. Практикувалося зокрема засилання диверсантів-інвалідів, а також жінок, навіть дітей.

Окрім диверсійно-терористичних підрозділів абверу з дивізії “Бранденбург” і полку “Курфюрст”, активну діяльність на Східному фронті розгорнули і органи поліції безпеки та СД, зокрема диверсійно-розвідувальні центри РСХА “Цеппелін” та “Ваффен СС Ягдфербанд”. У Вермахті перші формування спеціального призначення з’явилися напередодні Другої світової війни. Ініціатором їх появи став адмірал Вільгельм Канаріс. Формувалися вони у м. Бранденбург, звідси назва “брандербуржці”. Спочатку це були десантні роти, згодом окремий “Батальйон спецпризначення 800”. Його особовий склад брав участь у диверсійних акціях у Голландії, Бельгії, Люксембурзі, Північній Франції, Лівії, Єгипті, Тунісі тощо. У 1940 р. під аналогічною назвою на базі батальйону було сформовано полк, а в листопаді 1942 р. дивізію, яка увійшла до стратегічного резерву ОКВ. Напередодні та у роки війни “бранденбуржці” та “курфюрстці” були помічені у багатьох спецопераціях на Сході, зазвичай як невеликі диверсійно-розвідувальні групи.

В СС підрозділи спецпризначення (батальйони і їм рівні) було започатковано у квітні 1943 р. Один із них, під умовною назвою “Фріденталь” (дислокувався у м. Фріденталь поблизу Берліна), очолив гауптштурмфюрер СС (капітан), згодом оберштурмбанфюрер СС (підполковник) Отто Скорцені. Він же став і командиром усіх “мисливських” частин СС, що отримали назву “винищувальне з’єднання військ СС” (“Ваффен СС Ягдфербанд”). У 1944 р. після реорганізації абверу у підпорядкування скорцені увійшли і спецпідрозділи Вермахту і Люфтваффе. У розпорядженні його штабу знаходились також авіаційна ескадрилья, повітрянодесантний і єгерський батальйони. Останній з часом було переформовано в “СС Ягдфербанд – Ост (Схід) і Центр”. Тут же діяв і спецпідрозділ “9-Staffel”, основне завдання якого полягало у виготовленні документальних фальшивок. Очолював його зондерфюрер Федт. Працювали у ньому фахівці як із числа німців, так і колаборантів. При підробці документів для диверсійно-розвідувальної діяльності у радянському тилу використовувалась інформація про дислокацію частин і з’єднань Червоної армії на тій чи іншій ділянці фронту, трофейні печатки, штампи, червоноармійські книжки, командирські посвідчення, нагороди тощо. Розвідувальні дані про радянські війська, документи та ін. надходили від відділів “1Ц” дивізійного і армійського рівня Вермахту, а також від ОУН і УПА.

Готуючись до неминучого краху Третього рейху, штатні співробітники німецьких спецслужб і їх агентура стала запасатися підробними солдатськими кни-

жками та цивільними паспортами ("Kennkarten"). Одним із центрів з їх виготовлення став спецпідрозділ "9-Staffel", місце перебування якого змінювалося залежно від ситуації на фронтах. Останнім з них став замок одного із австрійських вельмож поблизу Гросс-Воссека і Коліна [8, т. 2, с. 804].

Придатних для служби в "мисливських частинах" офіцерів, унтер-офіцерів і рядових відбирали у Вермахті, абвері, дивізії "Бранденбург", загальних СС, поліцейських батальйонах і ротах тощо. "Почесне" місце в "Ягдфербанді" посіли колаборанти різних національностей, зокрема з числа українців. В основу теоретичної підготовки та практичної діяльності диверсантів багато у чому було покладено ті ж стандарти, прийоми та методи, що і "бранденбуржців".

Керівним органом "мисливських частин" СС виступав один із відділів VI управління РСХА. Спецпідрозділи Вермахту й СС використовували переважно уніформу супротивника⁶.

Незважаючи на потуги гітлерівського військово-політичного керівництва, події на радянсько-німецькому фронті розгорталися за непередбачуваним сценарієм. Вкрай невдалим для нацистської Німеччини та багатьох її вищих чинів, зокрема для незмінного упродовж багатьох років очільника абвера адмірала Вільгельма Канаріса, став 1943 рік. Вальтер Шелленберг: "Канаріса стали відверто підозрювати у зраді... До того ж він став працювати все гірше. Не дивлячись на небачений розум, його поведінка стала непередбачувана, і у багатьох склалось враження про поразницькі настрої шефа військової розвідки та контррозвідки... До 1944 р. особисті і професійні недоліки Канаріса настільки скомпрометували його в очах Гітлера, що він був усунутий з посади" [12, с. 342-344].

Останнє трапилося у лютому того ж року. колись могутній абвер втратив не лише чималі владні повноваження, але й став лише невеликою частиною Головного управління імперської безпеки. Його функції розподілилися між СД і геста-

---

⁶ За безпосередньої участі Скорцені були проведені операції «Дуб» (звільнення із-під арешту Муссоліні), «Фавст-патрон» (захоплення угорського регента адмірала Хорті), «Гриф» (спецоперації проти союзників Арденнах) та ін.. Менш вдало або ж поразкою завершилися диверсійні спроби під умовною назвою «Стрибок у довжину» (терористичного акту у листопаді у 1943р. в Тегерані проти Ф.Рузвельта, У.Черчілля і Й.Сталіна), «Вовк виє» (арешт маршала Філіпа Петана), намагання захопити в полон Йосипа Броз-Тіто та ін.

Безумовно, виявивши винахідливість та енергію, цей високий (195 см), широкоплечий чоловік зі шрамом на обличчі, став одним із найбільш відомих офіцерів СС. Пропаганда Третього рейху створила із Скорцені нацистського героя, взірць для наслідування німецькою молоддю.

У березні 1942 р. РСХА утворив спеціальний розвідувально-диверсійний орган під умовною назвою "Унтернемен Цепелін" (підприємство Цепелін), основним завданням якого була підривна діяльність і політична дезорганізація тилу Радянського Союзу – закидання в глибинні тиліві райони оборонного значення спеціально навчених диверсійно-розвідувальних груп. Підвищеною увагою "Цепеліна" користувалися й національні області та республіки, на території яких планувалось розгорнути активну націоналістичну пропаганду, проводити збір розвідданих, терористичні акти тощо.

Окрім відділів (піввідділів), відділень до "Цепеліна" структурно належали і спеціальні команди (зондеркоманди), неа які, як правило, покладались особливі терористичні завдання в оперативних районах армій і груп армій Вермахту на Східному фронті. Зазвичай діяли вони у тісному контакті із групами поліції безпеки і СД.

Управлінським органом "Унтернемен Цепелін" виступало управлінням Шелленберга.

по⁷. Події справили відповідний вплив і на долю згадуваного капітана Кірна.

В умовах масштабного наступу радянських військ відбулося і остаточне порозуміння між верхівкою ОУН і УПА та нацистським керівництвом в особі рейхсфюрера СС Гімmlера, фельдмаршала Кейтеля, інших нацистських бонз. Зондерфюрер відділу С “Амт Міл” Марсель Цінк⁸ свідчив: “Влітку 1944 р. німецька політика стосовно УПА зазнала змін ... Зокрема, у серпні вдалося досягнути угоди між німецьким урядом, з одного боку, і представниками УПА, з іншого. Бандеру було звільнено із тюремного ув’язнення, і з ним підписано тимчасову угоду. Остання передбачала – вирішення політичних питань відкладається на майбутнє. Зараз обидві сторони приступають до обговорення усіх проблем, що стосуються спільної боротьби проти більшовиків. Було ухвалено рішення негайно припинити будь-які ворожі дії щодо кожної зі сторін... Деталі організації т. зв. українського уряду я забув ... Наскільки пам’ятаю, у Берліні діяли політичне і військове управління українського повстанського руху, що підпорядковувалися якійсь вищій організації ... На її чолі стояв Бандера. Військовим представником УПА в німецькій армії було визначено доктора Орлова⁹..., для ведення спільної боротьби проти СРСР представни-

⁷ Таємним распоряженням фюрера подальше місце абверу у структурі німецьких спецслужб визначалося наступним чином: на базі його відділів І і ІІ (розвідка, диверсія), було утворено так зване «Амт Міл» (Військове управління – «Мілітерішес Амт»), яке увійшло у поодпорядкування Шелленберга; віділл ІІІ (контррозвідка) Мюллер. Диверсійні підрозділи дивізії «Брандербург» стали «власністю» О.Скорцені. В структурі сухопутних військ Вермахту залишилися лише частина підрозділів колишнього відділу «Абвер ІІІ» у вигляді відділу «Шеф Труппенабвер», який опікувався контр розвідувальною роботою у Вермахті та таборах військових полонених на Східному (Fremde Heere Ost) і Західному (Fremde Heere West) фронтах. У цей період помітно зросла роль відомства генерал-майора Рейнгардта Гелена “Іноземні армії Сходу”, яке представляло інтереси німецьких сухопутних сил (ОКХ). “Коли він (Гелен. – А. Ч.) стає спадкоємцем адмірала Канаріса у справах Сходу”, - писав французький дослідник Аллен Герен, - “сірий генерал” (цей “псевдонім” Геллен отримав вже після війни, будучи керовником Федеральної розвідувальної служби ФРН – А. Ч.) дійсно робить велику ставку на УПА, яка на той час перебувала у розквіті. Він вірить у можливість ефективного використання зрадників, що об’єдналися під знаком тризуба. Демонструючи в своїй особі повстанців, начебто ведучих боротьбу проти німців, вони створили підривну профашистську організацію. Подібне маскування прийшлося до вподоби начальнику відділу “Іноземні армії Сходу”, і він вживає усі засоби перестороги, щоб мати можливість командувати бандерівцями. Ці кроки зовнішні, оскільки він знайшов підтримку генерала Варлімонта, одного із впливових керівників ОКХ.

⁸ Цінк Марсель Тейофіль – співробітник абвергрупи 203 (зондеркоманда 203), яка діяла при 1-ї танковій армії Вермахту. Займалась диверсійно-розвідувальною роботою в тилах Північно-Кавказького, згодом 2-го Українського фронтів, вела контррозвідку проти партизанів. у Західній Україні відома як “Баутрупп 1/203”. Тісно співпрацювала з ОУН і УПА. Після підпорядкування абвера РСХА Цінк став працювати у його Військовому управлінні.

⁹ Він же Грінюх Іван (Всеволод), (1907–1994), псевдонім “доктор Орлов”, “Данилов”, “Прістер”, “Герасимовський” та ін. Уніатський священик, доктор богослов’я, професор. у вересні 1939 р. втік до Польщі. З березня 1941 р. капелан батальйону “Нахтігаль”, капітан Вермахту. кавалер нацистського Залізного хреста, Золотого хреста бойової заслуги УПА. Працював у Міністерстві окупованих східних областей Альфреда Розенберга. Член Головної ради ОУН. Головний представник ОУН і УПА у переговорах з польським націоналістичним підпіллям, румунами, угорцями, а головним чином з німцями. У цей період виступав під псевдонімом “Герасимовський”. Тісно співпрацював з ФАК 202. З 1945 р. – в еміграції у Західній Німеччині. один із ініціаторів утворення “Антибільшовицького фронту народів”. Керівник (1948–1953) зв’язків Української головної визвольної ради (УГВР) із націоналістичним підпіллям і УПА в Україні. Характеризуючи Грінюха, співробітник абверкоманди 202 Зіфрід Мюллер свідчив: “З кінця 1944 р. представником південного штабу УПА в “Абверкоманді 202” став професор Данилов, псевдо “Орлов”, близько 43 років, середнього зросту, кремезної статури, брюнет. Вільно володіє німецькою, французькою і англійською мовами, перед війною працював професором філософії. В УПА мав чин полковника... В “Абверкоманду 202” Данилов прибув з власним штатом працівників (7 осіб – А. Ч.)...

Він (Данилов – А. Ч.) сприяв керівництву “Абверкоманди” у вербуванні, навчанні та комплектуванні диверсійних груп із українських націоналістів, закиданню їх для проведення диверсій в тилу Червоної армії” [8, т. 2, с. 915].

ком Вермахту капітана Кірна, командира ФАК 202... Таким чином уся робота щодо організації спільної роботи ... з боку УПА здійснювалась доктором Орловим, а зі сторони німецької армії капітаном Кірном” [8, т. 2, с. 793, 794].

За словами Цінка, район армійської групи Вермахту “Хейнріці”¹⁰ було розподілено на три зони, до кожної з яких для співпраці з УПА було призначено німецького представника. Подібний підхід обрала і УПА. Налагодили німці і радіозв’язок із її загонами, що діяли в радянському тилу. За напрямками діяльності фронтових груп колишнього абверу взаємодія з УПА розгорнулась у руслі системної підготовки диверсантів та агентів, координації бойових операцій, ведення розвідки тощо. Зокрема, на ФАТ 203 покладался обов’язок забезпечення УПА зброєю та боєприпасами, що надходили із Кракова, там же знаходився і доктор “Орлов”. “Місця для підвозу боєприпасів нам завжди давали представники зон УПА. У свою чергу вони отримували вказівки від доктора “Орлова”, або ж його помічника – Вінербальда. У колах УПА він був знаний під псевдонімом “Дор”... Загалом усі складові німецько-української співпраці... були у руках командира ФАК 202 Кірна. Він підтримував постійний контакт з командувачем фронту Шернером¹¹, а також центральним органом УПА. Окрім того, він же мав зв’язок із Головним управлінням імперської безпеки та керівниками політичних кіл Німеччини” [8, т. 2, с. 794-795, 797].

У 1944 р. в РСХА виник план закидання за лінію фронту невеликих бойових загонів, особовий склад яких стали підбирати не лише з числа колаборантів, але й німців. З цього приводу Гіммлером було видано спеціальний наказ. На перших

На запитання слідчого МДБ СРСР підполковника Сорокіна, яку підривно роботу в тилу радянських військ проводила “Абверкоманда 202”, Мюллер відповів: “З п’яти диверсійних шкіл, що були підпорядковані “Абверкоманді”, впритул до квітня 1945 р. керована мною школа “Мольке” готувала кадри диверсантів виключно з числа українських націоналістів. Їх вербування проводили працівники професора Данилова разом з офіцерами абверу.

Окрім того, “Абвергрупа 206” підтримувала зв’язок із загонами УПА в Карпатських горах. Із них ми поповнювали агентуру, навчали її у школах, а потім використовували для диверсійної роботи в тилу Червоної армії. (Лише у квітні 1945 р. через лінію фронту було закинуто три групи (25 осіб) під кодовою назвою “Пауль” для диверсій на залізничних комунікаціях в районі Сарни, Володимир-Волинський та Ковель – А. Ч.).

Разом із Степаном Бандерою Данилов мав намір втекти до союзників. Знаючи, що я володію французькою і англійською мовами, Бурлай (заступник Данилова – А. Ч.) пропонував мені приєднатися до них й разом перейти на бік американців...

Мені також відомо, що Степан Бандера отримав вказівку головного імперського управління безпеки зібрати українських націоналістів в районі Берліна й обороняти місто від наступавших радянських військ. Бандера сформував загони українських націоналістів, які діяли у складі німецького фольксштурму (ополчення, утворене шляхом тотальної мобілізації чоловіків віком від 16 до 60 років, а також жінок з 18 років – А. Ч.), а сам втік ... до м. Веймар” [8, т. 2, с. 915-916, 918].

¹⁰ У липні 1944 р. 1-я німецька танкова армія і 1-а угорська армії входили до складу групи армій Вермахту “Північна Україна” та дислокувались в центральній та південній частині Західної України. Наприкінці серпня обидві арії, об’єднані в армійську групу “Хейнріці”, відступили у Закарпаття й Словаччину.

¹¹ Шернер Фердинанд (1892–1973), генерал-фельдмаршал. кавалер лицарського хреста з дубовим листям, мечами і діамантами. З жовтня 1943 р. командир танкового корпусу, з квітня наступного – командувач групою армій “Південна Україна”, згодом командувач військами Вермахту “Північ”, потім “Центр”. Вирізнявся нечуваною жорстокістю до особового складу. З квітня 1945 р. очолив німецькі сухопутні війська. Арештований американцями, виданий радянським представникам. Засуджений на 25 років. у 1955 р. як не амністований військовий злочинець був переданий владі ФРН. За страту солдатів і офіцерів Вермахту без розгляду їх справи у суді у 1957 р. піддався німецькому кримінальному переслідуванню, вирок – 4,5 роки тюрми [4, с. 521-522].

порах йшлося про добровольців, але з часом у радянський тил “мав бути готовим вирушити будь-який німецький вояк із військ СС і Вермахту” [8, т. 2, с. 797].

Отто Скорцені: “На початку осені 1944 року нам у Фріденталі стало відомо, що ізольовані під час відступу групи німецьких солдатів приєдналися до партизанів Бандери. Серед тих хто вцілів, були і добровольці з 14-ї дивізії гренадерів “Галіція”, сформованої з українців і росіян Галичини та Волині.

У серпні 1944 року дивізія “Галіція” хоробро билася у котлі під Тернополем пліч-о-пліч з 18-ю танковою дивізією гренадерів СС “Хорст Вессель”, а також бойовою групою з бригади військ СС “Шарлемань” (складалася з французів – А. Ч.), – всі вони відзначилися у боях.

Я вирішив створити спецгрупу, у завдання якої входило і віднайдення Бандери та перемови з ним... Її командиром я обрав відрядженого із Вермахту капітана керна, який раніше проходив службу в дивізії “Бранденбург”. Керн розмовляв російською і польською¹². До складу групи включили десять унтер-офіцерів і рядових німців, а також біля двадцяти росіян, випробуваних антисталіністів з мого “мисливського загону Схід”. Тобто, у групі нараховувалося тридцять добре навчених і підготовлених до всього солдатів. Вони були забезпечені російським форменим одягом, взуттям, зброєю, табаком, підробними документами. З поголеними головами і двохтижневою щетиною на обличчі усі виглядали як російські солдати. Операцію ми назвали “Бурий ведмідь”.

Група Керна перетнула фронт у грудні 1944 року у східній Чехословаччині¹³. Через два тижні я вперше налагодив з її командиром закодований радіозв’язок. Керн зустрівся з Бандерою, бійці якого контролювали достатньо велику лісисто-гористу місцевість розміром 50 на 20 кілометрів... Бандера рішуче виступив проти ідеї відправки наших солдатів на Захід, щоб ті пробилися до німецьких позицій, і лише тому, що вони були йому потрібні... Погодився лише на евакуацію поранених. Його підлеглі у лісі підготували площадку для посадки літака. Однак на час закінчення робіт у підпорядкованій мені частині люфтваффе – “Бомбардувальній авіаційній ескадрильї 200”, вже не було пального. На парашутах ми зуміли скинути лише лікарів з медичним обладнанням, зброєю та боєприпаси. Керну і його людям я наказав пробиратися назад.

У надзвичайно складних умовах особовий склад, що брав участь в операції “Бурий ведмідь”, з радянського тилу повернувся у березні 1945 року... не дивлячись на це, Керн втратив лише п’ять чоловік. Ні один росіянин не дезертирував. Під кінець війни іноземні добровольці одержали підробні документи робітників, які начебто перебували на примусових роботах – щоб не піддавати їх небезпеці

¹² Окрім згадуваних і рідної німецької, Кірн володів англійською, фарсі тощо. Судячи з усього, він мав неабиякі лінгвістичні здібності.

¹³ Насправді це сталося у жовтні 1944 р. в Закарпатті. До рейху диверсанти повернулися літаком у листопаді.

видачі союзниками росіянам...” [5, с. 453-454].

Невеликий коментар до спогадів Скорцені. Перебуваючи по війні далеко від Німеччини, працюючи над мемуарами, він не мав можливості використати архівні документи. Готуючи спогади до друку, опирався виключно на власну пам’ять та особисті спогади офіцерів і генералів Вермахту та чинів СС. Не дивно, що в дорожньому “невідомо війна” ним допущено низку фактологічних помилок, зокрема і щодо особи Кірна. Певним чином подібне спостерігається і в сповіді Вальтера Шелленберга “Лабіринт” [12], який з’явився друком через декілька років по його смерті завдячуючи дружині та літературним помічникам.

Наголосимо й на такому: у 1944 р. фронтові диверсійно-розвідувальні команди абверу потрапили під опіку Скорцені. Цілком зрозумілим є його бажання засвідчити для історії власні заслуги у згадуваній операції. Однак документальні джерела переконують: роль Скорцені у цьому випадку була відносною. Основним організатором та її виконавцем була інша особа.

Зондерфюрер Марсель Цінк: “Командир ФАК 202 капітан Кірн вирішив організувати спеціальний загін і особисто вирушити у радянський тил... Завдання вбачалося не в бойовій і диверсійній діяльності, а насамперед перевірці активності і ударної сили УПА, її організаційних зв’язків між окремими зонами і районам, вивчити можливості підрозділів для дій у майбутньому. Прогнозувалось й таке: поява капітана Кірна у таборах УПА справить відповідний психологічний вплив” [8, т. 2, 798].

Диверсійно-розвідувальна команда у складі семи осіб (Кірн, лейтенант Гейну¹⁴, радист фельдфебель Цандер, унтер-офіцер Брандевід та ін.) лінію фронту здолала у смузі оборони 1-ї угорської армії в районі м. Хуст. За даними Цінка, “перетнути її групі вдалося без перешкод. На тій стороні їх зустрів молодий активіст із рядів УПА якійсь Остап (повертаючись, Кірн прихопив його із собою – А. Ч.) і провів далі у радянський тил. За лінією фронту німці знаходились 5–6 тижнів і за цей час переконалися: УПА діє добре... Дісталися до околиць Стрию, підтримуючи постійний радіозв’язок з ФАК 202. Відбулося лише одне бойове зіткнення з підрозділом Червоної армії. Це трапилось тоді, коли виникла необхідність поповнити запас акумуляторних батарей. Напад закінчився невдачею. Лейтенанта Гейнца було поранено у руку” [8, т. 2, с. 198-199].

Для читача, без сумніву, цікавою має бути і розмова на прохання автора про ці події безпосередньо з Вітцелем Дітріхом (Кірном). Остання відбулася у 2008 році¹⁵.

– Пане Дітріх, дякуємо про згоду на зустріч та можливість отримати відпо-

---

¹⁴ За іншими даними – Гейнер.

віді на питання, що нас цікавлять. одне із них: чи співпрацювали німецькі спецслужби у передвоєнний період з ОУН? У чому це знайшло прояв?

– Конкретно я можу розповісти лише за період з серпня 1944 до червня 1945 року, коли я був командиром ФАК 202, яка відповідала за зв'язок з УПА. Про час до серпня 1944 р. можу говорити лише загалом, опираючись виключно на документи і деякі власні дані...

– У мемуарах Отто Скорцені пише про чималу кількість німців у складі УПА. Чи підтверджуєте Ви даний факт?

– Те, про що розповів Скорцені щодо сотень і тисяч німецьких вояків, які билися в лавах УПА, мені невідомо. Думаю, що це далеко не так. Звичайно, були випадки, коли німці перебували в УПА і вели боротьбу разом з нею, але масового характеру, на мій погляд, це не мало. Про особливу жорстокість відділів УПА, зважаючи, що йшла війна, мені особисто також нічого не відомо. Так, я чув і знаю, що, наприклад, на Волині і в інших місцях було вчинено злочини проти польського народу, але на території Галичини про щось подібне мені не відомо...

– Що Ви можете сказати про 14-у дивізію СС “Галіція”?

– Стосовно дивізії СС “Галіція” я нічого розказати не можу. До серпня 1944 р. вона майже припинила існування. Про її історію запитайте у когось іншого...

– Ваша оцінка співпраці німецьких спецслужб і ОУН напередодні і в період Другої світової війни?

– Диктатура у Третьому рейху не була класичною диктатурою, тобто коли одна людина віддає накази і їй усі підкоряються. Ні, диктатура Третього рейху, використовуючи сучасну термінологію, була полікратією. Останнє означає, що під диктатурою крились різні політичні сили з власними інтересами. Це спостерігалось й стосовно України.

Вермахт, а конкретно абвер (військова розвідка і контррозвідка), з самого початку будівництва збройних сил Німеччини, тобто з 30-х років, підтримував зв'язок з українськими націоналістами, виокремлюючи дві їх частини: ОУН Мельника і ОУН Бандери. Загалом уся робота концентрувалась навколо Бандери. Співпрацюючи з ним, абвер допоміг сформувати два батальйони із добровольців ОУН – “Нахтігаль” і “Роланд”. Вони знаходились у перших лавах Вермахту під час нападу Німеччини на СРСР. У 1941 році вони ж вступали у Львів.

До Вермахту у Львові було позитивне ставлення, тоді ж Бандера і Стецько зробили крок щодо формування національного українського уряду. У цьому випадку Вермахт спочатку зайняв нейтральну позицію. Згодом від політичного керівництва в Берліні надійшла вказівка: заборонити будь-які намагання українців щодо подібних спроб. Бандера і Стецько змушені були розпустити уряд. Пізніше вони відбули до Берліна, а за тим потрапили до концтабору Заксенхаузен. Поміс-

---

¹⁵ Відеоінтерв'ю розміщено в Інтернеті.

тили їх не в основну частину, тобто з усіма іншими, а в окремому блоці, де умови утримання різнилися у кращий бік, ніж на решті його території...

Стосунки ж між Вермахтом і ОУН продовжувалися, хоча і не так активно як раніше. Підтримувались вони в основному через генерал-губернаторство у Кракові (за участю “Абвершталле Краків” – *А. Ч.*), де перебував керівний центр ОУН...

– У чому полягав Ваш особистий контакт з УПА?

– Коли у серпні 1944 року я очолив ФАК 202 “Абверкомандо” “Північна Україна”, де УПА була досить активною, я знав, що абвер і раніше взаємодіяв з УПА і певні зв’язки збереглися. У моєму підрозділі перебував співробітник, який був зв’язковим з УПА і мав з нею хороші контакти. Його псевдонім доктор “Орлов”. Він, здається, був міністром іноземних справ в таємному українському уряді (Стецько – *А. Ч.*).

Я шукав спробу налагодити більш тісні контакти з УПА, але мені було сказано: це хороша думка і УПА також цього бажає, однак територія України вже окупована СРСР і потрібно перед їх відновленням дістати насамперед згоду Бандери, а він перебуває в Заксенхаузені. Я мав отримати дозвіл на зустріч з ним і обговорити це питання з Бандерою особисто.

У серпні я прибув до Берліна де мені повідомили, коли Мюллер (шеф гестапо – *А. Ч.*) зможе мене прийняти. Під час аудієнції я звернувся з проханням про зустріч з Бандерою разом з доктором “Орловим”. Мюллер спочатку не погоджувався, але подумавши, дозволив це зробити за умови, що розмова має бути за протокольною. ми виїхали до Заксенхаузена.

При вході до табору височів барак з чималим приміщенням всередині. Незабаром привели Бандеру. Відповідно до розпорядження Мюллера, при збереженні ретельної утаємниченості, Бандера і “Орлов” пройшли в куток і спілкувалися там біля години. За тим повернулися до Кракова, а Бандера залишився у таборі.

УПА отримала згоду Бандери на допомогу їй з боку німців у боротьбі проти армії СРСР ...

У радянському тилу ми пробули понад 5 тижнів. Зустрілися й вели переговори із різними представниками керівництва УПА і, як результат відійшли від лінії фронту на 180 кілометрів до містечка Калуш¹⁶.

¹⁶ 27 листопада 1944 р. у доповідній до РСХА “Фронтowa розвідувальна команда 202. Оцінка операції капітана Кірна. Загальний звіт”, її командир писав: “6 жовтня 1944 року капітан Кірн з групою головну бойову лінію (фронт – *А. Ч.*) перетнув за 15 км західніше Ужоцького перевалу. Після нетривалої затримки через наявність опорних пунктів супротивника, перехід продовжили...” Успішне проникнення у радянський тил, наголошувалось у документі, стало можливим виключно завдяки присутності у групі представника УПА, який добре знав місцевість.

10 жовтня у районі сухого Потокa (західніше Сколе), за 50 км від фронту, відбулося перша зустріч з підрозділом УПА. Тоді ж було налагоджено і радіозв’язок з ФАК 202 у Кракові...

З метою зустрічі і перемов з уже знайомим впливовим командиром УПА, залишивши район Сухого Потокa, група вирушила у бік Болехова... Мети досягли 16 жовтня...” За словами Кірна, час перебування у районі Болехова (до 31 жовтня) було використано для переговорів із керівництвом УПА, проведення розвідувально-бойових операцій, збирання розвідувальної інформації та навчання командного складу УПА умінню використання “особливих бойових засобів та радіозв’язку”.

Налагодили радіозв'язок із Люфтваффе і нам незабаром десантували необхідне для УПА озброєння, одяг та гроші. З допомогою прибулого льотчика поблизу села Степанівка віднайшли місце, де міг приземлитися літак. Це була велика поляна, її обладнали і через кілька днів там сів Ю-52. На ньому до Кракова відлетіла уся моя команда, зв'язковий (з УПА – *А. Ч.*), 3 чи 4 українці, а також декілька німців, що перебували в УПА¹⁷. Останнє засвідчує, що УПА не керувалась нашими наказами, а була союзником по зброї у боротьбі проти Росії... У зв'язку з новим розвитком подій Бандеру та інших українських лідерів у цей період було звільнено із концентраційного табору.

Згодом ми ще кілька разів організовували рейси літаків до загонів УПА зі зброєю, спорядженням тощо. Вантажі скидали на парашутах.

Фронт рухався на захід, ми втратили Краків, інші території, однак контакти з УПА продовжувались упритул до закінчення війни. Пізніше зв'язки було припинено і лише тому, що стало зрозуміло: якщо про них стане відомо союзникам, це найбільше зможе зашкодити УПА. Чи були контакти її представників із західними союзниками, мені невідомо¹⁸.

Згадуючи у свою чергу про союзника Третього рейху в особі бандерівської “армії”, Скорцені писав: “У листопаді 1939 року ми звільнили з польських тюрем молодих українських націоналістів. Був серед них і Степан Бандера, який відбував довічне покарання за організацію вбивства міністра внутрішніх справ (Броніслава Перацького – *А. Ч.*) за вироком польської влади. – Бандера, якому було трохи більше 30 років, очолив таємну українську повстанську армію УПА... У липні 1941 року командувача УПА¹⁹ разом з декількома товаришами затримала німецька поліція; його привезли в Берлін, а згодом до концентраційного табору Заксенхауз...

Подавалась і розгорнута характеристика УПА: її структурна побудова, стан дисципліни, наявність озброєння та спорядження, тактика бойових, розвідувальних і диверсійних дій та прийомів, побутові умови тощо. Серед особового складу, зазначалось у звіті, багато “дивізіонників СС “Галіція”. За серйозні дисциплінарні порушення “б’ють палицею (останнє має широкий вжиток), дезертирство карається смертю” [14].

¹⁷ Опираючись на розповідь Кірпа після повернення із радянського тилу, Марсель Цінк свідчив: під ударами радянських військ фронт відсунувся далеко на Захід. Диверсійно-розвідувальна група опинилася у непростій ситуації – шлях назад був відрізаний. По тилах радянських військ необхідно було здолати майже 400 кілометрів. Вихід вбачався лише за допомогою авіації. Розпочався пошук придатної площадки. Координати місця її знаходження та умовні сигнали для десантування по радіо передали до РСХА. 5 листопада прибув літак, з якого на парашутах скинули озброєння, акумуляторні батареї, ліки та аеродромного спеціаліста. 300 упівців під його керівництвом підготували невеликий польовий аеродром, 7 листопада на ньому здійснив посадку транспортний Ю-52. Для охорони задіяли “великий загін УПА”. Разом із диверсійною групою лінію фронту перетнули декілька німців та вояків УПА [8, т. 2, с. 799].

¹⁸ Вітцель Дітріх у цьому випадку був не зовсім щирим. У звіті він писав: “наш зв’язківець (Остап – *А. Ч.*) видавав нас за англійців. нам пояснив: не знає, що може трапитись, якщо населення дізнається, що ми німці. З часом все нормалізувалось, нас зустріли як товаришів по зброї”.

Зондерфюрер марсель Цінк: “одного разу я запитав Остапа, чи правда, що за участю англійських агентів УПА отримує зброю і від Англії. Посміхнувшись, той відповів : “Ми беремо зброю від усіх, хто її дає. Чому не взяти від Англії. Ми зацікавлені у тому, щоб з часом нас визнали не лише Німеччина, але й Англія, інші держави...”. У FAK 202 (після повернення – *А. Ч.*) Кірп говорив, що у радянському тилу в районі дій УПА працюють й англійські агенти. Не заперечував у розмові цього й доктор Орлов” [8, т. 2, с. 803-804].

¹⁹ Скорцені припускається помилка. У цей час Бандера очолював лише радикальне крило ОУН-ОУН(Б). УПА бандерівського типу з’явилася весною 1943 р. після нищівної поразки 6-ї армії Вермахту в районі Сталінграда.

Після звільнення у 1944 році він знову очолив УПА і повів безжалісну війну з радянськими військами...

Чи напише хто-небудь історію УПА і Степана Бандери? У період найширшого руху Бандери, у 1946–1948 рр., він командував понад 80 000 вояками, серед них 10 000 – 12 000 були німці, однак вони були повністю ізольованими. Надісланих нами раніше зброї і боєприпасів вже не залишилось, тому УПА добувала все це, роблячи наскоки на радянські потяги. Без будь-якої надії на допомогу Заходу загони Бандери протрималися до 1952 року...” [5, с. 454-455].

Якою під проводом Бандери і Шухевича при активній участі гітлерівців за змістом та характером була в Україні “національно-визвольна війна”, нині добре відомо. Сучасні націоналістичні апологети виконали і заповіт есесівського диверсанта. “Правдива” історія УПА ними також написана...

У згадуваному звіті керівництву РСХА Кірн зазначав: “Перед групою виникли важкі моральні і фізичні навантаження”. Тут же у висновку йшлося: після ретельної підготовки особового складу, наявності авіації і радіозв’язку, закидання диверсійно-розвідувальних груп з “конкретними підривними операціями і політичними завданнями у західні регіони України доцільно продовжувати. Окрім нанесення супротивнику втрат, діяльність таких груп позитивно вплине на моральний стан УПА, головним чином демонстрацією наступального бойового духу і неперевершеною військовою могутністю Німеччини... Той факт, що разом з УПА у радянському тилу перебувала німецька бойова команда, їх спільні бойові дії сприяли налагодженню більш тісних контактів..., ще більш поглибив наявні зв’язки...

Врегулювання на політичному рівні взаємин між ОУН-УПА і Третім рейхом про подальшу співпрацю на основі спільної боротьби проти більшовизму і Червоної армії, – наголошувалося у документі, – такий союз держав міг би ... серйозно вплинути на користь німецьких оперативних завдань” [14].

За активну участь у боротьбі за “новий порядок” у Європі українських націоналістів нацисти нагороджували Залізними хрестами, надавали військові і есесівські звання, платили гроші, видавали пайки. Як свідчать історичні реалії, ОУН і УПА у різний спосіб в боргу не залишалися. Не був забутий і гауптман Вітцель Дітріх-Кірн. Провівши разом з УПА у радянському тилу масштабну розвідувальну роботу, налагодивши з її штабом надійний радіозв’язок, постачання зброєю, боєприпасами та спорядженням, щасливо повернувся до рейху. Закінчуючи відеоінтерв’ю, із гордістю згадав:

- Пізніше я отримав від УПА орден, однак про це можна і не говорити.
- А орден у вас зберігся?
- Так.
- Чи можете ви його показати?

– Гадаю не варто... Але хочу показати дві книги. Їх видруковано (1983 р. – А. Ч.) в Торонто²⁰. Це “Літопис УПА”. Написані вони на основі німецьких документів. У них йдеться і про те, про що я розповів, зокрема про моє п’ятитижневе перебування в тилу СРСР...

Раджу усім, хто цікавиться історією УПА, почитати ці книги.

Здобутий у ході рейду досвід диверсійно-розвідувальної діяльності Кірн в останні дні війни намагався використати якнайкраще²¹. За спогадами Марселя Цінка, із поверненням його до Кракова “ФАК запрацювала на повну силу”. Активізувалася робота школи радистів²², під керівництвом фельдфебеля Феля й оберлейтенанта Вольфа відкрилися агентурні українське та польське відділення. Відлітаючи із радянського тилу “Кірн взяв Остапа, того українця, який зустрів його по той бік фронту... Його було призначено начальником українського табору...”²³ При ФАК 202 під командуванням капітана Баума діяла і так звана “технічна рота”. Її особовий склад готувався виключно до диверсійної роботи. До “справи” підключилася і “господарська школа Південь”, на яку покладалися ті ж самі завдання. У підпорядкуванні абверкоманди перебував і “Польський легіон” (850 осіб), що був сформований із залишків “Армії Крайової”. Очолював його гауптштурмфюрер СС Фукс. У тилу військ союзників легіон “працював” практично у всіх районах Німеччини [8, т. 2, с. 802].

Намагаючись виявити переваги при здачі у полон американцям, у ФАК-202 під особистим керівництвом Кірна планувалась спеціальна операція з вивчення стосунків між радянськими і американськими військами, зокрема щодо налагодження їх взаємодії. Спеціально підготовлена група мала проникнути на позиції союзників та “провести кілька годин разом, спостерігаючи ставлення одних до інших”. У розташування американців диверсанти планували прибути у радянських одностроях на трофейних Т-34 і бронетранспортері. З об’єктивних причин намір не вдався [8, т. 2, с. 804-805].

6 травня 1945 р. залишки особового складу ФАК-202 із Гросс-Воссека вирушили у північно-західному напрямі назустріч американським військам. За словами зондерфюрера Цінка, Кірн, його помічник лейтенант Цандер та група диверсантів, до яких приєдналися 10 оунівців на чолі зі згадуваним Остапом, “у майбутньому планували проникнути у радянський тил та з допомогою УПА продовжи-

²⁰ Йдеться про шостий і сьомий томи “УПА в світлі німецьких документів” англійською мовою.

²¹ Всі учасники рейду по тилах радянських військ удостоїлись Залізного хреста першого ступеня. Командир диверсантів став лицарем лицарського залізного хреста, тоді ж він отримав і вище військове звання.

²² П’ята школа мала умовну назву “Шілл”. Керівництво нею здійснював давній німецький агент, фольксдойче з Естонії капітан Левін. Лише у січні – квітні 1945 р. понад 150 її “вихованців” відбули у радянський тил, діяльність яких з різних причин успішною стала далеко не завжди. Під однойменною назвою при ФАК 202 діяв і бойовий загін, який очолював лейтенант Моріц. Його особовий склад був виключно із німців-добровольців Вермахту й СС. Останній діяв в тилі радянських військ із завданням диверсій, терору та розвідки.

²³ Кожен черговий набір на навчання до табору налічував 50–60 осіб. Для УПА посилену підготовку тут проходили командний склад, диверсанти та радисти, зокрема жінки. Їх групами по 7–8 чоловік десантували у радянський тил.

ти боротьбу проти СРСР... Дійсні плани капітана Кірна мені не були відомі. Знаю лише, що за ініціативою “1Ц”²⁴ фронту, наприкінці квітня, чи на початку травня, він контактував з американцями і вів з ними якісь перемови... Зважаючи, що Кірн, як і Цандер, блискуче розмовляв англійською (до війни тривалий час мандрував по Індії, Австралії і Англії), то у цьому випадку в обох проблем не виникало...” [8, т. 2, с. 805].

Про роль Кірна в останні дні агонії третього рейху майже нічого невідомо. За деякими даними, використовуючи набутий упродовж багатьох років досвід диверсійно-розвідувальної роботи, він брав участь у формуванні “Вервольфа”²⁵, тісно співпрацював з Гансом Прютцманом²⁶. За іншими – намагався реалізувати плани щодо подальшої співпраці з УПА. Для широкого загалу вкрита таємницею і його доля у повоєнні часи.

Що ж до Бандери, то навіть тривала “ізоляція” не завадила йому напрочуд добре орієнтуватися у військово-політичній ситуації. Багато у чому це стало можливим завдяки регулярним контактам із покровителями та соратниками по “національно-визвольній боротьбі”. Аллен Герен: “Після арешту (влітку 1941 р. – *А. Ч.*) нацисти відправили Бандеру в Берлін, а потім в Заксенхаузен. Там він проживав під наглядом поліції до 1944 року, коли його звільняють²⁷ і відкрито використовують. Я підкреслюю слово “відкрито”, так як в період більш ніж двохрічного заточення німці використовують Бандеру таємно. Зрозуміло, нова форма використання на перших порах не проходить спокійно. Очільник ОУН не втрачав сподівання на підтримку Німеччиною “уряду Стецька”, який надав би йому можливість стати главою маріонеточної української профашистської держави, подібно Тісо в

Завдання усім ставив “доктор Орлов”.

²⁴ Штаби військових з’єднань Вермахту (від дивізії і вище – корпус, армія тощо) структурно складались з трьох основних відділів: оперативного – 1А, тилового – 1Б, розвідувального – 1Ц. Завданням останнього був збір та опрацювання розвідданих про Червону армію, профілактика у Вермахті можливих проявів шпигунства, організація пропаганди та контрпропаганди, цензура та ін.. Тісно співпрацювали з диверсійними, розвідувальними та контррозвідувальними командами і групами абверу й СС.

²⁵ Диверсійно-розвідувальні формування, що мали діяти в тилу радянських військ на території Німеччини партизанськими методами. З різних причин цей план нацистів зазнав краху.

²⁶ Прютцман Ганс Адольф (1901–1945), один із керівників окупаційного режиму в СРСР. Обергруппенфюрер СС (генерал-полковник), генерал поліції, генерал військ СС. З червня 1941 р. вищий керівник СС і поліції на Півночі Росії (з штаб-квартирою у ризі), з листопада 1941 р. – на Півдні. Водночас – верховний керівник СС і поліції в імперському рейхскомісаріаті “Україна”. Очолював каральні операції в окупованих районах, був одним із головних організаторів терору проти місцевого населення. У наказі про застосування “тактики випаленої землі” (7.9.1943) рейхсфюрер СС Генріх Гімлер писав: “Вищому керівнику СС і поліції України. Київ.

Дорогий Прютцман!

Генерал від інфантерії Штапф отримав спеціальні накази стосовно Донецької області, негайно встановить з ним контакт. Я доручаю Вам сприяти йому усіма силами. Необхідно добитися того, щоб при залишенні частини території України там не залишилось жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної залізничної рейки, щоб не вцілів жоден будинок, не було б шахт..., не залишилось ні одного не отруєного колодязя. Противник має отримати дійсно тотально спалену і порушену країну. Обговоріть ці справи з Штапфом і зробіть все, що в людських можливостях. Хайль гітлер! Ваш Г. Гімлер” [6, с. 551].

У середині 1944 р. очолив бойову групу “Прютцман”, головне завдання якої була протидія партизанам. Після звільнення території СРСР здійснював керівництво формуванням “Вервольфа”. У травні 1945 р. піддався арешту союзниками. У в’язниці покінчив життя самогубством.

²⁷ Останнє трапилось у вересні того ж року, за іншими даними – дещо пізніше.

Словаччині.

Відмова від цієї мрії не полишена гіркоти. Однак самозакоханий політикан Бандера знає, що за гіркоту не платять. До того ж емісари Канаріса і генерала Лахузена²⁸ всіяко намагаються лити бальзам на рани свого агента “Сірого”. З одного боку, не можна допустити, щоб він змішував позицію підручних Гімmlера з їх позицією, з іншого, – таке інсценування надасть можливість ОУН-Б остаточно отримати перемогу над ОУН-М²⁹. І дійсно, коли Мельник скомпрометує себе відкритою співпрацею з нацистськими спецслужбами, Бандера постане “героем”, що був запроторений у тюрму за свою відданість святій справі “самостійної України” [3, с. 89-90].

Того ж 1944 р. “гестапівські катівні” залишили інші націоналістичні вожді та їх найближчі помічники, загальним числом близько 100 осіб. Незадовго до цього у донесенні в РСХА “Про контакти УПА з Вермахтом, поліцією і установами цивільної адміністрації” начальник поліції безпеки і СД дистрикту “Галичина” оберштурмбанфюрер СС Й. Вітіска писав: “Як вже повідомлялось, Вермахт, насамперед абвер, буде і надалі продовжувати співпрацю з УПА. З метою інформації про дійсні наміри стосовно УПА, 19 квітня відбулася інформативна нарада керівників трьох відділів контррозвідки групи армій “Південь”. Ухвалено наступне:

1. Абверкоманда 101... Без контактів з УПА розвідувальна й контррозвідувальна діяльність команди неможлива взагалі. Розвідматеріали військового характеру, що надходять від УПА (10–15 донесень щоденно), дуже змістовні. Більшість з них є цінними з воєнної точки зору та використовуються військами. До цього потрібно додати – у деяких випадках підрозділи українських банд разом із німецьким Вермахтом вели бойові дії проти Червоної армії та більшовицьких банд. Важливість цього факту поки що не знайшла відповідної оцінки. УПА зазнала великих втрат, що вже свідчить про неоцінені послуги нам в контексті політичної ситуації.

2. Абверкоманда 202... Притримується тієї ж думки... Проведення диверсій за лінією фронту можна здійснювати лише силами УПА. На окупованій росіянами території тільки вона єдина представляє ворожу силу. Посилення її шляхом поставок зброї та навчання кадрів – також в інтересах Вермахту... Згоду вищих інстанцій у Берліні маємо. Зв’язок із Шухевичем підтримується вже давно через одного представника... (мається на увазі доктор “Орлов”. – А. Ч.) Пропозицію Шухевича оснастити частини УПА, що перебувають на території дистрикту “Галичина”, і поступово перекинути їх через лінію фронту, не прийнято з точки зору безпеки.

Для Вермахту байдуже, яким способом підрозділи УПА проводять диверсії

²⁸ Лахузен-Вівермон Ервін Едлер, керівник відділу “абвер II”, якому була підпорядкована і дивізія “Бранденбург”.

²⁹ У своїх сподіваннях щодо нацистів Бандера ставку робив на Вермахт в особі його вищого керівництва, зокрема Кейтеля, Йодля, Канаріса, Мельник же на Гімmlера і Кальтенбрунера.

в тилу радянсько-російських військ. Вирішальне значення відіграє той факт, що діючі там банди борються проти Червоної армії. А те, що така боротьба ведеться, підтверджують таємні накази НКВС, що до нас потрапили, та донесення агентів.

3. Абверкоманда 305... Не зацікавлена у співпраці з УПА. Антишпигунську діяльність в основному вона проводить співпрацюючи з поляками. Намагання використати з цією ж метою осіб з УПА були невдалими, насамперед тому, що їх донесення носили тенденційний характер” [8, т. 2, с. 177-178].

Оцінивши можливі позитивні сторони і негативні моменти щодо посилення співпраці з УПА та зважаючи на тогочасну військово-політичну ситуацію, оберштурмбанфюрер СС схилився до обмеження контактів з українськими націоналістами, пропонуючи з “тактичних міркувань” продовжувати переговори з метою стримування УПА у її можливій протидії німцям, одержання від неї розвідданих³⁰ тощо. Не був він прихильником і посилення її озброєнням [8, т. 2, с. 179].

Однак вже незабаром, зважаючи на нестримний наступ радянських військ, в аналогічному повідомленні до РСХА він визнав: “7 червня 1944 р. відбулася чергова зустріч референта відділу N³¹ (VI управління – А. Ч.) з Герасимовським. Головним чином обговорювались питання про використання агентів-диверсантів і агентів-радистів за лінією радянсько-російського фронту, а також про залишення агентів-радистів на випадок, якщо буде полишена території дистрикту “Галичина”. Переговори проводились і в інтересах дислокованої тут зондеркоманди “Цепелін”.

Герасимовський заявив, що УПА підтримує зв’язок із Вермахтом, а охоронна поліція – з бандерівською групою ОУН. Між Вермахтом і УПА давно існує домовленість, у відповідності з якою УПА надає агентів-радистів і агентів-диверсантів. Тому немає необхідності розкривати цих бойовиків перед охоронною поліцією. Окрім того, остання має можливість повідомити Вермахту питання, які її цікавлять, і які будуть виконані агентами-радистами й диверсантами одночасно з виконанням доручень Вермахту...” [8, т. 2, с. 197-198].

Тут же обговорювалась і проблема забезпечення озброєнням та спорядженням, зважаючи, що УПА “полишена можливості поповнюватися зброєю, боєприпасами і медико-санітарним матеріалами та змушена дуже економно витрачати вказані засоби, що впливає на активність та ефективність її дій”³². За словами Й. Вітіска, Герасимовський наголосив: “Інтереси третього рейху аж ніяк не пост-

³⁰ 5 травня 1944 р. у донесенні до РСХА начальник поліції безпеки і СД Львова писав: “УПА захопила 20 радянсько-російських парашутистів, скинутих на територію Галичини... Бандерівська група ОУН бажає, щоб охоронна поліція за їх видачу виконала наступне її прохання...”. Йшлося про звільнення із-під арешту чотирьох націоналістів. наголошувалося: “Герасимовський (Гриньох Іван у цей період представник Центрального проводу ОУН-УПА на переговорах з гітлерівцями про співпрацю – А. Ч.), – вимагає: про передачу не повинні знати не лише парашутисти, але й в УПА” [8, т. 2, с. 254-255].

³¹ Після структурного входження абверу до складу РСХА опікувався організацією та керівництвом диверсійно-розвідувальною роботою на радянсько-німецькому фронті.

³² Полишаючи Західну Україну, органи абверу і СД заклали 150 таємних схованок із зброєю, спорядженням, медикаментами тощо, кожна з яких була розрахована на забезпечення діяльності диверсійно-розвідувальної групи до

раждають, якщо німецька сторона погодиться поставляти все необхідне для підрозділів УПА, що діють у радянському тилу”. Оберштурмбанфюрер просив якнайшвидше повідомити, “чи є проти цього якісь серйозні заперечення”. Запевнив: використовуючи можливості начальника СС і поліції, а також групи армій “Північна Україна”, він зможе віднайти певну кількість зброї, яку літаки зондеркоманди “Цеппелін” доставлять за лінію фронту”³³ [8, т. 2, с. 255-256].

Упродовж 1944 р. стратегічні сподівання Центрального проводу (ЦП) ОУН щодо нацистів набули помітної трансформації. В умовах реальної загрози сумного кінця Третього рейху відділи УПА отримали вказівку відійти від активної співпраці з німцями та всіляко маскувати наявні контакти. На думку багатьох членів ЦП, це могло стати “надбанням наших противників, які використають їх для компрометації ОУН”. Ставку вирішено було зробити на налагодження і зміцнення каналів зв’язку зі спецслужбами західних країн та сподівання щодо “беззаперечного конфлікту між Радянським Союзом і його союзникам в антигітлерівській боротьбі” [8, т. 2, с. 892].

Полишивши Заксенхаузен, Бандера поселився в одному із котеджів гестапо в Берліні. Згодом побував у Кракові, де був “гостем” ФАК – 202³⁴, тоді ж розпочалися і перемовини про його участь у протидії Радам. Останні велись за участю особистого представника Гіммлера обергрупенфюрера СС Готтлоба Бергера³⁵, полковника Вермахту Арнедта і досить відомого Отто Скорцені. Обдумуючи по-

---

100 осіб. усі вони були передані ОУН та УПА.

³³ За даними начальника абверкоманди-205 капітана Юзефа Лазарека, лише у березні–квітні 1944 р. куреням УПА особисто ним було надіслано “три рази по два вантажні автомобіля із озброєнням загальною вагою 15 тонн (700–800 гвинтівок, 200 автоматів, 50 ручних кулеметів, багато боєприпасів)”. Цим же питанням, за його словами, опікувалися і відповідні служби 1-ї танкової і 17-ї армії групи армій “Північна Україна”. Загалом з березня по грудень кількість переданої УПА зброї становила понад 20 тис. одиниць. Лазарек стверджував, що ці дані йому стали відомі “від Юго-Вітцеля, по псевдоніму Керн” [8, т. 2, с. 741, 755].

За найскромнішими підрахунками озброєнням, яке УПА отримувала від гітлерівців лише у 1944 р., можна було оснастити 5 дивізій Вермахту.

³⁴ До Кракова Бандера прибув у грудні 1944 року. Зігфрід Мюллер: “На честь його приїзду в “Абверкоманду-202”, капітан Кірн влаштував банкет на віллі, що знаходилась в Гартенштрассе, 1 (поблизу Краківського стадіону). З промовами виступали Бандера, капітан Кірн і професор Данилов. Там я з ним познайомився, а через кілька днів зустрівся у справі ... 27 грудні я підготував групу диверсантів для закидання з спеціальним завданням в тил Червоної армії. у моїй присутності Степан Бандера особисто інструктував агентів, передав в штаб УПА вказівку щодо активізації підривної роботи за лінією фронту та налагодження регулярного зв’язку з “Абверкомандою-202”.

Серед агентів, що відбули у радянський тил, був і Юрій Лопатинський (“Калина”), близький товариш Р. Шухевича. У свій час служив у батальйоні “Нахтігаль”, кавалер Залізного хреста, зв’язковий закордонного Проводу ОУН з націоналістичним підпіллям в Україні. У повоєнні роки проживав у США. Проводив активну роботу по організації диверсійно-розвідувальної роботи на території СРСР.

За словами ж одного із націоналістичних функціонерів, він же зв’язковий УПА із закордонним Проводом ОУН, Василя Д’ячука-Чижевського (“Артема”), під час декількох бесід з ним Бандера сказав, що “для ОУН і УПА вести переговори з німцями зараз не вигідно, навіть шкідливо. Однак, перебуваючи під їх наглядом, він змушений дати таку обіцянку... Бандера доручив передати Шухевичу, що коли керівництво ОУН-УПА в Західній Україні потребує допомоги у боротьбі з радянською владою, нехай це питання вирішують самі, а емігрантські кола ОУН не хочуть нав’язувати їм свою думку” [8, т. 2, с. 855, 915-916].

³⁵ Бергер Готтлоб Христіан (1896–1975), один із керівників СС. У 1941–1945 рр. особистий представник Гіммлера в міністерстві А. Розенберга у ранзі статс-секретаря. У 1944 р. вищий представник СС і поліції в Словаччині, згодом командувач резервними військами, керівник служби у справах військовополонених, начальник штабу німецького фольксштурму. Піддавався арешту союзниками.

зицію ЦП щодо подальших кроків ОУН, Бандера під різними приводами не погоджувався брати участь у пропонованих німцями процесах, зокрема формування військово-політичного органу подібно власовському “Комітету визволення народів Росії”³⁶, якому, на погляд РСХА, мали підпорядковуватись незадовго до цього сформована Українська головна визвольна рада (УГВР) і УПА.

В особистому посланні Гіммлеру Бергер писав:

“Рейхсфюрер! Бандера просив про зустріч і я покликав його 5 жовтня 1944 року. Доповідаю з цього приводу наступне:

1. Співпраця між Бандерою і Власовим³⁷ буде лише умовною і продовжиться не довше, ніж ми дозволимо...

2. Він заявив, що його рух став таким могутнім і набув так багато прихильників, що Сталіну не вдається його придушити... Я висловив у цьому сумнів, пославшись на доповідь головного управління імперської безпеки, щойно надіслану мені бригадефюрером СС Шелленбергом, відповідно якої Сталін підготував програму знищення українського народу: зокрема усіх жінок евакуюють, у свою чергу переселивши жінок і чоловіків з Азії³⁸...

3. Він довго патякав, що успішне повстання проти Сталіна можна розгорнути лише тоді, коли російському і українському народам не буде загрожувати небезпека ззовні...

Загальне враження: спритний, впертий, фанатичний слов'янин... На сьогодні для нас надзвичайно цінний, пізніше небезпечний... Пропоную все ж задіяти його з метою активізувати цей рух ... Діючи на нашому боці він може створити серйозну загрозу для противника” [8, т. 2, с. 327-328].

За спогадами В. Д'ячука-Чижевського, під час його зустрічі з Бандерою у Мюнхені (серпень 1945 р.) той розповів, що відмовився від запропонованої посади керівника УНК, посилаючись на те, що створити такий орган він не може лише тому, що за табірні роки не був політичним провідником і є лише приватною особою, яка не має впливу на УПА і УГВР [8, т. 2, с. 839, 841-842].

На відміну від Кірна (Керна), долі Бандери, Шухевича, багатьох інших керівників ОУН і УПА, майже загальновідомі. У їхньому випадку вкотре підтверди-

³⁶ За задумом останній мав називатись “український націоналістичний комітет” (УНК).

³⁷ Особиста зустріч Бандери і Власова відбулася у вересні 1944 р. За даними РСХА, була вона результативною. Обидві сторони порозумілися.

³⁸ Бергер мав на увазі листівку-фальшивку “Об укреплении советской власти на Украине” від 20 серпня 1944 р. Посилаючись, що УПА “стремится оторвать Украину от СССР ..., уничтожает выдающихся большевиков и лучших сынов компартии – работников НКВД..., не дает возможности работать советским органам, в особенности тормозит выкачку хлеба, угля и металла, которые так необходимы Советскому Союзу..., Совнарком СССР и ЦК ВКП(б) постановляют...”. “Документом” передбачалось “відвести 5 тисяч квадратних кілометрів північної Якутії для спеціального Сибіру № 2”. Для будівництва 300 виправно-трудових таборів виділити 275 млн. рублів та переселити з України для перевиховання “усі ворожі і ненадійні елементи”. План хлібоздачі для УРСР встановлювався не 6, а 12 млрд. пудів. “З метою зміцнення партійного керівництва – відрядити таких випробуваних товаришів...”. Вказувались чотири особи із єврейськими прізвищами [8, т. 2, с. 985]. Не виникає особливих сумнівів, що за участю ОУН “документ” було сфальшовано в надрах німецьких спецслужб.

лися афоризми із літературних пам'яток Давнього Єгипту: “Хто розставляє сітки, сам в них потрапить; хто риє яму, сам у неї впаде; хто гострить меч, сам від меча загине.” Головний з них звучить так: “Хто вбиває, того також буде вбито. Хто наказує вбивати, того також буде вбито за наказом” [10, с. 42]. З Шухевичем останнє трапилось у 1950 році, а з Бандерою кількома роками пізніше.

Хтось із великих цього світу у свій час сказав: історія – це така шльондра, яка поруч із героями породжує і зрадників. Особливо яскраво останнє виявилось у роки Великої Вітчизняної війни. Національна зрада на кшталт співпраці верхівки ОУН і УПА з нацистською Німеччиною переконливе тому свідчення. Шкода, що цей факт чомусь став символом для сучасних радикальних націоналістичних сил України.

Список використаних джерел і літератури

1. Богданов А. А. В поединке с Абвером / А. А. Богданов, Г. Т. Власов и др. – М.: Воениздат, 1968.
2. Веденеев. Д.В. Капітальне видання документальної спадщини українського націоналізму / Д.В.Веденеев // Архіви України. – 2012. – №6 (282).
3. Герэн А. Серый генерал / А. Герэн / сокр. пер. с франц. под ред. В. Г. Чернявского. – М.: Изд-во “Прогресс”, 1970.
4. Залесский К. А. Кто был кто в третьем рейхе: Биографический энциклопедический словарь / К.А. Залесский. – М.: ООО “Изд-во АСТ”; “Изд-во Аст рель”, 2003.
5. Скорцени Отто. Неизвестная война / Отто Скорцени / Пер. с франц. О.П. Коваленок. – Мн.: ООО “Попурри”, 2013.
6. СС в действии. документы о преступлениях СС / Пер. с нем. А. Ларионова и Р. Володина. Под ред. и с предисловием М. Ю. Ралинского. – М.: “Прогресс”, 1968.
7. Структура и деятельность органов германской разведки в годы Второй мировой войны: [сб. док.] / сост.: А. В. Валякин, А. А. Кохан. – Симферополь: Глав. Упр. СБУ в АР Крым, 2011.
8. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. документы: в 2 т. т. 1: 1939–1943. – 878 с.: ил.; т. 2: 1944–1945, 1167 с.: ил. / Под ред. А. Н. Артизова. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2012.
9. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): наук.-довід. вид. / авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001.
10. Федько В. Ф. Философия специальных служб: собрание афоризмов, высказываний и выдержек из оперативных документов / В.Ф. Федько. – К.: Издательский дом “княгиня Ольга”, 2006.
11. Чайковський А. С. Айсберг. З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України / А.С. Чайковський. – К.: Парламентське вид-во, 2013.
12. Шелленберг В. Лабиринт. мемуары гитлеровского разведчика / В. Шелленберг / Пер. с англ. – М.: СП “Дом Бируни”, 1991.
13. Энциклопедия Третьего рейха / Сост. С. Воропаев. – М.: Локид-Миф, 1996.
14. ЛІТОРПИС УПА: Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army, Ser. 1, Vol. 7, Abstrakts svet-lako.livejournal.com/45958.html/

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ З ПРИВОДУ РЕГІОНАЛЬНОГО ВИМІРУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ

У статті в руслі історичної регіоналістики розглядаються геополітичні, економічні, соціокультурні, етно-конфесійні аспекти подій Другої світової війни на матеріалах України.

Ключові слова: Друга світова війна, регіони України, геополітика, окупаційна адміністрація, «новий порядок», суспільно-політичні процеси.

В статье в русле исторической регионалистики рассматриваются геополитические, экономические, социокультурные, этно-конфессиональные аспекты событий Второй мировой войны основанные на материалах Украины.

Ключевые слова: Вторая мировая война, регионы Украины, геополитика, оккупационная администрация, «новый порядок», общественно-политические процессы.

In the mainstream of historical regionalistics the geopolitical, economic, socio-cultural, ethno-confessional aspects of the events of the Second World War based on the materials of Ukraine are considered.

Key words: the Second World War, regions of Ukraine, geopolitics, occupational administration, the «new order», socio-political processes.

1. Практично всі великі збройні конфлікти, а надто світові – це війни за території чи контроль над ними. У випадку з Другою світовою війною йдеться про претензії окремих держав на більші чи менші територіальні прирощення та переділ сфер впливу, що склалися після Першої світової війни.

Найбільшу активність при цьому виявили керівники тих країн, які прагнули реваншу за поразку у війні 1914–1918 р. й насамперед – Німеччини.

Попри те, що історія протистояння між великими європейськими «гравцями» налічувала кілька століть, всі вони прагнули вирішити свої проблеми за рахунок інших держав і, перш за все, Радянського Союзу. Західні демократії намагалися зіштовхнути Німеччину з СРСР, аби убезпечити себе від можливих зазіхань з боку III Райху. А менш потужні союзники Берліна сподівалися й собі прихопити з того великого геополітичного «пирога», який мав ділити Гітлер.

Про те, що нацисти системно готували експансію на східному векторі своєї зовнішньої політики, свідчить той факт, що вже наприкінці 20-х – на початку 30-х років з'являється кілька праць діячів НСДАП, в яких ідеї Ф. Ратцеля про «життєвий простір» для німців набули обрисів політичної інтерпретації з метою практичного вжитку. А. Розенберг у книгах «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» (1927 р.) та «Міф ХХ століття» розвивав думку про методи боротьби

проти Росії шляхом її розчленування і знищення. При цьому децентралізацію країни передбачалося здійснити за допомогою інспірування та підтримки національно-визвольних рухів, у тому числі й українського.

Сам фюрер ще в «Майн кампф» обстоював необхідність виходу на східні простори Європи як головного засобу порятунку німецького народу від економічних труднощів і криз. У виступі німецького міністра з питань економіки, сільського господарства і продовольства А. Гугенберга на одній з міжнародних конференцій відверто прозвучала зацікавленість Німеччини у «раціональному використанні» потенціалу України.

Про серйозність намірів німецьких лідерів свідчить створення при зовнішньополітичному управлінні НСДАП східного відділення на чолі з фахівцем з «українського питання» Г. Лейббрантом.

Надалі оволодіння «східними просторами» стали для А. Гітлера ідеєю-фікс. Так, під час виступу в Нюрнберзі (вересень 1936 р.) він зазначав: «Якби ми мали в нашому розпорядженні незлічені сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру, і якби безкрайні родючі рівнини України були в межах Німеччини, ми мали б усе»³⁹.

Вже після початку «походу на Схід» (13 жовтня 1941 р.) він ставив риторичні питання й сам відповідав на них: «Де ще існує регіон, в якому б виплавляли залізо вищої якості, ніж українське залізо? Де можна знайти більше нікелю, вугілля, марганцю, молібдену? Україна має такі запаси марганцю, що навіть Америка йде туди за постачанням. І, крім того, ще стільки можливостей. Олія, створення плантацій...»⁴⁰.

Та навіть абсолютно переконані у своєму праві і здатності вирішувати долі цілих країн і народів нацистські вожді мали враховувати деякі тогочасні реалії. Однією з обставин, що ускладнювала гітлерівцям реалізацію їх намірів, стало те, що окремі регіони України входили до складу інших держав. Українські землі у складі Союзу РСР, представлені УРСР (451,8 тис. км²) населяли 32 млн. 568 тис. чол. з них 26 млн. чол., або 80 % становили українці. У складі Польщі в анклавних, заселених переважно українськими, ця меншина налічувала 6,5 млн. чол. (64 % населення). В Румунії мешкало 875 тис. українців (63 % населення у місцях їхнього компактного проживання). До складу Чехословаччини входило 14,9 тис. км² українських етнічних земель, на яких проживало 560 тис. українців (73 %)⁴¹.

Про те, як у Берліні ставилися до планів керівництва кожної з перелічених держав, яскраво свідчать події, що передували початку Другої світової війни.

³⁹ Цит. за: Коваль В. Гітлерівська концепція завоювання життєвого простору та Україна. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrxx/rl3.htm>

⁴⁰ Косик Володимир Україні і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів, 1993. – С. 532–535.

⁴¹ Кубійович В., Жуковський А. Україна. – Мюнхен, 1978. – С. 3; Енциклопедія Українознав-

У результаті Мюнхенської змови перестала існувати Чехословаччина. Німеччина зробила вигляд, що дистанціюється від того, у який спосіб буде вирішуватися питання про Підкарпатську Русь (Карпатську Україну), що одержала автономний статус восени 1938 р. Гітлер жодним чином не відреагував на проведення виборів до першого Сейму Карпатської України, що відбулося 12 лютого 1939 року.

Як у західних столицях, так і в Москві позицію німецького уряду трактували в руслі підготовки Німеччиною в цьому регіоні плацдарму для оволодіння Радянською Україною з перспективою перетворення її на буферну державу під німецьким впливом. Під час переговорів прем'єр-міністра Великобританії Н. Чемберлена зі своїм французьким колегою Е. Даладье 24 листопада 1938 р. висловлювалися припущення, що «у німецького уряду може існувати думка про те, щоб почати розчленування Росії шляхом підтримки агітації за незалежну Україну»⁴².

Загалом же політика, а слідом за ними історики й політологи вказували на схильність Гітлера і Сталіна вирішувати геополітичні проблеми шляхом торгу і поступок за рахунок окремих регіонів і народів. Г. Костюк з цього приводу писав: «Слід думати, що це була приємна несподіванка для Сталіна. Він збагнув, що в цьому питанні (йдеться про долю народів Східної Європи) з Гітлером можна домовлятися. Для Гітлера, як і для Сталіна, доля малих народів була лише дрібною монетою в міжнародних комбінаціях»⁴³.

Німеччина за зовні демонстративним нейтралітетом приховувала підтримку анексіоністських кроків Угорщини, що вдалась до збройного нападу на Карпатську Україну. Прем'єр-міністр уряду Карпатської України звернувся до посла Франції в Берліні телеграмою, в якій домагався втручання французького уряду в дії Будапешта. У документі, зокрема, вказувалося, що Німеччина визнала право народів на самовизначення, коли йшлося про Словаччину, «але відмовляє у тому ж самому праві карпато-українцям»⁴⁴.

У своєму стилі на інсинуації довкола Карпатської України як острівця суверенної державності, до якої незабаром «приєднуються» підрадянські українські землі, відреагували у Москві. Порівнюючи їх з «Мосською і Слоном», більшовицьке керівництво з сарказмом відкидало будь-які варіанти розвитку подій, наслідком яких могло б стати набуття Україною незалежності.

Підготовка Сталіним і Гітлером договорів, у рамках яких мали реалізуватися їхні геостратегічні плани, найбільш яскраво демонструє ставлення обох дик-

---

ства. – Мюнхен. – Т. 1., 1949. – С. 164–165.

⁴² Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Third Series. – Vol. 3. – P. 306–307.

⁴³ Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза й наслідки). – К., 1995. – С. 3801.

⁴⁴ Косик Володимир. Назв. праця. – С. 481.

таторів до окремих регіонів та їхнього населення як до розмінної монети у великій грі. Гучно розрекламоване «возз'єднання» Західної України з Великою Україною насправді було нічим іншим, як частиною поділу Європи на сфери впливу. Радянізація щойно приєднаних територій – Волині й Східної Галичини переконують у тому, що Кремль не збирався враховувати регіональну специфіку й сподівався апробованими засобами швидко інтегрувати й «переварити» ці специфічні регіони уніфікувавши їх у політичному й соціально-економічній сферах. Те саме трапилося з Північною Буковиною «поверненою» від Румунії.

Та найголовнішим доказом того, що «соборизація» України по-Сталінськи стала прикриттям його амбіційних геополітичних планів, слід вважати спосіб, у який вирішувалась проблема повоєнних кордонів. Радянський лідер, який цілком володів ситуацією, залишив у складі Польщі етнічні українські землі – Холмщину, Лемківщину, Надсяння.

2. Регіональний вимір війни особливо рельєфно виявився в окупаційній політиці агресорів.

16 липня 1941 р. у Ставці Верховного головнокомандування відбулась нарада А. Гітлера з керівниками III Райху, НСДАП та вищими чинами Збройних сил – А. Розенбергом, В. Кейтелем, Г. Герингом, Г. Ламмерсом, М. Борманом та іншими. Під час цієї зустрічі обговорювалися принципи адміністративно-територіального поділу захоплених територій то організації управління на них. Було визнано недоцільним створення єдиної системи окупаційної адміністрації. У своїй промові фюрер розмірковував над тим, як «вправно розрізати велетенський пиріг з тим, щоб ми: по-перше, ним оволоділи; по-друге, ним керували; по-третє, його експлуатували»⁴⁵.

Розчленування України відбулося без урахування регіональної політичної, економічної, соціо-культурної, етно-конфесійної специфіки, історичних традицій тощо. Так, землі між Дністром та Південним Бугом Гітлер пообіцяв Румунії за участь у східній компанії, хоча вирішення їх остаточної долі відкладалося до завершення війни. Крим оголошувався «територією Райху», а найбільшою адміністративно-територіальною одиницею став райхскомісаріат «Україна» на чолі з Е. Кохом. До складу останнього увійшли 6 генеральних округів: «Волинь» (територія колишніх Волинської, Ровенської, Кам'янець-Подільської областей та південні райони Брестської і Пінської областей Білорусії, «Житомир» (Житомирська, північні райони Вінницької, південні райони Польської області БРСР); «Київ» (Київська і Полтавська області); «Миколаїв» (Миколаївська без західних районів та Кіровоградська області); «Дніпропетровськ» (Дніпропетровська і частина Запорізької області); «Таврія» (лівобережні райони Запорізької та Мико-

⁴⁵ Україні в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів у 4 т. / Упор. В. Косик. – Т. 1. – Львів, 1997. – С. 177.

лаївської областей). Те, що адміністративним центром РКУ став не Київ, а Ровно, мало зайвий раз підкреслити зневажливе ставлення займанців до історичних традицій та ідеї державності України, про яку в Берліні й чути не бажали.

П'ять північних та східних областей УРСР, що не увійшли до складу РКУ, залишились під контролем військових комендатур Вермахту й утворили умовну «військову зону управління».

У серпні 1941 р. Дрогобицька, Львівська, Станіславська і Тернопільська (без північних районів) області утворили дистрикт «Галичина», який гітлерівці, попри активні протести місцевої громадськості, передали до складу генерального губернаторства.

Одержавши карт-бланш на управління південно-західним регіонам України, Бухарест сформував три губернаторства: «Бессарабію» (6 повітів Молдавської РСР, Ізмаїльська область УРСР); «Буковину» (кілька районів Чернівецької та північні райони МССР) і «Трансністрію» (лівобережні райони МССР, Одеська, південна частина Вінницької і західна – Миколаївської областей). На відміну від двох перших «Трансністрія» до складу Румунії не входила. Її статус визначала румунсько-німецька угода від 30 серпня 1941 р. про передачу Бухаресту мандата на тимчасове управління й економічну експлуатацію цих земель⁴⁶. Закарпаття залишалося під владою угорських властей.

Незважаючи на відмінності в організації влади в кожному з вказаних адміністративних утворень, спільним для всіх залишалися політика терору, геноциду, економічного і соціального гніту, ігнорування будь-яких демократичних прав і свобод місцевого населення. І, хоча в сучасній літературі можна знайти аргументи на користь, того що, для прикладу, в РКУ окупаційний режим був брутальнішим, ніж в інших регіонах, насправді всі основні атрибути нацистського «нового порядку» простежувалися у кожному адміністративно-територіальному утворенні.

3. Окупанти беззастережно пов'язували нові форми соціального життя. Виключаючи, за визначення, можливість діяльності будь-яких політичних партій, вони все ж залишали незначний простір для функціонування громадських об'єднань. При цьому йшлося про повну відмову від ідеологічного й політичного компонентів, які б вступали в суперечність з нацистською ідеологічною доктриною.

Саме в організації громадського життя в роки окупації доволі відчутно виявилися регіональні відмінності. У населення радянської України внаслідок більшовицької уніфікації всього суспільного життя, тотального нав'язування комуністичної ідеології поступово атрофувалися навички суспільної самодіяльності. Натомість для української спільноти у міжвоєнній Польщі та інших країнах

соціальна самоорганізація стала одним з вирішальних інструментів не тільки національної самоідентифікації, а й засобів соціально-економічної конкуренції та політичної консолідації з метою протидії політиці асиміляції та розчинення українства в автохтонному етнічному масиві країни проживання. У зв'язку з цим не тільки в дистрикті «Галичина», де окупаційні власті й місцеві мешканці більше толерували один одному, а й у інших західних регіонах України громадські організації мали ширші можливості для роботи в масах, ніж, скажімо, в РКУ чи губернаторствах «Трансністрія» і «Буковина».

У дистрикті «Галичина» інтереси української спільноти краю репрезентував Український центральний комітет на чолі з В. Кубійовичем. Під егідою та за фінансово-матеріальної підтримки УЦК функціонувала система освіти, соціальної підтримки найбільш вразливих категорій населення (інвалідів, дітей-сиріт, вдів, біженців та ін.) і радянських військовополонених, місцевого селянства, на яке ліг важкий тягар сільськогосподарського контингенту й податків, зв'язки з українськими оstarбайтерами. УЦК став промоутером формування дивізії військ СС «Галичина», вбачаючи у ній зародок майбутньої української армії.

Мешканці краю виявила високий рівень національної свідомості й соціальної солідарності, масово долучаючись до збіркових акцій, кошти яких формували бюджет УЦК, а речі – йшли на добродійні цілі.

У багатьох регіонах окупованої України активно діяли інші громадські інституції – Товариство Українського Червоного Хреста, «Жіноча служба Україні», «Просвіта», допомогіві комітети. Як правило, основним вектором їх роботи була соціальна опіка над жертвами війни, підтримка людей, які втратили засоби до існування, культурно-освітні заходи.

Менш помітними були громадські ініціативи в цьому руслі у зоні військової адміністрації та на територіях, якими управляла румунська влада. У всіх зонах окупації функціонувала періодична преса. Для цієї ділянки суспільного життя, як і для культурно-освітньої сфери, особливого значення набувала мовна політика нацистів. Німецькі власті сповідували принцип використання поряд з німецькою української чи російської мови в діловодстві, навчанні та пресових органах, що контролювалися ними, залежно від того, яка з них була більш поширена в тому чи іншому регіоні. У румунській зоні окупації у мовній сфері здійснювалась політика румунізації.

4. Конфесійна карта України і до війни мала регіональний характер. У центральних, південних та східних областях найбільший вплив мала Православна церква, що підпорядковувалась Московській патріархії. На Правобережжі поряд з Православною сильні позиції мала Римо-Католицька церква (особливо в місцях компактного проживання поляків). У Східній Галичині й на Закарпатті домінува-

---

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3206, оп. 1, спр. 83, арк. 9, 10; Спр. 76, арк. 1.

ла Греко-Католицька, а на Буковині – Православна церква. У західних областях набули поширення протестантські деномінації.

Успадкувавши це розмаїття релігійних інституцій, німецька адміністрація керувалась у своїй політиці кількома принципами: по-перше, нацисти всіляко перешкоджали формуванню єдиної Української Православної церкви, яка могла б об'єднати всі єпархії і приходи України і стати потенційно небезпечною для безроздільного німецького панування; по-друге, Берлін засадничо відкидав будь-які домагання релігійних об'єднань, що мали політичний підтекст, а в разі порушення цієї умови відразу вдавався до жорстких санкцій. Коли зверхники Української православної автокефальної церкви (вони підпорядковувались Варшавській митрополії на чолі з її адміністратором архієпископом Полікарпом (Сікорським) та Автономної православної церкви, що перебувала в юрисдикції Московської патріархії (її очолив архієпископ Олексій Громадський) спробували об'єднатись в одну ієрархію, німецькі власті дезавуювали угоду від 4 жовтня 1942 р. й заборонили єпархіальним архієреям залишати межі своїх канонічних «володінь». Берлін прагнув нав'язати православної ієрархії України зверхника, який перебував у столиці III Райху, – Серафима (Ляде), однак з цього задуму нічого не вийшло.

Румунські окупанти зайняли значно жорсткішу позицію у релігійній сфері. Патріарх надіслав до Одеси т.зв. «Румунську православну місію», до якої входили румунські священики. На неї покладалась уніфікація конфесійного життя і румунізація місцевого православ'я. Румуни заборонили на підконтрольних територіях діяльність УАПЦ й АПЦ, протестантських об'єднань і всіляко переслідували будь-які «стилізми» – національні форми віросповідання, що мали вікові традиції. Замість української та церковнослов'янської в Богослужбовій практиці нав'язувалась румунська мова.

Якщо в дистрикті «Галичина» Греко-Католицька церква стала одним з чинників, що забезпечував консолідацію та виживання українців (священики очолювали 32 делегатури УЦК), порятунком євреїв, підтримку національної ідентичності, то в румунській зоні окупації релігійні інституції стали інструментом асиміляційної політики займанців.

5. Свої регіональні особливостей мав такий іманентний прояв війни як колаборація. Абсолютно безпідставними й позбавленими документального підтвердження є інсинуації на кшталт тих, які приписують схильність мешканців окремих регіонів України до співпраці з окупантами. Архівні джерела, спогади очевидців переконливо свідчать, що цей феномен має універсальний характер в залежності від умов існування: чим вони складніші, тим більше людей ідуть на співпрацю з ворогом. Такою є об'єктивна тенденція, що ілюструє стратегію виживання під окупантами. Опоненти наводять кілька фактів: по-перше, населення західної України вітало німців, а також підтримало створення дивізії СС «Галичи-

на», що воювала на боці агресорів, Конtrarгументами слугують дані (з фотоматеріалами включно), що незаперечно вказують на типовість ситуації з зустріччю «визволителів». Більше того, якраз в Наддніпрянській Україні багато представників старшого покоління пам'ятали «чемних» німців та австріяків 1918 року і сподівалися на їх гуманне ставлення до місцевого населення.

«Робота на окупанта» та співжиття з ними стали викликом, в якому грань між безвихіддю та свідомим служінням ворогу на шкоду власному народу й Батьківщині позначали кримінально-політичні нормативно-правові акти радянської Феміди. Матеріали слідчих справ переконують у тому, що «зрада Батьківщині» інкримінувалася громадянам з різних куточків України, без огляду на їхню національність, віросповідання, професію, культурно-освітній рівень.

Що стосується воєнної колаборації, то й вона мала повсюдний і масовий характер. Стати до лав дивізії СС «Галичина» зголосилося 80 тис. добровольців з Галичини». 18 тис. були визнані придатними служити, але після відбору тільки близько 16 тис. чол. були відправлені на вишкіл. Надалі гітлерівці примусово мобілізували місцевих жителів для поповнення дивізії та інших формувань.

У розвідувальному донесенні № 32/67 оперативної групи НКВС на адресу М. Хрущова 1 вересня 1942 р. повідомлялося про формування німцями добровольчих збройних підрозділів на території Дніпропетровської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Сталінської, Харківської областей. У Сумах до колаборантських формувань одноразово вступили 2500 осіб, Білопіль – 1500, у районі Сталіно – 2000. У Харкові квартирувало 600 колишніх поліцаїв, які відбували військовий вишкіл. За повідомленнями з Маріуполя, близько 150 тис. (!) мешканців цього регіону виявили бажання «воювати проти більшовиків»⁴⁷.

Водночас неможливо заперечувати свідомої співпраці певної частини українського суспільства з окупантами з політичних мотивів. Сподіваючись на підтримку Берліном ідеї відродження Української держави українські самостійницькі сили прагнули творити місцеві органи влади, міліцію з тим, щоб засвідчити свою готовність до державницького будівництва. Коли ж нацисти показали справжнє ставлення до «українського питання», ОУН (Бандери) пішла в підпілля, а значна частка свідомих громадян – у пасивний і активний спротив окупантам.

Служба в органах місцевого управління використовувалась як націоналістичним, так і комуністичним підпіллям з власною метою.

Для українців західних регіонів вплив у таких адміністративних структурах став одним з засобів протидії польському підпіллю, що принципово відстоювало ідею повернення цих земель у лоно Польської держави.

6. Суспільно-політичні й географічні умови визначили регіональну специфіку радянського руху Опору.

Методи першої радянської Західної України сформували такий морально-психологічний фон, що не давав шансів розраховувати на широку соціальну базу для комуністичного підпільного і партизанського руху. Та й стрімке просування ворога на схід унеможливило вирішення комплексу організаційних і кадрових питань. Але й у інших областях республіки бракувало належної уваги до організації антинацистського руху Опору. Поспіх в облаштуванні баз та підборі кадрів, нелояльність частини місцевих мешканців спричинила масові провали радянських підпільників. Упродовж 1941–1942 рр. німецькі та румунські спецслужби зуміли виявити і знешкодити більшість підпільних груп у Києві, Миколаєві, Одесі, Сталіно, Запоріжжі, Феодосії, Сімферополі та багатьох районних центрах. При цьому до літа та 1942 р. загинуло майже 30 тис. членів підпілля⁴⁸.

Недієздатними виявилася більшість партизанських формувань. Уявлення керівництва СРСР про можливість розгортання «всенародної боротьби у ворожому тилу» виявилось безпідставними не лише з огляду на суто матеріальні й організаційні труднощі, а й через відсутність об'єктивних умов. Як показала практика, партійні органи не володіли кадрами, здатними налагодити цю роботу, внаслідок відсутності досвіду і спеціальних знань. Тому на початковому етапі боєздатними виявилися ті загони, в яких значну частину становили оточенці – фахові військові. Ще й у 1942 р. у лавах «народних месників» воювало до 60%, а у 1943 р. – 40 % колишніх військовослужбовців⁴⁹.

Ще більшою помилкою стало прагнення формувати партизанські підрозділи у степових районах Центру, Сходу й Півдня України. Навіть окремі рейди у ці регіони були пов'язані зі смертельним ризиком та майже нульовою ефективністю. Трагічно закінчився рейд партизанської групи М. Карнаухова, що пододала відстань від берегів Волги до Красного Лиману (Сталінська обл.) і була знищена німецькими карателями у грудні 1942 р. У лютому 1943 р. у рейд по Сумщині, Харківщині й Кіровоградщині за наказом УШПР вирушило з'єднання М. Наумова. Не одержавши допомоги з центру, партизани були витіснені на Одещину, де зазнали значних втрат⁵⁰.

Але і в лісових масивах партизани не завжди могли почуватися господарями. У Західній Україні домінували українські самостійницькі формування та польське національне підпілля. Рейд з'єднання С. Ковпака в Карпати продемонстрував складність військово-політичної ситуації у краї й супроводжувався великими втратами. Місцеве населення не бажало підтримувати радянських партизанів не стільки з політичних міркувань, скільки через страх перед неминучими репресіями окупантів.

---

⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 116, арк. 26 7, 29–32.

⁴⁸ Чайковський А.С. Невідома війна. – К., 1994. – С. 18–20.

⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 128, арк. 41–47.

⁵⁰ Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. – К., 2004. – С. 399–400.

7. Український самостійницький рух також поширювався з західних регіонів на Схід та Південь України. Похідні групи ОУН(Б) та ОУН(М) формували в різних районах місцеві органи врядування й збройні підрозділи. Хоча вони й не мали тут такої підтримки, яку у Галичині, на Волині чи на Буковині, та все ж не залишилися без соціальної бази. Ідеї національної державності співзвучні тим, хто поділяв цінності демократії і права націй на самовизначення, був учасником чи співчував визвольним змаганням доби Української революції 1917–1921 рр. Ці категорії населення Правобережжя, Слобожанщини, Півдня й Донбасу підтримували зусилля українських націоналістів, хоча більшість місцевого населення індивідуально ставилася до проблем національного відображення. У регіонах, де проживало багато росіян, євреїв, представників інших етнічних груп, радикальні ідеї українських націоналістів у поєднанні з антиоунівськими акціями радянської пропаганди 30-х років давали ефект несприйняття і відторгнення.

На Волині та в інших анклавних спільнотах мешкання українців та поляків радикального налаштована частина командування УПА і керівництва ОУН(Б) пішли на загострення конфлікту з польським підпіллям, обопільними жертвами якого стало цивільне українське й польське населення.

Після вигнання гітлерівців Західна Україна стала ареною запеклого протистояння самостійницьких сил і радянської влади. Однак неспівмірність потенціалів двох учасників боротьби визначила її кінцевий результат.

Таким чином, аналіз подій Другої світової війни в руслі історичної регіоналістики створює підґрунтя для асоціацій та порівнянь, застосування креативних компаративістських методик, що в кінцевому підсумку дає стереоскопічну картину минулого у всьому розмаїтті її проявів, а також вихід на повноважні й аргументовані теоретичні положення й узагальнення.

УДК 37.035.6«756»

Астахова Е.В. (Харьков, Украина)

ФОРМИРОВАНИЕ ОТВЕТСТВЕННОГО ОТНОШЕНИЯ К ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В УСЛОВИЯХ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО РАЗРЫВА ПОКОЛЕНИЙ

У статті розглядаються питання формування поважного становлення до вітчизняної історії, до Великої вітчизняної війни в складних сучасних умовах спрощення підходів до аналізу суспільних явищ. Соціокультурного розриву між поколіннями. Зроблено акцент на значущості розвитку розуміння історичних процесів, їхньому аналізі, включенні розуміння в предметну сферу освіти, бо розуміння – важливіша ланка ефективної діяльності.

Ключові слова: соціокультурний розрив, розуміння, спрощення, маніпулювання історією.

В статье рассматриваются вопросы формирования уважительного отношения к отечественной истории, к Великой Отечественной войне в сложных современных условиях упрощенных подходов к анализу общественных явлений, социокультурного разрыва между поколениями. Сделан акцент на важности развития понимания исторических процессов, их анализе,

включении понимания в предметную область образования, ибо понимание – важнейшее звено эффективной деятельности.

Ключевые слова: социокультурный разрыв, понимание, упрощение, манипулирование историей.

The article deals with the problem of formation of respect for national history and the Great Patriotic War in the current context of simplified approaches to the analysis of social phenomena and socio-cultural generation gap. The emphasis has been laid on the importance of cultivation of understanding of historical processes and their analysis. Integration of understanding in the subject field of education being the most important constituent of effective performance accounts for the above.

Key words: socio-cultural gap, understanding, simplification, history manipulation

Юбилейные даты, связанные с Великой Отечественной войной, актуализируют общественное мнение, оживляют дискуссии специалистов, заставляют посмотреть на известные события с иной точки зрения. Развал СССР и стремительная трансформация отечественной исторической науки, последовавшая за этим, принесли заметные изменения подходов и оценок событий 1941 – 1945 гг. С одной стороны, существенно расширилось поле для исследований истории Великой войны, снялись идеологические ограничения и запреты, ощутимо диверсифицировался круг источников и литературы. С другой стороны, маятник резко качнулся в противоположную от традиционных советских подходов сторону. Все, что связано с периодом советской власти, получило одноцветно-негативную оценку. Перекраивание и переименование самым непосредственным образом затронули и такие святыне в истории страны, как Великая Отечественная война.

Квазиманипулирование историей в политических целях и формирование неуважения к собственному «вчера» привели к ощутимым искажениям в восприятии Войны поколениям, родившимся в постперестроечный период. Что же до поколения начала 90-х годов, то здесь ситуация сложилась и вовсе печально: ровесники независимости Украины вообще оказались вне реального исторического контекста. Их представления об этой героической и одновременно трагической странице в мировой истории ограничиваются набором упрощенных штампов или знания отсутствуют вообще.

Известно, что «будущее», «настоящее», «прошлое» – феномен человеческого сознания. Носитель всех этих модусов – человек. Конечно, настоящее принадлежит всем живущим. Однако при этом старшее поколение имеет все более увеличивающееся прошлое и – естественно – сжимающееся будущее. У молодых нет или почти нет прошлого, но в их распоряжении большое жизненное пространство, которым им только предстоит овладеть – будущее [1, с.23].

При таком подходе легко заметить, что зона «настоящего» – своеобразная точка пересечения, возможность трансляции и межпоколенческого соприкоснове-

ния и обмена. Нельзя «сужать» ни одну из зон, нельзя проявлять неуважение. Нарушение равновесия неизбежно приведет к негативным (достаточно длительным) последствиям.

Манипулирование настоящим – не предмет исторического исследования. Но нетрудно догадаться, что нас ожидает в рамках третьего модуса – «будущего» при таком отношении ко «вчера» и «сегодня». Ведь ценности – это не воздух, которым человек дышит и не некие наследуемые свойства. Своеобразный «социальный» код передается (или разрушается) не мгновенно, а в ходе длительной эволюции. Если в сознании индивида или целого народа систематически заменять одни ценности другими, то через определенное время и весь народ станет иным. С другой историей и другим отношением к ней.

Бесконечные замены в отечественной истории плюсов на минусы, белого на черное раздражают и отталкивают старшее поколение, усиливают равнодушие среднего. Молодые же впитывают – на уровне первичной информации – тот суррогат, которым их снабжают под видом истории. И формируется ряд достаточно тревожных тенденций, игнорирование которых едва ли дальновидно.

Во-первых, закладывается, одностороннее, негативное отношение к огромному пласту отечественно истории, именуемому «советским». В том числе и к истории Великой Отечественной войны.

Во-вторых, привычный межпоколенческий разрыв усиливается искусственным насаждением стереотипа об ошибках старших поколений, которые предстоит исправлять поколениям грядущим.

В-третьих, формируемое (сформированное уже?) у значительной части молодых людей чувство неполноценности («не та» страна, «не та» история, «не те» герои...) достаточно опасно, ибо психологи хорошо знают, что пограничным с неполноценностью является состояние агрессивности.

В-четвертых, происходит уже знакомое по 20–30-м годам XX в. упрощение, когда на понимание, на анализ исторических событий, явлений (да и не только исторических) нет ни социального заказа, ни возможности. И идет массовое упрощение всего и вся: подходов, требований, принципов, позиций.

Здесь представляется есть смысл показать ситуацию шире и глубже, ибо аналогии просто удивительны.

Разрушение отжившей картины мира, как известно, осуществляется разными способами. Это не только отказ от якобы стройных, самозамкнутых теоретических систем и построение систем открытых, но и метафоризация познания, имеющая целью поиск новых точек опоры в построении теоретической картины реальности. Поиск требует и обращения к анализу самоочевидностей эпохи – общепринятых правил игры, ключевых слов социального словаря и т.п., – всего, что служит выражением и симптомом состояния и тенденций развития общества [2; с. 11].

Знакомство с публикациями, анализирующими различные аспекты общественного развития 20-х–30-х гг. XX в., создает впечатление, что процесс «упрощения» охватил социальную жизнь в целом: стремились упростить все – от науки до орфографии. Каковы же источники подобной тенденции? Была ли она полностью навязана и организована или существовали и объективные предпосылки ее возникновения. Идеи упрощения, как считают специалисты [2; с. 12], основаны на значимой низовой тенденции. Они – продукт реального и крайне болезненного раскола общества на людей, «не знавших таблицы умножения», и людей, которые в ней «усомнились» (Н. Бердяев). Между первыми и вторыми прошла полоса социального отчуждения. В процесс послереволюционной модернизации вступили «новые люди», значительная часть которых была неграмотна. Люди же старой культуры, принимавшие участие в просветительских компаниях 20-х годов, ощущали явную смену культурных парадигм. Л.Я. Гинзбург, преподававшая тогда на рабфаке, замечала: «Нельзя было бесследным для культуры образом подвергнуть первоначальной обработке всю эту массу новых людей. Культура ослабела наверху потому, что массы оттянули к себе ее соки. Я вовсе не думаю, что нужно и социально полезно упрощаться, я думаю, что снижение культурного качества – не вина правительства и не ошибка интеллигенции, что снижение качества на данном отрезке времени – закономерность» [3; с. 103]. Сравнивая сознание старого гимназиста с сознанием рабфаковца, который только входит в область русской литературы, Л.Я. Гинзбург указывает: «Литературное восприятие требует либо сочувствия, либо чувства истории. Это чувство истории хотя бы в самом первобытном виде имелось у дореволюционного гимназиста. У рабфаковца его нет. Пушкин, Лермонтов, Гоголь не только не входят в состав его наличной культуры, но и потенциальной, той, которую он получит в меру требований, предъявляемых ему государством» [3; с. 108].

Зафиксирован интереснейший феномен – так называемого «свежего человека» на дорогах истории (он же – человек как бы без истории!). В его сознание исторический опыт не входит, но зато этот человек лишен исторической усталости, свойственной старым слоям и классам. Эти новые люди «свежи», неграмотны или полуграмотны. Но ведь неграмотность – не просто неумение писать и читать. Это – и недостаточное развитие самосознания и критического мышления, преобладание аффективного над рефлексивным. Это – отсутствие индивидуальности.

Так или иначе, но в результате «массового приобщения к грамоте» уровень культуры масс вроде бы повысился, но естественным результатом этого процесса явилось «упрощение культуры». Общество и культура отчасти сопротивлялись упрощению. Но все сложное, не черно-белое утрачивало почву, уходило за пределы образовательного процесса.

Упомянутый процесс упрощения, представляется не уникален. Действительно, с одной стороны, он вроде бы неповторим. С другой, не оставляет мысль, что упрощение есть некая универсальная характеристика, закономерно проявляющаяся в эпохи радикальных социальных перемен и переходные периоды. Тенденция упрощения – своего рода признак альтернативности ситуации, выходы из которой могут быть разными.

Игнорирование такого опыта, представляется, едва ли целесообразно. Необходимо понимание, скорее даже осознание, тенденции упрощения на современном этапе общественного развития в целом и развития системы исторического образования в частности.

Проблема понимания, как представляется – ключевая в современном образовании (и особенно – историческом). Скорость общественных перемен, вызванных информационным бумом, крайняя противоречивость, фрагментарность, смесь правдивой и недостоверной информации чрезвычайно усложнили картину мира. Дело не только в том, что сознание большинства не успевает за событиями и явлениями. Складывается непонимание (в лучшем случае – понимание не вполне) того, что происходит. А раз нет понимания, то нет и полноценной «включенности» в процесс, нет возможности управлять происходящим. Между тем понимание – важнейшее звено эффективной деятельности. Именно понимание определяет возможность человека действовать и последствия этой деятельности. Развитие, созидание, эффективность есть только там, где есть понимание. Понимание законов развития общества. Понимание собственной истории. Понимание норм права, текстов, проблем, знаний. Понимание отношений. Понимание по своему характеру социально. Без понимания невозможно доверие, а без доверия – эффективное сотрудничество и развитие.

Именно этим и объясняется необходимость включения понимания в предметную область образования, хотя следует отметить, что в этом практически нет ничего нового: проблема понимания занимала ум человека с древних времен. Но ведь еще совсем недавно казалось, что проблема эта становится достоянием истории науковедения. Все чаще на первый план выходило понятие «знаю» вместо «понимаю». Но чувство понимания - еще не подлинное понимание. Хотя доподлинное понимание, как представляется, невозможно только умом.

Если способность создавать тексты и творить новые смыслы признается за немногими, то способность понимать не считается исключительной. Понимать, хоть и в разной мере, может все-таки практически каждый здоровый человек. Способность понимать можно развивать: навыки, умения понимания возможно формировать обучением, тренингами, другими методами и приемами. Но без развития и закрепления именно этой составляющей любого образовательного процесса (и особенно исторического) перспективы нашего общества видятся весьма и

весьма туманно. Ведь если прежняя образовательная парадигма в своей основе и содержании была научно-технократической, то новая по своему содержанию является прежде всего гуманитарной.

Сие не значит, что точные науки и естествознание теряют свою ценность и социально-гуманитарное знание их вытесняет. Нелепая мысль. Просто этот вид знания (о человеке, истории, культуре, обществе, бытии, сознании, политике) начинает занимать и со временем займет подобающее ему место и роль в сознании личности и обществе. Сегодня вопрос должен стоять о равнозначности этих видов знания, об их синтезе, а не о превосходстве одного над другим.

В целом же, представляется, история как наука, как составная часть образовательного процесса в нашем отечестве переживает в настоящее время далеко не лучшие времена. Это состояние нужно не только признать, но и «обжить» его, определиться с глубиной и направленностью процессов. Только тогда можно говорить о противодействии и приостановлении деструктивного и движения в сторону более цивилизованного, ответственного отношения к истории, в сторону формирования исторического (а не истерического мышления).

Сказанное в полной мере относится к истории и пониманию такого явления как Великая Отечественная война, ибо это не просто отдельная страница мировой истории, а одно из ключевых ее событий новейшего периода.

Донести до поколения, рожденного в 90-х гг. XX в., до будущих поколений уважительное отношение к Великой Войне, понимание значимости Победы 1945 года как победы сил добра над силами зла – задача достаточно сложная, т.к. решается она в условиях уже упоминавшегося упрощения и социального разрыва поколений. Но трудность задачи не означает, что ее не нужно решать вообще.

Список литературы

1. Ильинский И. Молодежь как будущее России в категориях войны / И. Ильинский // Вестн. высш. шк. – 2005. – № 8. – С. 22–30, 51.
2. Козлова Н. Н. Упрощение – знак эпохи? / Н. Н. Козлова // Социол. исслед. – 1990. – № 7. – С. 11–21.
3. Гинзбург Л. Я. Человек за письменным столом : эссе : из воспоминаний / Л. Я. Гинзбург. – Л. : Совет. писатель, 1989. – 215 с.

ФАКТОРЫ КОРЕННОГО ПЕРЕЛОМА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ НА ЮГЕ РОССИИ⁵¹

У статті розглядаються проблеми історії півдня Росії в роки Великої Вітчизняної війни. Головна увага авторів приділена подіям, що відбувалися на південному крилі радянсько-німецького фронту влітку 1942 – восени 1943 р.: прориву вермахтом на півдня, битвам у великій закруті Дону і на Північному Кавказі, Сталінградській битві, на Міус-фронті та «Голубої лінії»

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, вермахт, Червона армія, Північно-Кавказький фронт, Південний фронт, південь Росії.

В статье рассматриваются проблемы истории юга России в годы Великой Отечественной войны. Главное внимания авторов уделено событиям, происходившим на южном крыле советско-германского фронта летом 1942 г. – осенью 1943 г.: прорыву вермахта на юге, боям в большой излучине Дона и на Северном Кавказе, Сталинградской битве, на Миус-фронте и «Голубой линии».

Ключевые слова: Великая Отечественная война, вермахт, Красная армия, Северо-Кавказский фронт, Южный фронт, юг России.

The article was devoted to the history of South of Russia during Great Patriotic War. The authors focus on the events which took place on the southern flank of the Soviet-German front in the summer of 1942 – the autumn of 1943: a breakthrough of the Wehrmacht in the south, the battles in the great bend of the Don, the battles in the North Caucasus, the Battle of Stalingrad, on Mius-front and «Blue Line».

Key words: Great Patriotic War, Red Army, Wehrmacht, South of Russia, North-Caucasian front, South front.

Летом 1942 – осенью 1943 гг. на юге России решалась судьба страны. Здесь разворачивались события, от которых прямо зависел исход Великой Отечественной войны. Значительное превосходство противника в танках и авиации позволило ему создать на важнейших стратегических направлениях мощные ударные группировки. Победы вермахта в ходе наступления в большой излучине Дона создали условия для его выхода к нефтяным месторождениям Майкопа, Грозного и Баку. В тылу группы армий «А», наступавшей на Кавказ, находился корпус генерала Г. Фельми. Его задачей являлось дальнейшее наступление на Иран и Ирак, выход к Персидскому заливу и в Индию. Навстречу ему выдвигался Африканский корпус Э. Роммеля.

⁵¹ Статья подготовлена в рамках Программы фундаментальных исследований Президиума РАН «Фундаментальные проблемы модернизации полиэтнического макрорегиона в условиях роста напряженности» на 2012–2014 гг.

В середине августа 1942 г. немецкие войска были остановлены на астраханском направлении. Астрахань являлась стратегическим пунктом переброски нефти и грузов по ленд-лизу из Ирана, войск и боевого снаряжения для действующей армии. Самолеты люфтваффе пытались разрушить город, но захватить его противнику не удалось. Участок фронта протяженностью до 300 км между сталинградской и кавказской группировками вермахта на протяжении почти пяти месяцев прикрывала усиленная 16-я моторизованная дивизия генерал-майора З. Хенрици. Для противодействия противнику была сформирована 28-я армия генерал-лейтенанта В.Ф. Герасименко. Ее основой стала 34-я гвардейская стрелковая дивизия генерал-майора И.И. Губаревича, созданная на базе 7-го воздушно-десантного корпуса. Фактически в ногайских и калмыцких степях с сентября по декабрь 1942 г. шла настоящая рейдовая война. Разведывательные и диверсионные отряды вермахта вышли к Волге сразу в нескольких местах, неоднократно перерезали дорогу Кизляр – Астрахань.

Форсировав Дон и Маныч, противник уже через три недели стремительно приближался к Тереку. 1-я танковая армия захватила Моздок 25 августа, нацелившись по левому берегу Терека на Гудермес и Махачкалу. Враг захватил 29 августа узловую железнодорожную станцию Червлённую, в 25 км северо-восточнее Грозного. Взрыв моста через Терек закрыл 40-му немецкому танковому корпусу путь в Дагестан. В район Гудермеса, через Астрахань и Махачкалу, были срочно переброшены из-под Москвы семь гвардейских бригад, сформированных из десантников, а также морские и курсантские стрелковые бригады, уже имевшие успешный боевой опыт оборонительных и наступательных боев. Прибывшие войска были усилены танковыми батальонами и бригадами, имевшими на вооружении бронетехнику, полученную по «персидскому коридору».

В Наурском и Шелковском районах Орджоникидзевского края (в настоящее время – Чеченской Республики) развернулись масштабные боевые действия. В сентябре-октябре 1-я танковая армия понесла здесь исключительно большие потери, особенно в бронетехнике. Решающее значение в обороне Северо-Восточного Кавказа сыграло Моздокско-Малгобекское сражение. Малгобек в течение октября пять раз переходил из рук в руки. Грозный 10 и 12 октября был подвергнут мощным ударам с воздуха, в которых участвовало, соответственно 130 и 152 самолета люфтваффе. Но эшелонированная советская оборона оказалась для немецких войск непреодолимой.

Тогда противник решил овладеть Военно-Грузинской и Военно-Осетинской дорогами. Наступление 1-й танковой армии через Эльхотовские ворота началось 25 октября. Под Нальчиком оборонялась ослабленная боями советская 37-я армия. На 6-километровом участке прорыва вермахт имел 3-кратное превосходство в людях, 11-кратное – в орудиях, 10-кратное – в минометах и абсолютное – в тан-

ках. Противник 28 октября занял Нальчик, а 1 ноября перерезал Военно-Осетинскую дорогу у селения Алагир. К исходу следующего дня части вермахта захватили селение Гизель, в 3 км западнее Орджоникидзе (в настоящее время – Владикавказ). Для решающего удара советское командование перебросило сюда два гвардейских стрелковых корпуса и несколько танковых бригад, основные силы артиллерии и авиации.

Перелом в стратегических боях под Орджоникидзе наступил 5 ноября. В этот день советские войска остановили продвижение противника и перешли в контрнаступление. Гизельская группировка 3-го танкового корпуса была практически полностью окружена. Спасаясь от полного уничтожения, бросая технику, немецкие войска были вынуждены в ночь на 11 ноября поспешно отходить к Дзуарикау. Сломив сопротивление вражеских частей, советские войска овладели Гизелью, а к исходу 12 ноября вышли к реке Фиагдон. Для вермахта 5–6 ноября 1942 г. стали временем невозврата, предгорья Северного Кавказа – местом невозврата, а для Красной армии именно здесь фактически началось освобождение Родины.

В сентябре 1942 г. основные военные события на Волге развернулись вокруг города, носившего имя Сталина. Еще 23 августа 14-й танковый корпус вермахта прорвался к Волге. Вскоре в Сталинграде начались уличные бои. Задача советских войск заключалась в том, чтобы измотать и обескровить ударную группировку врага, создав условия для перехода от обороны к наступлению. В руинах Сталинграда немецкие войска утратили присущую им мобильность: танки не могли продвигаться среди каменных развалин. Бой шел за каждый дом.

В разгар уличных сражений в условиях строжайшей секретности шла подготовка к контрнаступлению под Сталинградом. На удалении от города заранее было предусмотрено два выжидательных плацдарма для скрытого сосредоточения резервных частей. Плацдарм южной группы находился в Заволжье в плавнях дельты Волги в районе Капустина Яра, Черного Яра, Нижнего Баскунчака, Соленого Баскунчака и др. Сосредоточение северной группировки осуществлялось в районе Саратова, Камышина и в лесах Придонья. Стягивание резервов и их концентрация для стремительного наступления потребовали двух осенних месяцев и остаются практически неизученной страницей Сталинградской битвы. Важно отметить, что разработка и подготовка к проведению двух сражений осуществлялась в один исторический момент. И сами события на Кавказе и на Волге развивались по общему сценарию. Это позволяет охарактеризовать боевые действия под Орджоникидзе вслед за Сталинградской битвой или «Сталинградом-I» как «Сталинград-II».

Мощный удар был нанесен 19 ноября с северного плацдарма войсками Юго-Западного фронта. На следующий день войска Сталинградского фронта пошли в наступление с юга. Крайне важным оказался выбор направления глав-

ных ударов, их внезапность, безошибочное определение слабых мест обороны противника. Юго-Западный и Сталинградский фронты встретились 23 ноября в районе города Калач – хутора Советского и замкнули кольцо окружения под Сталинградом. Окруженная группировка противника составила не 80–85 тыс. чел., как оценивала советская разведка, а почти 250 тыс. чел. Поэтому сразу не удалось расчленив 6-ю армию Ф. Паулюса и уничтожить ее. Враг использовал для круговой обороны укрепления Сталинградского обвода, созданного в 1941–1942 гг. для защитников города. Несмотря на снабжение по воздуху и попытку прорыва блокады, запасы боеприпасов и продовольствия у 6-й армии иссякали. Войска Донского фронта прорвали оборону противника и 2 февраля 1943 г. принудили его сдаться.

В декабре 1942 г. группа армий «А» на Кавказе окончательно утратила атакующие возможности и оказалась под угрозой окружения. Общее наступление Северной и Черноморской групп войск Закавказского фронта началось 1 января 1943 г. Навстречу им, в направлении на Ростов и Сальск наступали войска Южного (бывшего Сталинградского) фронта. Умело маневрируя резервами, фельдмаршал Э. Манштейн остановил в конце января советское наступление на рубежах рек Маныч и Северский Донец. К концу января противник ушел с Северного Кавказа. Главные силы 1-й танковой армии отошли через Ростов в Донбасс, оставшиеся соединения – на Таманский полуостров, где объединились с 17-й армией в мощную группировку общей численностью более 20 дивизий.

Советские войска освободили Ростов-на-Дону 14 февраля, однако их дальнейшее наступление остановил немецкий оборонительный рубеж протяженностью в 104 км, получивший название Миус-фронт. Он начинался у села Самбек у Таганрогского залива, шел по реке Миус и упирался в город Красный Луч Ворошиловградской (в настоящее время – Луганской) области. В течение весны-лета 1943 г. советские войска неоднократно штурмовали немецкие оборонительные рубежи. Только 18 августа 1943 г. Южный фронт генерал-полковника Ф.И. Толбухина прорвал Миус-фронт, а 30 августа был освобожден Таганрог.

На Тамани советское продвижение уперлось в еще один мощный оборонительный рубеж «Голубая линия» – «Готенкопф» («Голова гота») протяженностью в 113 км, от Новороссийска через поселок Верхнебаканский, станицу Нижнебаканскую, поселок Саук-Дере, станицы Крымскую и Киевскую до Темрюкского лимана. Восемь оборонительных полос глубиной до 40 км в полной мере учитывали сложный рельеф местности: болотистую дельту Кубани, Адагума, Протоки и других рек, лесисто-холмистую местность в центре с высотами до 200 м, гористую местность в районе Новороссийска. В течение семи месяцев на этом своеобразном «Миус-фронте – II» шли кровопролитные бои. В лобовых атаках советские войска понесли огромные потери, но не добились успеха.

Во второй половине апреля 1943 г. в небе над Кубанью развернулось крупное воздушное сражение, продолжавшееся до 7 июня. В отдельные дни проводилось до 50 групповых воздушных боев с участием 50–100 самолетов с каждой стороны. В этих боях отличились многие советские летчики-асы, в том числе знаменитый А.И. Покрышкин, на истребителе Р-39 «Аэрокобра» сбивший в апреле-мае 1943 г. 23 самолета люфтваффе в районе «Голубой линии». Войска Северо-Кавказского фронта генерал-полковника И.Е. Петрова 10 сентября пробili казавшуюся неприступной «Голубую линию», а 9 октября полностью освободили Тамань.

Таким образом, в тяжелых боях с августа 1942 г. по октябрь 1943 г. враг был отброшен от границ Дагестана, Чечни, Ингушетии, берегов Каспия, дельты Волги и Астрахани до Крыма и Донбасса, на расстояние более чем в 1 тыс. км. Если внимательно посмотреть на события лета 1942 – осени 1943 гг. на южном фланге советско-германского фронта как части единого процесса противостояния, то становятся заметны масштабы сражений под Сталинградом и на Кавказе и их место в истории крупнейших поражений германского фашизма. Необходимо отметить, что за оборону Кавказа Героями Советского Союза стали 138 чел., а за битву под Сталинградом – 103 чел.

В сражениях 1942–1943 гг. произошел коренной перелом в войне, советские войска перешли от стратегической обороны к стратегическому наступлению. Кровопролитные бои, сопровождавшиеся перемалыванием целых армий, шли в рассматриваемый период на всех направлениях советско-германского фронта. Однако поворот в ходе войны произошел именно на юге, где у советских войск появился опыт крупных победоносных сражений. В этих сражениях развивалось и совершенствовалось советское оперативно-тактическое искусство. После настоящего разгрома, который пережила кадровая РККА в первый год войны, руководству страны и всему советскому народу пришлось предпринять колоссальные усилия, чтобы воссоздать ее боевую мощь. Одержанные победы свидетельствовали о возросшем умении командования в сжатые сроки концентрировать различные рода войск на прорыв вражеской обороны в узкой полосе, организовывать взаимодействие ударных групп, групп прикрытия и резервов, пехоты, бронетанковых войск, кавалерии и авиации. Советские офицеры и генералы стали принимать ответственные решения, прогнозировать их последствия, разумно рисковать. Именно в боях на юге России сформировалась целая плеяда выдающихся полководцев. Существенное значение имело успешное применение советскими войсками ленд-лизовой и трофейной техники.

Основные сражения на юге России в 1942–1943 гг.

Сражения	Время	Потери		Количество Героев Советского Союза
		РККА	вермахт	
Битва за Кавказ (Сталинград-II)	25.07.1942–09.10.1943	1 065 910	421 200	138
Битва за Сталинград (Сталинград-I) □	17.07.1942–02.02.1943	1 129 619	890 522	103
Миус-фронт (I)	11.10.1941–30.08.1943	833 000	110 000	38
Голубая линия (Миус-фронт-II)	268 513	128 429	69	69

□ Включая потери в большой излучине Дона с 17 июля по 23 августа 1942 г.

Анализ событий лета 1942 г. – осени 1943 г.: прорыва немецких войск на юг, кровопролитных битв на Дону, Маныче, Волге, Северном Кавказе, в Приазовье и на Тамани доказывает, что они сыграли определяющее значение в коренном переломе в ходе Великой Отечественной войны. Победа в жестоких боях на юге была достигнута максимальным напряжением всех сил, массовым героизмом народа. Между тем, число «официальных» мест памяти (в частности доля городов-героев), здесь намного ниже, чем в центре и на северо-западе страны. Между тем, места кровопролитных сражений от Красного Луча в Донбассе до Самбека в Приазовье, от Гудермеса до Моздока, от Нальчика до Орджоникидзе, от Новороссийска до Темрюка фактически являются полями ратной славы всех народов бывшего СССР. Ради памяти более 5 млн погибших солдат и мирных жителей нашего региона дисбаланс в политике памяти должен быть устранен. Сегодня это крайне важно для всех народов многонационального юга России.

УДК (-054.65+341.34):(477) «1945/1949»

О.В. Потильчак

ІНТЕРНОВАНІ ІНОЗЕМЦІ В РОБОЧИХ БАТАЛЬЙОНАХ НА ХАРКІВЩИНІ У 1945-1949 рр.: ОРГАНІЗАЦІЙНО-СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТ

Досліджується питання розбудови мережі режимно-виробничих установ для інтернованих на Харківщині на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Висвітлюються організаційні кроки керівництва НКВС СРСР щодо облаштування окремих робочих батальйонів (ОРБ) для інтернованих іноземних громадян у регіоні в 1945-1949 рр.

Ключові слова: «інтерновані та мобілізовані німці», окремі робочі батальйони (ОРБ), організація, дислокація, розформування.

Исследуется вопрос обустройства сети режимно-производственных учреждений для интернированных на территории Харьковской области в завершающий период Второй мировой войны и в первые послевоенные годы. Освещаются организационные шаги руководства НКВД СССР в сфере обустройства отдельных рабочих батальонов (ОРБ) для интернированных иностранных граждан в регионе в 1945-1949 гг.

Ключевые слова: «интернированные и мобилизованные немцы», отдельные рабочие батальоны (ОРБ), организация, дислокация, расформирование.

The issue of creating a network of regime-production facility for internees in Kharkiv region during the final stage of World War II and the early postwar years is studied. Organizational steps of NKVD leadership on improvement of certain workers battalions (SWB) for interned foreign citizens in the region in 1945-1949 are shown.

Key words: «interned and mobilized Germans», certain workers battalions (SWB), organization, dislocation, disbandment.

Наприкінці Другої світової війни та в перші повоєнні роки на території Української РСР, поряд з військовополоненими, були розміщені та працювали на відбудові зруйнованої економіки десятки тисяч цивільних громадян із країн Центральної та Південної Європи, переважно етнічних німців. Цей табірний контингент в офіційному діловодстві НКВС отримав назву «інтерновані мобілізовані особи». Одним із регіонів утримання і використання частини цього трудового ресурсу була Харківська область.

Питання організаційно-структурної розбудови мережі режимно-виробничих установ для інтернованих іноземців на Харківщині у 1945-1949 рр. є важливим аспектом загальної проблеми вітчизняної історії радянського військового полону та інтернування періоду Другої світової війни. порушена тема й досі залишається малодослідженою. Спеціальних праць із цієї проблематики не існує, а своє фрагментарне висвітлення вона отримала у книзі відомого вітчизняного військового історика А.С. Чайковського [11], а також у монографії автора [10, с. 96-116].

Метою даної статті є дослідження питання розбудови мережі режимно-виробничих установ для інтернованих на Харківщині на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Висвітлюються організаційні кроки керівництва НКВС СРСР щодо облаштування окремих робочих батальйонів для інтернованих іноземних громадян у регіоні в 1945-1949 рр. Основу джерельної бази нашого дослідження склали документи з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) і Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України).

Передісторія появи інтернованих іноземців на Харківщині сягає своїм корінням останнього року війни. 16 грудня 1944 р. Державний Комітет Оборони (ДКО) СРСР ухвалив постанову № 7161сс. «Про мобілізацію та інтернування працездатних німців на території Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії та Че-

хословаччини» [7]. У документі зазначалося «[...] Мобілізувати та інтернувати з направленням для роботи в СРСР усіх працездатних німців у віці – чоловіків від 17 до 45 років, жінок від 18 до 30 років, які знаходяться на звільнених Червоною армією територіях Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини. Встановити, що мобілізації підлягають німці, як німецького і угорського підданства так і німці – піддані Румунії, Югославії, Болгарії та Чехословаччини. [...] Мобілізацію та інтернування німців провести протягом грудня 1944 р. – січня 1945 р., закінчивши їх перевезення на місця робіт до 15 лютого 1945 р. [...]»[11, с. 368]. 29 грудня 1944 р. ДКО СРСР ухвалює постанову № 7252сс «Про трудове використання інтернованих німців». За рішенням директивного органу для роботи на промислових об'єктах Української РСР передбачалося вивезти 113000 іноземців [1, арк. 15]. Практично ж, станом на 20 квітня 1945 р. до України депортували 59 149 осіб [1, арк. 31]. Громадяни німецької національності, інтерновані у період січня-лютого 1945 р., отримали статус так званих «інтернованих-мобілізованих» (за ними було закріплено кодування – група «Г»). 17 квітня 1945 р. ДКО СРСР прийняв постанову № 8148сс «Про припинення мобілізації німців на територіях 1-го, 2-го, 3-го Білоруських фронтів і 1-го Українського фронту» [7]. У документі згадувалося 97 487 вже вивезених до СРСР етнічних німця, які закріплювалися за наркоматами: вугільної промисловості, будівництва, чорної металургії, шляхів сполучення, місцевої паливної промисловості, харчової промисловості, танкової промисловості, цивільного житлового будівництва, електростанцій, промисловості будівельних матеріалів, середнього машинобудування та озброєння [8]. Левову частку цього трудового контингенту передбачалося розмістити в Українській РСР. Із довідки «Про наявність контингентів військовополонених та інтернованих мобілізованих німців по УРСР», надісланої 21 квітня 1945 р. на адресу вищого керівництва НКВС СРСР, дізнаємося, що станом на 10 квітня 1945 р. на промислових об'єктах України знаходилося 151 863 депортованих етнічних німців. Із них 92 714 «інтернованих» першої хвилі та 59 149 «мобілізованих» громадян другої хвилі депортації [1, арк. 33].

Для ефективного трудового використання інтернованих іноземців їх концентрували в складі спеціальних режимних воєнізованих підрозділів, так званих «окремих робочих батальйонах» (ОРБ). Чисельність контингенту робочого батальйону інтернованих становила 700-1200 осіб (3-5 рот). Такий батальйон вважався штатним підрозділом і знаходився на цілковитому утриманні наркомату на об'єктах котрого працював його контингент. Очолював ОРБ інтернованих виділений Народним Комісаріатом Оборони офіцерський склад, а штати таких батальйонів затверджувалися тільки після узгодження з НКВС СРСР [2, прим. 4, арк. 3-4]. Типовий штат «батальйону з обслуговування інтернованих німців» нараховував 99-100 посад, із яких 52 мали заступати самі іноземні робітники. У складі ОРБ

виділялися: командування і штаб, група матеріально-побутового обслуговування, група обліку, медико-санітарна група, група трудового використання, вахтова команда та оперативна група НКВС [2, прим. 4, арк. 4зв-5зв].

Контингент ОРБ організовувався в бригади і робочі зміни, що комплектувалися за виробничим принципом. Утримувати інтернованих і мобілізованих німців мали ізолювано від інших спецконтингентів і цивільних громадян. Для цього використовувалися приміщення барачного типу, інші тимчасові та постійні споруди оточені огорожею з колючого дроту чи парканом. Охорону контингенту здійснювали вахтери відповідних наркоматів. У таборах інтернованих дозволялося спільне утримання і чоловіків і жінок в одній огороженій зоні, щоправда, в окремих приміщеннях. Внутрішній розпорядок батальйону був аналогічний запровадженому в таборах НКВС для військовополонених. Інтерновані виводилися на роботу організовано у супроводі офіцерів або вахтерів. Використання трудового контингенту дозволялося лише у складі робочих батальйонів та обов'язково ізолювано від вітчизняних робітників. Розмір зарплатні цілковито залежав від виконання норм виробітку. Із цих грошей вираховувалися суми на утримання і харчування самих мешканців табірних бараків, охорону та утримання батальйонного штату, а також 10 % так званих «централізованих витрат». У випадку втрати працездатності хворі та немічні залишалися на цілковитому утриманні підприємств. Це тривало до вирішення питання про повернення таких осіб на батьківщину [2, прим. 4, арк. 3-4].

На практиці, саме вказівки органів НКВС виконувалися господарськими інстанціями у першу чергу, адже в питаннях охорони, режиму утримання та обліку контингенту ОРБ інтернованих оперативно підпорядковувалися НКВС СРСР. Режим утримання та охорони інтернованих мало чим відрізняли їх від військовополонених. Регламентувалися вони інструкцією, затвердженою наказом НКВС СРСР № 038 від 3 березня 1945 р. Згідно документу, зовнішня охорона зони ОРБ здійснювалася конвойними військами «[...] у відповідності до вимог статуту гарнізонної служби Червоної армії [...]» [11, с. 116]. Остаточо НКВС прирівняло статус військовополонених та інтернованих 29 квітня 1945 р. Цього дня з'явився відомчий наказ № 00414 «Про поширення наказів НКВС СРСР з утримання, матеріального й санітарного забезпечення та трудового використання військовополонених щодо німців, які утримуються у таборах для інтернованих». Згідно цього нормативного припису на контингенти інтернованих розповсюджувалася дія низки ухвалених у 1941-1945 рр. наказів, положень, інструкцій, директив і вказівок, що стосувалися військовополонених [2, прим. 74, арк. 1-2].

Як вже зазначалося вище, невелику частину трудового контингенту інтернованих іноземців було вирішено використати як робочу силу на відновленні кількох підприємств Харківської області. За даними НКВС УРСР на початку квітня 1945 р. на Харківщині перебувало 5 500 «інтернованих мобілізованих німців».

Вони були розподілені між підприємствами п'яти господарських відомств. 1500 інтернованих використовувалися на підприємствах Наркомату вугільної промисловості, 2000 мобілізованих німців закріпили за Наркоматом танкової промисловості, 750 осіб працювали на місцевих об'єктах Народного комісаріату електрифікації, 1000 примусових робітників «працевлаштув» Народний комісаріат електропромисловості, а 250 осіб розмістив на об'єктах будівництва в Харкові Наркомбуд [1, арк. 32].

Організацію окремих робочих батальйонів для інтернованих і мобілізованих на Харківщині НКВС СРСР здійснив у два етапи. 14 квітня 1945 р. з'явився наказ наркома внутрішніх справ СРСР генерала-полковника С.Н. Круглова № 00310сс «З оголошенням дислокації і нумерації робочих батальйонів мобілізованих німців групи «Г» по підприємствам наркоматів і відомств СРСР». Із 124-х робочих батальйонів, котрі найближчим часом мали бути організовані на території п'яти областей Української РСР, у Харківській області облаштовували два. У Харкові, на базі тресту Харківпаливбуд Наркомату паливного будівництва СРСР, створили ОРБ № 1551, а робочий батальйон № 1552 розгорнули в ліспромгоспі тресту Донбасбуд (с. Капустянівка, Ізюмського району Харківської обл.) [2, прим. 60, арк. 1-4].

Другий етап розбудови мережі ОРБ інтернованих на території Харківської області НКВС провів на початку літа 1945 р. 9 червня 1945 р. заступник наркома внутрішніх справ Союзу РСР генерал-лейтенанта В.В. Чернишов підписав аналогічний квітневому (за назвою та змістом) наказ № 00649, що ним оголошувалося про організацію в Українській РСР чергових 33-х окремих робочих батальйонів інтернованих. Одразу п'ять режимно-виробничих установ з'явилися на провідних великих промислових підприємствах і стратегічно важливих об'єктах першої столиці УСРР. На заводі № 75 Наркомату танкової промисловості СРСР організували одразу два ОРБ (№№ 1553, 1554). Свій робочий батальйон (№1555) отримав і завод № 135 Народного комісаріату автомобільної промисловості СРСР, що дислокувався в харківському робітничому селищі Червоні зорі. На будівництві Харківського аеропорту Наркомату цивільного повітряного флоту СРСР працював контингент ОРБ № 1556, а інтерновані робочого батальйону № 1557 (сел. Буди) обслуговували об'єкти Харківського електромеханічного заводу і заводу «Серп і Молот» НКЕП СРСР [2, прим. 124, арк. 1-4]. Таким чином, станом на 1 липня 1945 р. на території Харківської області знаходилося 7 режимно-виробничих підрозділів для утримання і трудового використання інтернованих громадян із країн Центральної та Південної Європи.

У другій половині 1945 р. масову примусову мобілізацію та інтернування цивільних громадян із країн Центральної та Південної Європи і Німеччини було призупинено, а стан вже наявних трудових ресурсів інтернованих і мобілізованих цивільних іноземців значно погіршився. Безконтрольна трудова експлуатація при

відсутності задовільного харчування, медичного обслуговування, елементарних побутових умов поступово вела до різкого скорочення числа працездатних інтернованих. Ослаблених, немічних, невиліковно хворих та інвалідів почали репатріювати на батьківщину. В результаті чисельність контингентів окремих робочих батальйонів стрімко скорочувалась.

Процес розформування ОРБ, викликаний репатріацією непрацездатних інтернованих, особливо прискорився в останні місяці 1945 р. Перша масова партія інтернованих і мобілізованих німців у 25 000 осіб (це був виключно непрацездатний контингент – літні люди, невиліковно хворі, каліки, вагітні жінки і породіллі) була відправлена на батьківщину ще в кінці 1945 р., а підставою для такого кроку НКВС СРСР стала постанова ДКО № 9959сс від 30 серпня 1945 р. «Про покращення умов утримання і трудового використання інтернованих німців, залучених на роботах у промисловості» [9, с. 117-118]. Як наслідок, у грудні 1945 р. розформували три робочих батальйони, що дислокувалися на Харківщині. Наказом НКВС СРСР № 001456 від 4 грудня 1945 р. були ліквідовані ОРБ: № 1552 (ліс-промгосп тресту Донбасбуд (с. Капустянівка, Ізюмського району Харківської обл.), № 1554 (завод № 75, НКТП СРСР) і № 1557 (Харківський електромеханічний завод, сел. Буди) [6, арк. 44]. У результаті подібних структурно-реорганізаційних кроків станом на 1 січня 1947 р. на території Харківської області УРСР функціонувало 4 окремі робочі батальйони, де продовжували утримуватися та використовуватися як дешева робоча сила інтерновані іноземні громадяни.

Навесні 1947 р. НКВС СРСР провів чергове скорочення місць утримання і трудового використання цивільних іноземців. Ці організаційні зміни не обійшли й Харківщину. Наказом МВС СРСР № 00277 від 11 березня 1947 р. «[...] у зв'язку з відсутністю житлово-побутових умов для нормального утримання та трудового використання інтернованих (мобілізованих) німців [...]» був розформований ОРБ № 1556, що дислокувався на будівництві Харківського аеропорту. Залишками його трудового контингенту МВС СРСР доукомплектувало залишені діючими робочі батальйони №№ 1551, 1555 і 1556 [3, прим. 39, арк. 1]. Від подальшого використання робочих рук «інтернованих німців» відмовилося керівництво Будівельно-монтажного управління № 1 тресту № 13 Міністерства автомобільної промисловості СРСР, на об'єктах якого працював контингент ОРБ № 1555. Наслідком цього рішення став наказ МВС СРСР № 00287 від 15 березня 1947 р., яким згадану режимно-виробничу установу розформували, а її контингент передали на поповнення робочого батальйону № 1553 [3, прим. 42, арк. 1]. Після чергових організаційно-структурних змін у мережі ОРБ інтернованих на території Харківської області залишилося дві установи (№№ 1551, 1553).

Надалі розформування режимних установ для утримання інтернованих осіб стало плановим. У серпні 1947 р. Міністерство транспортного машинобудування

СРСР порушило клопотання перед МВС СРСР про розформування ОРБ інтернованих, контингент якого обслуговував об'єкти заводу № 75 у Харкові. Йдучи на зустріч цій пропозиції міністр внутрішніх справ СРСР генерал-полковник С.Н. Круглов 1 вересня 1947 р. підписав наказ № 00933 «Про розформування 1553 робочого батальйону інтернованих (мобілізованих) німців у Харківській області». Цей відомчий нормативний припис зобов'язував МВС Української РСР «[...] ослаблених і транспортабельних хворих із розформованого батальйону відправити на батьківщину, придатних до фізичної праці передати в 1551 батальйон для використання їх на роботі при будівельно-відновлювальній конторі № 1 Промтехшахтбуду Міністерства будівництва паливних підприємств Союзу РСР» [4, прим. 42, арк. 1].

Єдина із залишених діючими на території Харківської області режимно-виробнича установа продовжувала використовувати іноземну робочу силу практично до завершення репатріації основної маси військовополонених та інтернованих із СРСР у кінці 1949 р. Крапку в історії мережі ОРБ інтернованих і мобілізованих німців на Харківщині було поставлено 26 грудня 1949 р. Того дня наказом № 001121 за підписом заступника міністра внутрішніх справ СРСР, генерал-полковника І.О. Серова окремий робочий батальйон № 1551 при тресті «Харківпаливбуд» Міністерства вугільної промисловості СРСР було розформовано, а залишки його контингенту репатрійовано на батьківщину [5, прим. 116, арк. 1].

Посилання:

1. Довідки і листування з питань трудового використання військовополонених, інтернованих і мобілізованих німців у вугільній промисловості (15 лютого 1945 р. – 10 грудня 1945 р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1830. – 77 арк.
2. Накази НКВС СРСР за 1945 р. з № 005 по № 00699 (5 січня 1945 р. – 15 червня 1945 р.) // Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України), ф. 45, оп. 1, спр. 135. – 131 прим.
3. Накази МВС СРСР за 1947 рік з № 004 по № 00643 (2 січня 1947 р. – 20 червня 1947 р.) // ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 168. – 102 прим.
4. Накази МВС СРСР за 1947 рік з № 00654 по № 001317 (24 червня 1946 р. – 31 грудня 1947 р.) // ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 170. – 107 прим.
5. Накази МВС СРСР за 1949 рік з № 00604 по № 001144 (21 червня 1949 р. – 31 грудня 1949 р.) // ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 215. – 120 прим.
6. Журнал дислокації таборів, спецшпиталів для військовополонених і робочих батальйонів інтернованих колишнього УПВ МВС УРСР за 1943-1951 роки (5 жовтня 1959 р. – 14 жовтня 1959 р.) // ГДА МВС України, ф. 83, оп. 1, спр. 228. – 54 арк.
7. Материали Государственного Комитета Оборона СССР за 1944-1945 гг. [Электронный ресурс]: Режим доступа - <http://tashv.nm.ru/PostanovGKO>.
8. Колеров М. Военнопленные в системе принудительного труда в СССР (1945-1950) // Отечественные записки. – 2003. – № 3.
9. Полян П.М. Интернированные немцы в СССР // Вопросы истории. – 2001. – № 8. – С. 113-123.
10. Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954): Монографія [Текст] / О.В. Потильчак. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.
11. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.): Монография [Текст] / А.С. Чайковский. – К.: Парламентское издательство, 2002. – 503 с.

МОЛОДЬ ТА ДІТИ – ПОТЕНЦІЙНИЙ ТРУДОВИЙ РЕЗЕРВ СРСР У РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941-1945 РР.

У статті здійснена спроба комплексного аналізу праці молоді та дітей на підприємствах СРСР під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр. Досліджено працю молоді і дітей під час мобілізації та евакуації як потенційний трудовий резерв, розкрито діяльність та роль навчальних та навчально-виробничих освітніх закладів у 1940-х роках та програму уряду спрямовану на формування нового покоління робітничого класу в системі трудових резервів Радянського Союзу.

Ключові слова: *молодь, підлітки, трудові резерви, мобілізація, евакуація, професійно-технічне училище, школи фабрично-заводського навчання.*

В статье сделана попытка комплексного анализа труда молодежи и детей на предприятиях СССР во время немецко-советской войны 1941-1945 гг. Исследовано труд молодежи и детей во время мобилизации и эвакуации как потенциальный трудовой резерв, раскрыта деятельность и роль учебных и учебно-производственных образовательных заведений в 1940-х годах и программа правительства направленную на формирование нового поколения рабочего класса в системе трудовых резервов Советского Союза.

Ключевые слова: *молодежь, подростки, трудовые резервы, мобилизация, эвакуация, профессионально-техническое училище, школы фабрично-заводской учебы.*

In the article the attempt of complex analysis of labour of young people and children is done on the enterprises of the USSR in the German-soviet war-time 1941-1945 Labour of young people and children is investigational during mobilization and evacuation as potential labour reserve, activity and role of educational and educational-production educational establishments in 1940th and program of government is exposed directed on forming of new generation of working class in the system of labour backlogs of Soviet Union.

Key words: *young people, teenagers, labour backlogs, mobilization, evacuation, профессионально-техническое училище, schools of фабрично-заводской studies.*

Історична наука в Україні розвиває свій творчий потенціал, у цьому контексті все більше тем минулого стають цікавими не лише досвідченим науковцям, а й молодому поколінню істориків та й пересічним громадянам, зокрема тема Другої світової війни залишається найбільш затребуваною. Нове бачення цих подій формується у сучасної молоді, особливо цікавою для неї є доля молоді та дітей у роки війни. Це спонукає дослідників особливу увагу звернути на об'єктивне висвітлення подій пов'язаних з Другою світовою та її складовою німецько-радянською війнами і створення, врешті, повноцінної наукової концепції історії збройного протистояння двох могутніх тоталітарних держав – Німеччини і СРСР.

Важливе місце й контексті загальної проблеми займає тема внеску молоді і дітей у досягнення перемоги. На наш погляд, актуальність даної статті потрібно

розглядати також і під кутом зору осмислення місця і ролі молоді у зміцненні оборонного потенціалу СРСР У роки німецько-радянської війни.

Актуальність даного дослідження зумовлюється насамперед тим, що в ньому здійснена спроба комплексного аналізу діяльності молоді і дітей під час війни 1941-1945 рр. Особливо під час мобілізації та евакуації підлітки розглядалися урядом як потенційний трудовий резерв. Вони стояли у перших рядах поряд зі своїми батьками, як у тилу так і на фронті.

Дослідження в цьому напрямку здійснювалися у радянській історіографії, але ця проблема розглядалася переважно у працях присвячених процесу мобілізації та евакуації трудових резервів. Окремі відомості про роботу і навчання підлітків та молоді, напередодні та на початку німецько-радянської війни містяться у працях І.І. Белоносова [1], О.А. Зиріної [7], В.В. Утенкова [24]. У своїх працях вони показують роботу радянського тилу, ефективність системи трудових резервів, сформованих напередодні війни, детально висвітлюють законодавчу основу функціонування професійно-технічних училищ та шкіл ФЗН, дають окремі фрагменти діяльності цих закладів, але переважно у довоєнний період. У більшості випадків вони розглядають питання про діяльність підлітків лише у контексті якоїсь визначної події або згадують, коли розкривають роботу тилу в період оборонних боїв Червоної армії.

Зокрема Зирінова О.А. у своїй праці найбільш повно розглядає розвиток професійно-технічної освіти протягом всього існування СРСР, але більше уваги приділяє системі ідейно-політичного виховання підлітків у професійно-технічних закладах [7]. Авторка не висвітлює умови, в яких працювала молодь на початку війни, проблеми, які виникали у ході війни.

Значний внесок в історіографію зазначеної теми зробив російський вчений М.І. Лихоманов, розкривши у своїй праці процес розміщення та використання евакуйованого населення зі східних районів СРСР, зокрема з України та Білорусії. Він показав проблеми, що виникали у процесі перебазування шкіл ФЗН та залучення підлітків і молоді до роботи на підприємствах у глибокому тилу СРСР. Власне ж, саму працю молодих людей, умови, в яких вони працювали було висвітлено недостатньо [12].

Російська дослідниця Климова Н.Ю. розкриває усі проблеми, що виникали у ході формування трудових резервів зі складу підлітків та молоді, показує ефективність їх праці та умови в яких вони виготовляли ту чи іншу продукцію. Але, на жаль, у зазначеній праці показано лише працю молоді Ставропольського краю, умови якої докорінно відрізнялися від умов роботи на евакуйованих підприємствах у східних районах СРСР [8].

Сучасними російськими та вітчизняними істориками тема діяльності підлітків та молоді під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр. як окрема проблема

не вивчалася і тому потребує особливої уваги і наукового осмислення.

У зв'язку з цим, метою даної роботи є висвітлення праці молоді та дітей у період 1941-1945 рр. на підприємствах під час мобілізації та евакуації як потенційний трудовий резерв, та заводах, що відновлювали свою роботу у глибокому тилу СРСР, розкрити діяльність та роль професійно-технічних училищ у 1940-х роках.

Найбільш поширеними навчально-виробничими закладами були школи ФЗН. Положення про школи передбачало декілька видів шкіл ФЗН: закриті, напіввідкриті, відкриті.

Робота шкіл ФЗН відбувалась в органічному зв'язку із суспільно-політичним життям країни. Безпосередній зв'язок з промисловими підприємствами, з колективами трудящих дозволяв краще здійснювати трудове виховання. Фабрики і заводи укладали із школами ФЗН спеціальні договори про підготовку висококваліфікованих робітників необхідних спеціальностей. Уже в 1931 році з них було випущено 500 молодих робітників. Курс навчання у школах ФЗН встановлювався терміном у 2-2,5 роки. Окрім занять у школі підлітки кожного дня працювали на виробництві від 4 до 6 годин, з урахуванням їх віку та стану здоров'я. У школах ФЗН з сільськогосподарським профілем підлітки набували професій механіків, тваринників, садівників та інших спеціалістів необхідних селу. З часом школи ФЗН стали досить розповсюдженим явищем, швидко відкривались у кожній області та районі.

Потреба у кваліфікованих робітниках, які добре володіли своєю справою з початком війни зросла. Саме тому резолюцією XVIII з'їзду ВКП(б) було передбачено "розгортання широкої мережі шкіл та курсів з підготовки та перепідготовки кваліфікованих робітників і майстрів соціалістичної праці" [9, с. 43-53]. Таким чином, уряд залучав до вирішення виробничих питань молодь. Незважаючи на їх вік підлітки працювали поряд з дорослими робітниками, виконуючи план не гірше за них, але прикладаючи значно більше зусиль.

2 жовтня 1940 р. було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про державні трудові резерви" [2, с. 2]. Було запроваджено єдину централізовану систему підготовки кваліфікованої робочої сили у ремісничих училищах, залізничних училищах і школах фабрично-заводського навчання, а також розподілу підготовки кадрів. Згідно з цим указом було також встановлено дворічне навчання у ремісничих і залізничних училищах та шестимісячне навчання у школах ФЗН, які готували робітників масових професій.

Щоб залучити до навчання якомога більше молодих людей 2 жовтня 1940 р. уряд видав Постанову "Про призов міської та колгоспної молоді до ремісничих та залізничних училищ і шкіл ФЗН" [19 с. 31]. Рада Народних Комісарів запропону-

вала мобілізувати і прийняти у добровільному порядку до ремісничих та залізничних училищ 350 тис., до шкіл ФЗН – 250 тис. осіб [14, с. 148].

Так, за рішенням Куйбишевського обкому ВКП (б) і облвиконкому від 17 вересня 1942 р. «Про призов (мобілізацію) міської молоді до ремісничих і залізничних училищ» необхідно було мобілізувати 4800 осіб. В райони, що особливо відставали з призову, для допомоги було відправлено спеціальних уповноважених від обкому ВКП (б) і обласного управління трудових резервів [5]. Загалом, за архівними даними, які наводить А.Н. Єрендєєва до 1 грудня 1942 р. до ремісничих і залізничних училищ Куйбишевської області було мобілізовано всього 4115 осіб [5].

На Чапаївському заводі міста Куйбишев працювали школярі 7-10-х класів, замінивши на підприємствах своїх батьків, що пішли на фронт. Вони опановували професії слюсаря, токаря, електрика, жестянщика, сварщика та ін. Деякі підлітки працювали самостійно, але більшість починали учнями [5].

Наприкінці 1940 р. в Українській СРСР було створено 316 ремісничих та залізничних училищ і шкіл ФЗН, в яких навчалось понад 130 тис. юнаків і дівчат. Базовими підприємствами і державою їм було передано 23 тисячі різних верстатів для обробки металів [13, с. 31].

Так, першого грудня 1940 р. в Києві та області розпочали свій перший навчальний рік ремісниче училище № 12, залізничні училища (ЗУ) № 2 та № 32, школи ФЗУ з загальною кількістю 11 600 учнів [13, с. 32].

З початком німецько-радянської війни у зміст навчання у багатьох школах як середніх так і ФЗН та училищах було внесено зміни, які диктували вимоги воєнного класу. Відповідно до умов військового часу на початку війни були передбачені навчальні плани та програми, які мали на меті швидке забезпечення спеціалістами різних галузей народного господарства і в першу чергу оборонну промисловість.

Учні ремісничих та залізничних училищ переводились на виробниче навчання протягом 8 годин щоденно. Вивчення теоретичних дисциплін тимчасово скорочувалось, виробнича практика була підпорядкована виконанню конкретних урядових завдань. Цілі групи учнів училищ і шкіл ФЗН обслуговували верстати і агрегати, приймалися до бригад на штатні посади. Учні добували вугілля, руду, нафту, плавили чавун, варили сталь, будували заводські корпуси і житлові будинки. Навчальні майстерні опанували масовий випуск автоматів, кулеметів, гранат та іншу бойову техніку, виготовляли друкарські машини для партизанських типографій, польові радіостанції, перископи, біноклі, стереотруби, рятувальні човни для морської авіації та іншу продукцію для фронту [16, с. 54-55].

Із західних районів СРСР було евакуйовано велику кількість підприємств, зокрема значна їх частина з України. На підприємствах Челябінської області працююча молодь складала від 40-до 80% від загальної кількості працюючих. Мо-

лодь і підлітки ставали підручними сталеварів, вальцовщиками, машиністами кранів. На шахтах Коркіно і Копейска 73 підлітки у віці 16-18 років працювали на підземних роботах [17].

У місті Копейську за період з 1941 по 1944 рр. було організовано 20 жіночих бригад з видобутку вугілля. Членами цих бригад стало 396 осіб. Ці жіночі бригади дали за час війни 45 тонн вугілля понад плану [17].

За свідченням Л.Верховської, яка працювала на одному з заводів Києва «підліткам, що працювали у нас було дуже важко. Для дітей, що працювали тоді на робочих місцях, робили спеціальні дерев'яні підставки, бо мало хто з них міг дотягнутися до ручок керування обладнання. Хоч сама тоді була не набагато старшою, та не могла без сліз дивитися на цих 14-15 річних дівчаток, котрі стояли з набряклыми від холоду ногами. Але як вони тоді старалися!» 18, с. 108].

За словами бригадира заводу Укркабель: працювали ударно й учні базового ФЗУ: Банчужина, Ситариченко, Сорока та багато інших. Кінець 1941-початок 1942 р. був дуже тяжким...» [18, с. 109].

Велика увага у школах, училищах та школах ФЗН приділялася військовим заняттям. Державний комітет оборони Постановою від 17 листопада 1941 р. встановив, що студенти вузів проходять військову підготовку по 110-годинній програмі всеобучу. Завдання полягало в тому, щоб добитися вмілого володіння зброєю.

Незважаючи на всі складнощі воєнного часу середні школи, училища і школи ФЗН не припиняли роботи. Держава вдавалася до заходів, які допомагали створити необхідні умови для навчання дітей та підготовки спеціалістів. Газета „Правда” в перший рік війни закликала робітників народної освіти не посилатися на складнощі воєнного часу, навчання в школах продовжувати, рішуче боротися з відсівом учнів.

Заняття проходили в складних умовах, нерідко у три зміни, не вистачало підручників і посібників, але успішність учнів була не нижчою, ніж у 1940-1941 навчальному році. Школярі брали участь у сільськогосподарських роботах і допомагали фронту. Праця учнів отримала широке розповсюдження. Учні та вчителі працювали на колгоспних і радгоспних полях, проводили збір металобрухту, працювали на будівництві, допомагали сім'ям фронтовиків та інвалідам Вітчизняної війни. Школярі займалися заготівлею дров, чергували у шпиталях, виступали з концертами перед пораненими, були ініціаторами збору подарунків та теплого одягу бійцям Червоної Армії та дітям, що залишилися без батьків.

Особлива увага радянським урядом приділялася підготовці кваліфікованих робітників, яку здійснювали ФЗН. Вони в значній мірі задовольняли потреби підприємств, готуючи кваліфікованих робітників на місце кадрів, які пішли на фронт, а це сприяло швидкому розвитку галузей виробництва пов'язаних із постачанням армії зброї, боєприпасів, техніки, металу, палива.

Колектив Харківського управління професійно-технічної освіти евакуювали до міста Куйбишева. Директор довоєнного РУ-16 (ремісничого училища) О.М. Свєрбилов, залишений уповноваженим з евакуації від обласного управління трудових резервів, контролював хід евакуації до останнього моменту. Він свідчив: незважаючи на те, що останні ешелони з людьми і обладнанням відходили у той час, коли німецькі війська вже були у Новій Баварії (залізнична станція на в'їзді до Харкова), від'їзд колективів училищ зі своїми базовими підприємствами проходив організовано [3, с. 51].

Переміщення виробництва із західних областей на схід, здійснене у стислі терміни, хоча й з досить вагомими втратами. Заводи, а з ними й училища, евакуювалися за планом на Урал і Східні райони Сибіру.

Тільки на Урал прибуло понад 800 великих підприємств із західних районів країни, а з ними – кілька сотень училищ. Наприклад на площах Челябінського тракторного заводу було розміщено устаткування 23 підприємств, серед яких були й харківські разом із підшефними училищами [3, с. 52].

На площах Уральського турбомоторного заводу також розмістилось обладнання харківських підприємств та їхніх училищ.

Війна вимагала докорінної перебудови навчальних закладів трудових резервів.

Яскравим прикладом самовідданої праці в роки війни може служити вже згадане Харківське РУ (нині ВПУ-6), евакуйоване у листопаді 1941 р. до Нижнього Тагілу разом із заводом № 183 ім. Комінтерну, зараз це – ВО «завод ім. Малишева».

41 ешелон з устаткуванням і людьми прибув на Урал. Напруженою працею робітників, більше половини з яких складали підлітки, талантом інженерів і конструкторів у короткий термін мирне підприємство – Уралвагонзавод було перетворене на найбільший танковий завод – Уральський, що розпочав серійний випуск Т-34.

Вихованці училища під керівництвом досвідчених майстрів стояли біля верстатів, печей, на складальних дільницях.

Вже через два місяці після евакуації з конвеєрів сходило щодоби 25 машин. А до кінця 1942 року ця цифра досягла 100 танків на добу.

Генерал армії, Герой Радянського Союзу Олексій Олексійович Єпішев, якому довелося стояти біля витоків народження знаменитого танка у Харкові, брати участь у налагодженні його масового виробництва на Уралі, а потім бачити танк на полях боїв писав у своїх спогадах: «Особо тяжкая ноша в те годы легла на плечи молодежи, подростков и старших братьев, которые пошли на фронт. Рабочий день длился 11-12 часов. А то и больше. Не раз бывало, что парень или девушка, едва добравшись до койки, падали и засыпали» [23, с. 10].

Комсорг заводу ім. Комінтерну, а в повоєнні роки досвідчений керівник і громадський діяч на Харківщині, нині пенсіонерка Ніна Андріївна Пернач пригадує, що молодіжними трудовими бригадами, вихованцями училища були випущені в позаурочний час та із зекономлених матеріалів три надпланові танкові колони, що брали участь у Сталінградській битві на Курській дузі.

На підприємствах міста Пермі та Пермської області працювало у 1941-1943 рр. понад 14 000 вихованців трудових резервів з України [3, с. 53].

Система трудових резервів розпочала свою історію з Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви» (жовтень 1940 р.) [15, с. 20-21]. Як зазначалося у цьому документі, «перед державою стоїть завдання підготовки нових робітників із числа міської та сільської молоді та створення необхідних трудових резервів для промисловості». Визначалося кілька причин, що зумовили створення системи трудових резервів.

По-перше, напередодні другої світової війни обсяги промислового виробництва в Україні, як у всьому СРСР різко зросли (у 1937 р. випуск продукції важкої промисловості складав в Україні 16,2 млрд. крб., то в 1940 р. – 224 млрд. крб.) [11, с. 424]. Це потребувало додаткової кількості кваліфікованої робочої сили. А відомча мережа закладів освіти такі потреби задовольнити не могла як кількісно так і якісно.

По-друге, економіка держави милітаризувалася. Про це свідчить те, що в 1941 р. асигнування на оборону складали 43,4 відсотки державного бюджету. Цей процес, з одного боку вимагав набагато вищого кваліфікованого рівня молодих робітників, а з іншого – запровадження такої системи їхнього продукування, використання та обліку, яка відповідала б вимогам воєнного часу.

По-третє, готуючись до війни, країна, правляча партія поставили перед державою особливе завдання – створити великі державні резерви, насамперед у паливній, електроенергетичній галузях промисловості з виготовлення продукції оборонних виробництв. А також для розвитку транспорту.

Для розв'язання цього завдання система трудових резервів як постачальник дешевої та добре організованої робочої сили, мала всі умови.

Ці ж політичні та соціально-економічні фактори спричинили формування специфічних особливостей системи трудових резервів, зокрема її замкнутість та напіввійськову внутрішню організацію. Мова йде про мобілізацію учнів для навчання в ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН. Таку практику запроваджено Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви в СРСР» (жовтень 1940 р.) [21, с. 59]. Той, хто вступав до закладу системи трудових резервів, позбавлявся паспорта (свідоцтва про народження). Що було ознакою «мобілізованості», а також притягувався до кримінальної відповідальності за порушення дисципліни та самовільне усунення від навчання. Указ Президії Вер-

ховної Ради СРСР від 28 грудня 1940 р. передбачав за це покарання шляхом «ув'язнення у трудових колоніях терміном до одного року» [25, с. 61].

У всіх закладах системи трудових резервів запроваджувалася жорстка дисципліна, статuti ремісничого училища та школи фабрично-заводського навчання не давали учням ніяких прав. А визначали лише обов'язки та відповідальність за їхнє невиконання. Усе це дає підстави зробити висновок, що система трудових резервів була закритою напіввійськовою організацією, заснованою на засадах авторитарної педагогіки та культу сили.

Характерною особливістю роботи таких закладів була організація виробничої діяльності. Як свідчать архівні документи, у 1944 р. на утримання одного учня в закладах системи витрачалося 36 крб. У той же час у ремісничих училищах та школах ФЗН вироблялось продукції на 30 216,7 тис. крб., тобто 307 крб. на одного учня [26, с. 29]. Таким чином, учні закладів трудових резервів були своєрідною армією дешевої робочої сили, яка при невеликих затратах давала досить непогані прибутки. Зауважимо, що досить часто праця учнів використовувалась і в шкідливих для їхнього здоров'я галузях народного господарства. Так учні-вугільники закладів трудових резервів Сталінської області видобували 129 692 тонни вугілля на 2 849 700 крб., а Луганської області – 127 466 тонн на 2 029 000 крб. за рік [10, с. 264]. Це – подвиг, але за яку ціну?

Аналізуючи систему трудових резервів як об'єкт управління можна виокремити ще одну її характерну особливість. Вона стала важливою формою ідеологічного впливу на підростаюче покоління; засобом формування нового робітничого класу. Вона випрацювала механізми впливу на робітничий клас, його виховання [20, с. 203].

Система трудових резервів мала для цього ідеальні умови – високий рівень організації, наявність повного матеріального забезпечення та досить досвідчений педагогічний персонал. Щоб посилити ідеологічний вплив на робітничу молодь було запроваджено посади помічника директора училищ та шкіл ФЗН з культурно-виховної роботи, створено спортивні товариства «Трудові резерви», розгорнуто соціалістичні змагання.

У 1941-1943 рр. система трудових резервів в Україні практично призупинила своє функціонування, і лише у 1950-х роках набула нового розвитку.

Література

1. Белоносов И.И. Победа ковалась в тылу: Трудовой подвиг рабочего класса в годы Великой Отечественной войны / И.И. Белоносов, В.А. Русинов. – М.: Профиздат, 1985. – 264 с.
2. Ведомости Верховного Совета СССР, 1940, – № 37. – 240 с.
3. Головінов В.П. Професійно-технічна освіта Слобожанщини: Документальні нариси / В.П. Головінов. – Х., 1998. – 128 с.
4. Государственные трудовые резервы. Сб. офиц. руковод. материалов. – М., 1945. – 227 с.

5. Ерендеева А.Н. Детство опаленное войной. Управление государственной архивной службы Самарской области [Электронный журнал] / Ерендеева А.Н. [Режим доступа]: http://www.regsamarh.ru/Press_Center/Publications/
6. Історія міст і сіл Української РСР. – Київ. – К., 1971. – 639 с.
7. Зырина А.А. Организация политико-воспитательной работы среди молодежи и рабочих на промышленных предприятиях в первый период Великой Отечественной войны / А.А. Зырина // Учен. зап. Московского библиотечного института. 1960. – Вып. 7. – С. 172 – 181.
8. Климова Н.Ю. Трудовой и ратный подвиг молодежи Ставрополя в годы Великой Отечественной войны: 1941-1945 гг.: / Н.Ю. Климова автореферат дис.... кандидата исторических наук: 07.00.02 / Пятигор. гос. технол. ун-т. – 2002. – Пятигорск. Количество страниц: – 27 с.
9. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 10 т. – М., 1954. – Т. 3. – 619 с.
10. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. / Б. Кравченко. – К., 1997. – 423 с.
11. Лановик Б. Історія господарства. Україна і світ: Підручник / За ред. Б.Лановика / Б. Лановик, З Матисякевич, Р. Матейко. – К., 1995. – 737с.
12. Лихоманов М.И. размещение и использование эвакуированного населения в восточных районах / М.И. Лихоманов // Советский тыл в Великой Отечественной войне. – М., 1974. – С. 145-164.
13. Лукашенко П.Т. Покликання / П.Т. Лукашенко, Є.І. Варда. – К., 1988. – 124 с.
14. Народное образование в СССР: Сб. док. 1917-1973 гг. – М., 1974. – 460 с.
15. О государственных трудовых резервах СССР: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1940 г. // КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса. 1940-1987 гг. / Сост. Г.Терещенко и др. – К., 1988. – С. 97-124.
16. Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования СССР: Закон СССР от 24 декабря 1958 г.
17. Овчинников С. Молодеж в годы Великой Отечественной войны. <http://osis.us1.ru/media/molodez.pdf>
18. Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ. – К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 2000. – 906 с.
19. Профессионально-техническое образование в СССР (1917-1972 гг.). Хроника основных событий. – Л., 1972. – 60 с.
20. Пузанов М.Ф. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М.Ф. Пузанов, Г.И. Терещенко. – К., 1980. – 232 с.
21. Розофаров М. Сборник важнейших законодательных и ведомственных материалов о трудовых резервах СРСР / М. Розофаров, В. Лобанів. – М., 1948. – 208 с.
22. Салата О.О. Основні напрямки політики радянської влади в освіті України напередодні та на початку Великої Вітчизняної війни / О.О. Салата // Наукові записки. – Випуск № 46. – Київ – Бердянськ., 2002. – С. 117-123.
23. Слободин К.М. Путь к победе / К.М. Слободин, В.Д. Листровой. – К., 1989. – 235 с.
24. Утенков В.М. О некоторых вопросах обучения и воспитания молодых рабочих в годы Великой Отечественной войны / В.М. Утенков // Научныетруды кафедры философии Московского государственного заочного пединститута. – М., 1976. – Вып. 49. – С. 311.
25. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 34, оп. 14, спр. 1273, 72 арк.
26. ЦДАВО України. – Ф. 34, оп. 14, спр. 1273, 94 арк.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ

У статті розкривається бачення актуальних проблем Другої світової війни з позицій сучасних українських, російських, німецьких істориків.

Ключові слова: Друга світова війна, нацизм, Україна, Німеччина, тоталітарний режим, ідеологія.

В статье раскрывается видение актуальных проблем Второй мировой войны с позиции современных украинских, российских, немецких историков.

Ключевые слова: Вторая мировая война, нацизм, Украина, Германия, тоталитарный режим, идеология.

The article is disclose the vision of the topical problems of the Second world war from the position of modern ukrainian, russian, german historians.

Key words: Sekond World War, nazism, Ukraine, Germany, totalitarian regime, ideology.

Що змінилося в українському історіописанні про Другу світову війну за останні 22 роки незалежності України? Що відрізняє сучасну українську історію від радянської історіографії про минулу війну? Чи є позитивні рухи та надбання у дослідженні гострих та дражливих питань з воєнної тематики? Сьогодні українські історики майже одноставно стверджують про те, що тематика Другої світової війни суттєво актуалізувалася й разом з тим політизувалася.

Справедливості заради слід згадати про досягнення у дослідженні проблеми 1939-1945 років: по-перше, воєнна доба вже вивчається та висвітлюється як цілісний процес, при цьому використовуються як євроцентричні, так і глобальні підходи, по-друге, відбувається процес освоєння нових методологічних концепцій, за допомогою яких здійснюється глибоке історіософське осмислення історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

Погоджуємося з думкою професора П.П. Брицького (м. Чернівці), який дискутує з тими, хто стверджує, що «історію не можна переписувати» й закидає таким історикам: «... а з чого її переписувати, якщо у США 120 фундаментальних томів написано про Другу війну, й це лише без тисяч й тисяч інших наукових праць, а в нас всього 6 фундаментальних праць, адже потрібно писати!» (з виступу професора П.П. Брицького на міжнародній науковій конференції «1939 рік: світ на порозі війни (до 70-річчя початку Другої світової війни)», м. Київ, 7 жовтня 2009 р.). Сьогодні йдеться вже про новий алгоритм написання, дослідження, збереження історичної пам'яті про війну, про вихід на нові знання, узагальнення та висновки. Ці завдання стоять перед істориками ХХІ століття й потребують розв'язання, адже історія – це сфера пам'яті, а пам'ять – це наріжний камінь пізнання та самопізнання. Збереження минулого надає можливість відбутися, як відомо, актові осмислення подій, фіксації минулого та сьогодення, передбачення майбутнього. Разом з тим не слід забувати, що історію пишуть люди й вона поз-

начена суб'єктивністю, хочемо ми цього чи ні. Є влучним вислів, який приписують Вінстону Черчиллю: «Історію пишуть переможці [1, с.215]». На думку сучасних американських вчених Д. Натана та Т. Пиlipів Шиппі, «історія – це не те саме, що минуле. Навпаки – історія є розповіддю про минуле. І, як будь-які розповіді, історію передають з точки зору її оповідача [1, с. 215]». Відомий антрополог Дж. Фрідман також стверджує, що всі оповіді історії створюють ідентичність – оповідаючи історію про особу чи націю, що дає можливість взнати про їхній характер. В цьому розумінні, оповідь історії є важливою для формування національної ідентичності в бажаному ключі [1, с. 215].

Які глобальні проблеми у дослідженні подій 1939-1945 рр. ще існують та без розв'язання яких неможливе повноцінне вивчення всієї тематики Другої світової? На переконливу думку відомого українського дослідника О.Є. Лисенка, сьогодні ще існує проблема відповідальності за розв'язання Другої світової війни, адже існують лише версії про причини початку цієї світової трагедії. Суспільства продовжують скидати з себе відповідальність за розв'язання цієї війни, хоча вже минуло понад 70 років! Франція, як відомо, відкрила архівні воєнні документи лише наприкінці ХХ ст., у США й на початку ХХІ ст. засекречені документи з Другої світової війни. «Нажаль, почуття провини для більшості держав – річ зайва! (з виступу д.і.н., професора, завідувача відділу історії Другої світової війни Інституту історії України НАН України О.Є. Лисенка на міжнародній конференції 7 жовтня 2009 р., м. Київ)». Поки ще існують «загальні проєкції» політичної, воєнної стратегії провідних держав світу напередодні Другої світової війни та переважає «національний егоїзм», у першу чергу, таких держав як США, Англії, Франції... Історія, нажаль, залишається бути не історичною проблемою, а скоріше історико-політичною. З ХХ століття у ХХІ як спадок перекочували всі конфліктогенні чинники (ускладнення у розв'язанні різних проблем з сусідніми державами, серйозні розбіжності у поглядах на учасників Другої світової війни, міфологізація, гіпергероїзація, фальсифікація подій й навіть романтизація історії війни і т. ін.), які продовжують збурювати наше суспільство. Так, наслідки Другої світової війни негативно впливають й сьогодні на етнополітичну ситуацію в Україні: існує проблема видання подвійного громадянства для українців з боку Румунії (на 2009 рік – більше 50 тис.) та з боку Росії (на 2009 рік – більше 10 тис.), що дійсно є прямим порушенням та втручанням у внутрішні справи України (з виступу д.і.н., професора П.П. Брицького на міжнародній конференції 7 жовтня 2009 р., м. Київ).

Існує проблема вивчення витоків морально-психологічної стійкості радянського народу та проблема осмислення теоретико-методологічного аспекту Другої світової війни, адже важливим залишається синтез макро-, мікро-, усної історії, воєнної антропології. Як відомо, до сьогодні продовжують існувати статистичні похибки у мільйони людських жертв! І напевно чи вже вдасться встановити точні цифри людських втрат, адже минуло понад 70 років, багато втрачено документальних матеріалів, живих свідків війни.

Для науковців вже не таємниця, що Польща, наприклад, відмовила СРСР пропустити радянські війська на допомогу Чехословаччини, що негативно вплинуло в цілому на ситуацію 1938-1939 рр. На думку сучасних німецьких істориків, важливо дослідити й «американський внесок» у початок Другої світової війни,

адже цей аспект може теж пролити світло на причини розв'язання війни. «Війни у той час можна було не допустити... Важливо дистанціюватися історії від політики, адже маніпуляція людською свідомістю – це міна уповільненої дії! (вислів професора О.Є. Лисенка на міжнародній конференції 7 жовтня 2009 р., м. Київ)». Зрозуміло, що й сьогодні не всі історики розподіляють такі думки, як, наприклад, дотримується протилежної думки російський професор М.Ю. М'ягков, який на міжнародній конференції 7 листопада 2009 р. стверджував так: «Не можна політизувати історію! Але без політизації немає куди дітися!». В Росії вже створено Комісію з протидії фальсифікації історії. Близько 2 млн. документів ФСБ Росії вже розсекретила, але ще у Подільському воєнному архіві Російської Федерації зберігаються й не є розсекреченими 6 млн. документів. На думку професора М.Ю. М'ягкова, існує й проблема причини відступу Червоної армії на початку війни, ще не всі документи відкриті для дослідників.

У спадок від радянської історіографії перейшла до сучасного українського історіописання про Другу світову низка стереотипів стосовно ОУН і УПА. На жаль, в українському суспільстві ще відсутня єдина історична пам'ять. Особливо гострими є дискусії навколо суперечливих явищ 30-50-х років ХХ ст.: національно-визвольного українського руху. На думку професора, члена-кореспондента НАН України О.П. Реєнта, щоб зрозуміти причини виникнення цього руху, еволюцію, особливості, стратегію, тактику у ХХ столітті, його слід досліджувати з другої половини ХІХ століття. Не слід ігнорувати й той факт, що 15 % складу УПА в роки війни становили «східняки» (з виступу члена-кореспондента НАН України, заступника директора Інституту історії України НАН України О.П. Реєнта на семінарі завідувачів кафедрами історії України історичних факультетів ВНЗ України «Актуальні проблеми історії України та методика її викладання у ВНЗ», 1-2 листопада 2007 р., м. Тернопіль). Отже, важливо нейтралізувати стереотипи радянського часу стосовно ОУН і УПА. Такої саме думки дотримувалися історики Львівського національного університету імені І. Франка, адже під час дискусії на цьому семінарі стверджували, що «дивно викладають історію українського національно-визвольного руху»: Євгена Петрушевича й досі називають Президентом ЗУНР (хоча він був віце-президентом, потім президентом лише Головної Національної Ради, з червня 1919 р. одержав диктаторські повноваження, але диктатор – це не президент; М.С. Грушевський теж не був Президентом, з березня 1917 р. його обрано Головою Української Центральної Ради; ніякого «змовництва», «заколоту», «перевороту» 1 листопада 1918 р. не було, «це суцільні фальсифікації польської антиукраїнської історіографії, адже відбулася справжня українська революція»; дату заснування УПА відносять до 1942 р., хоча відомо, що дата створення УПА - 14 жовтня 1942 р. під егідою ОУН-Б – це умовно й символічно (14 жовтня 1942 р. – день Покрови, свято Богородиці, покровительки Війська Запорозького) [2, с.454]. «Українська повстанська армія як система партизанських загонів з чіткою структурою, централізованим командуванням не може з'явитись протягом одного дня. Процес формування УПА під проводом ОУН (Б) тривав декілька місяців і завершився тільки навесні 1943 р. [3, с.53]».

Не вщухають дискусії й навколо оцінки діяльності ОУН і УПА в роки Другої світової війни. Сучасні українські дослідники О.Є. Лисенко та Д.В. Веденєєв у

концептуальній статті «Проблема оцінки діяльності ОУН та УПА: поле конфронтації або сфера порозуміння?» розкривають особливості суспільних рефлексій та пошук шляхів консолідованої оцінки цієї діяльності, причини непримиренності у поглядах вчених, політиків, самих учасників воєнних дій 1939-1945 рр. на проблему ОУН і УПА. Висновки істориків базуються на фундаментальному доробку, розумінні історичних причин, вираженого підходу до оцінки політичної історії України та складності такого явища-феномену як національно-визвольний рух. На думку О.Є. Лисенка та Д.В. Веденєєва, основними причинами протистояння у сучасному українському суспільстві є «живучість стереотипів, що з'явилися у гострому протистоянні двох суспільних систем часів «холодної війни», «ідейно-політичне розшарування українського народу, що перешкоджає формуванню громадянського суспільства», «протистояння навколо визначення шляхів майбутнього розвитку України, її міжнародної орієнтації, що, до того ж, ускладнюється цілеспрямованими зовнішніми впливами», «наявність регіональної історичної пам'яті та суттєвих соціокультурних відмінностей між різними історичними землями України, які закладалися задовго до 1917 року», «ерозія духовно-культурного поля, раціональності самого мислення народу внаслідок ураження свідомості маніпулятивними інформаційними технологіями, яке відбувається з часу «перебудови», а також «відсутність зрозумілої та прийнятною для більшості народу державної ідеології консолідації, незавершеність процесу формування української політичної нації [4, с. 110]». Тобто, головні причини протистояння, непорозуміння у сучасному українському соціумі – це, перш за все, наслідки політики радянської тоталітарної системи як такої, що заважала формуванню та встановленню у державі принципів органічного конституціоналізму, «реального суверенітету суб'єктам федерації [4, с. 110]». Автори цього доробку підкреслюють, що сучасний науковий та духовний простір в Україні інфіковано низкою суттєвих недоліків, які теж заважають формуванню громадянського суспільства: це й деформації історичної свідомості, й порушення спадковості історичного часу, й етатизм, й політизація, й монополія права на істину тощо [4, с. 112-113].

Найбільш гострими проблемами розвитку історичної свідомості сучасного українського суспільства, на думку експертів Національного інституту стратегічних досліджень, є такі: прояви шовінізму та національної ворожнечі, національної та релігійної нетерпимості з боку окремих політичних сил, засобів масової інформації, громадських організацій; відсутність у значної частини населення України єдиної національної і державної ідентичності; консервація в історичній свідомості елементів тоталітаризму; наявність у суспільній свідомості політично заангажованих й навіть полярних оцінок подій вітчизняної історії; практика поширення ЗМІ з різних причин фальсифікованого інформаційного продукту на історичну тематику; недостатній рівень розвитку фахової історичної дослідницької діяльності та історичної освіти та занедбаний стан пам'яток історії та культури в сучасній Україні [4, с. 113]. Й сьогодні ще, продовжує домінувати партійне, а не цивілізаційне уявлення війни (з виступу д. і. н., професора Інституту історії України О.І. Гуржія на семінарі завідувачів кафедрами історії України історичних факультетів ВНЗ України «Актуальні проблеми історії України та методика її викладання у ВНЗ», 1-2 листопада 2007 р., м. Тернопіль). Можливо саме тому аж до 90-х років

XX ст. замовчувалися такі листи вояків Великої Вітчизняної війни, в яких вони зверталися до споконвічних духовних цінностей та згадували про Бога, як, наприклад, молодий хлопець, який у листі до матері писав: «Мамо, я вступив в партію. Мамо, помолися за мене Богові!» (з виступу д. і. н., професора, завідувача кафедри оперативного мистецтва та історії спецслужб Національної Академії СБУ Д.В. Веденєєва на міжн. конф. «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)», 27 квітня 2010 р., м. Київ). В цих словах – вся конфліктність радянської епохи, протистояння радянської тоталітарної системи і людини. Як бачимо, за радянської доби було порушено принцип пріоритетності, адже у центрі дослідження війни повинна була стояти, перш за все, людина. Саме про це йшлося під час виступу на цій конференції українського академіка, директора Інституту історії України НАН України В.А. Смолія, який звернув увагу дослідників на важливість вивчення будь-якої тематики Другої світової війни у площині взаємодії суспільства, держави і людини. На його думку, мемуарів написано вже багато, але «переможцем був звичайний солдат», а тому потрібна система й важка праця істориків-дослідників в архівах, щоб ввести до наукового обігу невідомий матеріал.

Якими є оцінки минулої війни та реакції на воєнні події сучасних німецьких істориків? Спільна з німецькими істориками міжнародна наукова конференція «Україна і Німеччина у Другій світовій війні: бачення минулого і сучасні дискусії» (Інститут історії України НАН України, Фонд Фрідріха Еберта, Регіональне бюро в Україні, Білорусі та Молдові, 10 червня 2005 р., м. Київ) дозволяє нам зробити деякі висновки. Так, сучасні німецькі історики, які досліджують проблеми Другої світової війни, в цілому позитивно оцінюють спільні дискусії з українськими науковцями щодо бачення минулого, адже, як на їхню думку, відкриті та конструктивні зустрічі сприяють не лише зближенню України і Німеччини, а також й Західної та Східної України. Німецькі історики припускають, що в деяких наукових виданнях про масові вбивства на території України чимало «фотофальшивок». Знищення здебільшого, на їхнє ствердження, чинилися як каральні акції проти партизанів й лише недавно почалися дослідження частки румунських розстрілів єврейського населення, участі в цих акціях угорських частин. Головна ідея доповідей сучасних німецьких істориків Вільфріда Їльге і Дітера Поля полягала в тому, що «не тільки німці винуваті у знищенні євреїв», частково знищували й румуни, угорці, частково – націоналісти, допоміжні сили поліції. Українські комунальні установи, на думку цих істориків, які були під контролем німців, також знищували євреїв. Дітер Поль вважає, що «західні українці здебільшого підтримували анти єврейські акції, бо мали зиск». Його виступ викликав жваву дискусію, адже не всі історики вважають, що це вже остаточно доведено та правомірно. Співпраця з Німеччиною забезпечувала українським націоналістам союзництво у боротьбі за українську державність й проти Росії, й проти Польщі. Німці підтримували українців, але тільки у боротьбі проти інших, а коли мова йшла про державність, німці відмовлялись співпрацювати; ще в період I світової війни націоналістичний рух використовувався, але не знищувався, щоб його можна було використати у майбутньому. «Німці вважали, що ОУН – єдина організація, яку треба підтримувати (з виступу німецького історика Франка Гольчевські на міжн. конф.

10 червня 2010 р., м. Київ). Німеччина визнає, що вивіз людей на роботу до райху було масовим явищем. Близько 12 млн. людей різних національностей, з яких 2 млн. 700 тис. було залучено на підприємствах Німеччини з СРСР. З загальної кількості робітників з території СРСР, стверджують німецькі історики, 45 % становили саме українці. Відомо також, що радянська влада ставилася до них як до зрадників: багато хто потрапив до таборів. Тепер німці повинні нести за це відповідальність. Жодне підприємство не могло обійтися без праці оstarбайтерів. Разом з тим, німецький історик Андрес Хойслер на цій конференції констатує про те, що «ця категорія людей сьогодні вже зникла з історичної пам'яті німців». На думку іншого німецького історика Франка Грелки (м. Берлін), дуже важко сьогодні знайти примирення між німцями й українцями, білорусами, росіянами, адже «радянська пропаганда понад 50 років говорила про німців як про фашистів». Разом з тим, на переконання німецького історика Гельмута Курта, «особливий баласт повинні нести ми, німці, саме через наше минуле» (з виступу Г. Курта на міжн. конф. 10 червня 2010 р., м. Київ).

Сьогодні більшість дослідників визнають, що у роки минулої світової війни український народ став заручником зіткнення гітлерівської і сталінської тоталітарних диктатур, ОУН і УПА намагалися чинити опір й сталінському, й гітлерівському режимам і так вибороти самостійність Українській державі. Разом з тим, в Україні відбувається поширення контраверсійних поглядів про Другу світову, що призводить до морально-психологічних суперечностей між різними політично орієнтованими верствами українського суспільства. Вимогою часу є подолання усталених штампів, стереотипів й щодо радянських військовополонених, й оstarбайтерів, й ОУН, УПА, й щодо стратегії виживання населення окупованих гітлерівцями території України, характеру міжнаціональних стосунків, специфіки соціально-економічного, релігійного та культурного життя місцевого населення тощо.

Отже, сучасне бачення актуальних проблем Другої світової війни очима українських та зарубіжних істориків-дослідників свідчить про те, що науковці спільно намагаються дати відповіді на гострі та дискусійні питання з метою створення більш цілісної та об'єктивної картини подій Другої світової війни.

Список літератури

1. Натан Д., Т. Пилипів Шиппі (США). Націоналізм і мінливість проблеми ОУН-УПА / Д. Натан, Т. Пилипів Шиппі // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.- К., 2009.- Вип.. 12.
2. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. – Х.: ВД «Школа», 2007.
3. Коріненко П.С., Терещенко В.Д., Бармак М.В. Новітня історія України (1939-2007 рр.). – Ч. IV. / П.С. Коріненко, В.Д. Терещенко, М.В. Бармак. – Тернопіль: Видво «АСТОН», 2007.
4. Веденєєв Д., Лисенко О. Проблема оцінки діяльності ОУН та УПА: поле конфронтації або сфера порозуміння? / Дмитро Веденєєв, Олександр Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред.. О.Є. Лисенко.- К.: Інститут історії України НАН України, 2011.- Вип. 14. – С. 109-126.

НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ВОЙНУ НЕМЕЦКИХ УЧЕНЫХ⁵²

У статті досліджується новий соціопсихологічний підхід до вивчення ролі вермахту в роки Другої світової війни на підставі всебічного аналізу книги німецьких істориків С. Найтцеля та Г. Вельцера «Солдаты». Книга створена із залученням нових джерел з історії Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, німецька історіографія, вермахт, націонал-соціалізм, воєнно-історичні джерела.

В публикации исследуется новый социопсихологический подход к изучению роли вермахта в годы Второй мировой войны на основе всестороннего анализа книги немецких историков С.Найтцеля и Г.Вельцера «Солдаты». Книга создана на базе новых источников по истории Второй мировой войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, немецкая историография, вермахт, национал-социализм, военно-исторические источники

The article investigates a new socio-psychological approach towards the examination of the role of Wehrmacht during the period of the World War II which is based on a comprehensive analysis of the book "Soldiers" written by German historians S. Neitzel and H. Welzer. This book was created on the base of new historical sources dealing with the World War II.

Key words: World War II, German historiography, Wehrmacht, National Socialism, military-historical sources

1. Передмова: про створення та пригоди статті

Цей матеріал має свою історію. Сталося так, що у 2011 році мені потрапила до рук книга німецьких науковців Найтцеля та Вельцера „Солдати“, яка щойно вийшла друком. Вона привернула чималий інтерес не лише науковців, але і широкої громадськості. В першу чергу через те, що вона вводила до наукового обігу нову джерельну базу – матеріали прослуховування німецьких військовополонених. І тому вдавалося надзвичайно важливим порівняти, як наші знання про війну відповідатимуть новим джерелам та навпаки. І по-друге, автори книги, вже відомі у Німеччині дослідники, всебічно аналізуючи соціо-психологічні аспекти війни, не на жарт замахнулися на попередній доробок світової історіографії. Все це і спонукало автора цих рядків на ґрунтовний аналіз роботи німецьких дослідників і викладення свого ставлення і до роботи в цілому, і до окремих її висновків.

Матеріал планувався до друку у фаховому російському "Военно-историческом журнале" і тому готувався російською мовою. У середині лютого 2012 р. він був відправлений до редакції у Москву, а вже на початку березня я отримав звіт відповідей, що матеріал дійсно цікавий, редакція приймає його до

⁵² Neitzel, Sönke, Welzer, Harald. Soldaten: Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben.- 4. Auflage -Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag GmbH. - 2011

друку і висловлює лише прохання дещо його скоротити. Текст було скорочено до майже 30 сторінок, додано на прохання редакції фотографії книги та відправлено до ВІЖу⁵³.

Наступне повідомлення з редакції надійшло через 2,5 місяці. Цього разу воно було авторизоване, написане провідним редактором журналу, якому, як було заявлено, доручено цю справу. Мова тепер йшла про те, щоб навести нові та посилити існуючі критичні коментарі щодо книги німців. Яким чином це має робитися, ставало ясно із контексту послання. Цю роботу готові були зробити за мене. Такий підхід мене явно не влаштовував. І хоча я не поділяв чимало висновків німецьких науковців, проте замінити, на чиєсь замовлення, змістовний аналіз праці закордонних колег «ядреною» критикою, умовно кажучи, нових «ревізіоністів», це був не мій шлях. У результаті наше співробітництво припинилося.

Такими виявилися мої недавні походи до ВІЖу, деяких московських можновладців від військової науки. Тепер, користуючись нагодою, я дістав із шухляди і втричі скоротив свій аналіз праці німецьких істориків, зроблений ще 1,5 роки тому. Я пропоную його сучасному читачеві, бо він не втратив своєї актуальності.

2. «Устойчивая картина вермахта пришла в движение»?

Открытия в исторической науке явление нечастое. Впрочем, в многовековой истории было немало случаев совершенно неожиданных находок. Но по большей части историк сам готовит почву для открытий своими целенаправленными розысками. Одним из таких случаев стала архивная находка немецкого историка доктора Сенки Найтцеля (Sönke Neitzel). В 2001 г. он работал в качестве гастдоцента в университете Глазго и наткнулся на книгу М. Геннона «Операция «Удар в литавры». Немецкая подводная война против США»⁵⁴. В ней он обратил внимание на некоторые материалы прослушки немецких военнопленных. О том, что существуют многочисленные материалы допросов военнопленных, историкам было известно давно⁵⁵. Однако доверие серьезных исследователей к «допросным» источникам было ограниченным, ибо они требовали всесторонней критики. В нашем же случае, речь шла о совершенно новом источнике, который, как ожидалось, будет в большой степени репрезентативным, позволит полнее и всестороннее осветить характер Второй мировой войны.

Британское военное министерство еще накануне мировой войны приняло решение о создании специального центра прослушки военнопленных на случай военных действий. И после начала Второй мировой войны такой центр был создан⁵⁶. Британская система прослушки и допросов военнопленных была развита американцами, и вскоре была создана целая сеть лагерей. Конечно, из почти 1

⁵³ Военно-исторический журнал

⁵⁴ Gannon, Michael, Operation Paukenschlag. Der deutsche U-Boot-Krieg gegen die USA. - Frankfurt/M, 1993

⁵⁵ См., напр.: Hoffmann, Joachim. Stalins Vernichtungskrieg. 1941-1945. – München, 1999.

⁵⁶ Он назывался Combined Services Detailed Interrogation Centre (CSDIC).

млн. немецких военнопленных, которые попали в руки британцам и американцам до начала 1945 г., только малая часть их прошла через специальные лагеря. И все же, их число впечатляет: с сентября 1939 по октябрь 1945 через три специальных лагеря в Англии прошли 10 191 немецких и 563 итальянских военнопленных. CSDIC составил 16 960 протоколов прослушки немецких и 1943 итальянских военнопленных, которые насчитывали 48 000 страниц. И вся эта масса важнейшего исторического материала хранилась под замком, и только в 1996 г. британцы рассекретили протоколы. Они пролежали почти в небытии до 2001 года, когда на них и наткнулся немецкий историк С.Найтцель. В 2003 году он опубликовал первые выдержки из протоколов, а два года спустя в Германии издал книгу с материалами почти 200 протоколов прослушки немецких генералов⁵⁷.

Но, как оказалось, это была только первая, небольшая часть материалов прослушки. Вскоре С.Найтцель работал в Национальном архиве США в Вашингтоне и установил, что там хранится еще 100 000 страниц материалов. Обработать такое громадное количество материала одному историку было не под силу, и он обратился с предложением сотрудничества к доктору Гаральду Вельцеру (Harald Welzer). Последний разрабатывал социопсихологические проблемы Второй мировой войны⁵⁸. В результате авторы решили объединить усилия, соединить различные научные подходы, а именно – исторический и социопсихологический, и создать широкую историю менталитета вермахта. Вместе они заручились финансовой поддержкой фондов Герда-Хенкель и Фритц-Тиссен, что позволило им сформировать научно-исследовательскую группу, которая дигитализировала громадное количество текстов из национальных архивов Великобритании и США. Собственно первым результатом этой работы и стала предлагаемая читателю книга.

Как уже отмечалось, ученые поставили своей целью реконструировать мир солдата в войне, его менталитет, но в ходе работы эта задача была значительно расширена, речь фактически шла о пересмотре устоявшейся парадигмы о «мировоззренческой войне» вермахта («Weltanschauungskrieg»). Критическое отношение авторов книги к проделанной ранее немецкими историками работе привело их к выводу о том, что: «прочная картина вермахта пришла в движение... Протоколы прослушки воспроизводят в действительности, как солдаты видели войну и понимали ее... Идеологией, политикой, мировым порядком и иным подобным они по преимуществу вряд ли интересовались; они вели войну не из убеждения, но потому что они были солдатами, и воевать было их работой»⁵⁹.

В качестве инструмента для решения поставленной задачи авторы использовали применяемый в лингвистике, социологии и психологии так называемый

⁵⁷ Neitzel, Sönke. Abgehört. Deutsche Generäle in britischer Kriegsgefangenschaft 1942-1945. – Berlin, 2005

⁵⁸ Welzer, Harald, Moller, Sabine, Tschuggnall, Karoline. Opa war kein Nazi. – Frankfurt a.M., 2003; Welzer, Harald. Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden. – Frankfurt a.M., 2005.

⁵⁹ Neitzel, Sönke, Welzer, Harald. Soldaten. – С.14

референциальный анализ (Referenzrahmenanalyse). Пояснению сущности его посвящено почти 70 страниц из общего объема книги 430 страниц. Рассуждения авторов о рамках референции сводятся к тому, что существуют исторически сложившиеся некие устои и правила, шкала ценностей, которые определяют восприятие индивидуума, оценку им события, его реакцию, и как результат, принятые решения и дальнейшие действия. Ортодоксальные мусульмане, например, имеют рамки референции отличные от христиан Западной Европы, но ни один из представителей этих групп не объясняет то, что он видит, независимо от рамок референции, которые он сам не выбирает, и которые определяют его восприятие и интерпретации, и значительной мерой, руководят его действиями⁶⁰.

Главное содержание книги, объединенное широким нефункциональным названием раздела «Сражения, убийства и смерть», занимает более 300 страниц и делится на 25 сюжетов, или параграфов – «отстрел, самодостаточное насилие, истории-приключения, эстетика разрушений, удовольствие, охота, потопление, убийства по праву захватчика, преступления против военнопленных, истребление, референцрамки истребления, соучастие в расстрелах, порядочность, слухи, чувства, секс, техника, вера в победу, вера в фюрера, идеология, военные ценности, итальянцы и японцы, войска СС, резюме: референцрамки войны». В каждом из этих сюжетов авторы стремятся аргументировать свою концепцию с помощью протоколов прослушки, а в некоторых из них – других источников. Читатель вынужден волей-неволей следовать за авторской концепцией, за теми рамками, которые она определяет, и через эту призму знакомиться с выдержками из протоколов прослушки. И все же, поле самостоятельного научного анализа остается достаточно широким. К чести авторов, они не обходят стороной острые вопросы истории, а дают свое толкование; не просеивают материалы, по крайней мере, насколько можно судить об этом из содержания книги. Сказанное и позволяет читателям оценивать не только авторскую концепцию, но и содержание протоколов прослушки, и делать самостоятельные выводы по некоторым принципиальным вопросам.

Конечно, проанализировать 25 параграфов в рамках данной публикации не представляется возможным, поэтому мы остановимся только на некоторых проблемах. В первом параграфе, название которого можно перевести как «Отстрел», речь идет преимущественно о летчиках люфтваффе. Вот один из характерных диалогов: *«Поль: На второй день Польской войны я должен был бросать бомбы на вокзал Позена. 8 из 16 бомб упали на город, на дома в центре. Тогда у меня не было радости от этого. На третий день мне это стало безразлично, а на четвертый у меня уже было желание к этому. Это было наше развлечение перед завтраком, поохотиться с пулеметами по полям за отдельными солдатами и по-*

---

⁶⁰ Там же. – С.16

ложить их там несколькими пулями.

Майер: Всегда только солдат?

Поль: Также гражданских...»⁶¹.

Комментируя этот сюжет, авторы справедливо подчеркивают жестокость войны уже с первых ее дней, когда она еще не стала в полной мере «тотальной» и «истребительной». Наука давно интересовалась вопросом, как быстро вполне нормальные люди превращаются в машину убийства. Судя по приведенным в книге диалогам, очень быстро.

Начиная с первых комментариев всеобщей брутализации войны, авторы постоянно и настойчиво выстраивают один из своих главных конструкторов о самоцельном, самодостаточном характере насилия. На развитие этого мотива и направлен второй параграф, который прямо так и называется «Аутотелическое насилие» («Autotelische Gewalt»). Само понятие "аутотелический" образовано от двух древнегреческих слов: auto (сам) и telos (цель). То есть, имеющий цель в самом себе, при отсутствии внешней цели. Авторы отмечают несоответствие такого насилия нашему современному пониманию, но в 1940-х годах, утверждают они, аутотелическое насилие, которое «именем смерти желает убивать», было значительно обыденнее и легитимнее. Солдаты различных соединений и рангов «по случаю» принимали участие в расстрелах. Им доставляло удовольствие что-то сделать, что они при обычных условиях никогда бы не позволили себе – кого-то безнаказанно убить, тотальную силу употребить без страха перед санкциями. Это, пишут авторы, эскапизм возможности, который здесь как мотив полностью достаточный, – это то, что Гюнтер Андерс назвал однажды «шансом ненаказуемой бесчеловечности». Насилие такого рода не нуждается ни в мотиве, ни в причине. Достаточно, что можно его применять⁶².

В протоколах прослушки приводятся описания добровольного участия военнослужащих вермахта в массовых расстрелах, или, как говорят авторы книги, «расстрельном туризме». При знакомстве со многими диалогами у читателя возникает вопрос, о каком соответствии референцрамкам солдат можно здесь говорить, как же выглядят такие убийства – как неизлечимая патология или страшная норма? Эта патология развивалась под воздействием ряда факторов, и не в последнюю очередь нацистской идеологии, которая приводила к тому, что противник не признавался равноценным, и не по обстоятельствам уничтожался.

Однако в книге отмечается, что если позиции политического и военного руководства хорошо документированы, то остается вопрос, какое отношение к этому имеет простой солдат. Что было для него военное преступление, и какие военные правила были закреплены в его референцрамках? В рассказах солдат, про-

---

⁶¹ Там же. – С.85

⁶² Там же. – С.185-186

должают дальше авторы, понятие «военное преступление» не играет никакой роли... Решающий референцпункт для них был только военный обычай, порядок – именно то, что солдат в войну обязан делать...⁶³ Авторы аргументируют свою приверженность и стараются развить дальше концепцию законов войны, которая использовалась и ранее, в 1990-е гг. ей была посвящена 1000-страничная книга известного немецкого писателя Йорка Фридриха⁶⁴.

Большинство военных знало о преступлениях, немало их принимало непосредственное участие, но они не занимали в их референцрамках особенное место. «Важнее было собственное выживание, следующий отпуск на родине... где можно развлечься... Собственная судьба стояла постоянно в центре восприятия... И все, что собственной жизни угрожало, что портило удовольствие, создавало проблемы, могло стать целью необузданного насилия...»⁶⁵. Далее авторы переходят к рассмотрению отдельных групп населения, на которые был направлен террор. Примечательным можно назвать признание авторами преступлений, совершенных против советских партизан, хотя и здесь часто делаются противоположные выводы. В заключительной части работы, авторы рассматривают антипартизанскую борьбу вермахта как настоятельную необходимость с помощью насилия обеспечить собственную безопасность. Эта борьба для них, якобы, ничем не отличается от аналогичной, например, американских солдат против вьетконговцев.

В параграфе «Преступления против военнопленных» рассматривается вся цепочка процесса их уничтожения, начиная с фронта. С первых дней войны против Советского Союза, пишут авторы, вермахт вел борьбу с большой брутальностью. При этом, однако, авторы утверждают, что «решающим фактором этого экстремального насилия, было то, что та картина свирепой борьбы Красной Армии, которая содержалась еще в памятках солдат, очень скоро подтвердилась на практике: с первых дней войны советские войска вели войну, которая была по другую сторону от прав человека и западно-европейских военных традиций»⁶⁶. Эти утверждения о том, что ответственность за экстремальное насилие лежит преимущественно на Красной Армии не отвечают действительности. Война, по признанию значительного большинства историков, с самого начала имела расовый, истребительный характер со стороны нацистской Германии. Вступительной частью к этой вакханалии насилия стала уже война против Польши, где уничтожались евреи, сжигались деревни, были лишены жизни тысячи гражданских людей, и, наконец, расстреливались пленные польские солдаты. Именно об этом пишет в последнее время в своих исследованиях немецкий историк Йохен Белер⁶⁷.

---

⁶³ Там же. – С.117

⁶⁴ Friedrich, Jörg. Das Gesetz des Krieges : das deutsche Heer in Russland, 1941 bis 1945 : der Prozess gegen das Oberkommando der Wehrmacht.- München, 1993.

⁶⁵ Neitzel, Sönke, Welzer, Harald. Soldaten – С.119

⁶⁶ Там же. – С.135

⁶⁷ Böhler, Jochen. Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939. - Bonn 2006; Böhler, Jochen. Der Über-

Насилия в Польше не были ответом на «далекую от западно-европейских традиций» советскую практику войны.

Немало места в книге занимает еврейский вопрос, который рассматривается в специальных параграфах «Уничтожение» и «Референцрамки уничтожения». «Есть еще в протоколах, – пишут авторы, – нечто в высшей степени примечательное, а именно: они доказывают, что многие солдаты были детально информированы о процессе уничтожения евреев; частично они даже поднимали аспекты, не раскрытые еще до сегодня исследованиями... Большинство солдат уже в ходе войны сознавало, что подразделения вермахта совершили большое количество военных преступлений и также принимали разнообразное участие в систематических расстрелах евреев в занятых районах – как исполнители, зрители, соучастники, помощники, комментаторы»⁶⁸. «Ни одна большая акция уничтожения, как в Бабьем яру, где за два дня было расстреляно более 30 000 человек, не проходила без участия вермахта.»⁶⁹. Эти выводы авторов действительно важны для исторической науки. Они, собственно, становятся этапом в длительной дискуссии о том, что знали немцы и как реагировали на холокост. Эти вопросы принадлежат к центральным и нерешенным проблемам исследования холокоста. Они были проанализированы в книге Петера Лонгериха «Об этом мы ничего не знали. Немцы и преследование евреев 1933-1945»⁷⁰ и вызвали дискуссии в научных и общественных кругах Германии.

Особое внимание в книге авторы уделяют идеологии, тому, насколько глубоко укоренилась национал-социалистическая идеология в сознании солдат. «Если большинство расистских стереотипов в протоколах прослушки, – отмечают авторы, – распространяется на евреев, то повсюду находятся части биологической картины национал-социализма – случаи в отношении к союзникам («желтые обезьяны, которые и не люди вовсе, а звери», «итальянцы глупая раса»), или в отношении противников («Я не могу рассматривать русских как людей», «Поляки! Русские! И что за дерьмо!»)⁷¹. «Стереотипы и предубеждения, – подводят промежуточные итоги авторы, – являются прочными составными частями культурных представлений, и они в большой степени направляют ориентирование личностей и социальную практику групп.... Но, как показывает наш материал, ни в коем случае не в том масштабе, как хотели бы Геббельс, Гиммлер или Гитлер и как представляли дело длительное время исследования о холокосте. Идеология создает только грунтовку ориентации, о ее действенности известно мало»⁷².

---

fall. Deutschlands Krieg gegen Polen. - Eichborn, Frankfurt, 2009

⁶⁸ Neitzel, Sönke, Welzer, Harald. Soldaten. – С.146

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Longerich Peter „Davon haben wir nichts gewusst!“ Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933–1945.- Siedler, München, 2006.

⁷¹ Neitzel, Sönke, Welzer, Harald. Soldaten. – С.298

⁷² Там же.

Более важную роль для солдат, по убеждению авторов, играет военная система ценностей, которая прочно интегрирована в их референцрамки. Военные традиции немецкого общества облегчали интеграцию миллионов людей в вермахт. В казармах их не ожидал новый мир – по меньшей мере, в смысле новой нормативной системы... Хорошие столяры, бухгалтеры, фермеры хотели быть хорошими водителями танков, артиллеристами и пехотинцами... Такие нормы военных как повиновение, отвага и выполнение долга были для немецких солдат саморазумеющимися, полностью известными и признаваемыми ценностями...⁷³. И с этих позиций они судили о других.

Свои итоги по 24-м параграфам раздела «Борьба. Убийства. Смерть» авторы назвали «Референцрамки войны». В них они вновь возвращаются к некоему особому взгляду на войну, ее оценке глазами участников событий. В результате изучения вопроса, отмечают авторы, должно стать ясно, что основа ориентирования солдат вермахта и интерпретации того, что с ними происходит, – военная система ценностей и социальное окружение. Идеология («грунтовка»), происхождение, образование, возраст, ранг и род войск едва ли выделяются на этом фоне. Перемещение референцрамок из мирного состояния в военные было решающим фактором, более важным, чем все мировоззрения, диспозиции и идеологизация. ...Война формирует события и контекст действий, в котором человек делает то, что в других условиях никогда бы не делал. В этой связи солдаты убивают евреев, не будучи антисемитами, и защищают фанатично свою землю, не будучи национал-социалистами⁷⁴.

Сделав первый шаг на пути признания универсальности войн, всеобщности военной системы ценностей и низведения идеологии, политики, культуры до уровня плинтуса, логичным было поставить под сомнение специфику Второй мировой войны, ее национал-социалистический характер, по меньшей мере, для солдат вермахта. И это было сделано авторами в специальном разделе «Насколько национал-социалистической была война вермахта?», который подводил итоги всего исследования. По убеждению авторов, «убийство военнопленных, расстрелы гражданских лиц, массовые убийства, принудительная работа, грабеж, изнасилования, технизация войны и мобилизация общества, – все эти отличительные черты второй мировой войны были не новы, новыми были их масштаб, и качество. А чтобы это обосновать, сравниваются действия солдат вермахта и других армий в послевоенный период. Особое внимание авторов привлекают действия американских солдат в Корее, Вьетнаме, Ираке и Афганистане. Вывод сделан такой, что совершенно независимо от исторических, культурных и политических причин групповое мышление, динамика и сила разворачивающегося насилия предопреде-

---

⁷³ Там же. – С.299-300

⁷⁴ Там же. – С.394

ляют почти всегда смертельный исход. И в этой связи насилие, которое применяли солдаты вермахта, было не более национал-социалистическим, чем насилие, которое применяли британские или американские солдаты. Только там, где насилие было направлено на интернациональное уничтожение людей, которые сами не определены как военная угроза, оно является специфически националистическим – и касается советских военнопленных и прежде всего уничтожения евреев.... «В целом, что касается менталитета солдат, нельзя говорить о том, что с их точки зрения они вели по преимуществу «истребительную» или «расовую войну». Они ориентировались, прежде всего, на референцрамки военных и войны, в которых идеология играет только подчиненную роль. Они вели войну в референцрамках их общества, которое побуждало их, когда к этому пришла ситуация, и к радикальным античеловеческим действиям. И чтобы их выполнять – собственно это тревожит – не нужно быть ни расистом, ни антисемитом»⁷⁵.

Подведем некоторые итоги. Безусловно, книга С.Найтцеля и Г.Вельцера «Солдаты» стала заметным явлением в историографии Второй мировой войны. Она открыла читателю новые источники и подходы к изучению темы. Как следует из содержания книги и прямо признают авторы, «действительно, все было подтверждено, что было ранее реконструировано на основе скрупулезных исторических разысканий и свидетельств современников»⁷⁶ об истребительной войне. Теперь уже непосредственные действующие лица – военнослужащие вермахта – в подслушанных англичанами и американцами диалогах подтвердили ужасные масштабы уничтожения людей в годы войны и даже открывали новые малоизвестные страницы войны⁷⁷. Все это и позволяет читателю найти неопровержимые подтверждения целому ряду выводов, сделанных ранее исторической наукой, которые тем самым все более приобретают вес научной аксиомы.

Второй главный вывод исследования касается роли вермахта в истребительной войне нацистской Германии. Здесь авторы выступают за историческую правду, против уже давно отброшенной старой концепции «чистого вермахта», признают вслед за историографией его преступления, отмечают, что вермахт несет ответственность за уничтожение евреев, военнопленных и гражданских лиц. Весьма примечательным выглядит признание С.Найтцеля в одном из интервью, данном 13 апреля 2011 г.: «Миф о чистом вермакте уже задолго до «Вермахт-выставки» не существовал, по крайней мере, в науке. Мы не должны больше пытаться разрушать мифы, которые уже не существуют, но должны сделать шаг вперед и признать, что убийства - это нормальная работа солдат, как раньше, так и сейчас»⁷⁸.

---

⁷⁵ Там же. – С.299

⁷⁶ Там же. – С.158

⁷⁷ Там же. – С.157

⁷⁸ <http://www.augsburger-allgemeine.de/wissenschaft/Die-Wehrmachtsoldaten-waren-ganz-normale-Maenner->

В этом признании, собственно, и заключается основная цель исследования. Чтобы эти сложные задачи решить, авторы пришли к необходимости совместить исторический и социопсихологический взгляды на проблему и использовать соответствующий категориальный аппарат. Они применяют так называемый референциальный анализ, эдакий «философский камень», без которого, уверены авторы, невозможно решение проблемы. В то время как исторический подход акцентирует внимание на уникальности исторического события, детально исследует характерные черты и особенности, которые отличали Второй мировую войну, определяет ее место в истории и т.д., в данном случае мы имеем дело по преимуществу с социопсихологическим дискурсом, определяющим наиболее общее и характерное в войнах вообще. Абсолютизация референциального анализа, явная доминанция социопсихологических конструкторов, подходов и методов перед историческими, привели авторов к ряду противоречий.

Прежде всего, авторская заявка на исследование менталитета солдат волей-неволей трансформируется в пересмотр ключевой парадигмы историографии Второй мировой войны, ее «онтологической» характеристики – «истребительной» и «мировоззренческой войны». Авторы книги делают очень амбициозный вывод, что «прочная картина вермахта пришла в движение...». «В целом, что касается менталитета солдат, нельзя говорить о том, что с их точки зрения они вели по преимуществу «истребительную» или «расовую войну»⁷⁹. Сделав выводы о фактически обычной войне, которую вели солдаты вермахта, и объявив главным законом войны обеспечение солдатами собственной безопасности, авторы утверждают, что насилие, которое они применяли, было не более национал-социалистическим, чем то, которое применяли советские, британские или американские солдаты. В общем, получается так, что нет разницы в действиях солдат вермахта и американских в современных условиях, и вообще ликвидируются существенные различия между войнами, их характером и содержанием, между армиями воюющих держав, целями, методами, формами ведения боевых действий. Характерным в этой связи является заголовок уже упомянутого интервью С.Найтцеля: «Солдаты вермахта были полностью нормальными солдатами». Пехотинец Вермахта едва ли отличается от пехотинца Бундесвера в Афганистане. К этому заключению приходит ученый Сенке Найтцель»⁸⁰.

Конечно, выводы о характере Второй мировой войны были сделаны мировой историографией на основе углубленного анализа всех ее аспектов, а не только менталитета вермахта. И тот факт, что прошедшая война была истребительной, направленной на завоевание восточного пространства, физическое уничтожение

---

id14702246.html.

⁷⁹ Neitzel, Sönke, Welzer, Harald. Soldaten. – С.299

⁸⁰ (<http://www.augsburger-allgemeine.de/wissenschaft/Die-Wehrmachtsoldaten-waren-ganz-normale-Maenner-id14702246.html>)

евреев, большевиков, славян признает большинство и немецких историков, в т.ч. современных – Р.Д.Мюллер, Д.Поль, К.Хартманн, Г. Юбершер и многие другие⁸¹. В анализируемой книге, однако, недооценивается идеология, степень проникновения расовых предрассудков в ряды военнослужащих, о чем есть немало свидетельств в самих диалогах военных⁸².

В этой связи в работе совершенно беспочвенно забыты преступные приказы руководства вермахта непосредственно накануне войны. Речь идет о хорошо известных и уже давно вошедших в инструментарий историков приказах о комиссарах и ограничении подсудности военнослужащих вермахта в районе «Барбаросса». Только, например, комиссаров, отмечают немецкие исследователи, за короткое время было уничтожено 5000 человек, остальные 5000 были выявлены и уничтожены уже в лагерях⁸³. Не упоминаются также преступные приказы генералов в ходе войны, пропитанные насквозь национал-социалистической идеологией.

Очевидным есть и тот факт, что в книге сильно заужен список преступлений, совершенных вермахтом в ходе боев и последующей оккупации советской территории. Кроме выделенных авторами таких национал-социалистических преступлений вермахта, как уничтожение евреев и советских военнопленных, совершенно несправедливо проигнорированы или недооценены потери гражданского населения. В книге нет ни строчки об уничтожении расово неполноценного славянского населения через стратегию голода, о политике выжженной земли, сожженных городах и селах, судьбе угнанных в Германию остарбайтерах и др. Чем, как не убеждением солдат вермахта в расовом превосходстве, враждебностью к еврею и презрением к жизни славянина, самим характером истребительной войны, можно все это объяснить?

Вышедшая в свет в 2011 году книга С.Найтцеля и Г.Вельцера получила широкий резонанс в Германии. Мы читали в конце 2011 г. уже 4-е издание книги. Во многих СМИ были опубликованы широкие аннотации или рецензии, авторы дали многочисленные интервью, были проведены дискуссионные «круглые столы», организована получасовая программа на втором телевизионном канале ZDF. Все это свидетельствует о большом внимании немецкого общества к прошедшей войне, поднимаемым в книге проблемам, а также предлагаемым решениям.

На наш взгляд, книга заслуживает внимательного прочтения, в ней содер-

---

⁸¹ Hartmann, Christian, Hürter, Johannes, Lieb, Peter, Pohl, Dieter. Der deutsche Krieg im Osten.- München, 2009; Hartmann, Christian. Unternehmen Barbarossa. Der deutsche Krieg im Osten 1941-1945 - München 2011; Müller Rolf-Dieter. Der Feind steht im Osten. Hitlers geheime Pläne für einen Krieg gegen die Sowjetunion im Jahr 1939. –Berlin, 2011; Müller, Rolf-Dieter, Ueberschär, Gerd R. Hitlers Krieg im Osten 1941-1945. Ein Forschungsbericht, Darmstadt, 2000; Pohl, Dieter. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und heimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941-1944. München, 2008.

⁸² Neitzel, Sönke, Welzer, Harald. Soldaten. – С. 143, 154, 191, 192, 296, 298, 362

⁸³ Hartmann, Christian. Unternehmen Barbarossa. Der deutsche Krieg im Osten 1941-1945, München 2011 – С.67; Römer, Felix, Der Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42. - Paderborn, 2008.

жится немало тем, которым историки традиционно уделяли немного внимания, но которые заметно влияли на развитие военных событий. Действительно, у войны есть свои законы и правила, и они часто диктуют поведение солдат в экстремальных условиях. Но признание этого факта не может разрушить кардинальные выводы историографии Второй мировой войны.

УДК: 07.00.01.

Шевченко Р.А. (Кишинев, Молдова)

МОЛДАВСКАЯ ССР ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ (июнь-август 1941 г., март-август 1944 г.)

У статті викладається хід бойових дій між радянськими і німецько-румунськими військами влітку 1941 і навесні-влітку 1944 р. у Молдові. Показано розташування дивізій та армій обох боків, напрямки ударів, а також діяльність радянської військової та цивільної адміністрацій у регіоні.

Ключові слова: Молдова, бойові дії, військова адміністрація, цивільна адміністрація

В настоящей статье излагается ход боевых действий между советскими и немецко-румынскими войсками летом 1941 и весной-летом 1944 г. в Молдове. Показаны размещение дивизий и армий сторон, направление ударов, а также деятельность советской военной и гражданской администрации в крае.

Ключевые слова: Молдова, боевые действия, военная администрация, гражданская администрация

In present article the course of operations between the Soviet and German-Romanian armies in summer 1941 and in the spring-in summer 1944 in Moldova is stated. Accommodation of divisions and armies of sides, a direction of impacts, as well as activity Soviet military and are shown to civil authorities in edge.

Планы немецко-румынского командования о нападении на СССР, как известно, не являлись секретом для советского руководства еще задолго до войны. Оставалась спорной лишь дата ее начала. В преддверии войны, 21 июня 1941 г. был создан Южный фронт. Его командование предполагало, что румынская армия осуществит наступление в южных районах Молдовы, то распорядилось укрепить советскую оборонительную линию от Прута до Черного моря новыми частями. Помимо названных армий, фронт включал в себя Дунайскую военную флотилию, Одесскую военно-морскую базу, погранотряды войск НКВД и собственно Одесский военный округ [10, с. 80]. Вдоль границы, помимо погранвойск, были размещены части 9-й армии. Это были 35-й стрелковый корпус (командир – комбриг И.Дашичев), прикрывавший участки – от Липкань до Скулень (176-я стрелковая

дивизия генерал-майора В.Марцинкевича), и от Петрешт до Леово (95-я Молдавская стрелковая дивизия генерал-майора А.Пастревича). На левом фланге армии были части 14-го стрелкового корпуса генерал-майора Д.Егорова. На Черноморском побережье от берега Дуная до оз.Ялпуг находилась 51-я Перекопская стрелковая дивизия генерал-майора П.Цирюльникова, далее по Дунаю и нижнему течению Прута размещались части 25-й Чапаевской стрелковой дивизии полковника А.Захарченко. Между стрелковыми корпусами от Леово до Кагула находилась 9-я Крымская кавалерийская дивизия полковника А.Бычковского, входившего во 2-й стрелковый корпус (командующий – генерал-майор П.Белов) [4, с. 22].

22 июня 1941 г. румынское командование приказало своим 3-й и 4-й армиям перейти Прут в районе сел Старые Куконешты, Скулень, Леушень, Чоара, в направлении Кагула. В его планы входило также под прикрытием внезапного огневого налета овладеть переправами, форсировать Дунай, уничтожить погранзаставы по обеим рекам и начать беспрепятственное наступление на Кишинев, Бельцы, Каменец-Подольский [4, с. 14; 6, с. 231-234]. Первыми сопротивление им оказал Молдавский пограничный округ (командующий – генерал-майор Н.Никольский), включавший в себя 2-й (Каларашский), 23-й (Липканский), 24-й (Бельцкий), 25-й (Кагульский), 79-й (Измаильский) погранотряды и 4 отдельные комендатуры [9, с. 571]. Хотя их первые атаки, осуществленные 22-23 и 27 июня 1941 г., потерпели неудачу и были отбиты частями 9-й и 18-й советскими армий, румынская авиация начала осуществлять бомбежки Кишинева, Бельц, Дубоссар, Болграда, Аккермана. Подверглись бомбардировке также Кагул, переходы через Днестр и некоторые железнодорожные станции. На помощь румынским войскам была выдвинута 11-я германская армия и 8-й венгерский армейский корпус. Все эти соединения располагали численностью свыше 600 000 человек [4, с. 14-16, 21-22; 8, с. 138-145]. Спустя несколько дней боев румынские и немецкие войска закрепились на плацдарме близ Скулень, а также заняли еще несколько небольших плацдармов. Ввиду успешного наступления немецких войск на территории Украины, генерал-фельдмаршал Г.фон Рундштедт приказал командующему 11-й немецкой армии генералу Р.Шоберту начать 2 июля наступление с целью прорыва обороны советских войск в Молдове. 2 июля 1941 г., начав наступление с левого берега Прута, немецкие войска подошли к Могилев-Подольскому [4, с. 25].

3 июля 1941 г. румынские армии, отбитые на ряде участков советскими частями, вновь перешли Прут и уже 5 июля завязали ожесточенные бои за Бельцы, длившиеся несколько дней. 7 июля 1941 г. части румынской армии также перешли Прут близ населенных пунктов Лопатник и Чоара на севере Молдовы и начали активное наступление в направлении:Скулень-Бельцы [4, с. 25, 29]. С советской стороны еще 23 июня 1941 г. на предприятиях Молдовы были введены мобилизационные планы, предусматривавшие вывод советских армий из республики

в случае успеха немецкого наступления. Во исполнение этих планов, в условиях, когда немецкие войска осуществляли быстрое наступление на восток по территории Белоруссии и Украины, чтобы не допустить окружения Южного фронта советских войск, 6-7 июля 1941 г. войска Южного фронта начали частичный отвод своих войск за Днестр, в том числе к городам Каменец-Подольский и Могилев-Подольский, где ожидалась серьезные бои [4, с. 25, 29].

Одновременно началось наступление румынских армий в Аккерманской области, и советские войска отступали к Днестровскому лиману с целью организации обороны Одессы. В этих условиях 9-я советская армия, находившаяся к югу от Бельца, отступила в направлении Тирасполя и Рыбницы, где находились укрепленные районы, позволявшие контролировать переправы через Днестр. Несмотря на то, что советские войска добились локальных успехов (8 июля у с.Долна, 10 июля у с.Лэпушна и Быковец, 9 июля немецким войскам также удалось приблизиться к Бельцам, а 12 июля занять город. Прорвав оборону советских войск на стыке Юго-Западного и Южного фронтов Советские войска последовательно отступили из Бельца (7 июля), Сорок (15 июля), Оргеева (21 июля). На севере 9-я румынская армия взяла под свой контроль Северную Буковину. Как следствие, уже к 11-12 июля основные части советских войск отошли к Днестру и переправились на левый берег [4, с. 29-30; 6, с. 231-234. 14-16 июля 1941 г. советские спецотряды, организовав поджоги и взрывы ряда важных объектов Кишинева, покинули город. В тот же день, 16 июля, румынские войска вступили в Кишинев. 17 июля 1941 г. командование 2-го корпуса советской армии получило приказ оборонять старые укрепленные районы по Днестру. Центральным пунктом обороны были избраны Дубоссары. Однако немецко-румынское наступление продолжало успешно развиваться. 21 июля 1941 г. советские войска покинули Бендеры, занятые румынскими армиями 23 июля. В тот же день перешла на левый берег Днестра и Приморская группа войск (25-я, 51-я, 150-я дивизии, командующий генерал-лейтенант Н.Чибисов), созданная 6 июля 1941 г. для обороны Одессы. 22 июля советские войска оставили Измаил, 23 июля – Татарбунары и Арциз, 25 июля – Аккерман. Полностью советские войска покинули правобережье Днестра 26 июля 1941 г. Уже 27 июля 1941 г. румынские части, перейдя Днестр, вступили в Дубоссары, а 10 августа 1941 г. – в Тирасполь [14, с. 136-147]. Всего в ходе боев на правобережье Днестра румынская армия потеряла 31600 человек погибшими, Южный фронт советских войск – 8600 человек [6, с. 231-234; 16].

Одновременно с началом войны руководство Молдовы приняло ряд решений о подготовке населения и властных структур к деятельности в новых условиях. Это были Постановление Бюро ЦК КП(б)М и СНК МССР о мерах по защите линии фронта в МССР (30 июня 1941 г.), решения Бюро ЦК КП(б)М «О деятельности истребительных батальонов на территории МССР», «О деятельности рес-

публиканской прокуратуры в условиях военного времени», «О народной милиции», «Об обязательном обучении населения противовоздушной обороне», принятые в один и тот же день – 4 июля 1941 г. Они, в частности, предусматривали создание истребительных батальонов, включавшие в себя отряды партизан, и народной милиции, оказывавшей советской армии различную помощь. В 6 районах Левобережья Днестра были созданы 13 подпольных парторганизаций и 8 партизанских отрядов, а на правом берегу – 139 партизанских отрядов и несколько подпольных парторганизаций, но их деятельность была быстро пресечена наступавшими немецко-румынскими армиями [1, ф. 51, оп. 1, д. 79, л. 14-16, 26-29, 31-32, 34-35].

Только в этот день, 4 июля 1941 г., спустя 12 дней после начала войны, ЦК КП(б)М и СНК МССР занялись и судьбой жителей Молдовы. Было принято решение «О мерах по выполнению постановления СНК СССР от 27 июня 1941 г. №1767/770сс, которое предусматривало эвакуацию людей и материальных ценностей. В первую очередь подлежали эвакуации квалифицированные рабочие, инженеры и служащие. Работники вузов не были включены в число подлежащих первоочередной эвакуации [1, ф.51, оп.1, д.79, л.40]. Об этой категории граждан руководство республики вспомнило двумя днями позже, в совместном постановлении ЦК КП(б)М и СНК МССР №41/17 от 6 июля 1941 г. под издевательским названием «О мерах, обеспечивающих запланированный вывоз ценностей, скота и населения (именно в таком порядке – *Р.Ш.*) из МССР». В соответствии с этим решением, создавался штаб по эвакуации во главе с зам.председателя СНК Ф.Ильинским, который координировал эти вопросы. Исходя из того, что эвакуация ценностей была сочтена делом более важным, нежели спасение людей, основные автотрассы из Кишинева к Криулянам и Бендерам были очищены от эвакуировавшихся и они были вынуждены добираться к Днестру по второстепенным дорогам [1, ф. 51, оп. 1, д. 79, л. 46]. Было решено в срочном порядке построить мосты и переправы через Днестр с назначением ответственных за это и обеспечением для них надлежащей безопасности, восстановление связи (по официальным данным, которые указывались во всех научных исследованиях советского и постсоветского времени в Молдове, эвакуировалось примерно 300 000 человек. И лишь несколько лет назад автором этих строк было установлено, что эта цифра составляла всего 79 912 человек), 4076 вагонов с промышленным и сельскохозяйственным оборудованием, зерном, продовольственными товарами, 180 000 голов животных, а также 23% всех промышленных рабочих, 60% всех железнодорожников, 80% медиков и большинство педагогов [1, ф. 51, оп. 1, д. 79, л.46-48; 7, с. 59; 15]. В условиях полного хаоса, который воцарился в республике уже спустя неделю после начала войны, Бюро ЦК КП(б)М на своем заседании 7 июля 1941 г. запретило переправу частных лиц через Днестр без специального разрешения

НКВД, начиная с 8 июля 1941 г. [1, ф.51, оп.1, д.79, л.52].

Учитывая, что в условиях эвакуации возможности контролировать жителей республики со стороны Бюро ЦК КП(б)М существенно сократились, 15 июля 1941 г. ЦК КП(б)М и СНК МССР приняли совместное постановление «О реорганизации народных комиссариатов, центральных органов государственной власти и ведомств». В соответствии с этим документом, персонал, в частности, Наркома образования, сокращался до 8 человек. Аналогичным радикальным сокращениям были подвергнуты все остальные министерства и ведомства республики [1, Ф. 51, Оп. 1, Д. 79, Л. 57-59]. Спустя несколько дней, уже находясь за пределами республики, руководство уже бывшей МССР начало расследование случаев лиц, которые нарушили законы военного времени и решали в эти дни личные вопросы. 19 июля 1941 г. решением Бюро ЦК КП (б) М был снят с работы и исключен из партии зам.наркома образования О.Андрус, а Прокуратуре республики было дано указание открыть на него уголовное дело [1, ф. 51, оп.1, д. 79, л.69].

На территории республики, перешедшей под контроль немецко-румынских войск, в июле-августе 1941 г. еще находились некоторые функционеры ЦК КП (б) М (секретарь ЦК КП(б)М И.Алешин), работники прекративших существование государственных учреждений и учебных заведений бывшей МССР. Среди них отметим сотрудников и студентов Тираспольского пединститута – преподавателей С.Афтенюка, А.Лазарева, Н.Кириченко, В.Масетича, И.Писарева, И.Ильина, из студентов – Н.Никитенко, Ф.Баркаря, будущих министра Л.Возиян (Репида) и известного историка А.Репиду, будущего секретаря ЦК КПМ Е.Постового и других. Они вступали в коммунистические батальоны, предпринимали попытки охраны объектов связи от немецко-румынской администрации [2, с. 22].

Боевые действия в Молдове возобновились в марте-апреле 1944 г., с возвращением в край теперь уже наступавшей советской армии. 5 марта 1944 г. началась Уманско-Ботошанская операция. Уже 17 марта 1944 г. советские войска вышли к границам Молдовы, а 18 марта перешли Днестр на участке более 50 км. Первым населенным пунктом Молдовы, занятым советскими войсками, было с.Косоуць, Сорокского района, а уже 18 марта за ними последовали Сороки. Первыми в Сороки вступили части 3-й танковой бригады 2-й танковой армии и партизанский отряд под командованием М.Стругачева. Форсирование Днестра у Атак и расширение плацдарма на правобережье Днестра в этом районе проводили 2-я и 45-я механизированная бригада 5-го мехкорпуса [4, 161-162; 9, с. 583]. К 26 марта 1944 г. войска 2-го Украинского фронта, преодолевая сопротивление немецко-румынских войск, вышли к р.Прут, которая в 1940-41 гг. уже была государственной границей СССР с Румынией. В течение нескольких дней, к 27 марта 1944 г. советские войска, успешно развивая наступление, заняли более 200 населенных пунктов республики, в том числе Сороки, Бельцы, Рыбница, Оргеев [4, с. 165].

В течение последующей недели советским соединениям удалось закрепить успехи. Новый импульс их наступление получило с наступлением 37-й армии 3-го Украинского фронта, (командующий генерал-лейтенант И.Плиев) которые 5 апреля 1944 г. внезапным ударом заняли ст.Раздельная, а уже 6 апреля вступили на территорию Григориопольского района Молдовы. 2 немецких корпуса стали отходить к Тирасполю, рассчитывая организовать сопротивление, а остальные 5, в том числе 1 румынский – к Одессе. Однако уже 10 апреля 1944 г. советские войска штурмом взяли Одессу, а 12 апреля, – тоже в результате ожесточенного штурма – Тирасполь, и даже захватили плацдарм на правом берегу Днестра, южнее Тирасполя [4, с. 204-205; 12, т. 6, с. 172-173; 13]. К 13-14 апреля 1944 г. все левобережье Молдовы контролировалось советскими войсками. В ночь на 13 апреля советские войска сумели занять, а затем и расширить еще один важный плацдарм на правом берегу – с.Варница и Борисовка (последняя – ныне микрорайон Бендер – *Р.Ш.*). Тогда же, в ночь на 13 апреля, был занят Кицканский, а также Шерпенский плацдармы [4, с. 206-207]. Немецко-румынское командование, сознававшее, что отсюда до Кишинева всего лишь примерно 40 км, старательно укрепляло контролировавшиеся им еще центральные и южные районы, а также Кишинев, заодно неудачно пытаясь выбить советские войска с занятых плацдармов, особенно Шерпенского. Так как для дальнейшего наступления в направлении Кишинева и далее на юг до Дуная у советской армии не хватало ни людских, и материальных резервов, сильно истощенных в результате продолжительных боев, советское командование приняло решение временно перейти к стратегической обороне занятых позиций, а тем временем подтянуть тылы и ресурсы. В результате многочисленных ожесточенных столкновений с апреля по август 1944 г., только на Шерпенско-Пухэченском плацдарме погибло и пропало без вести около 12000 советских военнослужащих 5-й и 8-й гвардейских армий, 57-й армии и 5-й ударной армии [4, с. 209]. Еще несколько тысяч советских солдат и офицеров погибли весной и летом 1944 г. также на Кошницком плацдарме, где сопротивление немецко-румынским войскам возглавила 49-я гвардейская стрелковая дивизия полковника В.Маргелова, и плацдарме близ с.Пуркарь (ныне Штефан-Водский район Молдовы) [4, с. 210]. Чтобы пополнить ряды погибших мобилизованными уже с территории Молдовы, Бюро ЦК КП(б)М приняло 5 июня 1944 г. постановление «О перерегистрации военнообязанных запаса на освобожденной территории Молдавии». Она должна была проходить 5-20 июня 1944 г. и охватить всех военнообязанных республики, находившихся на ее территории. Руководствовались при этом новые власти списками военнообязанных образца 1940 г., которые спешно дополняли и уточняли представители привлеченных для этого местных органов власти [1, ф. 51, оп. 2, д. 8, л. 223]. Было создано 36 райвоенкоматов (всего в республике было к началу войны 60 районов). Всего было учтено 164457 во-

еннообязанных, из которых к концу июня 1944 г. было мобилизовано 112073 [1, ф. 51, оп. 2, д. 47, л. 31].

На территориях, перешедших под контроль СССР (северные и часть центральных районов Молдовы) стала восстанавливаться существовавшая уже в 1940-41 гг. политическая и социально-экономическая модель, в которой особое значение уделялось политической и агитмассовой работе. Уже 26 апреля 1944 г. Бюро ЦК КП(б)М приняло решение о проведении на контролировавшихся территориях праздника 1 мая, для чего провести доклады, беседы и митинги в сельсоветах, колхозах, предприятиях, организациях [1, ф. 51, оп. 2, д.17, л.31]. 3 мая 1944 г. Бюро ЦК КП(б)М, констатируя, что вопросы агитации и пропаганды обретают в занятых советскими войсками районах особое значение, потребовал акцентировать внимание на разоблачении преступлений немецко-румынской администрации, опираясь при этом на книгу Сталина «О Великой Отечественной войне Советского Союза», решениях 10-й сессии Верховного Совета СССР и постановлении СНК и ЦК ВКП(б) «О дополнительных мерах по восстановлению хозяйства в районах, освобожденных от немецкой оккупации». Это предполагалось осуществлять путем подбора агитаторов из числа коммунистов, комсомольцев, колхозников, активистов, интеллигенции, с которыми надлежало проводить не реже 2 раз в месяц семинары и инструктивные совещания. Это решение предусматривало восстановление работы клубов, изб-читален, библиотек и радиоузлов (последние были названы центром политико-воспитательной работы на селе) [1, ф. 51, оп. 2, д.8, л. 66-67]. Окончательно все эти решения были сформулированы на Пленуме ЦК КП(б)М (25-27 июня 1944 г.), который несколько уточнил задачу, поставленную перед республиканской парторганизацией и подчеркнул, что особое внимание в пропагандистской работе следует сделать на молодежь [1, ф. 51, оп. 2, д. 1, л. 279].

Уже 21 мая 1944 г. Бюро ЦК КП(б)М приняло решение о возобновлении издания республиканских, уездных и районных газет. Главной должна была считаться «Moldova Sovietică», которая должна была издаваться на двух шрифтах – кириллическом и латинском параллельно, однако реализацию этого решения пришлось по неустановленным причинам отложить, даже несмотря на решение III Пленума ЦК КП(б)М, который снова потребовал скорейшего восстановления издания газет периодичностью 2-3 раза в неделю (2 раза для районных газет, 3 раза – для уездных) [1, ф. 51, оп. 2, д. 1, л. 280]. К ней вернулись спустя почти два месяца, 15 июля 1944 г. когда Бюро ЦК КП(б)М приняло новое постановление, «Об издании районных газет на территории Молдавии, освобожденной от немецко-румынских оккупантов» [1, ф. 51, оп. 2, д. 8, л. 141-143; д.9, ч. I, л. 68]. Кроме того, отдельным решением Бюро ЦК от 31 июля 1944 г. предполагалось и издание самостоятельной газеты для жителей районов, пока еще контролировавшихся немецко-румынскими войсками [1, ф. 51, оп. 2, д. 9, ч. I, л. 123-124]. (Однако к его

реализации приступить просто не успели). Газеты должны были стать, наряду с начавшей тогда восстанавливаться сетью радиоточек, основным оружием пропагандистской борьбы.

С этой же целью планировалось провести в июне 1944 г. «4-ю годовщину освобождения Бессарабии от румынских оккупантов» [1, ф. 51, оп. 2, д. 8, л. 178-179]. Также пропагандистская работа среди населения должна была стать основной и для комсомольских организаций, начавших тогда воссоздаваться в республике. В райкомах, горкомах и укомах комсомола для этого создавались специальные пропагандистские группы, подбирались кадры зав.клубами и сельских агитаторов, формировались кружки самодеятельности и т.д. [1, ф. 51, оп. 2, д. 8, л. 268-273].

В эти месяцы власти республики пытались также воссоздать существовавшие до войны профсоюзные организации, но, в отличие от пропагандистской работы, формирование их ячеек шло с очень большими трудностями. Как отмечалось в постановлении Бюро ЦК КП(б)М от 15 июля 1944 г. «О создании профсоюзных организаций в республике», их создание затягивалось из-за отсутствия опытных руководящих и местных кадров. Поэтому Бюро ЦК просило ВЦСПС создать в республике Оргбюро ВЦСПС и срочно направить в республику 100 опытных руководящих профсоюзных работников, чтобы профсоюзы могли быть созданы уже в течение месяца после принятия настоящего постановления. Однако сформировать профсоюзные структуры так, как это мыслилось в Москве и Кишиневе, не удалось сделать не только через месяц, но даже и через год-два, ввиду отсутствия профкомов на районном и городском уровнях [18, р. 18].

Более успешно продвигалось дело с формированием местных органов власти. 15 июня 1944 г. Бюро ЦК приняло соответствующее постановление, которое предусматривало, что горисполкомы и райисполкомы включают в себя 7-9 человек, а сельские и поселковые исполкомы 5-7 человек. Состав двух последних устанавливался райисполкомами и утверждался райкомами партии, которые тщательно проверяли предложенные кандидатуры при помощи органов МГБ, МВД и военкоматов и нередко исключали «подозрительных». Также в эти месяцы успели создать курсы для подготовки председателей и секретарей гор-, рай-, сель-, и поселковых исполкомов Советов, для них стали проводиться специальные семинары [18, р. 25].

В подготовке второй крупной операции, завершившей занятие Молдовы советскими войсками, и получившей название Ясско-Кишиневской, участвовали войска 2-го и 3-го Украинских фронтов. Ее целью было ликвидировать Ясско-Кишиневскую группировку немецко-румынских войск. Основной удар должен был быть нанесен с Кицканского плацдарма, площадью 60 км. Здесь были отрыты 10 траншей с ходами сообщения для передвижения войск, более чем 1700 огневыми позициями, организована комендантская служба, отремонтированы и построены 470 км дорог и 7 мостов и т.д. [3, с. 63-65; 17, с. 93]. Немецко-румынские

войска располагали в то время здесь 6-й и 8-й немецкой, а также 3-й и 4-й румынской армиями. Все они входили в состав группы армий «Южная Украина» (47 дивизий, в т.ч. 5 танковых, 1 моторизованную, 5 пехотных бригад, общая численность – более 900 000 человек). На северном участке – от местечка Кутты до Корнешть (270 км) были 8-я немецкая и 4-я румынская армии (командующий группой армий генерал Велер), на южном – от Корнешть до Черного моря (310 км) – 6-я немецкая и 3-я румынская армии (армейская группа, командующий генерал Думитреску, командовавший одновременно 3-й армией). СССР располагал перевесом в живой силе и авиации. Штабы фронтов размещались в с.Балан (ныне Малиновское Рышканского района) (2-й Украинский фронт, Р.Малиновский), с.Тростянец близ Тирасполя (3-й Украинский фронт, Ф.Толбухин). Представителем Ставки Верховного Главнокомандования был уроженец Молдовы, маршал С.Тимошенко [4, с. 243].

Другой крупной подготовительной акцией перед проведением Яско-Кишиневской операции стало массовое отселение жителей прилегающих к фронту районов республики. Всего было переселено в северные районы Молдовы 155 346 человек [18, р. 42]. Однако эта акция проводилась чаще всего насильственно, и сопровождалась угрозами и принуждением мирного населения. Более того, в период, когда жилища крестьян пустовали, значительная часть их, а также церквей и других зданий были разграблены частями советской армии. Редкие протесты властей не возымели никакого эффекта [1, Ф. 51, оп. 2, д. 25, л. 14-21; д. 36, л. 143-146; д. 47, л. 49-55, 57-67, 72-73].

Следует отметить, что непосредственно перед операцией, 19 августа 1944 г. и.о.первого секретаря ЦК КП(б)М Н.Салогор и нарком внутренних дел М.Маркеев направили срочную почтотелеграмму секретарям укомов, горкомов и райкомов партии, а также уездных, городских и районных отделов НКВД, в которой требовали немедленно изъять все без исключения имеющиеся у частных лиц радиоприемники и сдать в местные конторы Наркомата связи. Делалось это затем, чтобы население не получало информацию о готовящейся операции от радиостанций, еще контролировавшихся немецко-румынской администрацией [1, ф. 51, оп. 2, д. 41, л. 24].

Уже 20 августа 1944 г. части 2-го Украинского фронта начали наступление на Ясский оборонительный рубеж, 27-я армия генерала С.Трофименко, 52-я армия генерала К.Коротеева и 6-я танковая армия генерала А.Кравченко уже к 22 августа прорвали оборону немецко-румынских частей и перерезали железную дорогу Яссы-Кишинев. К исходу 22 августа войска этого фронта продвинулись на 60 км и глубоко охватили с запада немецко-румынскую группировку в районе Ясс и Кишинева. 23 августа части 2-го Украинского фронта взяли Васлуй, Яссы, Тыргу-Фрумос, Унгень, а также более 150 населенных пунктов, в том числе райцентр

Корнешть. Части 3-го Украинского фронта 20-21 августа продвинулись на запад на 25-30 км, нанеся удар в направлении Ермоклии, Селемета, Хуши и к 22 августа отрезали 6-ю немецкую армию от 3-й румынской, а 23 августа взяли Бендеры, Комрат, Бессарабку и Аккерман (Белгород-Днестровский), также ряд других населенных пунктов. Западное побережье Днестровского лимана тоже перешло под контроль советских войск и корабли Дунайской военной флотилии переправили туда более 8000 человек и большое количество боевой техники [4, с. 244-246; 12, т. 7, с. 119, 121]. Немецко-румынские войска, спасаясь от окружения, спешно отступали к Пруту в районе Леушень-Леово. Тем временем части обоих советских фронтов окружили Кишиневскую группировку и приступили к ее ликвидации. В тот же день, 23 августа Румыния объявила о своем выходе из войны. 23-24 августа 5-я ударная армия генерала Н.Берзарина успешно продвигаясь вперед, штурмом взяла столицу Молдовы Кишинев [11, с. 221]. К 25 августа войска 3-го Украинского фронта, развивая наступление, вышла к Пруту на участке Леушени-Кагул, заняв города Леово и Кагул, и в районе Лэпушна-Леушени соединились с частями 2-го Украинского фронта, окружив при этом 12 дивизий немецко-румынских армий. В районе Котовска (ныне Хынчешть – *Р.Ш.*) – Сэрата-Галбенэ-Гура Галбей в результате наступления 5-й ударной и 57-й армий немецко-румынские части были отброшены в леса южнее и юго-западнее Котовска (Хынчешть) и в течение 25-27 августа полностью разгромлены, несмотря на отчаянные попытки контратаковать. Силами левого крыла 2-го Украинского фронта была уничтожена и та часть немецко-румынских армий, которая сумела переправиться через Прут в Румынию, намереваясь организовать оборону в Карпатах [4, с. 246-247]. Так, полным разгромом немецко-румынских армий, завершилась Яско-Кишиневская операция советских войск.

Победа советских войск привела к восстановлению советских органов власти не только в северной, контролировавшейся советскими войсками еще с марта-апреля 1944 г., но и в центральной и южной частях Молдовы, что позволило начать процесс медленного восстановления экономики и культуры республики.

Список использованных источников и литературы:

1. Архив Общественно-Политических Организаций Республики Молдова
2. Бырка Г.И. Подготовка кадров высшей и средней квалификации в Молдавской ССР (1946-1958 гг.) / Г.И. Бырка. – Кишинев: Штиинца, 1981.
3. В боях за Молдавию. Кишинев. – 1970.
4. Гуцул, Н. Ф. Они сражались против фашизма [Текст] : [статьи, документы, списки, публикации] / Н. Ф. Гуцул. - Кишинэу : Н. Гуцул, 2010. - 784 с.
5. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. В 6 т. Т. 2. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. — ноябрь 1942 г.) / [авт.: П. П. Андреев и др.].— М. : Воениздат, 1961.
6. История Республики Молдова. С древнейших времён до наших дней = Istoria Republicii Moldova: din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre / Ассоциация учёных Молдовы им. Н. Милеску-Спэтару. — изд. 2-е, перераб. и доп. — Кишинёв: Elan Poligraf, 2002.

7. Кантор Л.М. Перебазирование промышленности СССР / Л.М. Кантор // Зап. Ленинград, план. ин-т. – Л., 1947. – Вып. 6.
8. Молдавская Советская Социалистическая Республика. — Кишинёв: Главная редакция Молдавской Советской Энциклопедии, 1979.
9. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза: В 2-х т. Т.1 – Кишинев, 1975.
10. Одесский краснознаменный [Текст] / А. И. Бухачев (рук.) [и др.] ; редкол.: А. С. Елагин, В. Ф. Плеханов, Л. Г. Евсюков. – 2-е изд., испр. и доп. – Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1985.
11. Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза: Сборник. – М.: Воениздат, 1975.
12. Сообщения Советского информбюро. [В 8 т.]. – М. : Совинформбюро, 1944 – 1945. – Т. 1-8.
13. Токарев Г. Взятие Тирасполя / Г. Токарев // Красная Звезда. – 1944. – 13 апреля.
14. Худяков В.В. В цветущих акациях город... Бендеры: люди, события, факты / В.В. Худяков. — Бендеры: Полиграфист, 1999.
15. Шевченко Р. Сколько жителей Молдовы эвакуировалось в 1941 г. / Р. Шевченко // Молдавские ведомости. – 2012. – 10 февраля.
16. Шорников П. Молдавия в Великой Отечественной войне: [Электронный ресурс]: <http://ava.md/projects/history/013956-moldaviya-v-velikoi-otechestvennoi-voine.html>, свободный (23.08.2013). - Название с экрана.
17. Яско-Кишинёвские Канны. – М., 1964.
18. Evencenco R. Via politica în RSS Moldovenească (1944-1961). Chişinău: Pontos, 2007.

УДК 94(477.54) «1941-1945»

Новиков И. А. (Челябинск, Россия)

ВКЛАД ЮЖНОУРАЛЬЦЕВ В ОСВОБОЖДЕНИИ СЛОБОЖАНЩИНЫ ОТ НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ

У статті визначений внесок південноуральських військових з'єднань у визволення Слобожанщини і Харкова та показані воїни, що отримали звання Героя Радянського Союзу у цих битвах.

Ключові слова: південноуральці, військові з'єднання, дивізія, танкова бригада, Герой Радянського Союзу.

В статье определен вклад южноуральских воинских соединений в освобождение Слобожанщины и Харькова и показаны воины, получившие звание Героя Советского Союза в этих боях.

Ключевые слова: южноуральцы, воинские соединения, дивизия, танковая бригада, Герой Советского Союза.

Short abstract: The article defined the contribution of the South Urals military units in the release Slobozhanschyna Kharkiv and shows the soldiers who received the title of Hero of the Soviet Union in these battles.

Key words: South Urals, military units, divisions, a tank brigade, the Hero of the Soviet Union.

70 лет назад с освобождением 23 августа 1943 г. Харькова закончилась кровопролитная Курская битва. Стратегическая инициатива окончательно перешла к Красной Армии – исход Великой Отечественной и Второй Мировой войн был предпрешен.

Великая Отечественная война тесно связала Южный Урал (Челябинскую область) и Слобожанщину (Харьковскую область). Миллионы граждан бывшего СССР защищали свою страну от немецких захватчиков не только на полях сражений, но и у токарных станков и мартеновских печей, несмотря на то, что их дома находились за тысячи километров от линии фронта. Сегодня трудно назвать точную цифру уроженцев и жителей Челябинской области, которые воевали в Украине и остались лежать навечно в ее земле. Но, очевидно, их были десятки, если не более ста тысяч человек. Невозможно сказать, и сколько было эвакуировано предприятий и населения с оккупированных территорий в восточные регионы Советского Союза.

В годы войны на защиту Родины встали все, кто мог держать в руках оружие. Южный Урал стал местом формирования десятков воинских частей и соединений. Среди них дивизии и бригады, принимавшие участие в разгроме врага на Курской дуге и при освобождении Слобожанщины. Это особенно актуально накануне 70-летия битвы. В Харьковской оборонительной операции в марте 1943 года принимала участие 20-я гвардейская стрелковая дивизия (до этого – 174 стрелковая дивизия), сформированная еще в августе 1940 года под Чебаркулем в Челябинской области на базе запасной стрелковой бригады [1, с. 201].

В Курской битве большую роль сыграл Уральский добровольческий танковый корпус, 96-я танковая бригада, 93-я гвардейская стрелковая дивизия и другие части. Южноуральцы участвовали в освобождении Сумской области: 166-я стрелковая дивизия и 39-я пушечная артиллерийская бригада – Ахтырки; 99-я танковая и 58-я мотострелковая бригады – Лебедина. В состав наступающего на Харьков Степного фронта входила 93-я гвардейская стрелковая дивизия. За доблесть, проявленную при освобождении города, дивизии присвоено наименование «Харьковской». Также на улицах Харькова сражались воины еще двух южноуральских соединений: 96-й танковой бригады и 111-й стрелковой дивизии [2, с. 47-48].

Челябинцы воевали и в других частях и соединениях, сражавшихся на территории Харьковщины. Многие из них низ удостоены правительственных наград за проявленные мужество и героизм. Есть среди них и Герои Советского Союза. Один из них получил высокое звание за освобождение Харькова в августе 1943 года – Вениамин Анисимович Завертяев. Он родился 25 октября 1915 года в поселке Кочкарь (сейчас город Пласт) Челябинской области. Свой боевой путь во время Великой Отечественной войны он начал в октябре 1942 года – со Сталинградской битвы. Особо отличился старший лейтенант В.А. Завертяев в боях за освобождение Харькова в августе 1943 года.

В освобождении города решающее значение имел удар советских вооруженных сил со стороны Дергачевского района, расположенного в 18 километрах от Харькова. Вечером 12 августа 1943 года части 84-й стрелковой дивизии 53-й

армии Степного фронта заняли северную окраину Дергачей. Командование дивизии приняло решение провести разведку боем по ближним тылам противника. Отряд добровольцев в количестве 34 человек возглавил помощник начальника штаба по разведке 201-го стрелкового полка старший лейтенант В.А. Завертяев. Дерзкий рейд продолжался шесть дней – с 13 по 18 августа. Двигаясь лесными тропами, отряд продолжал неожиданно нападать на мелкие группы и транспорт гитлеровцев. Выполнив задачу, отряд В.А. Завертяева 18 августа перешел линию фронта и занял позицию у села Семеновка. 22 августа В.А. Завертяев был тяжело ранен и о том, что стал Героем Советского Союза, узнал в госпитале. Это звание ему было присвоено 1 ноября 1943 года.

Участвовал в освобождении Слобжанщины и уроженец поселка Янгельский (ныне Агаповского района Челябинской области) гвардии рядовой Василий Иванович Чепишев в рядах 81-й гвардейской стрелковой дивизии 7-й гвардейской армии Степного фронта. Но звание Героя Советского Союза ему было присвоено позже – за форсирование Днепра – 26 октября 1943 года посмертно [1, с. 201-203.].

Южноуральцы защищали и освобождали Слобжанщину, а харьковчане, которые волею обстоятельств оказались в эвакуации, приближали Победу на Южном Урале. Решение о ее начале вызвало у многих руководителей шок, так как казалось невероятным переместить за тысячи километров не только массу людей, но и сами заводы и фабрики. Тем более, что это не было предусмотрено мобилизационным планом, а мировая история не знала подобного. Кроме того, многими людьми эвакуация воспринималась как бегство, особенно в условиях немецкого наступления, когда руководящие документы доходили порой позднее, чем танковые колонны Вермахта.

Начальник штаба по эвакуации харьковского завода № 75, сотрудник НКВД Барбаров непосредственно руководившей эвакуацией завода и выехавший из Харькова в октябре 1941 г., за несколько дней до захвата города немецкими частями позднее на просьбу рассказать об обстоятельствах эвакуации сослался на болезнь. Даже спустя годы люди «боялись» вспоминать «как это было». Немного словны были и другие эвакуированные, приехавшие в Челябинск. Хотя их доля на Челябинском тракторном заводе превышала на 65% (23 тысячи против 15) местных жителей [3, с. 320.].

По мере освобождения территории население стало возвращаться на свою родину, но многие навсегда связали свою судьбу с Южным Уралом, так как у многих на старом месте все было разрушено, а тем, кто потерял родных и близких психологически трудно было возвращаться домой. Резэвакуация населения в основном завершилась к 1948 г.

Сегодня о военных годах жителям Южного Урала напоминают памятники, мемориальные доски и названия улиц. На карте Челябинска присутствует большое количество улиц, связанных с событиями Великой Отечественной войны. Украинские топонимы дают возможность изучить большую часть территории

Украины: от Львова на Западе до Луганска на Востоке и Севастополя на Юге. Часть названы без конкретной привязки к историческим событиям, а отражают название территории, областных центров или крупных городов, в том числе и Харьковская [4, с. 282.].

Таким образом, южноуральцы приняли активное участие в освобождении Свободжанщины и Харькова, полив ее кровью тысяч южноуральцев, а Южный Урал дал кров тысячам харьковчан. Современное молодое поколение не должно об этом забывать.

Литература

1. Дьякова Е.В. Челябинская и Харьковская области в судьбах людей: Герои Советского Союза // Уральские бирюковские чтения. Сборник научных и научно-популярных статей. Вып. 5. «Историко-культурное наследие российских регионов». Ч. 2. Челябинск, 2008.
2. В бой с Урала. Южноуральские воинские формирования в боях с фашизмом и японским милитаризмом. Челябинск, 1990.
3. Вепрев О.В, Лютов В.В. Государственная безопасность на Южном Урале: три века на Южном Урале. Челябинск, 2002.
4. Улицы Челябинска. Справочник. Челябинск, 2010.

УДК 371.32:004

В.М.Шепель (Харків, Україна)

ГРИГОРІЙ МАЛИНКО – ГЕРОЙ, НЕ УДОСТОЄНИЙ ГЕРОЙСЬКОГО ЗВАННЯ

У статті розкриваються звитяжні подвиги харківського силача Григорія Малинка під час Великої Вітчизняної війни, зокрема під час форсування Дніпра і закріплення червоноармійців на Букринському плацдармі. Також здійснена спроба аналізу причин, через які спражній герой не був удостоєний геройського звання.

Ключові слова: Герой Радянського Союзу, Герой України, артилерія, форсування Дніпра, Букринський плацдарм, Білоруська операція.

В статье раскрываются подвиги харьковского силача Григория Малинка в годы Великой Отечественной войны, в том числе во время форсирования Днепра и закрепления красноармейцев на Букринском плацдарме. Также автор сделал попытку проанализировать причины, из-за которых герой не был удостоен геройского звания.

Ключевые слова: Герой Советского Союза, Герой Украины, артиллерия, форсирование Днепра, Букринский плацдарм, Белорусская операция

The article reveals victorious heroic deeds of a Kharkov strongman throughout the Great Patriotic war, particularly those of the Dnieper forcing and the Red Army's consolidation on the bridgehead. Besides, an attempt is made at analyzing the reasons that deprived the true of this decoration.

Key words: Hero of the USSR, Hero of Ukraine, artillery, the Dnieper forcing, bridgehead of Bukryn, Belorussian Operation.

Проблема: чому герой Великої Вітчизняної війни Григорій Малинко не удостоєний звання героя.

Загальновідомо, що війна не закінчена, поки не похований останній солдат цієї війни. Те саме можна сказати і про солдатів-героїв, яких знаходить нагорода героя.

Прикро відзначати, але нагорода героя двічі не доходила до рук справжнього легендарного героя Великої Вітчизняної війни харківв'янина Григорія Васильовича Малинка. Григорій Малинко, з родини довгожителів і силачів Журавлівки, в 1939 році закінчив школу № 134 м. Харкова.

За півроку до війни Григорія призвали в армію. Молодий борець відрізнявся від своїх ровесників богатырським статуєю і вагою (132 кг). У батареї його призначили заряджаючим. Він повинен був брати снаряд і досилати його в ствол гармати. Для людини відмінної фізичної сили ця робота здавалася надзвичайно легкою і не могла задовольнити потребу у фізичному навантаженні. Григорію дозволили використовувати як спортивний снаряд 700-кілограмову станину від гармати дореволюційного зразка. Він тренувався спочатку з нею, а потім щодня катав по території арtpолку і гармату, яка важила більше півтори тонни. Не відав тоді червоноармієць, що через півроку ці незвичайні тренування зіграють важливу роль у його житті [4].

Отже, багаторазовий чемпіон УРСР з боротьби, харківський динамівець Григорій Васильович Малинко почав війну артилеристом. Уже в перших боях український богатыр уражав однопольчан не тільки своєю незвичайною силою, витривалістю, спритністю, але й надзвичайною хоробрістю. У періодичній пресі («Известия», «Комсомольская правда», фронтових газетах) журналісти із захопленням описували його фантастичні ратні подвиги. Про них ходили легенди по всьому фронту [7].

Хоробро бився в роки війни неодноразовий призер чемпіонатів СРСР у напівважкій вазі Г.Малинко. Батарея під командуванням лейтенанта Малинка знищила 17 танків, близько 30 автомашин, 2 міномети, сотні ворожих солдатів і офіцерів [2].

У 1941 році залишки артилерійського полку, в якому служив Малинко, кинули проти німецьких танків [1]. У ході запеклих битв на Сумщині командир батареї старший лейтенант Малинко отримав наказ прикрити відхід своєї частини [7]. 26 вересня 1941 р. біля села Бабаківки підрозділ легкої артилерії стримував наступ фашистів.

Малинко згадував: У грізному 41-му воював на Сумщині – тут наш підрозділ з'єдналося з Сумським артилерійським училищем, особовий, склад якого уже вів оборонні бої. Біля села Бабаківка Білопільського району зав'язався затяжний бій – проти нас німці кинули танки, артилерію і авіацію. З ранку до півночі не затихали розриви бомб і снарядів, поле битви являло собою суцільний вогненний смерч [4]. Німці кинулися на батарею, яка вела прицільний вогонь прямою навод-

кою. Порідшали ряди розрахунків гармат [7].

Кілька днів тривали бої за невеличке село, – розповідає Григорій Васильович. – Ворог зазнав великих втрат у живій силі і техніці, але й ми втратили багатьох бійців. У батареї вціліла лише одна гармата [4].

Тоді комбат наказав: «Зняти замки. Відходимо!». Малинко попросив дозволу залишитися [7]. Він заявив командирі: «Я залишаюся! Снарядів вистачить, можна повоювати». На його слова ніхто не звернув уваги. Лише заряджаючий на секунду сторопів, потім махнув рукою – залишайся. Смертник! [1].

Неподалік від їхньої позиції виднілося невеличке село, де господарювали гітлерівці. Григорій підняв станину і розвернув гармату. Зарядив, вистрілив. Над селом зметнувся чорний стовп диму. Мабуть влучило в цистерну з паливом. Гармату перевозив на руках з місця на місце, щоб не засікли [1].

Володіючи могутньою силою, він цілу добу вів вогонь по противнику самотужки, перекочуючи важку гармату з однієї вогневої позиції на іншу. У німців склалося враження, що їм протистоїть ціла батарея [7]. Малинко стріляв по фашистах до пізнього вечора. І заснув прямо біля гармати. Прокинувся під ранок. Перша думка – наздогнати своїх [1].

Григорій Малинко вогнем гармати знищив 15 німецьких автомашин, підпалив склад з боєприпасами. Вивів з ладу зенітну гармату й міномет ворога. Прямою наводкою з гармати розбив та підпалив вісім будинків разом з автоматниками противника. Про це написано в нагородному листі, яким представлено Г.В.Малинка до першої нагороди – ордена Бойового Червоного прапора.

Витративши всі снаряди, старший лейтенант вирішив не кидати гармату і разом з нею наздоганяти своїх [7]. Вхопився за станину, повів нею вправо-вліво, штовхнув гармату вперед. Півторатонна тяжкість гнула до землі, але він викотив все ж на битий 76-міліметровку, яку в звичайних умовах тягнуть шість коней [1]. Важко уявити, але це факт: він тягнув її по розбитій дорозі на своїх руках більше 17 кілометрів [7] (за іншими даними – вісімнадцять кілометрів [1]), поки не наздогнав своїх [7].

Добрався до своїх. Товариші по службі були впевнені, що Григорія немає в живих. А тут він сам, та ще з гарматою! За порушення військової дисципліни одержав ... гауптвахту, а згодом – офіцерське звання. Наказом по армії Малинкові присвоїли звання лейтенанта [1].

Комбриг сказав Григорію Малинку, що фашистська газета «Фьолькішер беобахтер» (нім. «Völkischer Beobachter» – «Народний оглядач») саме про нього писала: «Російський солдат перевищує німецького солдата своїм презирством до смерті. Витримка й фаталізм змушують його триматися, доки не вб'ють в окопі або не впаде мертвим у сутичці в рукопаш...».

Григорія любили і поважали всі – і його однолітки, і сорокарічні дядьки, які

годяться йому в батьки. Звичайно, не останню роль в його популярності грала його феноменальна фізична сила. Чи не жарт: виявив, що в покинутій сільській кузні засіли гітлерівці, вночі обережно підкрався, оглушив годинного і вдарив сталеву рейкою по одній з опор. Миттєво вона тріснула, поповз убік дах – уламки поховали під собою півтора десятка фашистів [1].

Але недовго довелося командувати батареєю молодому командирі: його тяжко поранило [1]. Уперше він був поранений уже на четвертому місяці війни. В травні 1942 р. у районі Харкова кулі та осколки вп'ялись у ліву руку, праве плече, шию та голову. Того ж року осколок снаряда роздробив йому колінний суглоб. З госпіталю лейтенант не комісувався, як наполягали лікарі, а знову прорвався на передову. Під Золотоношею – нове поранення в шию та голову. Через тиждень оповитий бинтами Малинко втік з госпіталю на передову.

Усього за роки війни Малинка поранило сім разів. І шість разів, незважаючи на тяжкість ран, він знову вставав у стрій [1].

А ось як описувала газета «Известия» від 29 серпня 1943 р. [3] інший бій, в якому брала участь його батарея: «Батарея старшого лейтенанта Малинка виявилася обличчям до обличчя з ворогом... Три години трималися воїни Малинка проти переважних сил ворога, відбили п'ять атак і ні на крок не відступили» [7].

Те, що трапилося з ним в 1943 році, до цих пір представляється багатьом фантастикою. Правий берег Дніпра. Батарея Малинка у складі 27-ми артилеристів артилерійського дивізіону 7-ї гвардійської мехбригади 3-го гвардійського Сталінградського механізованого корпусу (ГСМК) однією з перших частин почала переправу, форсувала річку [1]. Коли до протилежного берега залишалося кілька метрів, снаряд потрапив в пліт. Загинули 20 людей. Одна з двох гармат пішла на дно. Лише семи «малинківцям», як вони себе називали, все ж вдалося досягти берега. Всі були поранені, командир у осколок врізався в шию [4].

І відразу ж – запеклі бої за відвойований у німців Букринський плацдарм. Після війни з'ясувалося, що кожен квадратний метр цієї землі зберігав 75 кілограмів металу [1].

Під час форсування Дніпра старший лейтенант Малинко разом зі своїми сімома бійцями витягли затоплені ворогами в річці гармати, захопили плацдарм на правому березі і утримували десять (!) днів [6].

Керуючи діями артилеристів та піхоти, гвардії старший лейтенант Малинко дістав чергове поранення, але не покинув своїх бійців. Журнал «Коммунист Вооруженных Сил» так описує подальший перебіг подій: «...У ті дні Малинко став жертвою трагічної випадковості, від якої на передньому краї не застрахований ніхто. Через роки йому розповіли, що до місця, де він перебував з артилеристами, тягнули прямий телефонний провід: з Малинком хотів говорити сам Сталін. Але зв'язківці не встигли».

Важко було повірити, що такого богатиря як Григорій Малинко можна було вбити, проте ... [4]

Випав рідкісний перепочинок. Малинко і його друг Сергій Мосін вилізли з окопу на бруствер. Григорій крикнув: «Як дихається Серього?». Мосін відповісти не встиг: осколки снаряда, що розірвався, просто приголомшили його наповал [1]. За іншою версією, коли підійшло підкріплення, він на радіощах обійняв командира прибулого підрозділу, і в цей час поруч з ним розірвалася ворожа міна [6].

Малинко знайшли тут же, перекинутим через бруствер, з розтрощеною грудною кліткою [1]. Однополчани саперними лопатками викопали неглибоку могилу і, загорнувши в плащ-палатки обох у ній поховали і рушили далі [6].

На другий день поруч з окопом проповзали радянські солдати. Один побачив: ґрунт начебто ворухиться. Похапцем розкопали. У офіцера, загорнутого в плащ-палатку, ледве відчувався пульс [1].

За іншою версією, тільки через кілька годин санітари, що відносили з поля бою убитих і поранених, помітили, що свіжонасипана могила на березі Дніпра «дихає», і розкопали її. Малинко виявився живим – врятувало богатирське здоров'я [6]. Григорій намагався вибратися, і коли його витягли з могили – знепритомнів. По тривозі викликали фельдшера з медсанбату.

Кілька днів Малинко не приходив до тями. Без болю в серці на нього не можна було дивитися [4]. Малинко опритомнів через півтора місяця. Вага зі 130 кілограмів впала до 52. Суглоби ніби омертвіли. Не працювали руки, ноги... Найменший рух рукою або ногою викликав шалений біль. «Двома ногами ти був на тому світі, – сказав йому лікар через чотири місяці, після того як Малинко навчився сидати на ліжку. – Чуєш залізяку біля серця? Чіпати її не можна – помреш» [1].

Оговтавшись, він знову попросився на фронт. Почалася Білоруська операція. Капітал Малинко бере в ній участь вже як заступник командира артдивізіону. Ось що пише про цей період в фронтовій біографії Малинко Герой Радянського Союзу заступник командира 3-го Сталінградського мотомеханізованих корпусу генерал-майор бронетанкових військ Кремер: «Для атаки на білоруське селище Зембін я направив механізований батальйон з батареєю Малинка. Біля селища їх зустрів сильний вогонь противника. Просування бригади було неможливим.

Наблизившись до наших бойових порядків, я відразу ж помітив богатирську фігуру заступника командира артдивізіону. Він доповів обстановку і свій план ліквідації ворожої батареї. Дії його були надзвичайно сміливими і чіткими.

У мою пам'ять врзалися: той успішний бій Малинка і те, як він взяв у полон цілу роту німців, а з нею і гармату. Було це так.

На підступах до селища Зембін одна з ворожих батарей з ротою автоматників вела безперервний вогонь по передових шеренгах нашого гвардійського підрозділу. Місцевість була ними пристріляна, і це стримувало атаку. У такій склад-

ній ситуації Малинко вирішив поодиночі вступити в бій з ворогом. Прихопивши п'ять протитанкових гранат, які важили 10 кілограмів, він непомітно підкрався до гітлерівців і одну з гранат кинув до гармати. Троє гітлерівців злетіли в повітря. Після цього Малинко піднявся на весь зріст і знаком наказав німцям повісити автомати на шию. Про всяк випадок підняв гранати над головою. Фашисти мовчки виконали волю радянського офіцера. Потім Григорій наказав взяти гармату за станину і котити перед собою, а сам пішов ззаду. Так один Малинко взяв у полон 80 німецьких солдатів і офіцерів».

- З цієї незвичайною процесією я пройшов через весь Зембін. – усміхається Григорій Васильович.

Генерал Кремер продовжує:

«Я подякував Малинкові і наказав підрозділу рухатися вперед.

Через деякий час відбулася наша друга зустріч. На узліссі ми помітили самохідку «Фердинанд», яка заважала нашим військам готувати форсування Березини. Я знову побачив Малинка, який виділявся своєю великою фігурою серед наших бійців. Підкликав його до себе і наказав, ні, швидше попросив, знищити ворожу самохідку. Не бачив, як він це зробив, але через кілька хвилин від самохідки і сліду не залишилося». [4]

Слава про дивовижні подвиги українського Геракла прокотилася по всій країні. Про нього створили фільм «З осколком у серці» українські кінодокументалісти. Відомий письменник Микола Шаповал написав художньо-документальну повість «Неймовірна правда» (1972 р.). [6]

Письменник Микола Шаповал зустрівся свого часу з Малинком на Бондарівській вулиці, що на Журавлівці. Григорій Васильович показав усі бойові нагороди зі словами: «Часом надіваю на парад. Ось бачите Червону зірку з надбитим ріжком? Цей орден врятував мені життя. Коли визволяли Золотоношу, ворог послав кулю в груди. До речі, я почесний громадянин цього міста».

За виявлену мужність і героїзм Г.Малинко був нагороджений орденами: Червоного Прапора, Червоної Зірки і Вітчизняної війни II ступеня, багатьма медалями. [2] А звання Героя Радянського Союзу, до якого двічі представлявся, так і не було йому присвоєно... [5]

Харківська громадськість виходила з клопотанням про присвоєння Григорію Васильовичу Малинку, який жив з ворожим осколком у серці, звання Героя України. [6]

Але найвищі нагороди СРСР і України так і не знайшли свого героя. Прикро усвідомлювати, що ті, в чийх руках була можливість це зробити, прикрилися формальними ознаками, однак не поширивши їх на інших героїв. Зокрема, згідно з п. 1 Статуту звання Герой України від 02.12.2002 № 1114/2002 «Звання Герой України присвоюється громадянам України за здійснення визначного героїського

вчинку або визначних трудових досягнень». Пункт 7 говорить: «Звання Герой України не присвоюється за заслуги, які мали місце в минулому і не пов'язані зі становленням та розвитком незалежної України.». [8]

Про цього мужнього, хороброго, вмілого воїна-спортсмена, про його великі військових заслуги дуже справедливо сказав Герой Радянського Союзу, генерал-майор бронетанкових військ С.Крамер: «Нашу Батьківщину, яка має таких відважних синів, як Григорій Малинко, ніколи і нікому не здолати» [6].

Незважаючи на відсутність офіційного звання героя, завдяки таким героям як Г.Малинко був переможений фашизм.

Список використаної літератури:

1. Апресян Г. Борец, или нет ничего невозможного. / Грант Апресян // Спутник. – 1989. – №9. [Електронний ресурс]: <http://www.bashforum.net/index.php?topic/2081-сильные-духом-и-делами-люди/>.
2. Белов В.С. Советские спортсмены в боях за Родину / Белов В.С. // Спортивная борьба: Ежегодник. – М., 1985. – С. 4–6. [Електронний ресурс]: <http://lib.sportedu.ru/Annals/Wrestling/1985/p4-6.htm>.
3. Газета «Известия» від 29 серпня 1943 р. [Електронний ресурс]: <http://www.thebestofmoscow.ru/gazid3701.html>
4. Григорий Васильевич Малинко [Електронний ресурс]: <http://svaku.ru/forum/showthread.php?t=505&page=14=131>.
5. Історія України. Україна в Другій світовій 1939-1945. Події. [Електронний ресурс]: <http://sb7878.ucoz.ru/publ/73-1-0-304>.
6. Осколок в сердце Григория Васильевича Малинко. [Електронний ресурс]: http://classmates.io.ua/s207715/oskolok_v_serdce_grigoriya_vasilevicha_malinko.
7. С осколком в сердце. // Олімпійська Арена. – 2011. – № 4. [Електронний ресурс]: http://www.olimparena.org/index.php?option=com_content&task=view&id=862&Itemid=912.
8. Указ Президента України «Про звання Герой України» від 02.12.2002 № 1114/2002. [Електронний ресурс]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1114/2002>.

УДК 378.035.6(477)

Чибисова Н.Г., Овакимян О.С. (Харьков, Украина)

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК ОДНО ИЗ ГЛАВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СОВРЕМЕННОГО ВУЗА

У статті піднімаються проблеми формування патріотизму в сучасних молодих людей і, перш за все, студентства.

Сьогодні в студентському середовищі становлення до батьківщини, вітчизни має неоднозначний, суперечливий характер. Про це свідчать численні соціологічні дослідження. Тому вивчення питань, пов'язаних з формуванням патріотизму, є завданням актуальним і життєво важливим.

Студентство – особлива соціальна група, яка в майбутньому поповнить еліту української держави. У зв'язку з цим, державним структурам, громадським організаціям, ЗМІ, навчальним закладам, у тому числі ВНЗ, необхідно звертати пильну увагу на становлення у студентської молоді такої соціальної якості, як патріотизм. Важливо залучати молодих людей до активної, творчої діяльності, використовуючи різноманітні напрями і форми виховної роботи.

Ключові слова: патріотизм, виховання, напрями та форми виховної роботи, патріотичне виховання, студентство, навчальний заклад, ВНЗ.

В статье поднимаются проблемы формирования патриотизма у современных молодых людей и, прежде всего, студенчества.

Сегодня в студенческой среде отношение к родине, отечеству носит неоднозначный, противоречивый характер. Об этом свидетельствуют многочисленные социологические исследования. Поэтому изучение вопросов, связанных с формированием патриотизма является задачей актуальной и жизненно важной.

Студенчество представляет собой особую социальную группу, которая в будущем пополнит элиту украинского государства. В этой связи, государственным структурам, общественным организациям, СМИ, учебным заведениям, в том числе, вузам необходимо обращать пристальное внимание на становление у студенческой молодежи такого социального качества, как патриотизм. Важно вовлекать молодых людей в активную, творческую деятельность, используя многообразные направления и формы воспитательной работы.

Ключевые слова: патриотизм, воспитание, направления и формы воспитательной работы, патриотическое воспитание, студенчество, учебное заведение, вуз.

The article deals with the problems of patriotism formation at modern young people and - first and foremost - students.

According to many sociological surveys nowadays representatives of the studentship have mixed and discrepant attitude to their motherland. Therefore studying the issues related to the patriotism formation process is a pressing and essential task.

Studentship is a special social group which is to join the ranks of the élite of the Ukrainian state in future. Thereupon state structures, public organizations, mass media, educational establishments including higher ones should pay special attention to the building of such a social quality as patriotism at young students. Besides young men should be involved into dynamic creative activity within diverse directions and forms of morale building process.

Key words: patriotism, morale building, directions and forms of morale building process, patriotic education, studentship, educational establishment, higher educational establishment.

Развитие современного украинского общества актуализирует вопросы, связанные с формированием патриотизма и гражданственности тех, кто живет и работает в Украине. Сегодня как никогда важно найти точки единения, консолидации всего общества для дальнейшего развития и укрепления украинского государства. Одним из направлений решения данного вопроса является формирование чувства патриотизма, гражданских позиций в украинском обществе и прежде всего у молодого поколения, которое завтра выступит движущей силой данного общества.

Ведущее положение среди молодежи сегодня занимает студенчество. По мнению С.Н. Иконникова и В.Т. Лисовского в социальной структуре общества студенчество представляет собой социальную группу, которая по своему общественному положению ближе всего стоит к интеллигенции и в будущем призвана заниматься высококвалифицированным трудом в различных отраслях науки, техники, управления, культуры [1, с.152]. Таким образом, студенческая молодежь, как особая социальная группа, прежде всего должна стать объектом патриотического воспитания.

Цель статьи рассмотреть пути формирования патриотизма у студенческой молодежи в современном вузе на материалах Великой Отечественной войны.

В литературе понятие «патриотизм» определено достаточно четко. Так, в философском словаре «патриотизм» (от греч. *patris* – отечество) трактуется, как «нравственный и политический принцип, социальное чувство, содержанием которого является любовь к отечеству, преданность ему, гордость за его прошлое и настоящее, стремление защитить интересы родины» [2, с.358].

В годы Великой Отечественной войны советский народ проявлял массовый героизм, чувство патриотизма было главным качеством личности. Чувство патриотизма было присуще людям и в послевоенные годы. А насколько развито данное социальное качество у современных учащихся и студентов?

По данным социологов более 50 % молодых украинцев в возрасте от 16 до 25 лет мечтают уехать за рубеж, чтобы там жить, учиться, работать [3]. Неоднозначная ситуация сложилась и в среде харьковского студенчества.

В мае 2009 года Лаборатория проблем высшей школы Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия» по заказу областной государственной администрации провела социологическое исследование по вопросам роли молодежи в становлении гражданского общества в Украине. Был осуществлен анкетный опрос студентов вузов Харькова (опрошено 728 студентов 11 вузов города), экспертный опрос специалистов по работе с молодежью Харькова и Харьковской области (опрошено 36 руководителей и сотрудников отделов по работе с молодежью местных органов власти) и проведено три фокус группы с учащейся студенческой и работающей молодежью.

Результаты исследования показали, что уровень развития гражданского, нравственного и политического сознания у современной молодежи достаточно низкий. На это указали и ответы экспертов – представителей отделов по работе с молодежью.

На сегодняшний день данные чувства у студенческой молодежи носят противоречивый характер. Так, гордятся тем, что они являются гражданами Украины 42% студентов Харькова. Противоположную позицию занимают 38% студентов. Патриотами Украины считают себя 40% студентов, 34% таковыми себя не считают. 44% студентов выбрали бы Украину своей Родиной, если бы имели возможность выбора (33% этого не сделали бы). Данные цифры говорят о наличии двух крупных «лагерей» в студенческой среде, которые по-разному относятся к Украине, а значит, и по-разному воспринимают построение в ней гражданского общества.

Наибольшую гордость сегодня в Украине молодые люди испытывают по отношению к ее истории (49%), литературе и искусству (41%), природным ресурсам (40%), людям (36%), архитектурным памятникам (35%). Очевидно, что из тех позиций, которые занимают лидирующее положение, подавляющее большинство

– достижения прошлых лет. Лишь 2% харьковских студентов испытывают сегодня гордость в отношении экономических достижений Украины.

Чувство близости с людьми чаще всего возникает у молодежи, когда они узнают о достижениях выдающихся украинцев. Достаточно важным моментом, с этой точки зрения, является государственная атрибутика: гимн, язык, флаг Украины, которая стимулирует чувство гордости за Отечество. Аналогичное влияние оказывает спорт. Чуть ниже среднего уровня влияют на студентов выпуски новостей, выступления музыкантов, учебный процесс [3, с. 69-70].

Данные социологического исследования позволяют сделать вывод о том, что у молодых людей недостаточно развиты гражданско-патриотические качества: чувство патриотизма, гордости за страну, ответственности за ее будущее. Поэтому на становление данных качеств необходимо обратить пристальное внимание и государственным структурам, и общественным организациям и, конечно же, учебным заведениям.

Патриотизм не является генетическим качеством личности, он формируется последовательной, целенаправленной, системной работой, выступает результатом длительного воспитательного воздействия, которое предполагает наличие определенной системы ценностей и идеалов. Как показало социологическое исследование: 20 % харьковских студентов убеждены, что у современных студентов существуют идеалы. 58 % считают, что у кого-то они есть, а у кого-то и нет. И 17 % уверены, что само понятие «идеал» сегодня устарело.

На кого же в современной действительности ориентируются молодые люди? Прежде всего, на бизнесменов и успешных, богатых современников. За ними следуют родители и родственники, друзья, знакомые. Следующую ступеньку занимают звезды шоу-бизнеса, политики, государственные деятели, светская «тусовка». Молодежь сегодня практически не стремится быть похожей на героев Великой Отечественной войны, известных ученых, деятелей литературы и искусства. Данные положения свидетельствуют о том, что теряется преемственность, связь с историческим прошлым, с традициями. Поэтому сегодня необходимо обращать пристальное внимание на становление и развитие у молодых людей ценностных ориентаций и идеалов.

В Харьковском гуманитарном университете «Народная украинская академия» (НУА) гражданско-патриотическое воспитание выступает приоритетным направлением деятельности всего коллектива. В 2008 году была разработана комплексная целевая программа гражданско-патриотического воспитания студентов и школьников, которая предусматривала:

- создание и дальнейшее развитие соответственной культурно-образовательной среды учебного заведения;
- разработку информационного обеспечения;

- целенаправленную работу с преподавателями и учителями академии;
- разработку и издание методических материалов для учителей, преподавателей, родителей (например, методические материалы к 70-летию создания подпольной молодежной организации «Молодая гвардия», к 70-летию победы на Курской дуге и освобождения Харькова от немецко-фашистских захватчиков, о традициях и символах академии и др.);
- организацию и проведение научно-исследовательской работы (проведение научно-практических конференций, посвященных вопросам Великой Отечественной войны, семинаров, «круглых столов»);
- создание системы внеаудиторных мероприятий (например, проведение факультетских акций – «Георгиевская ленточка», «Память. Ответственность. Будущее», «Слышим эхо минувшей войны», работа над коллективными творческими делами, поисковая работа, экскурсии и походы по местам боевой славы, уроки Памяти, Митинги Памяти на воинском кладбище и др.)

Чем дальше в прошлое уходят события Великой Отечественной войны, тем более грандиозным предстает подвиг нашего народа. Данный тезис подтверждается и результатами социологического опроса студентов Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия», проведенного в феврале-марте 2013 года. Целью исследования было узнать мнение студентов первого и пятого курса об организации гражданского и патриотического воспитания в академии. Опрошено 195 человек. Показательны результаты при ответе на вопрос «Чем Вы как гражданин Украины можете гордиться?». Большинство опрошенных (70% первокурсников и 64% студентов пятого курса) отметили такой вариант ответа: «Победой в Великой Отечественной войне».

Студенты в целом позитивно относятся к системе патриотического воспитания, сложившейся в академии. Так, около 60% считают, что в НУА сложилась и функционирует эффективная система гражданского и патриотического воспитания. Но в то же время, 25% опрошенных студентов (большинство из них – студенты-первокурсники), не смогли выразить свое мнение о системе воспитания в вузе.

Наряду с организацией работы студенческих организаций и такими мероприятиями патриотической направленности, как коллективные посещения городских музеев и тематических выставок, углубленное изучение истории, культуры, героического прошлого Украины, достаточно успешно реализуются и такие мероприятия, как чествование памятных дат, дней воинской славы (82%), встречи с героями и ветеранами Великой Отечественной войны (71%).

Информирование о проведении подобного рода мероприятий стимулирует, на наш взгляд, и желание в них активно участвовать: большинство студентов отметили, что принимают участие в перечисленных выше мероприятиях. Основным стимулом для них выступает, прежде всего, интерес. 37% отметили, что причиной

участия в мероприятиях, посвященных обсуждению темы Великой Отечественной войны, является интересно организованная работа. Следует отметить, что в чествовании памятных дат, дней военной славы, как впрочем, и во встречах с героями и ветеранами Великой Отечественной войны принимает участие больше студентов старших курсов, чем первокурсников. Это объясняется прежде всего тем, что у первокурсников в момент опроса еще не был завершен период адаптации к вузовскому обучению.

Одним из действенных способов воспитания подрастающего поколения является сегодня активизация их деятельности, вовлечение в общественную жизнь учебного заведения, города, страны.

Важным и значимым, с нашей точки зрения, направлением патриотического воспитания, является поисковая работа. Деятельность поисковых организаций направлена на поиск пропавших без вести солдат, их последующую идентификацию на основе смертных медальонов и архивных документов. Поисковая деятельность направлена на воспитание у школьников и студентов патриотизма, уважения к историческому прошлому, готовности защищать Родину.

К 70-летию освобождения нашего города от немецко-фашистских захватчиков в Академии была издана книга «Один великий день из истории Харькова – 23 августа 1943 года». Книга представляет собой сборник воспоминаний участников боевых действий, «детей» войны, которые были свидетелями тех героических событий и встретили в Харькове день его освобождения. Над сбором воспоминаний трудились школьники, студенты, преподаватели. А еще к юбилейной дате на аллее Памяти, открытой в НУА в 2010 году, появилось два новых дерева и мемориальные плиты в знак памяти и уважения к героическому прошлому Харькова.

Активно готовится Академия и к 70-летию Великой Победы советского народа над немецко-фашистскими захватчиками: создана поисковая группа из учащихся старших классов и студентов, которая исследует на основе архивных материалов боевой путь солдат и офицеров, захороненных на харьковском солдатском кладбище. Результаты деятельности поисковой группы будут отражены в книге Памяти, которая выйдет ко Дня Победы.

Таким образом, успешное решение задач патриотического воспитания студенческой молодежи возможно только при вовлечении ее в активную, творческую деятельность. В решении данной задачи призваны участвовать и семья, и общественные организации, и государственные структуры, и СМИ. Большая роль в формировании патриотизма принадлежит учебным заведениям, в том числе и вузам. Только действуя вместе, можно сформировать нравственно развитую личность, патриота, человека, ответственного за свою судьбу и судьбу своего Отечества.

Литература

1. Иконникова С.Н., Лисовский В.Т. Некоторые проблемы воспитания студенческой молодежи // Молодежь и образование. – М., 1972. – С. 152.
2. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 590 с.

3. Михайлева Е.Г. Гражданские позиции современного студенчества (по результатам конкретного социол. исслед. в Харькове и Харьк. обл. – 2009) // Формирование гражданских позиций студенческой молодежи. (по результатам конкретного социол. исслед., проведенного лаб. проблем высшей шк. ХГУ «НУА» в мае 2009 г.) / Авт.-сост.: В.И. Астахова, Е.В. Астахова, Т.В. Зверко и др.; Нар. укр. акад. – Харьков: Изд-во НУА, 2009. – 80 с.

УДК 66.3 (2Рос)

Васильева О. А. (Волгоград, Россия)

О ЧЕМ МОЛЧАТ УЧЕБНИКИ: ЦЕНА ПОБЕДЫ СОВЕТСКИХ ВОЙСК В СТАЛИНГРАДСКОЙ БИТВЕ

*Памяти Евгения Петровича Рогачева,
пропавшего без вести в боях
за освобождение Харькова, посвящается*

*Дана стаття присвячена прорахункам, які допущені радянським командуванням у Ста-
лінградській битві, що призвели до невиправданих і непоправних втрат військовослужбов-
ців. Стаття написана на підставі нещодавно розсекречених документів архіву Міністерства
внутрішніх справ.*

Ключові слова: *Сталінградська битва, корінний перелом, стрілецька дивізія, військовий
підрозділ, розвідка, мінометник, інтендантська служба.*

*Данная статья посвящена просчетам, допущенным советским командованием в Ста-
линградской битве, которые привели к неоправданным и невозполнимым потерям военнору-
жащих. Статья написана на основе недавно рассекреченных документов архива Министерт-
ва внутренних дел.*

Ключевые слова: *Сталинградская битва, коренной перелом, стрелковая дивизия, вой-
сковое подразделение, разведка, минометчик, интендантская служба.*

*This article is devoted to miscalculations admitted Soviet command in the battle of Stalingrad,
which had led to unnecessary and irreparable losses of servicemen. This article is based on recently
declassified documents from the archive of the Ministry of internal Affairs.*

Key words: *battle of Stalingrad, turning point-rifle division, army division, exploration, service
of intendant.*

Ни для кого не секрет, что в учебной литературе отражается устоявшаяся научная точка зрения на те или иные события и проблемы, имеющие место в отечественной истории. Истории изучения событий Великой Отечественной войны в целом и Сталинградской битвы, в частности, посвящено немало книг самой различной жанровой тематики. Ежегодно издаются научные труды по данной проблематике в различных отраслях научного познания. Однако всей горькой и суровой правды об одной из самых масштабных и кровопролитных войн XX века, вероятно, не суждено узнать никому.

Причиной подобного предположения является не только засекреченность до настоящего времени огромного количества документальных источников, но и утрата по разным причинам целого ряда документальных свидетельств той страшной трагедии, унесшей жизни миллионов. Немалую роль играет и рассредоточенность документов по различным ведомственным архивам органов безопасности и внутренних дел, доступ в которые открыт далеко не каждому исследователю. В частности, до настоящего времени в научный оборот практически не введены (за исключением отдельных публикаций и региональных словарно-справочных изданий) материалы спецсообщений, извлеченные из архивных фондов оперативно-чекистских подразделений Наркомата внутренних дел СССР. Много ценных свидетельств хранится в семейных архивах. И сегодня неизвестны судьбы многих солдат и офицеров Красной Армии, все еще числящиеся как «пропавший без вести».

В школьных и вузовских учебниках по истории России еще с советских времен прочно сохраняется тон парадно-пафосных реляций об успехах и тактическом мастерстве советского командования при организации битвы за Сталинград, беспримерном подвиге солдат и командиров при выполнении ими поставленных боевых задач. Безусловно, с этим трудно не согласиться. Однако при этом умалчивается, что просчетов и несогласованности действий воинских соединений, повлекших необоснованные человеческие жертвы, как среди военнослужащих, так и среди мирного населения, было немало. Долгое время данные документы были засекречены, что вполне объяснимо.

Недочеты и недостатки, как в действующей армии в целом, так и ошибки отдельных командиров, с одной стороны, идут в разрез с итогом и значением Сталинградской битвы в истории изучения Великой Отечественной войны, а с другой стороны, воссоздают действительно объективную картину того, как и какой ценой досталась Советскому Союзу победа в этом сражении, по праву считающимся коренным переломом в ходе Второй мировой войны.

В данном случае интерес и особую ценность представляют те материалы делопроизводственной документации ОО НКВД СТФ, в которых содержится фактический материал по заявленной проблематике, в частности, констатируются выявленные оперативным и агентурным путем недостатки советского командования при организации оборонительных и наступательных боев в период Сталинградской битвы, что позволяет воссоздать максимально достоверную картину событий тех лет.

Одним из наиболее ранних документов является донесение ОО НКВД СТФ в УОО НКВД СССР об организации оборонительных боев в Сталинграде. Так, например, было установлено, что прибывшая в Сталинград 15 сентября 1942 года 13-я Гвардейская стрелковая дивизия под командованием генерал-майора А. И. Родимцева, переправившаяся через Волгу и сходу вступившая в бой за здание же-

лезнодорожного вокзала, не была обеспечена боеприпасами в достаточном количестве. Данное обстоятельство привело к тому, что только за один день боев потеря личного состава составила 400 человек ранеными и убитыми. Такова была плата за удержание здания железнодорожного вокзала, благодаря чему вся дивизия смогла переправиться в город. Также за один день были израсходованы все имевшиеся боеприпасы к автоматическому оружию. Данное войсковое подразделение не было обеспечено артиллерийской поддержкой, которая была необходима «для разрушения домов, где засели автоматчики» противника. Не была организована транспортировка раненых на левый берег Волги. Легкораненые бойцы сами мастерили плоты из подручных материалов, грузили на них тяжелораненых и переправлялись на другой берег под шквальным огнем противника, достичь которого было суждено далеко не всем [4, с. 207; 7].

Следует отметить, что Сталинград в планах советского верховного командования не рассматривался как возможная арена боевых действий, поэтому «вообще ... к обороне не был подготовлен» [4, с. 208]. Данные вопросы, как например, немедленную доставку ночью в Сталинград боеприпасов, противотанковых ружей, пушек со снарядами, переправу раненых бойцов и организацию переправы оставшихся 1500 бойцов 13-й Гвардейской стрелковой дивизии, не сумевших переправиться с левого берега Волги на правый, пришлось решать в экстренном порядке [4, с. 208].

В этом же документе также были приведены факты «неорганизованности и беспечности» и «непредусмотрительности», но если в данном документе приведены примеры фигурантами, в которых являлись отдельные бойцы, то в докладной записке ОО НКВД СТФ в УОО НКВД СССР отмечались факты, когда командование войсковых подразделений получали от высшего руководства одновременно несколько противоречивых один другому приказов (например, командование 37-й Гвардейской стрелковой дивизии получило из штаба 4-й танковой армии три разноплановых боевых распоряжения, что привело к невыполнению боевой задачи, несмотря на превосходство сил); слабого взаимодействия между различными войсковыми подразделениями и родами войск, что в одном из конкретных случаев привело к жертвам (из-за несогласованности действий между 76-м и 83-м стрелковыми полками и танками привело к тому, что танки зашли в тыл нашей пехоты и обстреляли ее); отсутствия разведки сил противника либо ее слабая и неэффективная организация (например, командование 114-м гвардейским стрелковым полком «высылало разведку всего на 100 метров от своего переднего края, а разведчики 780-го взвода пешей разведки не знало маршрутов, не получало конкретной задачи, результатом чего было невыполнение боевых задач), а заканчивался данный документ приведением конкретных фактов «трусости со стороны командно-начальствующего, а также рядового состава» [3, с. 212–215].

Таким образом, организационные просчеты, прежде всего высшего руководства войсковых подразделений, привели к тому, что на первых порах оборона советских войск была смята, немецкие войска приступили к оккупации Сталинграда.

К сожалению, подобное положение дел сохранялось практически до середины декабря 1942 года.

Так, было установлено, что в результате растерянности командира 434-го стрелкового полка 169-й стрелковой дивизии подполковника Мишина вверенное ему войсковое подразделение под нажимом танков и пехоты противника доложил в штаб дивизии о значительно превосходящих силах немцев, но при проверке оказалось, что «на полк наступало 15 танков (сообщено было о 50. - *О. В.*) и Мишин имел необходимые средства для их уничтожения» [6, с. 372].

Из-за крупных недочетов в организации войсками и организация взаимодействия войсковых подразделений по причине отсутствия налаженной связи штабное руководство не располагало достоверными сведениями о текущем моменте сражения, что усугублялось плохим знанием местности. Так, например, 15-я гвардейская стрелковая дивизия и 126-я стрелковая дивизия вели наступление по одному и тому же участку, несмотря на то, что по заданию имели разные участки [6, с. 373].

Немалые потери среди личного состава во многом были обусловлены слабой воинской подготовкой. В частности, при наступлении бойцами не применялась маскировка, атаковали скученно и во весь рост. Только благодаря сильной облачности, не дававшей противнику применить авиацию, удалось избежать еще больших потерь [6, с. 373].

Много нареканий по-прежнему вызывало взаимодействие различных родов войск. Причем, как следует из текста документов, долгое время не удавалось наладить взаимодействие гвардейских минометных частей с поддерживаемыми войсковыми подразделениями. Однако, как показала практика, минометчики далеко не всегда были виновны в задержке по организации поддержки того или иного войскового подразделения.

Анализ приведенных конкретных фактов показывает, что запоздание минометной поддержки было обусловлено, во-первых, отсутствием необходимых разведывательных данных, наблюдательных пунктов либо же цель с них не просматривалась.

Во-вторых, нуждавшиеся в поддержке войсковые подразделения не учитывали специфики минометчиков, которым после получения заявки необходимо было произвести необходимые технические расчеты с выходом на огневые позиции, а на это требовалось время. В целом же на подготовительную работу по производству залпа уходило не менее 40–50 минут, а в исключительных случаях более часа [1, с. 376–377]. По свидетельству командиров минометных расчетов, «время,

ушедшее от задания до открытия залпа, приводит к тому, что за это время обстановка на фронте может измениться неоднократно, и наш залп может быть иногда впустую, в лучшем случае, могут быть накрыты другие части противника, проходившие по тому месту, куда давался залп.

Существующая система связи (многоступенчатая. — О. В.) мешает быстрому открытию огня. ... Было бы проще, если бы радиосвязь поддерживалась непосредственно, штаб дивизии—штаб дивизиона» [1, с. 378].

В-третьих, командиры некоторых частей, прося огневую поддержку, иногда просто перестраховывались («мол, катюша только и может выручить»), что приводило к нецелесообразному использованию минометного огня [1, с. 379; 380–381]. Более того, подобное отношение к минометной поддержке со стороны некоторых командиров, требовавших ее, приводило не только к бесполезной трате драгоценных снарядов, но и к необоснованным потерям собственного личного состава. Имеется немало случаев, когда минометные залпы не только задевали передний край обороны советских войск, но и ложились в их распоряжении [1, с. 380].

Много нареканий на протяжении всего периода Сталинградской битвы вызвала система продовольственного снабжения действующей армии, организация медицинской помощи раненым и неуставные отношения со стороны командиров к вверенному им личному составу.

Так, например, согласно оперативным документам и агентурным данным ОО НКВД СТФ, а также сведений, содержащихся в письмах военнослужащих родным и близким было установлено, что перебрасываемые в ходе боевых действий с одного участка фронта на другой войсковые подразделения «часто не могут своевременно оформить прикрепление и открепление на снабжение», в результате чего «части, выполняющие большие, подчас решающие, боевые задачи на определенном участке фронта, по несколько дней не снабжаются продовольствием», что вынуждает последних организовывать «выпечку лепешек из муки на раскаленных жестянках, исключительно в антисанитарных условиях», а это, в свою очередь, «вызывает различного рода отрицательные проявления и настроения среди бойцов и командиров, отражающиеся на боеспособности той или другой части» [2, с. 250, 251, 253]. К недочетам в системе снабжения была отнесена и крайне слабо налаженная работа интендантской службы фронта и армий, «по вине которой многие части систематически недополучают продукты» [2, с. 253], а полученный бойцам приварок «дают совершенно без жиров; жир, который поступает плановый, командование сами поедают на глазах у бойцов» [5, с. 383].

Отсутствие заботы со стороны командования к раненым и больным бойцам приводит к тому, что многие добираются до госпиталя пешком, а это 100–200 км, как следствие «многие умирают в дороге» [5, с. 383]. Однако нередки случаи, когда больного бойца не отправляют вообще в госпиталь, что также приводит к ги-

бели заболевшего или впоследствии к более длительному пребыванию в госпитале [5, с. 383].

В целом же грубое обращение некоторых командиров к своим бойцам провоцирует не только ухудшение морально-психологического климата в таких подразделениях, но и способствует переходу на сторону германских войск [5, с. 383, 384].

Подводя итог сказанному, приходится констатировать, что отмеченные просчеты советского командования при организации оборонительных и наступательных боев в ходе Сталинградской битвы, к сожалению, не являлись чем-то исключительным. Более того, как показала история, они ничему и не научили, приведя, в конечном счете, к трагедии, которая случилась в боях за Харьков, всех погибших и пропавших без вести еще долго предстоит устанавливать, если это вообще будет возможно. Но реалии того времени были таковы, что кому-то лишняя звездочка на погоны за прилизанный рапорт наверх, а кому-то вечная память и вечная боль их родным и потомкам.

Список источников

1. Докладная записка ОО НКВД СТФ в УОО НКВД СССР «О недочетах в организации взаимодействия гвардейских минометных частей с поддерживаемыми частями и о вскрытых недочетах в ходе боевых действий» 30 ноября 1942 г. // Сталинградская эпопея. Документы, рассекреченные ФСБ РФ: Воспоминания фельдмаршала Паулюса; Дневники и письма солдат, РККА и вермахта; Агентурные донесения; Протоколы допросов; Докладные записки особых отделов; фронтов и армий / Сост. А. Т. Жадобин, В. В. Марковчин, Ю. В. Сигачев. М.: Издательский дом «Звонница-МГ», 2012. — 495 с.
2. Докладная записка ОО НКВД СТФ в УОО НКВД СССР «О недочетах в существующей системе продовольственного снабжения войск действующей армии» 27 октября 1942 г. // Сталинградская эпопея...
3. Докладная записка ОО НКВД СТФ в УОО НКВД СССР «О недочетах, выявленных в ходе боевых действий в частях 4-й танковой армии за период с 20 августа по 7 сентября 1942 г.» 20 сентября 1942 г. // Сталинградская эпопея.
4. Донесение ОО НКВД СТФ в НКВД СССР о ходе боев в Сталинграде 16 сентября 1942 г. // Сталинградская эпопея...
5. Письмо «Активиста» в ОО НКВД СТФ о недостатках в воинских частях фронта 15 декабря 1942 г. // Сталинградская эпопея...
6. Телефонограмма ОО НКВД СТФ в НКВД СССР о положении на фронте 22 ноября 1942 г. // Сталинградская эпопея...
7. Хроника народного подвига // Волгоградская правда. 02.02.2013.

СТАТУС РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: НА ТЕРЕЗАХ МІЖНАРОДНОГО, НАЦИСТСЬКОГО ТА РАДЯНСЬКОГО ПРАВА

В статті розглядаються особливості юридичного статусу радянських військовополонених у сфері міжнародного права та нацистського й радянського законодавства в період з 1899 до 1956 рр.

Ключові слова: Друга світова війна, радянські військовополонені, Женевська конвенція, працевикористання, репатріація

В статье рассматриваются особенности юридического статуса советских военнопленных в сфере международного права, нацистского и советского законодательства в период с 1899 до 1956 гг.

Ключевые слова: Вторая мировая война, советские военнопленные, Женевская конвенция, трудоустройство, репатриация

The article discusses features of the legal status of Soviet prisoners of war under international law, the Nazi and Soviet legislation in the period from 1899 to 1956.

Keywords: World War II, Soviet prisoners of war, the Geneva Convention, the use of labor, repatriation

За час Другої світової війни у полоні загинуло за різними оцінками від 6 до 10 млн. військовослужбовців. Найбільші втрати були серед солдат та офіцерів Червоної армії у німецькому полоні, яких було цілеспрямовано знищено понад 3 млн. (57%) шляхом голоду, хвороб, непосильної праці, страт за етнічними та політичними ознаками [12, 136]. У СРСР до полонених червоноармійців тривалий час ставилися з підозрою, розглядали їх як дезертирів і зрадників, тому під час та після війни вони зазнали нових переслідувань тепер вже з боку радянської влади. Із 1 836 562 радянських полонених, що вціліли й повернулися на батьківщину, 233 400 були засуджені й відбували покарання в таборах ГУЛАГу, понад 600 тис. примусово працювали строком до 10 років у складі так званих трудових батальйонів [18, 342]. Такі величезні втрати серед полонених червоноармійців значною мірою обумовлені, окрім багатьох інших причин, їх правовим становищем, сформованим учасниками воєнного конфлікту.

Міжнародно-правові норми цивілізованого ставлення до військовополонених були кодифіковані на рубежі XIX і XX століття. На Міжнародній конференції в Гаазі (травень-липень 1899 року) 27 країн-учасниць 29 липня 1899 року ухвалили три конвенції: "Про мирне вирішення міжнародних конфліктів (сутичок)", "Про закони і звичай сухопутної війни", "Про застосування до війни на морі конвенції 1864 року

про поранених та хворих". Результатом нової конференції, яка була проведена в червні – жовтні 1907 року в Гаазі за участі вже 44 країн, стало уточнення трьох попередніх і прийняття 10 нових конвенцій, що регулювали ведення воєнних дій. Гаазька Конвенція "Про закони та звичаї сухопутної війни", ухвалена 18 жовтня 1907 року, закріпила відповідальність за утримання військовополонених противника за урядами воюючих держав і підтвердила принцип гуманного ставлення до військовополонених. Харчування, одяг, житло – все це гарантувалося згідно з нормами резервних військ країни, що захопила військового у полон, спроби втечі караються, але дисциплінарно. Навіть використання праці не повинно бути надмірним і пов'язаним із веденням військових дій.

З урахуванням досвіду Першої світової війни була розроблена і 27 липня 1929 року відкрита для ратифікації Женевська конвенція "Про поводження з військовополоненими", яка містила такі принципи гуманного поводження до військовополонених, як заборона на жорстоке ставлення до них, образи і погрози в їх бік; заборона на застосування засобів примусу для отримання від них відомостей військового характеру; заборона на їх використання в зоні бойових дій, надання їм громадянської правоздатності і розповсюдження на них загальних законів держави, котра взяла їх у полон. Згідно з Женевською Конвенцією, для військовополонених допускалося обмеження у застосуванні покарання не більше 30 діб арешту, а якщо стан здоров'я дозволяв – допускалося обмеження в їжі. Гарантувалося й право на юридичний захист через Червоний Хрест.

Отже, напередодні Другої світової війни захисні норми міжнародного права досягли високих стандартів. Та насправді, під час світового конфлікту відбувалися різноманітні порушення цих норм воюючими сторонами. Як найбільш очевидний приклад порушень міжнародного права було ставлення до радянських військовополонених з боку нацистської Німеччини.

Розглядаючи війну з Радянським Союзом як війну расово-ідеологічну, керівництво НСДАП і вермахту планувало її відповідним чином. Для досягнення ідеологічних цілей – наприклад для руйнування "системи єврейського більшовизму" або захоплення життєвого простору для арійської раси – ця війна, на думку Гітлера, вимагала іншого, жорстокого й нещадного ведення, свідомого ігнорування воєнного міжнародного права. Головнокомандування вермахту (ОКВ) у формулюваннях наказів і правил, виданих напередодні підготовки Німеччини до нападу на СРСР (операція "Барбаросса"), свідомо йшло всупереч основам діючих норм міжнародного права, згідно з якими військовий полон не міг бути ні покаранням, ні помстою, а лише захисним ув'язненням до кінця військових дій для того, щоб уникнути участі в них військовополонених.

Верхнє головнокомандування вермахту (ОКВ) 13 травня 1941 р. ухвалило розпорядження про військову юрисдикцію військ у районі дії плану "Барбаросса"

і про особливі повноваження військ, в якому закріпило виключність становища військовослужбовців вермахту на захоплених територіях СРСР. Згідно з цим розпорядженням цивільне населення за будь-які дії проти вермахту необхідно жорстоко карати шляхом проведення публічних страт, тоді як німецькі військовослужбовці за дії, “вчинені проти місцевого населення, навіть у тих випадках, коли вони становлять військовий злочин або провину”, не можуть переслідуватися [4].

Найбільш відомим порушенням міжнародних норм був так званий "наказ про комісарів" від 6 червня 1941 р., який наказував воюючим частинам під час взяття в полон політкомісарів Червоної Армії розстрілювати їх на місці за законами воєнного часу. У наказі, зокрема, було сказано: "варварські азіатські методи боротьби походять від політичних комісарів. Тому проти них слід застосовувати без усякого зволікання найжорстокіші заходи". Порушення міжнародних норм однак не обмежувалися політкомісарами, євреям і жінкам-військовослужбовцям Червоної Армії у німецькому полоні також загрожував розстріл за законами воєнного часу [4, 325-327.]. Нові дослідження німецьких істориків показали, що в повідомленнях із військових польових частин про розстріли радянських військовополонених від 60 до 80 відсотків випадків доповідалися як знищення комісарів [11, 204].

Якщо ці накази про вбивства представляли загрозу для чітко визначених груп людей, то наслідки систематичного ігнорування норм міжнародного права загрожували всім радянським військовополоненим. Видані 16 червня 1941 ОКВ "Розпорядження (Bestimmungen) стосовно справи військового полону у випадку операції "Барбароса" передбачали поводитися з “військовополоненими Червоної армії з надзвичайною стриманістю і найсуворішою пильністю” і вимагали “повного придушення будь-якого пасивного чи активного опору” [19]. В основному ці розпорядження відміняли центральні приписи Женевської конвенції 1929 р. про захист військовополонених. А саме:

- повністю заборонявся контакт із захисною владою, а також організаціями гуманітарної допомоги, як МКЧХ;
- відмінялася реєстрація полонених;
- праця виконана в полоні не оплачувалася;
- судові процеси проти військовополонених включали можливість винести й привести до виконання смертний вирок без залучення нейтральних представників;
- від охорони вимагалася вжиття рішучих і нещадних заходів за найменших ознак непокорі (включаючи застосування вогнепальної зброї без попередження);
- харчування радянських військовополонених регулювалося особливими наказами, воно за кількістю і якістю радикально відрізнялося від харчування інших військовополонених.

До вказаних порушень норм міжнародного права з 17 липня 1941 р. ("Бойовий наказ №8") додалася участь вермахту у цілеспрямованому вбивстві радянських військовополонених на території Райху. ОКВ й Головне управління безпеки Райху (РСГА) домовилися про проведення так званої "селекції" (Aussonderung). Це означало відбирати серед радянських військовополонених усіх осіб, небажаних за расовими чи політичними ознаками, позбавити їх статусу військовополоненого й знищувати у концтаборах.

Оскільки Женевська "Угода про поводження з військовополоненими" від 1929 року входила до діючих службових правил вермахту, а офіцери й солдати під час військової підготовки знайомилися з її основними установками захисту прав військовополонених згідно з нормами міжнародного права, ОКВ змушене було обґрунтувати перед своїми власними солдатами невиконання приписів міжнародного права стосовно радянських військовополонених. Німецький підхід ґрунтувався на відсутності ратифікації Женевської конвенції про військовополонених з боку Радянського Союзу. СРСР приєднався лише до конвенції "Про покращення долі поранених та хворих у діючих арміях". Таким чином – Німеччина, згідно з трактуванням ОКВ – зі свого боку не зобов'язана дотримуватися цих норм міжнародного права. Пропозиції СРСР на початку війни притримуватися норм Гаагських правил ведення сухопутної війни від 1907 р. Гітлером неодноразово відхилялися.

Юридичне обґрунтування поводження з радянськими військовополоненими вже тоді не відповідало діючим на міжнародній арені правовим інтерпретаціям угоди про захист прав військовополонених. Про той факт, що Німеччина відповідно до норм міжнародного права була зобов'язана притримуватися Женевських конвенцій стосовно радянських військовополонених незважаючи на те, що Радянський Союз ратифікував їх не у повному обсязі, вказував шеф відомства Іноземних справ/ Абвер при ОКВ, адмірал Канарис, в меморандумі генерал-фельдмаршалу Кейтелю від 15 вересня 1941 р. На що Кейтель у відповідь 23 вересня 1941 р. відкинув всі зазначені зауваження: "Заперечення відповідають солдатському сприйняттю рицарської війни! Тут же мова йде про знищення світогляду, тому я згодний із заходами й підтримую їх" 23.09. К[ейтель] [22,32].

Внаслідок такої політики радянські військовополонені опинилися в безправному просторі, що дозволяло ігнорувати службові приписи обов'язкових стандартів міжнародного права стосовно розташування, харчування, медичного обслуговування і фізичної недоторканості військовополонених. Радянські військовополонені були практично беззахисні перед сваволею націонал-соціалістичного терору. Їх масова загибель восени-взимку 1941-1942 років була також наслідком цих злочинних наказів.

У перші місяці війни у полон вермахту потрапили мільйони червоноармійців: у районі Бялосток-Мінськ – майже 300 тис., у котлі біля Умані – 103 тис., у

районі Смоленськ-Рославль – 348 тис., Гомеля – 50 тис., Великіє Луки – 30 тис. У вересні біля Києва у німецький полон потрапило 665 тис. червоноармійців, у жовтні 1941 поблизу Вязьми-Брянська – 662 тис. За німецькими підрахунками до 20 грудня 1941 р. майже 3,35 мільйонів солдатів та офіцерів Червоної армії були взяті у полон [10, 805].

Тисячі полонених загинули на полі бою, перебуваючи у збірних та фронтових таборах. Під час супроводу колон військовополонених до пересильних чи стаціонарних таборів також відбувалися масові вбивства. Так солдати 24 сухопутної дивізії отримали наказ супроводжувати на Захід полонених 113 сухопутної дивізії. За час маршу у жовтні 1941 року вони розстріляли понад тисячу полонених із 200 000, яких їм довірили супроводжувати. І це не одинокий приклад, таких випадків було дуже багато. Вперше наказ не розстрілювати військовополонених під час піших маршів був виданий 8 жовтня 1941 р., згідно з яким їх необхідно було "повертати назад під охороною" [11, 208].

Не всі солдати Червоної армії перебували в однаковому становищі. На територіях, підконтрольних Верховному головнокомандуванню сухопутних військ вермахту (ОКГ), мало місце переведення радянських військовополонених у цивільний стан. На відміну від масового переводу французьких і польських полонених, стосовно червоноармійців ці акції мали обмежений характер. 25 липня 1941 р. був виданий наказ генерал-квартирмейстера про звільнення з полону представників "дружніх" національностей – німців Поволжя, прибалтів, представників кавказьких та мусульманських народів, українців і білорусів [20, 97, 102]. Після 13 листопада 1941 р. звільнення з полону українців та білорусів заборонили [10, 806]. Стосовно полонених червоноармійців нацистами проводилася складна національна політика, в якій перевага віддавалася балтійським народам, етнічним німцям та представникам мусульманських народів Кавказу. Українці перебували посередині цієї «ієрархії», а росіяни займали найнижче становище. З "расовобіологічних" позицій нацистів таку градацію пояснити складно. Але, якщо звернутися до досвіду Німеччини у Першій світовій війні та її протистояння з Російською імперією, то така політика нацистів стосовно народів окупованих територій СРСР знаходить логічне пояснення [10, 807]. Росіяни, як титульна нація держави, з якою вони вели війну, тому саме вони підлягали знищенню й приниженню в першу чергу. Звільнення з полону червоноармійців продовжувалося впродовж усієї війни, причому не лише за національною ознакою, але також інвалідів, фахівців сільського господарства, вчителів. шансом позбавитися статусу полоненого був вступ до різних воєнізованих формувань Вермахту – "шуцманншафт", поліцію, "гіві", різноманітних колаборанських формувань, РОА. Але у порівнянні з мільйонами загиблих шанс на порятунок через звільнення з полону отримала незначна кількість червоноармійців.

Загалом до кінця 1941 р. із німецького полону було звільнено 270 тис. червоноармійців, а на кінець 1945 р. – 533 тис. [11, 217]. За даними американської дослідниці Венді Ловер, із 280 180 відпущених у 1941 р. радянських військовополонених, звільнених як «українці» було 270 095 осіб (235 466 бранців випущені з таборів, котрі перебували в підпорядкуванні тилкових частин групи армій «Південь») [9, 65]. У дослідженнях сучасних російських істориків цих людей називають не інакше як добровільні помічники Вермахту*. Хоча співпраця з окупантами не була умовою звільнення в цей час. Також, мало хто із зарубіжних та вітчизняних дослідників зазначають той факт, що під виглядом "місцевих українців" шанс на звільнення отримали тисячі полонених інших національностей. Існує багато задокументованих фактів (і в державних архівах, і в спогадах очевидців), коли під виглядом своїх односельчан старости забирали радянських військовополонених різних національностей із німецьких таборів. Місцеві жінки як своїх чоловіків, синів або братів звільняли з полону зовсім незнайомих їм чоловіків.

Доля радянських військовополонених впродовж всієї війни визначалася суперечливими інтересами різних груп і політичних течій всередині керівництва націонал-соціалістичної партії, державного управління і вермахту, і як наслідок цього суперечливими директивами й наказами. Одночасно з ідеологічними мотивами у ставленні до полонених червоноармійців ураховувалися й потреби воєнної економіки, які полягали у їх працевикористанні. Якщо нацистське керівництво спочатку категорично виключало можливість застосування праці радянських військовополонених в економіці на території Райху, то Вермахт від самого початку планував використовувати військовополонених для своїх інтересів, у тому числі для військових цілей у прифронтовій зоні. Вже в липні-серпні 1941 року розпочалося широке залучення праці полонених червоноармійців на території Райху, про що констатував як про здійснений факт у циркулярі №100/41 від 19 серпня 1941 р. партійний канцлер НСДАП М. Борман*.

Зміна ситуації на фронті восени 1941 р., перехід від "бліскавичної війни" до тривалого військового протистояння, яке потребувало великих людських ресурсів, змусило піти на поступки й нацистське керівництво у питанні працевикористання військовополонених. 31 жовтня 1941 р. А.Гітлер дав згоду на "використання росіян", тобто радянських військовополонених на території Райху. А 7 листопада 1941 р. Рейхсмаршал Г. Герінг, уповноважений по чотирирічному плану видав директиву про використання в інтересах німецької економіки праці військовополонених та цивільних робітників з окупованих радянських територій в рейхскомісаріатах, генерал-губернаторстві та в Німеччині [6]. На середину серпня 1941 р. у табо-

---

* «Свободу получили те, кто дал согласие быть «добровольными помощниками» вермахта. Войск СС, полиции. Это были в основном немцы Поволжья, украинцы, белорусы, татары, армяне, грузины, азербайджанцы» (*Дембицкий Н.П. Судьба пленных // Война и общество, 1941-1945: В 2-х кн. Кн.2. – М., 2004. – С. 235*).

рах на території Райху перебувало 150 000 радянських полонених, на кінець жовтня їх вже було 288 000. 23 вересня 1941 р. генералквартирмейстер повідомив про відправку до Райху 500 000 полонених із зони оперативного командування. Активне транспортування дешевої робочої сили полонених співпало з пониження норм їх раціону, що призвело до нових втрат. Із 390 000 померлих до початку грудня військовополонених, 72 000 померли впродовж місяця. До початку квітня 1942 р. дожив лише кожен другий [11, 214]. З липня 1943 р. кожного нового полоненого необхідно було доставити на територію Райху.

Необхідною передумовою ефективного використання праці військовополонених є покращення їх продовольчого постачання, підвищення раціону. З весни 1942 р. керівництво НСДАП і вермахт змушені були вжити заходів для покращення та збереження робочої сили радянських військовополонених: були підняті норми харчування, робилися спроби поліпшити їх побудові умови. Але ці запізнілі заходи не могли врятувати катастрофічну ситуацію й зупинити масову загибель людей, яка досягла своєї кульмінації взимку 1941-1942 років. Оголошене 21 серпня 1944 р. формальне прирівняння умов утримання радянських військовополонених до норм утримання у полоні військовослужбовців з інших європейських країн, на практиці так і не було досягнуте. Впродовж війни політика нацистської Німеччини стосовно радянських військовополонених продовжувала коливатися між расизмом і прагматизмом [13, 50].

Між ідеологією і прагматизмом коливалася й політика радянського керівництва стосовно червоноармійців, що потрапили у полон до противника.

Згідно існуючого радянського законодавства тільки здача у полон, яка не була викликана бойовою обстановкою, вважалася тяжким військовим злочином, і відповідно до ст.22 "Доповнення про військові злочини" (ст.193-22 КК РСФСР) каралася вищою мірою покарання – розстрілом з конфіскацією майна. У 1934 р. був запроваджений такий вид злочину як "зрада батьківщині" (додатки до ст. 58 – 1-а, 1-б, 1-в, 1-г КК РСФСР), за який покарання зазнавали всі повнолітні члени родини "зрадника". Перехід військовослужбовця на сторону противника входив до переліку військових злочинів і карався смертю, а члени його родини підлягала арешту або засланням не залежно від того, знали вони про його наміри чи ні.

Воєнна катастрофа 1941 р., коли значні території з цивільним населенням за досить короткий термін були окуповані противником, а число полонених військовослужбовців РСЧА обчислювалося у мільйонах, викликала відповідну реакцію керівників СРСР – посилення репресій, в першу чергу, щодо військових. Постанова ДКО СРСР від 16 липня 1941 р. про арешт і передачу під суд Військового трибуналу дев'яти генералів Західного, Північно-Західного, Південного фронтів за "за ганебне звання командира боягузтво, бездіяльність влади, відсутність розпо-

---

* Посилання за: Експозиція меморіалу концтабору Берген-Бельзен: Bundesarchiv Berlin, NS6/335.

рядливості, здачу зброї противнику без бою і самочинне залишення бойових позицій” [4, 472-473], та відомий спільний наказ № 270 від 16 серпня 1941 р. за підписами Голови ДКО Сталіна, його заступника Молотова, маршалів Будьонного, Ворошилова, Тимошенко, Шапошнікова, а також генерала Жукова, визначали здачу в полон як дезертирство і "зраду батьківщини", покарання за яке зазнавали не лише військовослужбовці а й члени їх родин: сім'ї командирів і політпрацівників належало арештовувати, а родини полонених солдат позбавляти державної допомоги.

Проте, дійсність вносила свої корективи.

Проблему військовополонених і оточенців, що поверталися через лінію фронту в розташування радянських військ вже з перших тижнів війни, мала вирішити постанова ДКО № 1069сс від 27 грудня 1941, котра регламентувала порядок перевірки і фільтрації "колишніх військовослужбовців Червоної Армії", що вийшли із оточення і звільнених із полону. На виконання цієї Директиви ДКО № 1069сс були видані відповідні накази НКВС № 001735 від 28 грудня 1941 та НКО СРСР за №0521 від 29 грудня 1941 р. Всі звільнені чи ті, що втекли з німецького полону, військовослужбовці через армійські збірно-пересильні пункти направлялися до спеціальних фільтраційних таборів НКВС (існували з січня 1942 р. до січня 1946 р.) для перевірки. Для цього у найкоротші строки організовувалися 10 спецтаборів: Грязовецький і Череповецький у Вологодській області – для Карельського, Ленінградського, Волховського і Північно-Західного фронтів; Юзьський в Іванівській області, Рязанський і Суздальський для Західного і Калінінського фронтів; Тамбовський, Подольський і Острожський у Воронежській обл. для Брянського і Південно-Західного фронтів; Новоаннінський у Сталінградській Старобільській у Ворошиловградській області для Південного фронту [20, 77]. У цих таборах і ЗПП організовувалася робота по виявленню серед колишніх полонених "зрадників батьківщини", шпіїв і диверсантів. Після перевірки, військовослужбовці, на яких не було знайдено компрометуючих матеріалів, направлялися на поповнення діючої армії. Отже, формально, тепер запроваджувалася процедура для з'ясування обставин полонення і поведінки у полоні.

Перші законодавчі документи щодо визначення ступеню відповідальності осіб, що перебували на окупований ворогом радянських територіях, з'явилися на початку 1942 р. Наказ прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. № 46 сс "Про кваліфікацію злочинів осіб, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом" роз'яснював за які дії слідувала кримінальна відповідальність. За ст. 58 1-а – зрада батьківщини до вищої міри покарання або до 10 років ув'язнення підлягали: "радянські громадяни, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів, а також виконували вказівки німецької адміністрації по збиранню продовольства, фуражу та речей для потреб

німецької армії, по відбудові промислових і комунальних підприємств... шпигуни, провокатори, донощики..." [14,105-106].

Таємна постанова ДКО від 24 червня 1942 "Про членів сімей зрадників батьківщини" встановлювала порядок, по якому підлягали арешту і заслання родичі військовослужбовців та цивільних осіб, засуджених судовими органами або Особливою нарадою при НКВС СРСР до вищої міри покарання за статтею 58-1а. До вже існуючого з 1934 р. переліку злочинів додавалися: сприяння німецьким окупантам, служба у каральних або адміністративних органах окупантів, навіть "спроба зради" батьківщини чи зрадницькі настрої, відступ разом з окупантами [14, 102]. Таким чином, у 1942 р., період масового використання праці радянських військовополонених, сотні тисяч українських невольників, що працювали в економіці Німеччини або на окупованій території, радянським законодавством були визначені як злочинці (їм цілком можна було поставити в вину: "виконували вказівки німецької адміністрації збиранню продовольства, фуражу та речей для потреб німецької армії", "відступ разом з окупантами") на рівні з тим, хто служив у поліції й допомагав окупаційній владі цих невольників вивозити.

25 листопада 1943 р., Постанова пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У сс "Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками" більш чітко розмежовувала кваліфікацію таких провини як "зрада батьківщині" та "співпраця з ворогом". За співпрацю з ворогом підлягали покаранню ті громадяни, які допомагали окупантам у здійсненні їх економічних заходів: відбудові промислових підприємств, транспорту, збиранні продовольства та фуражу.

Черговою постановою пленум Верховного суду СРСР «Про кваліфікацію самовільного переходу лінії фронту на бік противника» від 7 березня 1944 р. знову продовжив практику розширювального тлумачення закону на шкоду обвинувачуваному. Перший пункт цієї постанови декларував, що «самовільний перехід лінії фронту на бік ворога особою, яка не перебуває на військовій службі, здійснений з метою надання сприяння ворогу, або, хоча б і без такої мети, але з ворожих намірів до Радянської влади, повинен розглядатися як акт зради Батьківщини і кваліфікуватися за ст.58^{1а} КК РРФСР і відповідними статтями КК інших союзних республік» [15, 45]. Другий пункт згаданої постанови передбачив відповідне покарання і для «пособників». «Перехід лінії фронту без намірів свідомо сприяти ворогу», а лише у статусі «підлеглого» окупаційній владі вже кваліфікувався як «акт сприяння ворогу» за ст.58³ КК РРФСР і відповідних статей КК інших союзних республік [15]. Коментуючи цей документ Т.Вронська наголосила, що замінивши слово «кордон», як це було у ст.58^{1в} (ст. 54^{1в} КК УРСР), де йшлося про відповідний злочин військовослужбовців (коли «за компанію» з ними до кримінальної відповідальності у вигляді заслання на

п'ять років до Сибіру потрапляли і повнолітні члени сімей), на «лінію фронту» вища судова інституція держави автоматично розширила коло "злочинців" не лише "зрадниками" із числа цивільних, але й їх родичами, оскільки після цієї постанови вони начебто цілком легітимно підпадали під дію кримінального законодавства [15].

Практичним виявленням "зрадників батьківщини" із числа військовослужбовців, хто був у німецькому полоні або оточенні займалася військова контррозвідка – Особливі відділи (з квітня 1943 СМЕРШ). Цивільними громадянами, які співпрацювали з ворогом, їх пошуком, розслідуванням справ і покаранням, займалися територіальні органи НКВС [14, 100-119]. Робота по виявленню осіб, що пішли на співпрацю з ворогом проводилася шляхом відповідних оперативних методів і заходів, а також під час обліку та перереєстрації населення у межах паспортної роботи в місцевостях, щойно звільнених територій. Перепрописка за задумом НКВС, мала на меті відновити облік населення, "надати сприяння судово-слідчим і адміністративним органам у розшуку необхідних осіб" [21]. За даними паспортного відділу Головного управління міліції НКВС СРСР за 1943 р. під час перепрописки населення у місцевостях, визволених від німецьких окупантів, органи міліції виявили 66,5 тис. осіб, що працювали по обслуговуванню німецьких армій і в німецьких установах", 12,8 тис. осіб, чиї найближчі родичі відступили з німцями [21].

Отже, до часу виходу Радянської армії на державний кордон СРСР (26 березня 1944 р.) і звільнення сучасної території України від військ нацистської Німеччини та її союзників (28 жовтня 1944 р.), вже була підготовлена відповідна нормативна база, згідно з якою сам факт полонення або перебування на території Райху цілком легітимно кваліфікувався як "зрада батьківщині", "пособництво", "акт сприяння ворогу" (залежно від обставин) і до кримінальної відповідальності притягувалися й члени родин "злочинців".

Зміна воєнно-політичної обстановки у 1944 р.: перенесення бойових дій Радянської армії на територію країн Європи, висадка англо-американських військ у Франції, підготовка до міжнародних переговорів щодо повоєнного розподілу світу між союзниками по Антигітлерівській коаліції, а головне, гостра потреба у робочій силі для відбудови зруйнованої країни – все це внесло певні корективи у ставлення радянської влади до мільйонів громадян СРСР, що опинилися в роки війни за кордоном. На перший план вийшло питання організації повернення працездатного населення та його ефективного використання. Про ставлення радянського керівництва до цивільних та військовополонених, що опинилися за кордоном, було оголошено в урядовому зверненні, опублікованому 11 листопада 1944 р. в газеті "Правда" у формі інтерв'ю з новопризначеним Уповноваженим Раднаркомом СРСР у справах репатріації генералом Пилипом Голіковим [20, 338-339]. Чутки про очікувані репресії щодо репатріантів він назвав "безглуздя" і "нечуваною

брехнею", котру навіть якось незручно й "зайве спростовувати". Офіційна позиція радянського керівництва була висловлена так: "В советских кругах считают, что даже те из советских граждан, которые под германским насилием и террором совершили действия, противные интересам СССР, не будут привлечены к ответственности, если они станут честно выполнять *свой долг* (виділено нами. – Т.П.) по возвращении на Родину... Всем возвращающимся советским гражданам предоставляется полная возможность немедленно принять активное участие в разгроме врага и достижении победы, одним – с оружием в руках, другим – на производстве, третьим – в области культуры» [7]. З одного боку це був суттєвий відступ від попередніх трактувань в таємних урядових постановах військового полону та примусової праці на ворога як злочинної діяльності. З іншого – обмовка "якщо вони чесно будуть виконувати свій обов'язок" не залишала сумнівів, що умовою повернення репатріантів до своїх рідних домівок і сімей є їх цілковита лояльність до радянської влади, ентузіазм "у розгромі ворога" та безправність, адже будь-яке невдоволення, необережне слово можна витлумачити як зраду. Ще менше сумнівів щодо пильного контролю та нагляду за цією категорією громадян залишали постанови інструкції (котрі не публікувалися) організації проведення репатріації.

Коротко загальні обриси репатріаційної системи: можна окреслити так. Перші офіційні рішення щодо підготовки організації повернення радянських громадян до СРСР були ухвалені в серпні 1944 р.^{*} У жовтні був створений спеціальний апарат уповноваженого Раднаркому СРСР (з березня 1946 р. Ради Міністрів) у справах репатріантів на чолі з генералом П. Голіковим (колишнім начальником Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії)^{**}. Табірна інфраструктура репатріації складалася з 127 фронтових перевірконо-фільтрувальних таборів (ПФТ) та 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП), створених на території Західної та Східної Європи, у яких одночасно могло перебувати близько півтора мільйона осіб. У роботі з репатріантами було задіяно понад 37 тисяч радянських військовослужбовців [20, 362]. Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ у Німеччині та Австрії для обміну репатріантами з союзниками була організована низка з дев'яти прийомно-передавальних пунктів (ППП) [20, 363]. Другим тиловим «ешелоном» репатріації стали 35 збірно-пересильних таборів (ЗПТ), створених у прикордонній зоні СРСР, які об'єднувалися у пункти і підпорядковувалися Народному комісаріату оборони [20, 363].

---

^{*} Постанова ДКО № 6457 сс від 28 серпня 1944 "Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за прикордонною лінією між СРСР і Польщею" та Постанова РНК СРСР № 116-344 сс "Про радянських військовополонених і насильно вивезених німцями радянських громадянах, що перебувають на території Франції та Італії".

^{**} Постанова РНК СРСР № 1315-392 сс від 4 жовтня 1944 "Про Уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації громадян СРСР", Постанова РНК СРСР № 1482-456сс від 23 жовтня 1944 "Про затвердження Положення про Уповноваженого Раднаркому СРСР у справах репатріації громадян СРСР з Німеччини і окупованих нею країн".

Одночасно почали організовуватися відповідні репатріаційні органи в Україні. Згідно з постановою РНК УРСР й ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 р. при уряді Української РСР створено відділ у справах репатріації радянських громадян, на чолі з М. Зозуленком, а починаючи з травня 1945 р подібні відділи почали діяти у складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих. У кожній області республіки організовувалися спеціальні пункти прийому та розподілу репатріантів (ПРП), загальом їх було 45*.

До завдань репатріаційних таборів та пунктів входило тимчасове розташування репатріантів, забезпечення їх супровідними документами для проїзду до місця проживання, харчування, медично-санітарна профілактика, виділялися кошти для надання їм матеріальної допомоги продовольством, грошима і конкретними речами (найбільша потреба була у взутті та одязі), проводилася «політико-виховна» робота. Проте, пріоритетним завданням радянських репатріаційних органів були статистичний облік, політична перевірка та нагляд за громадянами, котрі тривалий час перебували за кордоном.

Після створення репатріаційної структури був спрощений існуючий до цього часу порядок проходження перевірки військовополонених. Постанова ДКО № 6884 с від 4 листопада 1944 р. визначала: "усіх військовослужбовців Червоної Армії, звільнених із полону радянськими чи союзними військами, направляти, в міру їх повернення до Радянського Союзу, в спеціальні запасні частини військових округів (а не спецтабори, як було раніше *Т.П.*)", де їх належало перевіряти органам контррозвідки СМЕРШ НКО впродовж 1-2 місяців. Після перевірки всіх військовослужбовців і командирів, що не викликали підозри, направляти на поповнення військ фронтів. Виявлених під час перевірки підозрілих осіб (поліцейських, "власівців", комбатантів формувань вермахту), а також колишніх військовополонених офіцерів направляти в спецтабори НКВС для подальшої їх перевірки органами НКВС та СМЕРШ НКО. Всіх офіцерів після перевірки направити на формування штурмових батальйонів" [1].

Основна маса репатріантів проходила перевірку й фільтрацію у фронтових та армійських таборах або збірно-пересильних пунктах наркомату оборони й перевірко-фільтраційних пунктах НКВС, яку проводили співробітники НКВС, НКДБ і військової контррозвідки СМЕРШ. Після прибуття за місцем проживання репатріанти знову повинні були пройти перевірку в органах держбезпеки, відповідно до наказу НКВС-НКДБ від 16 червня 1945 р. „Про порядок перевірки й фільтрації за місцем постійного проживання репатрійованих радянських громадян, які повернулися на Батьківщину” [18, 343]. За даними, які наводить В. Земсков та П. Полян [20, 529; 18, 342], станом на 1 березня 1946 р. після перевірки у фільтраційних таборах і пунктах 18,3 відсотка колишніх військовополонених повернули-

---

* Постанова РНК УРСР від 13.01.1945 № 69 «Про організацію обласних пересильних пунктів».

ся до попереднього місця проживання, 42,82% - були призвані до армії, 14,69% - арештували, 22,37% - зарахували до трудових батальйонів НКО, ще менше 2% – перебували на службі в ЗПП або працювали в господарствах радянських військових частин та установах за кордоном. Загалом, після війни перевірку пройшло понад 1,8 млн. колишніх радянських військовополонених [16, 258]. З них майже 1 млн. не викликали підозри у компетентних органів і були відряджені для подальшого проходження служби до Червоної Армії або за місцем проживання, 300 тис. осіб примусово направили до складу батальйонів для роботи в промисловості [18, 342], 233,4 тис., – засудили і помістили вже в радянські табори [17]. Співставивши ці дані з іншою цифрою – загальною кількістю людей, притягнутих Військовими трибуналами до судової відповідальності в 1945 році, яка становить 357 тис. осіб, відразу можна зрозуміти, що справи стосовно військовополонених переважали тоді в практиці роботи військових трибуналів [17].

Дуже рідко працевлаштування колишніх військовополонених мало звичний для нас вигляд відвідування відділу кадрів зі взаємним розпитуванням, нерідко репатрійований не мав жодного впливу на місце, характер і навіть умови своєї праці, особливо коли потрапляв до контингенту трудових батальйонів НКО, загальна кількість бійців яких становила понад 600 000 [18, 342]. Офіційно сюди зараховували чоловіків призовного віку із числа цивільних репатріантів та військовополонених. Їхня праця в складі трудових батальйонів прирівнювалася до служби в армії, а їх відправка за місцем проживання залежала від майбутньої демобілізації з армії військовослужбовців строкової служби відповідного віку. Трудові батальйони були офіційно розформовані влітку 1946 р.^{*}, але людей із цих частин не відпустили, а „перевели у постійні кадри промисловості”, що на практиці означало *прикріплення до місця роботи*. За самостійне залишення місця праці їм загрожувало ув'язнення в таборах ГУЛАГу терміном від 5 до 8 років (у травні 1948 р. ця міра покарання була знижена – від 2 до 4 місяців) [18, 352]. Навіть після досягнення демобілізаційного віку „трудбатальйонники” все одно не отримали права повернутися додому на відміну від їх ровесників – військовослужбовців Радянської армії. Репатріантів цієї категорії в різні способи змушували залишатися на постійне проживання за місцем праці, перевозити сюди свої родини, підписувати довготривалі трудові договори тощо. І, власне, такого рішення про звільнення цих репатріантів уряд СРСР так і не ухвалив. За свідченням очевидців, які працювали в складі трудових батальйонів, тільки на початку 1950-х років їм вдалося легально повернутися додому. Про життя „трудбатальйонників” можна довідатися з акта обстеження умов праці, культурно-побутових та житлових умов робітників-репатріантів будівельного тресту МДБ, складеного в грудні 1946 р. інспектором відділу у справах репатріації Київської міськради: “Гуртожиток, де розташовані

^{*} Директива Генерального штабу Збройних сил СРСР від 12 липня 1946 р.

робітники, не обладнано ліжками та іншим необхідним інвентарем, відсутня постільна білизна, робітники сплять на дерев'яних двоярусних нарах, підстилаючи свій, переважно брудний одяг, який щодня носять” [3]. Майже всі репатріанти цього тресту працювали не за спеціальністю, переважно як чорнороби, хворі не отримували належної медичної допомоги. У столиці впродовж 1946 р. співробітниками відділу репатріації випадково виявлено три такі робочі команди. Загальна кількість утримуваних на ремзаводі № 1 у двох будтрестах МДБ та МВС сягала 800 осіб. Усі репатріанти не мали прописки, отже, були схожими на безправних кріпаків. Фактично вони потрапили в ситуацію, яка мало чим відрізнялася від аналогічної, тільки двома роками раніше в нацистській Німеччині.

Згідно з виданими інструкціями і постановами підприємства й міністерства зобов'язані були надати репатріантам роботу за спеціальністю. У жовтні 1946 р. Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатрійованих громадян розповсюдило для широкого ознайомлення лист про права й пільги для репатріантів, наданих урядом СРСР, у перших рядках якого наголошувалося: „Усі репатріанти, направлені до місця постійного проживання або для роботи в промисловості, у складі трудових батальйонів є повноправними радянськими громадянами й на них розповсюджується радянське трудове законодавство, вони користуються всіма правами й пільгами, як і робітники підприємств і будівництв” [2]. На репатріантів із колишніх військовополонених розповсюджувалися ті ж самі пільги, що й на демобілізованих із Радянської армії. Після прибуття на місце проживання їм гарантували надання роботи за спеціальністю й виділення матеріальної допомоги для організації власного господарства (грошова позика, безкоштовний лісоматеріал). Інваліди, у тому числі й ті, котрі отримали інвалідність у Німеччині, мали право на пенсію. Остарбайтерам зберігався безперервний загальний трудовий стаж, а інвалідам до трудового стажу зараховувався ще й період роботи в Німеччині. Багатодітні репатріантки мали право на допомогу та пільги [2]. Проте сам факт появи подібного листа з роз'ясненням прав репатріантів та багатьох інших постанов, ухвалених урядом СРСР у 1944–1948 рр. [20, 551], а також наведені приклади свідчать про те, що в реальному житті ці „права” репатріантів (військовополонених) нічого не значили, і дуже часто порушувалися.

Тривалий час радянські громадяни, що повернулися із полону зазнавали утисків власних прав. На місцях до них ставилися як до зрадників. Вони усувалися від участі у політичному житті країни, при вступі до вищих навчальних закладів до них ставилися з підозрою, не вважали учасниками війни. Навіть після смерті Сталіна мало що змінилося в становищі колишніх військовополонених. 17 вересня 1955 р. був виданий Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про амністію радянських громадян, котрі співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр." Згідно з цим указом разом із радянськими громадяна-

ми, що співпрацювали в період війни з окупантами, були амністовані й колишні військовополонені, котрі ще перебували за кордоном. Проте дія указу не розповсюджувалася на тих військовослужбовців, засуджених за добровільну здачу в полон, і тих, що відбували покарання в СРСР.

Лише в 1956 році була зроблена спроба ставлення до колишніх полонених. 19 квітня 1956 р. президія ЦК КПРС ухвалила рішення про створення комісії під головування маршала СРСР Г. Жукова із завданням розібратися зі становищем військовослужбовців Червоної армії, які повернулися із полону, і внести свої пропозиції до ЦК КПРС. 4 червня того ж року доповідна записка Г. Жукова, Є. Фурцевої, К. Горшеніна та інших "Про становище колишніх військовополонених" була представлена на розсуд членів Центрального комітету партії. 29 червня 1956 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову "Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених та їх родин"[16, 259], аналогічний варіант постанови був ухвалений ЦК Компартії та Ради Міністрів УРСР 17 липня 1956 р. У цих постановах була засуджена практика політичної недовіри, застосування репресивних заходів, а також позбавлення пільг і допомоги колишніх військовополонених та їх родин. Пропонувалося розповсюдити Указ про амністію 1955 р. і на колишніх військовополонених, засуджених за здачу у полон. З 1957 р. справи колишніх військовополонених були в основному переглянуті. Більшість засуджених були реабілітовані. Їм відновили військові звання та пенсії, повернули нагороди. Ті полонені, що отримали поранення або втекли з полону були нагороджені орденами та медалями. Але загалом, процес реабілітації колишніх радянських бранців розтягнувся ще на десятки повоєнних років.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Російської Федерації. – Ф.9401 – Оп.2. – Спр.68. – Арк. 229–230.
2. Державний архів Київської області. – Ф. Р-880, оп. 2, спр. 34, арк. 58.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 2 зв.
4. 1941 год: В 2-х кн. – (Россия. XX век. Документы) Кн. 2. – М., 1998. – 752 с.
5. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1986. – С.21-24.
6. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 50-52.
7. Правда. – 1944. – 11 листопада.
8. Linn Karsten „Die Arbeitskraft sämtlicher Kriegsgefangenen ist rücksichtslos auszubeuten.“ Die Zwangsarbeit sowjetischer Kriegsgefangener für die Wehrmacht im Osten // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. /H. 2 C Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmH. – №34 (2006). – Sitz Sluttgan/Germany – S. 191.
9. Lower Wendy. Nazi empire-building and the Holocaust in Ukraine. – The University of North Carolina Press, 2005.
10. Overmans R. Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutsches Reiches 1939 bis 1945 // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Bänd 9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. – München, 2005. – S. 729-875.
11. Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München, – 2008. – 399 S.

12. *Streit C.* Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945/ Christian Streit. – Neuausg. – Bonn: Dietz, 1991. – 448 S.
13. Во имя живых помнить о погибших. Совместный интернациональный проект по выяснению судеб советских и немецких военнопленных и интернированных. – Дрезден: Объединение Саксонские мемориалы в память жертвам политического террора, 2003. – 180 с.
14. *Вронська Т.В.* Фемида воєнної доби і цивільне населення // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т. історії України. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 100–119.
15. *Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин "ворогів народу" в Україні (1917-1953 pp.) – К., 2009. – 486 С.
16. *Дембицкий Н.П.* Судьба пленных // Война и общество, 1941-1945: В 2-х кн. Кн.2. – М., 2004. – С. 232 – 263.
17. *Звягинцев В. Е.* Война на весах фемиды. Война 1941-1945 в материалах следственно-судебных дел. – М., 2006. – С. 700.
18. *Земсков В.Н.* Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941-1945: В 2-х кн. – Кн.2. – М., 2004. – С. 331 – 358.
19. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів. – 659 с.
20. *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд. – Москва, 2002 – 896 с.
21. *Попов В.П.* Паспортная система в СССР (1932-1976) // Социс. – 1995. - №8. – С.7.
22. Цайтхайн. Книга памяти советских военнопленных/ Кн.1: Лагерь военнопленных Цайтхайн – от "лагеря для русских" к мемориалу / ред. Хазе Н., Харитонов А., Мюллер К.-Д., Нагель Й. – Дрезден, 2005. – С. 172.

УДК 355.247

Иофе В.Г. (г. Ташкент, Узбекистан)

НЕКОТОРЫЕ СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ ЭВАКУАЦИИ В УЗБЕКИСТАН В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ...

У статті коротко характеризуються основні питання евакуації до Узбекистану населення Росії, України та інших республік у роки Другої світової війни, у тому числі коротко характеризується робота евакуйованих підприємств, питання влаштування евакуйованих дітей; діяльність в Узбекистані діячів літературі та мистецтва, що перебували тут у воєнні роки, та деякі інші питання, пов'язані із евакуацією.

Ключові слова: Узбекистан, евакуація, виробництво, література, мистецтво

В статье коротко характеризуются основные вопросы эвакуации в Узбекистан с территории России, Украины и других республик в годы Второй мировой войны, в том числе коротко характеризуется работа эвакуированных предприятий, вопросы устройства эвакуированных детей; деятельность в Узбекистане находившихся в эвакуации деятелей литературы и искусства и некоторые другие вопросы, связанные с эвакуацией.

Ключевые слова: Узбекистан, эвакуация, производство, литература, искусство.

The article briefly describes the basic surveys in evacuation in Uzbekistan from the territory of Russia, Ukraine and other republics in the years of the second world war, including briefly characterized the work of the evacuated enterprises, questions of the device of children evacuated; activities in Uzbekistan were in the evacuation of figures of literature and art and some other issues connected with evacuation.

Key words: Uzbekistan, evacuation, manufacture, literature, art.

Одной из трагических, значимых и героических страниц истории второй мировой войны была совместная борьба народов против фашизма. Военное время способствовало усилению гуманистических начал в жизни людей. В известном смысле сам фашизм, с которым связано уничтожение многих миллионов людей по расовому и национальному признаку, стремление уничтожить завоевания культуры многих народов, вызывал усиление внимания всех людей к завоеваниям культуры. И один из требующих внимания аспектов – это эвакуация из регионов, оккупированных фашистами или которым грозила оккупация.

Эвакуация в Узбекистан – это большой и многогранный вопрос. И здесь хотелось бы остановиться только на некоторых её сторонах.

Эвакуация представляла собой эвакуацию конкретно промышленных предприятий, населения, научных учреждений, организаций культуры. Только за 1941-1942 гг. железнодорожниками Узбекистана было перевезено более 17,5 тысяч вагонов оборудования эвакуированных промышленных предприятий.

В Узбекистан было эвакуировано около 1 миллиона человек, в т.ч. 200 тыс. детей. В годы войны здесь появились новые социальные группы: семьи военнослужащих, эвакуированное население, инвалиды войны, дети-сироты. Им предоставили 35 тыс. кв. м жилой площади, для детей открыли много детских домов, в т.ч. знаменитый детдом № 22, существующий по сей день. Его создателем и бессменным директором вплоть до кончины в конце 1990-х гг. была Дворца пионеров и школьников А. Хлебушкина (сейчас этот детдом носит её имя). Многие дети, потерявшие родителей, были усыновлены узбекскими семьями. Например, семья ташкентцев Шамахмудовых взяла на воспитание 15 детей-сирот разных национальностей (в т.ч. украинцев), 13 детей – семья Самадовых из Каттакургана, 10 – Касымовых из Самарканда ... и таких примеров немало [1].

В период войны в республике производилось многое – от брезента и парашютного шелка до авиавооружения, минометов, бронепоездов. В 1942-1943 гг. были расширены и оснащены более современным оборудованием 16 машиностроительных заводов, созданных на базе эвакуированных предприятий. Среди них – заводы «Радиодеталь» (позднее одна из баз «Фотон»), Кабельный завод, «Ростсельмаш» и другие. Среди них – перевезенный из Украины Сумской химзавод им. М. Фрунзе. На его базе был создан «Чирчикхиммаш» [2] (в молодом промышленном городе Чирчике недалеко от Ташкента). Говоря об эвакуированных предприятиях, надо выделить 84-й авиазавод им. В.П.Чкалова, перебазированный из Химок (тогда – Подмоскowie). В военные и первые послевоенные годы 84-й завод выпускал транспортный самолет «ПС-84», созданный с некоторыми изменениями на базе «Дугласа» (позднее переименованный в честь организатора его модификации и выпуска главного инженера завода Б.П. Лисунова в «ЛИ-2»). «ПС-84» был основным военно-транспортным самолетом восточного фронта. Всего

было выпущено порядка 4, 5 тысяч машин. Он выпускался в 3-х вариантах: а) военно-транспортный самолет – сравнительно большая и в то же время неприхотливая к погодным условиям, к условиям взлета и посадки машина, летавшая даже к партизанам; б) пассажирский самолет; позднее на пассажирских авиалиниях использовался до середины 1950-х гг.; в) ночной бомбардировщик, в который были привнесены некоторые конструктивные перемены (бомболюки, бомбы под фюзеляжем и крыльями; турель наверху, с обзором в 360 градусов и др.) [3].

Эвакуированные в Узбекистан в 1941 г. агрономы организовали выращивание и производство сахарной свеклы, открыли ряд сахарных заводов.

В годы войны в республику было эвакуировано 22 научно-исследовательских института, 16 вузов. 2 библиотеки из России, Украины и Белоруссии [4]. Многие размещались на базе родственных организаций. Среди эвакуированных – известные ученые, в их числе академик знаменитый окулист из Одессы В. Филатов [5], историк академик из Москвы Б. Греков, крупные специалисты-текстильщики из Ленинградского текстильного института и др. В Ташкенте базировались Академия наук тогдашнего СССР, Академия наук Белоруссии, в Самарканде располагалась Сельскохозяйственная академия и т.д. Эвакуированные ученые участвовали в создании химических производств, геологических изысканиях, проектировании Фархадской ГЭС на Сырдарье (в их числе известные специалисты Г. Графтио, Б. Веденеев, А. Асоченский и др.). С участием узбекских и эвакуированных учёных был создан коллективный труд по истории Узбекистана.

В военные годы получило дальнейшее развитие, укрепилось сотрудничество деятелей культуры Узбекистана с деятелями культуры России, Украины и Белоруссии... В республику (в основном в столицу) переехало около 200 знаменитых писателей. Среди них – А. Толстой [6], автор таких эпических произведений как «Пётр I», «Хождение по мукам». Именно в Ташкенте им были написаны такие произведения, как драма «Орёл и орлица» (часть известной дилогии «Самоотверженность»), «Рассказы Ивана Сударева» (написаны на основе фронтовых впечатлений после поездок на фронт, в которых его сопровождал ташкентец, командир армейского ремонтно-восстановительного батальона Г. Гамбург. Многие годы в Ташкенте сохранялся дом, где жил писатель и на котором была мемориальная доска. К сожалению, здание было снесено ещё в советские годы.

В это же время в Ташкенте жили детский поэт и писатель К. Чуковский, поэтесса А. Ахматова [7] (чей общественный музей ныне функционирует в Ташкенте на базе Дворца культуры ТТЗ), И. Эренбург (написавший здесь известное произведение «Узбеки»), В. Ставский (в этот период им создан «Бронебойщик Рахимов»), Е. Дорош (автор произведения «Чёрная кровь Ферганы»); П. Павленко (написавший в Узбекистане «Мой земляк Юсупов»); известные писатели Б. Горбатов, Б. Лавренев (автор экранизированного «41»-го), Вс. Иванов (созда-

тель известного в свое время «Бронепоезда 14-69»), Н. Вирта («Фельдмаршал Паулюс», «Заговор обреченных», «Одиночество» и др.), М. Шагинян («Месс-Менд», мемуары), В. Ян («Чингиз-хан», «Батый», «К последнему морю», «Спартак»), С. Бородин [8]; поэты В. Луговской, И. Сельвинский, И. Уткин, драматург Н. Погодин, знаменитый белорусский писатель академик Я. Колас, а также С. Городецкий, В. Гусев, В. Державин, А. Дейч, К. Зелинский, литературоведы Е. Бертельс, В. Жирмунский, Д. Благой, М. Цявловский, и многие другие. Филологи, приехавшие в Узбекистан, внесли весомый вклад в изучение наследия узбекской литературы, в т.ч. фольклора.

В военные годы писатели Узбекистана, России, Украины и Белоруссии совместными стараниями опубликовали антологию «Поэты Узбекистана фронту», сборники стихов «Поэты Узбекистана», «Дар», «Литературный Ташкент» и альманахи «Мы победим», «Ташкентский альманах». Именно в этот период были переведены на русский язык многие знаменитые классические произведения узбекской литературы: поэмы «Лейли и Меджнун», «Фархад и Ширин» А.Навои, лирические произведения Закириддина Мухаммада Бабура, стихи Фурката, лирика и сатира Муками, а также народные эпосы – «Алпомыш» и «Кёр-Оглы». Одновременно на узбекский язык были переведены многие произведения русской классической литературы. Жизнь Узбекистана в военные годы, его труд и культура нашли отражение в русской литературе. Были изданы на русском языке сборники стихов Зульфийи, «Верность», Гафура Гуляма «Иду с Востока», Максуда Шейхзаде «Сааз», Уйгуна «Твои стихи».

В военные годы в Узбекистан были эвакуированы многие театры из России и Украины. Их коллективы выступали на сценах многих местных театров. Во время войны в Узбекистане находился известный московский театр ГОСЕТ, возглавлявшийся С. Михоэлсом [9]. С. Михоэлс участвовал в постановках на сценах местных театров. В октябре – ноябре 1942 г. он, например, консультирует постановку оперы А. Козловского "Улугбек" в Узбекском государственном театре оперы и балета. А 22 августа 1943 г. состоялась постановка спектакля "Муканна" Х. Алимджана в Узбекском театре драмы им. Хамзы (постановка С. Михоэлса и М. Уйгура, художник А. Тышлер, композиторы А. Успенский и Г.А. Мушель). Директор театра, народная артистка УзССР С. Ишантураева писала в газете "Правда Востока", что "эта монументальная постановка стала для нас своеобразной школой, где творческий коллектив встретился с одним из выдающихся мастеров современного театра – народным артистом СССР С. Михоэлсом" [10].

На это событие в театральной жизни тогда же откликнулся член-корреспондент Академии наук СССР проф. В. Жирмунский. Вот что он написал в "Правде Востока". "Постановка "Муканны" в театре им. Хамзы является достижением узбекского театра. Постановщики – народные артисты С.М. Михоэлс и

М.М. Уйгур придали спектаклю известную праздничность, правильно подчеркнув романтическую героину пьесы и усилив ее лирический элемент удачным музыкальным сопровождением (композиторы А.В. Успенский и А.Г. Мушель). Талантливый художник-постановщик Александр Тышлер, пренебрегая натуралистическим воспроизведением ненужных археологических деталей прошлого, сумел вместе с тем создать серию исторических и бытовых картин, насыщенных конкретными чертами национального и исторического своеобразия. Особенно удачны массовые сцены, имеющие решающее значение для народной драмы... В целом театр создал прекрасный спектакль, созвучный героическим настроениям нашего времени. Насыщенный богатым национальным и историческим содержанием, он, несомненно, вызовет интерес и за пределами Узбекистана, среди братских народов нашего Союза" [11]. Уже в 2011 году М. Вексельман так характеризовал постановку тех дней: "Это не была встреча Запада с Востоком, как сказано в книге г-на Маклауда "Актеры пересекают Волгу". Знание наших национальных советских театральных культур у нас – давнее, и для нас эти встречи не были встречами Востока с Западом. Это были встречи советских театров. Все эти советские театры имеют свои индивидуальные особенности, национальные особенности, все они вобрали в себя самую сущность нашей советской действительности. Поэтому упоминание о встрече Запада и Востока несколько, я бы сказал, может затуманить основную мысль о том, что делается у нас в области развития и подъема национальных культур" [12].

В местном театральном репертуаре, как и всего СССР, преобладала военная и историческая проблематика. На сценах разных городов республики шли, например, такие пьесы, как «Парень из нашего города» и «Русские люди» К. Симонова, «Платон Кречет» А. Корнейчука, «Чапаев» Д. Фурманова, «Нашествие» Л. Леонова, «Сталинградцы» Ю. Чепурина, «Фронт» В. Соловьёва, «Олеко Дундич» Ржевского и Каца, «Батальон идёт на Запад» и «Приказ по фронту» Г. Мдивани, «Оптимистическая трагедия» В. Вишневского и др. Были поставлены произведения русской классической драматургии и театральные версии многих произведений русской классики («Анна Каренина» Л. Толстого, «Бесприданница» и «Поздняя любовь» А. Островского, «Маскарад» М. Лермонтова, «Дядя Ваня» А. Чехова и др.). Многие патриотические спектакли были созданы работавшими здесь режиссёрами Н. Лодыгиным («Профессор Мамлок» Ф. Вольфа), И. Берсеневым («Полёт орла» И. Султанова) и другими.

Во время войны на Ташкентской киностудии вместе с местными кинорежиссёрами работали известные мастера кино из других республик. Здесь трудились такие знаменитые режиссёры тогдашнего Союза как М. Ромм, Т. Луков, Я. Протазанов, Г. Козинцев, Л. Трауберг, А. Зархи. И в документальном, и художественном кинематографе основной стала тема патриотизма. Именно в Ташкен-

те были поставлены такие известнейшие фильмы военных лет, как «Два бойца», «Александр Пархоменко» Л. Лукова, «Насреддин в Бухаре» Я. Протазанова, «Человек № 217» М. Ромма, «Морской ястреб» и другие. Многие фильмы создавались совместно российскими и узбекскими режиссерами и сценаристами. В частности, по совместному сценарию А. Спешнева и С. Абдуллы Н.Ганиевым снят фильм «Тахир и Зухра».

Гуманистическое и патриотическое начала нашли свое отражение и в изобразительном искусстве. Во время войны были созданы многие картины и плакаты, носившие порой публицистически заостренный характер. Среди работ художников Узбекистана были портреты, скульптуры, жанровые полотна, посвященные боевым действиям на фронтах войны, а также их отдельным участникам. Среди работ художников картины мастеров разных национальностей, стилей и жанров – Л. Абдуллаева, У. Тансыкбаева [13], Ч. Ахмарова и других. Широко известны картины О. Кайдалова, получившие известность в те годы, такие как «Уничтожим фашистскую гадину», «Сокрушительный удар по врагу» и многие другие; О. Татевосяна «Кавалерийская атака», «Советский воин в плен не сдаётся»; сатирические антифашистские рисунки Г. Карлова «Великое одичание», созданные под впечатлением поездки на Северо-Кавказский фронт, серия рисунков В.Рождественского «Фронтовые зарисовки»; картины Н.Кашиной «Клятва бойца», П.Гана «Белорусские партизаны», З.Ковалевской «Возвращайся с победой» и «В гостях у раненых».

Работы графиков были собраны в альбоме «Узбекистан в Великой Отечественной войне». Широко известна созданная в эти годы галерея портретов А. Волкова. В годы войны в Узбекистане работали и такие знаменитые художники и скульпторы как И. Грабарь, Д. Моор, С. Герасимов, В. Фаворский и другие. В республике в 1941-1945 гг. было проведено 25 художественных выставок, в том числе такие как «Героическая защита Родины», «Два года Отечественной войны», «Узбекистан в Отечественной войне».

В годы войны в Узбекистан была эвакуирована Ленинградская консерватория им. Н.А. Римского-Корсакова. С переездом педагоги и исполнители этого вуза наладили тесные творческие связи с местными коллегами. Их работа в республике способствовала изучению традиций музыкальной классики. Многочисленные концерты давали А. Меерович, Н. Мусин, Е. Брик, П. Серебряков, В. Шер и др. М. Штейнбергом, О. Чишко, Б.А. раповым, В. Волошиновым, Ю. Тюлиным и др. было создано много камерных, симфонических и сценических произведений национальной тематики. Большой вклад в изучение истории узбекской музыки внесли С. Гинзбург, Ю. Тюлин, Х. Кушнарёв и др. Правительство республики высоко оценило помощь ленинградцев. Высокое звание народного артиста Узбекистана было присвоено М. Штейнбергу, а заслуженными деятелями искусств Узбекистана

стали Ю. Тюлин, Х. Кушнарёв, О. Чишко, Б. Арапов, И. Мусин, М. Семёнов.

Широкую известность получили кантаты и оратории Г. Мушеля «Фархадстрой», песни В. Успенского, А. Козловского, Б. Гиенко, В. Князева. Широко были известны произведения Н. Миронова, написанные совместно с Ю. Раджаби, «Кучкар Турдыев», А. Козловского опера «Улугбек» (по либретто Г. Герус-Козловской), М. Штейнберга – симфония-оратория № 5, музыкальная драма «Даврон-ата» А. Козловского и Т. Садыкова. Такие произведения, как оратория «Джалалиддин» А. Козловского и Б. Арапова и опера «Махмуд Тараби» О. Чишко посвящены выдающимся узбекским героям, борцам против монгольского ига. В 1942 г. С. Вейнбергом вместе с узбекскими композиторами был создан спектакль «Меч Узбекистана». Образы войны, борьбы добра и зла также доминируют в 2-й и 3-й симфониях, 2-ом фортепианном концерте Г. Мушеля. В 1944 г. при Узбекском театре оперы и балета была создана балетная студия; где вместе с М. Тургунбаевой, У. Камиловым и др. узбекскими педагогами преподавали Е. Обухова, А. Обухова, П. Йоркин, В. Вильтзак и др. [14].

Таким образом, в ходе совместной творческой работы деятелей культуры – писателей, работников искусства – усилилось взаимообогащение культур народов разных республик, повысился художественный уровень многих театральных и музыкальных коллективов. Книги, спектакли, документальные и художественные кинофильмы, произведения мастеров изобразительного искусства, созданные во время войны, поднимали силы людей на борьбу с общим врагом, на достижение победы. В целом страницы эвакуации – некоторые стороны которые кратко воссозданы здесь – это ещё одна сторона общей борьбы народов против фашизма.

Примечание:

1. Ибрагимова А.Ю., Участие народов Узбекистана в войне с фашизмом (1941-1945 г.) // История Узбекистана / Авт. коллектив Р.Я.Раджапова (рук). – Ташкент: «Укитуачи», 1995. – С. 220-221.

2. Например, во время войны в период с 1941 по 1945 г. в г. Чирчик было эвакуировано несколько заводов с оккупированных немцами территорий бывшего Советского Союза. На их базе построили промышленные предприятия, среди которых были трансформаторный завод, комбинат по выпуску жаропрочных и тугоплавких металлов базе оборудования эвакуированных предприятий были построены заводы «Чирчиксельмаш», «Узбекхиммаш», трансформаторный. С первых же дней войны трудящиеся Чирчика начали перестройку работы предприятий, учреждений и организаций в соответствии с требованиями военного времени. На электрохимкомбинате были пересмотрены графики работы цехов, произведено перераспределение партийных и инженерно-технических кадров. За короткий срок был построен и пущен в строй новый цех оборонного значения. На Комсомольской ГЭС были переоборудованы и уплотнены щиты, увеличена выработка электроэнергии, сокращено ее расходование. За 5 месяцев была смонтирована и пущена в ход Таваксайская ГЭС. 11 сентября 1941 г. на чирчикскую станцию Боз-Су прибыл первый железнодорожный эшелон с оборудованием машиностроительного завода, эвакуированного из города Сумы. За ним последовали один за другим эшелоны из других городов. Чирчик становился одним из ударных тыловых городов. Такие города как Чирчик сыграли большую роль в обеспечении победы над фашистской Германией. Город в годы войны рос и расширялся. Хотя многое строилось наспех, на скорую руку. Расширялось коммунальное хозяйство. Наряду с новыми заводами в городе появились новые жилые кварталы, улицы, площади. Количество населения увеличилось более чем в два раза. Территория города расширилась за счет присоединения к ней поселка Троицкого. По объему выпускаемой продукции, по своему промышленному и культурному значению Чирчик стал вторым после столицы Узбекистана городом в Ташкентской области. См. chir-

chik.uz>index.php?option=com...view=article&id...

3. Архив Музея истории Ташкентского Авиационного Производственного Объединения имени В.П.Чкалова.

4. Ибрагимов А.Ю., Участие народов Узбекистана в войне с фашизмом (1941-1945 г.) // История Узбекистана / Авт. коллектив Р.Я.Раджапова (рук). – Ташкент: «Укитуачи», 1995. – С. 205, 207, 213.

5. См. напр., Сабадаш Э. Академик В.П. Филатов // Мой Ташкент (Письма о Ташкенте): Историко-художественный интернет-альманах. 25 декабря 2008 / Э. Сабадаш // mytashkent.uz>2008/12/25/akademik-v-p-filatovn=ru&mime=html&sign=ae6c476b47a14b4c69044fb04764a5a2&keyno=0" \o "Сохранённая копия страницы на сервере Яндекса" \t "_blank" . А также: Академик Филатов // Одесские новости. – 2002. – декабрь; www.akazar.ru>content/filatov-vladimir-petrovich.html; yalma.ucoz.ru>index/filatov_nasha_gordost/0-15; warheroes.ru>hero/hero.asp?Hero_id=12498 и др.

6. Небезытересные и малоизвестные, хотя субъективные, материалы Н.Н.Никитин А.Н. Толстой e-reading-lib.org>bookreader.php...A_N_Tolstoi.html, Чапский Иозеф Гутен "На бесчеловечной земле" // Вестник РХД. – 1989. – № 156. – С. 157-163.

7. Именно ташкентскому периоду в жизни и творчестве Анны Ахматовой и посвящен в основном существующий в Ташкенте в настоящее время Клуб-музей Анны Ахматовой «Мангалочий дворик».

8. О деятельности С. Бородин в годы войны см.: Уфимцев Г.П. Из истории жизни, творчества и общественной деятельности С.П.Бородин в годы Великой Отечественной войны (1941-195 гг.) / Г.П. Уфимцев // Подвиг Урала в исторической памяти поколений. Шестые уральские военно-исторические чтения, посвященные 65-летию Победы в Великой Отечественной войне. Материалы Международной научной конференции. Екатеринбург 22-23 апреля 2010 года / Под ред.А.В. Сперанского. – Екатеринбург, 2010. – С. 100-104.

9. Наши творческие планы: Беседа с С.М. Михозлсом // Правда Востока. – 1942. – 14 мая.

10. Правда Востока. – 1943. – 22 августа.

11. Правда Востока. – 1943. – 12 сентября.

12. Вексельман Макс. С.М.Михозлс в Ташкенте / Макс. Вексельман // Семь искусств. – 2011. № 3 (16).

13. Урал Тансыкбаев во время войны был на её фронтах, что нашло прямое отражение в его известной серии «По дорогам войны». Некоторые материалы об этом периоде сохранились в фондах Мемориального Дома-Музея Урала Тансыкбаева в Ташкенте.

14. Некоторые вопросы, связанные с данной темой, частично отражены в таких книгах как Векслер С. М. Очерк истории узбекской музыкальной культуры / С.М. Векслер. – Ташкент, 1965; Янов-Яновская Н. Музыка узбекского кино / Н. Янов-Яновская. – Ташкент, 1969 и др.

УДК 355.48(430:47)(=416.11)(069.5)

Рейхман Г. (г. Хадара, Израиль)

**ПРЕЗЕНТАЦИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНОЙ ВЫСТАВКИ
"НА ЛИНИИ ОГНЯ. ЕВРЕИ СССР В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941-1945 гг. ОПЫТ КОЛЛЕКТИВНОГО
ПОРТРЕТА" И БУКЛЕТА-ПАМЯТКИ МУЗЕЯ "ЭНЕРГИЯ МУЖЕСТВА"
(ХАДЕРА, ИЗРАИЛЬ)**

Месяц назад, 23 августа 2013 года г. Харьков отметил 70-ю годовщину освобождения от немецких захватчиков в ходе победоносного завершения Курской битвы, и сегодня, 20 сентября 2013 года, на историческом факультете Харьковско-го национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды, проходит

Всеукраинская конференция «Актуальные проблемы региональных исследований Великой Отечественной войны», посвященная этой исторической дате.

Цель – исследование истории Украины, воспитание патриотизма у молодежи, определение новых подходов в изложении проблем Великой Отечественной войны на занятиях по истории.

Конференция - событие знаковое, и то, что она проходит именно в Харькове – не случайно. "Ведь Харьков – первый украинский город, освобожденный нашими войсками. Более двух лет, с коротким перерывом, он был под немецким игом. На примере Харькова можно видеть, что несет жителям оккупированных стран пресловутый "новый порядок", в который, по словам немецкой печати, была включена Украина..." Такова оценка событий 70-летней давности, данная уже после войны (более 45 лет назад!) участником освобождения города, в то время военным корреспондентом "Правды", впоследствии советским писателем Борисом Полевым.

В тех же его дневниках "В большом наступлении", опубликованных в 1967г., есть и глава "У рвов смерти", в которой говорится об эксгумации с участием членов ЧГК жертв "массовой бойни у Харьковского тракторного завода, когда в два дня было уничтожено столько мирных людей, что из них можно было составить население города...", где речь идет именно о жертвах Холокоста. Символично, что книга эта проиллюстрирована фотографиями воевавшего "с лейкой и блокнотом", выросшего и работавшего до войны в Харькове - Якова Рюмкина [1].

Новые подходы в изучении и осмыслении исторического прошлого сегодня просто немыслимы без включения в контекст военной истории Украины, как и, впрочем, всех независимых государств постсоветского пространства, проблематики истории Холокоста и героизма советского еврейства как интегральной части населения бывшего СССР.

Наше сообщение посвящено созданным в Израиле (г.Хадера) выставке "На линии огня. Евреи СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945гг. Опыт коллективного портрета", а также буклету об участии евреев во Второй мировой войне.

Цель нашей статьи – показать на примере содержания Музея еврейской военной традиции "Энергия мужества" (г. Хадера, Израиль) [2] и документальной выставки "На линии огня", что глобальная человеческая трагедия - Вторая мировая война - была для евреев не только Холокостом, но временем массового мужества маленького народа, направленного на разгром германского нацизма. Не случайно великий русский поэт Евгений Евтушенко, знающий немало о еврейской трагедии, будучи в Хадерском музее "Энергия мужества", оставил запись в Книге Гостей: «Я писал о Бабьем Яре, о расстрелянных и задушенных евреях. Еврей в истории всегда представлялся гонимым, слабым. С ним не принято было ассоции-

ровать такие качества, как стойкость и мужество. Увиденное и услышанное здесь перевернуло мои представления о еврейском народе» [3].

У истоков Хадерского музея "Энергия мужества", в котором ярко показан подвиг еврейских солдат бывшего СССР, стоял первый посол России в Израиле Александр Бовин, которому принадлежат слова: "Спасибо за память о нашей общей судьбе, такая судьба скрепляет покрепче родственной..." [4]

Выставка "На линии огня" является разработкой военного историка, подполковника российской армии в отставке Давида Зельвенского, сына погибшего офицера в боях за освобождение Харькова (при творческом участии и финансировании сыновей - Юрия и Александра Зельвенских, называемых именами погибших своих дедов), руководителя общественной организации израильских военных историков "Арсенал", создателя и директора Военно-исторического музея "Энергия мужества" (г. Хадера, Израиль), отметившего недавно свое 15-летие.

"На линии огня" - первое за все послевоенные годы уникальное иллюстрированное издание, оно постоянно дополняется, совершенствуется в полном соответствии с последними достижениями исторической науки. Оригинал – на русском языке, есть перевод на иврит, готовится перевод на английский и украинский языки.

С момента создания выставки, она прошла презентации в России [5], в Израиле [6] США, В Канаде, в Германии [7], в Азербайджане [8], в Украине [9], в Латвии [10] и т.д.

Нужно сказать, что буклет - памятка "Евреи во Второй войне"- превосходно дополняет выставку "На линии огня" и представляет собой необходимый минимум научной информации об участии евреев во Второй мировой войне в целом, является незаменимым пособием для проведения занятий, бесед, лекций, наглядного оформления музеев о Холокосте и Сопротивлении.

С 2009 года музей "Энергия мужества" тесно сотрудничает с Российским Научно-просветительным Центром "Холокост", что выражается, в традиции [11] проведения ежегодных чтений памяти члена ветеранской секции Российского НПЦ "Холокост", известного военного историка, участника Второй мировой войны профессора Федора Свердлова (1921-2002), кстати, уроженца г. Харькова.

В ходе 2-й Международной конференции в Риге (май 2013 года), посвященной музеям Холокоста на постсоветском пространстве, диск с мультимедийной презентацией передан автором сообщения ряду ее участников. Результаты в виде отзывов внушают оптимизм и дают новый импульс к совершенствованию и дополнению выставки [12].

Музей еврейской военной истории "Энергия мужества" (г. Хадера, Израиль) и созданные на его базе буклет-памятка и выставка – ответ на вопрос о месте еврейского народа в контексте истории Второй мировой и ее составной части – Ве-

ликой Отечественной войны, а также призыв к сохранению традиций и немеркнущей славы победителей.

Насколько выставка отвечает своему названию "На линии огня"?

Только несколько данных.

Из 500 тысяч воинов-евреев – участников войны их было: в сухопутных войсках – 74,6%, в военно-морском флоте 14,7%, в авиации – 7,2%. На фронте сражались 20 тыс. еврейских женщин. Единая цель укрепляла дружбу и сплоченность воинов разных национальностей.

Выставка показывает, что воины – евреи сражались на всех фронтах все 1418 дней и ночей войны: от солдата до генерала, защищали Брест, сражались под Москвой и Сталинградом, участвовали в Курской битве, освобождали оккупированные территории советских республик, страны Европы и завершили свой боевой путь в Берлине.

Таким образом, экспозиция целиком и полностью отвечает на три главных вопроса - где были евреи во время войны, в каких родах войск, на каких должностях они находились, и как они себя вели на полях великих сражений Второй мировой войны.

Не было на войне подвига, который не совершили бы советские воины – евреи. Более 30 совершили воздушный таран, 11 направили свой подбитый самолет на скопление врага, четверо(по новейшим данным – пятеро- коммент. Г.Р.) закрыли собой огневые точки, 14 награждено орденами Славы трех степеней, более 140 стали Героями Советского Союза.

Назовем лишь названия некоторых стендов – "Маршальский жезл" (о евреях – генералах и офицерах), "Тяжелое золото войны" (о Героях Советского Союза), "Сильнее брони" (о танкистах), "Когда боль стала оружием" (о Холокосте и еврейском Сопротивлении), "Они прокладывали путь к Победе" (о саперах), "Чтоб дойти до Победы" (о медиках), и т.д.

В 1941-1945гг. более 300 воинов-евреев носили генеральские и адмиральские звания, 167 тысяч были офицерами. Евреи – труженики советского тыла также сыграли огромную роль и в обеспечении фронта современным оружием. Их роль в развитии военной промышленности трудно переоценить. 50 руководителям присвоены генеральские звания, 45 возглавили оборонные предприятия и НИИ, 12 присвоено звание Героя Соцтруда.

В то же время, евреи во вражеском тылу оказывали вооруженное сопротивление нацистским убийцам. В более чем 100 гетто действовали боевые группы. Известны восстания в Варшавском гетто(апрель-май 1943), в Трешлинке(2.7.1943), в Собиборе (14.10.1943) под руководством офицера Красной армии А. Печерского, в Аушвице-Биркенау(август 1944)...

Более 30 тысяч евреев воевали в партизанских отрядах на территории

СССР, евреи сражались в Соппротивлении в Италии, Франции, Греции и других странах.

Один из стендов выставки "Когда боль стала оружием" – прекрасная возможность на примерах нескольких конкретных судьбах показать участие евреев в борьбе против нацистского врага непосредственно в Украине, что вполне может стать темой обсуждения в самых различных аудиториях, уроков для школьников, семинаров для студентов.

Этому способствуют оптимальное графическое решение в подаче конкретно-исторического материала и привлечение дополнительных источников и научной литературы. Действительно, каждый из персонажей стенда, заслуживает отдельного рассказа, а все вместе – в едином строю – еврей-комбат 1-й Украинской партизанской дивизии Семен Добкин, командир еврейской роты партизан в соединении партизан Григорий (Гад) Розенблат, командир отряда "Победители" Герой Советского Союза Дмитрий Медведев при всей узнаваемости – позволяют сделать однозначный вывод о том, что евреи Украины, как и на фронте, так и во вражеском тылу, внесли посильный вклад в разгром нацизма.

Из сотен имен и судеб, представленных на выставке, остановлюсь лишь на одном: Леонид Беренштейн, живущий в Израиле и недавно отметивший 90-летие командир партизанского отряда Особого назначения имени Пожарского, чьи заслуги отмечены боевыми наградами не только СССР, но и Польши, Чехословакии, Израиля и ныне независимой Украины. Достаточно привести в пример участие отряда Л. Беренштейна в обнаружении секретного ракетного полигона в Польше(г.Дембице), откуда велись обстрелы Лондона, уничтожение которого было отмечено благодарностью Черчилля Сталину, а также боевые действия партизанского отряда под его командованием в Словацком национальном восстании [13].

Предназначение выставки - многоплановое. Она активно используется школами, вузами, землячествами, ветеранами Второй мировой войны для проведения военно-патриотических мероприятий, оформления комнат и музеев Воинской Славы. Накоплен большой опыт работы в этом направлении.

Техническое использование - это изготовление альбомов, буклетов и передвижных выставок. Для этого необходимо распечатать на цветном принтере планшеты формата А4(20 на 30 см). При необходимости получения листов формата А3(40 на 60 см) и более следует использовать копировальную технику в типографиях.

Практическое использование экспозиции "На линии огня" и буклета "Евреи во Второй мировой войне" может осуществляться на постсоветском пространстве, оно приобретает как научно-просветительское, так и гуманитарное содержание, а также знакомит широкую аудиторию с уникальным музеем "Энергия мужества", приглашая посетить его в Израиле.

Таким образом, вся предложенная вниманию участников конференции своеобразная "триада" средств познания правды по теме конференции: музей, выставка, буклет-памятка – на сегодняшний день представляется оптимальным решением в наглядном показе единства трагедии и военного мужества евреев в годы Второй мировой войны.

Р.С. Пока данная статья готовилась к конференции, на новостной странице сайта Музея культуры еврейского народа и истории Холокоста "Музей Михаила Мармера" г. Крового Рога появилась статья директора Светланы Поддубной: "Еврейская героика в музейных образовательных программах". Приведем лишь один абзац: "...альбом Давида Зельвенского в течение года доказывал свою универсальность в использовании при организации образовательных проектов. Издание является не только содержательным, но и мобильным (что особенно удобно). Его не обязательно применять сразу и полностью. Достаточно рассматривать ту часть альбома, которая соответствует сегодняшней теме занятия. Тем не менее, необходимый эффект достигается успешно за счет наглядности, информативности, отсутствия навязывания «перегружа» фактами, который может быстро погасить внимание участников"[14].

Комментарии излишни.

Примечание:

1. Полевой Б. В большом наступлении. Дневники военного корреспондента / Б. Полевой. – М.: Советская Россия, 1967. – С. 53, 91-95.
2. Подробнее о музее см.: Шрайман Ш. Ключ от дома, которого давно нет / Ш. Шрайман: http://www.shely-shraiman.narod.ru/texts/klutch_ot_doma.html; Бен-Натан Ф. "Энергия нашего мужества" / Ф. Бен-Натан: http://www.informprostranstvo.ru/N02_2009/pamt.html; Рейхман Г. Семь шагов до Победы / Г. Рейхман: http://www.aen.ru/index.php?page=article&category=culture&article_id=306&PHPSESSID=aou884j5rbdf2m3m6c408216u5. — Режим доступа свободный (4.09.2013). — Название с экрана; Победители. Солдатскому братству воинов-евреев – участников Второй мировой войны посвящается. Издание Союза ветеранов Второй мировой войны – борцов против нацизма. – Тель-Авив, 2008. – С.132.
3. Аврех И. Энергия мужества / И. Аврех, Д. Зельвенский. — Режим доступа : http://toldot.ru/blogs/toldotplus/toldotplus_1218.html, свободный (4.09.2013). — Название с экрана.
4. Рейхман Г. "Лишь памятью одной..." / Г. Рейхман // Еврейский камертон. (приложение к газете "Новости недели"). – 2006. – 9 февраля. – С. 5.
5. Лебедев В. Выставка касимовской общины передана городу / В. Лебедев. — Режим доступа: http://www.aen.ru/index.php?page=article&category=tradition&article_id=805&PHPSESSID=npj1eb2k28icehtq7uo5d8drk6, свободный (4.09.2013). — Название с экрана; Еврейский камертон. – 2005. – 30 июня. – С. 2.
6. Рейхман Г. Прорыв на линию огня / Г. Рейхман // Еврейский камертон. – 2005. – 22 сентября. – С. 12-13; его же. "Лишь памятью одной..." / Г. Рейхман // Еврейский камертон. 2006. – 9 февраля. – С. 5.
7. Шехтман С. Антифашистский форум. На острие проблем / С. Шехтман. — Режим доступа: http://kyiv-vestnik.com.ua/public_s4522.html, свободный (4.09.2013). — Название с экрана.
8. Гольдшмидт Л. Евреи "на линии огня" / Л. Гольдшмидт: http://www.aen.ru/?page=brief&article_id=58197; его же: Неразрывная связь времен / Л. Гольдшмидт: http://www.aen.ru/index.php?page=brief&article_id=58343. — Режим доступа свободный (4.09.2013). — Название с экрана.
9. См. о передаче экспозиции в еврейский Центр "Менора" (Днепропетровск): <http://www.holocf.ru/facts/2061>; Из переписки автора с директором Музея культуры еврейского народа и истории Холокоста "Музей Михаила Мармера" (г. Кривой Рог, Украина), историком Светланой Поддуб-

ной (июнь 2013 г., спустя полгода после передачи диска) известно, что материалы выставки "На линии огня" используются в работе с учениками и студентами: "она используется не полностью, но как базовый материал в части наглядного фрагмента, с последующим сравнительным анализом".

10. Рейхман Г. Чтобы помнили / Г. Рейхман // Время НН. (приложение к газете «Новости недели»). – 2013. – 27 июня. – С.12; его же. "На линии огня": презентация в Риге / Г. Рейхман // Ветеран и воин. (приложение к газете «Вести»). – 2013. – 10 июля. – С. 8-9; его же. В Риге вспомнили о Холокосте. Сохранить память / Г. Рейхман // Интернет-журнал "Исрагео". — Режим доступа : <https://isrageo.wordpress.com/2013/07/05/riga1002/#more-50491>, свободный (4.09.2013) . — Название с экрана.

11. Первые чтения памяти Ф. Свердлова прошли в 2009 году в г. Хадере с участием сопредседателя Российского НПЦ "Холокост", профессора РГГУ И. Альтмана. По материалам сайта Центра "Холокост" от 23 мая (автор Г. Рейхман): "В традиционных Свердловских чтениях в Москве впервые принимает участие экспозиция из Центрального музея израильского Союза ветеранов Второй мировой войны – борцов с нацизмом "Энергия мужества"" (<http://www.holocf.ru/news/550>); его же. "Энергия мужества": из Хадеры в Москву / Г. Рейхман // Ветеран и воин. – 2011. – 15 июня. – С. 3.

12. Из переписки автора с участницей 2-й Международной конференции в Риге, автором сайта Музея Холокоста (на базе Лицея № 190, Санкт-Петербург) Людмилой Зориной (июль 2013 года, спустя два месяца после передачи диска): "Интересный материал, очень важный для потомков. Из диска легко можно сделать наглядный материал: плакаты, альбомы и т.д."

13. См. более подробно о евреях-партизанах: Беренштейн Л. Евреи – герои Сопротивления в подпольной и партизанской борьбе против нацистских оккупантов в Украине (1941-1945) / Л. Беренштейн, С. Елисаветский. – Тель-Авив, 1998. 336с.; Беренштейн Л. "Люди из легенды" / Л. Беренштейн. – Тель-Авив, 2002; Альтман И. "Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941—1945 гг. / И. Альтман. — М.: Фонд "Ковчег", 2002. — 543 с. — (Анатомия Холокоста). — С.347-355; Арад И. Они сражались за Родину: евреи Советского Союза в Великой Отечественной войне / И. Арад. – Иерусалим-Москва: Гешарим - Мосты культуры, 2011. — С. 263, 402, 403; Холокост на территории СССР: Энциклопедия/ Гл. ред. И. А. Альтман. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2011. — С. 82-83, 573, 863, и т.д.

14. Поддубная С. "Еврейская героика в музейных образовательных программах" / С. Поддубная. — Режим доступа: http://jewish-museum-marmer.dp.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=229:2013-09-02-12-43-02&catid=4:2011-06-02-03-36-17&Itemid=5, свободный (4.09.2013) . — Название с экрана.

УДК 355.48(477.52/6) "1941/1943" + 94(477.52/6) "1941/1943"

Терушкин Л.А. (Москва, Россия)

БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ 1941-1943 гг. И ХОЛОКОСТ В ВОСТОЧНЫХ РАЙОНАХ УКРАИНЫ В ПИСЬМАХ, ДНЕВНИКАХ И ФОТОГРАФИЯХ: ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВА НПЦ "ХОЛОКОСТ" И АРХИВОВ г. МОСКВЫ

У статті розглядаються особливості пошуку та вивчення фронтових листів і щоденників євреїв – солдатів і офіцерів Червоної армії у роки Великої Вітчизняної війни і Холокосту на окупованій нацистами території України. Ці документи із сімейних архівів, що зберігаються у Архіві НПЦ «Холокост», а також архіви радянських військових кореспондентів. Головну увагу автора приділив матеріалам учасників битви у районі Харкова 1942 – 1943 рр.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Червона армія, Холокост, Харків, євреї, листи, щоденники.

В статье рассматриваются особенности поиска и изучения фронтовых писем и дневников евреев – солдат и офицеров Красной Армии в годы Великой Отечественной войны и Холокоста на оккупированной нацистами территории Украины. Эти документы из семейных архивов, хранящиеся в Архиве НПЦ «Холокост», а так же архивы советских военных корреспондентов. Главное внимание автора уделено материалам участников сражений в районе Харькова в 1942-1943 гг.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Красная армия, Холокост, Харьков, евреи, письма и дневники.

The article discusses the features of search and study of letters from the front and diaries of Jewish soldiers and officers of the Red Army during the Great Patriotic War. War and the Holocaust in Nazi-occupied Ukraine. These documents from the family archives that are stored in the archives of the NPC "Holocaust", as well as the archives of the Soviet war correspondents. The main attention is paid to the materials of the website battles around Kharkov in the 1942-1943 biennium.

Key words: Great Patriotic War, the Red Army, the Holocaust, Kharkov, Jews, letters and diaries.

Поиск и изучение писем, дневников и других документов личного происхождения периода 1939–1945 гг. составляют одно из главных направлений деятельности Архива Научно-просветительного центра (НПЦ) «Холокост». На протяжении 20 лет эта работа ведется постоянно, прежде всего, в плане комплектования архива. Но последние 10 лет собирание, изучение и использование именно эпистолярных документов стало самостоятельным и целенаправленным. Они поступают в Архив НПЦ «Холокост» как в составе личных фондов, комплексов семейной переписки (предвоенные письма, письма с фронта, из эвакуации, из тыловых районов), так и отдельными, порой чудом сохранившимися экземплярами. Работа по поиску, изучению и изданию писем, дневников, фотографий и воспоминаний имеет не только огромное мемориальное значение, но и большие перспективы. Тем более, что нам удалось организовать тесное сотрудничество как с представителями государственных архивов и музеев, так и с еврейскими общинными и культурными центрами (Рига, Киев, Нижний Новгород, Брянск, Ростов-на-Дону, Владикавказ)

Центр «Холокост» первым на постсоветском пространстве начал систематически собирать и издавать письма и дневники евреев и о евреях периода Великой Отечественной войны и Холокоста.

Выход в свет 3-х выпусков сборника «Сохрани мои письма...» в 2007- 2013 гг. [1], их широкое распространение и популяризация создали благоприятные условия для дальнейшего пополнения архива.

В архиве НПЦ "Холокост " в личных фондах и коллекциях отложился значительный массив фронтовой и тыловой переписки 1941-1944 гг. советских евреев- воинов Красной Армии, участвовавших в боевых действиях на Украине, в

частности в ходе боевых действий в районе Харькова в 1942-1943 гг. Многие авторы и адресаты сами были уроженцами этих мест, именно здесь прошли их детство и юность. Многие авторы писем погибли или пропали без вести.

Материалы поступают из разных государств (США, Канада, Израиль, Латвия, Германия, Украина) и часто мы имеем возможность пополнить сведения об авторах писем и дневников, благодаря воспоминаниям, как их потомков, так и ныне здравствующих адресатов.

Большинство писем и дневников написаны «в режиме реального времени». На первый взгляд, они дают немного информации о еврейской самоидентификации в годы войны. Но уничтожение евреев вызвали сильный рост еврейского самосознания у воинов-евреев.

"Для всего многонационального народа, а особенно для еврейского народа, настал тяжелый час... кровавые руки Гитлера хотят поработить его, еще хуже, «стереть» с лица земли, но это им не удастся. Еврейский народ еще покажет, где правда, еще отомстит за измученных его дочерей и сынов. Являясь сыном еврейского народа, ... осознавая все это, я сражался с врагом смело и мужественно, не щадя своих сил и жизни, для народного дела.» (из письма 17-тилетнего рядового Вульфа Зеленого, погибшего 21 июля 1943 г. в боях под Харьковом). [2].

Действительно ли советские воины - евреи осознавали свою национальность и отношение нацистов ко всему еврейскому народу только тогда, когда оказывались в плену? Могли ли они не знать о фактах уничтожения и преследования евреев, освобождая города, где были гетто и «бабьи яры»?

Заведующий кафедрой математики в одном из львовских вузов Алексей Гершгорн в начале войны командовал двумя огневыми взводами. Закончил войну майором, заместителем начальника штаба 5-й отдельной истребительно-противотанковой артиллерийской бригады. Его «Дневник сталинградца» – бесценное свидетельство непосредственного участника и очевидца событий. Первая часть дневника была начата в ноябре 1941 г. и закончена в августе 1943 г. Приведем его фрагмент, относящийся к боям под Харьковом:

«28 мая 1942 г. С утра вели пристрелку. Часа в 4 дня открыли беглый огонь по колонне. Как передали в НП наши снаряды попадали в цель. Прошла пара минут, и батарея выпустила около 40 снарядов. Когда с наблюдательного пункта передали, что мы “набили много фрицев” (излюбленное выражение комиссаров) меня сначала охватил восторг, а через несколько минут настроение резко изменилось. Черт знает что такое?! Ведь несомненно, что националистическими идеями проникнуты не одни главари фашистской партии и вина за пролитую иудейскую кровь падает и на широкие немецкие массы. Ведь почти достоверно, что мои сестры погибли, и, прежде всего, за то, что они иудеи, тем не менее в груди у меня нет ненависти к немцу, как к таковому. Черт знает, что за великий народ! Даже

тогда, когда на арену истории он выступает как носитель зла, и тогда он, в известном смысле, внушает к себе уважение» [3].

О судьбах родных в оккупации и политике преследования евреев прямо или косвенно упоминают немногие авторы. Тем ценнее те записи, которые показывают чувства и мысли о Холокосте части еврейских бойцов и командиров.

Старший лейтенант Иосиф Драхлин писал 20 апреля 1942 г.: «Получил письмо от Хайки... пишет, что не может согласиться с мыслями, что моих родителей нет в живых. Я бы, конечно, согласился с ней, но, моя дорогая женушка, за месяцы войны я побывал во многих городах, где хозяйничали фашистские звери и везде одна и та же картина, т. е. все еврейское население, которое он захватил, всех до единого он перестрелял, даже грудных детей и то они, паразиты, отравляли. И жители освобожденных городов рассказывают, что стоило только показаться на улице еврею, как сейчас его уничтожали. Если описать те ужасы, которые творили эти звери в Харькове, Ворошиловграде, Миллерове и т. д., так, по-моему, нет ни одного человека, у которого не загорелось сердце ненавистью к этим палачам» [4].

Большинство авторов – молодые люди, окончившие нееврейские школы и вузы; многие из них – комсомольцы и члены компартии. Прежде всего – они патриоты своей страны, ненавидящие нацизм. Рядом с ними сражается немало людей других национальностей; и у них «враги сожгли родную хату, убили всю его семью».

Из писем марта-мая 1942 г. Абрама Лещинского матери (пропал без вести в боях под Харьковом 20 июня 1942 г.):

«Уверен, что настанет время, когда опять при Вашем непосредственном участии за нашим столом, но в родном Харькове, мы будем пить, хорошо есть Ваши приготовления и вместе с Вами танцевать «фрейлахс». К этому времени Аня преподнесет нам радость.» [5].

«Ведем бои за родной Харьков, приближаясь к нему. Нет, и не может быть сомнений, что приказ любимого Наркома Оборона выполним с успехом. Надежды и чаяния нашего народа Великая Красная Армия блестяще выполняет. Следите за информбюро.» [6]

Для понимания психологии и поведения человека на войне очень важен его быт, отраженный в письмах и дневниках. В условиях постоянной угрозы гибели, фронтовики крайне скупко сообщают о бытовых проблемах. Возможно, поэтому в письмах с фронта описания зверств нацистов крайне лаконичны. Ежедневно, ежечасно на фронте авторы писем и дневников смотрели в глаза смерти.

Публикуемые документы открывает некоторые малоизвестные эпизоды войны и их восприятие фронтовиками. Ни время, ни обстоятельства не позволяли большинству авторов писем и дневников подробно описывать фронтовые будни.

Тем важнее сохранившиеся детали сражений, попытки осмысления, критического анализа событий.

«Бои на харьковском направлении закончились. Совинформбюро говорит, что задачи там выполнены. До нас дошли сведения о подготовке наступления немцами на Ростов, и, чтобы сорвать это, мы ударили на Харьков. Немцы потеряли 90 т. Убитыми и ранеными, а наши потери 50 т. Убитыми и 70 т. Пропали без вести. Все это непонятно, особенно про "пропавших без вести". Думаю, разобраться можно будет лишь спустя некоторое время после войны... Керчь наши оставили. Говорят, у немцев там было очень много авиации.» (Из дневника сержанта Лазаря Френкеля). [7]

Именно особенностью дневников периода войны, как фронтовых, так и тыловых, является, в первую очередь, большая откровенность и даже смелость (сравнительно с письмами) в замечаниях. Тут можно встретить весьма критический «разбор действий» советского командования и даже «товарища Сталина». Возможно, авторы дневников не особенно задумывались о последствиях, если дневник попадет в чужие руки. Но не выразить свои мысли и чувства они не могли.

Вот как оценивал А. Гершгорн военное руководство в связи с неудачным наступлением на Харьков. В годовщину начала войны он записал: «Несомненно, что в нашей "блестящей победе", кроме других факторов, сыграли свою роль такие, как бездарность некоторых высших командиров».[8] «Однако никто не захочет назвать истинных причин... в силу которых земля наша так обильно поливается потом и кровью» [9].

Не только ход боевых действий и настроения фронтовиков весьма ярко (насколько, разумеется, позволяла цензура) представлены в письмах и дневниках (последних кстати сохранилось довольно много, вопреки распространенному мнению о категорическом запрете вести дневники на фронте).

Отношения с местным населением (украинцами, русскими), особенно различия в настроениях местного населения в 1941 и в 1943 годах, уничтожение еврейского населения, проявления коллаборационизма и осуществление нацистской оккупационной политики весьма подробно представлены и отражены в них.

Командир артиллерийского взвода лейтенант Владимир Кагарлицкий в своем дневнике оставил очень яркие и интересные записи, касающиеся событий лета-осени 1943 г. во время боев за освобождение восточных районов Украины.

«12 августа 1943. Вчера мы приехали в г. Богодухов, где находимся сейчас. Этот город был очень долго у немцев. Население напугано. Когда мы пришли, они у нас спрашивают: «А правда ли, что мы берем в армию 14-ти и 15-тилетних ребят?». Тут у них все уверены, что Москва взята немцами!» [10].

«Сейчас очень интересно получается. Танки идут вперед, занимают деревни, станции, а пехоты нет. По леса бродят оставшиеся власовцы, они организуют-

ся в группки и банды. Вот будет работы заградотрядам. Самостийная Украина! При любом потрясении здесь начинается настоящий кавардак. Порой брат воюет против брата, и это считается уже обыкновенным. Я удивляюсь, почему еще не гремит банда какого-нибудь Зеленого!» [11]. Распространенным термином «власовцы» автор называет не только вооруженные формирования коллаборационистов, но многих тех, кто не приветствовал и даже имел основания опасаться возвращения Красной Армии. Кагарлицкий делает прямое сравнение с периодом Гражданской войны.

Ужасы войны и страдания мирных жителей так же не могли оставить автора равнодушным. «13 августа 1943. Вчера было спокойно только до того момента, как я кончил писать. Только я пошел завтракать, как началось. От Богодухова сейчас ничего не осталось. Вчера утром это был чудесный городок, стоит он на горке, весь в зелени. К вечеру от него остались одни развалины. Едешь по городу, все улицы в воронках, дома горят, на улицах разбитые машины, трупы лошадей, людей. К вечеру в городе уже начали рваться снаряды дальнобойных орудий. Как жалко мирных жителей! Вчера они еще жили в своих уютных, аккуратненьких домах, а ночью, оставшись без крова, в чем только есть, пошли глубже в тыл. Испуганные лица, плач детей и группы людей, бредущие по дороге.» [12]

Особое направление деятельности Архива НПЦ «Холокост» поиск и изучение личных фондов советских военных корреспондентов, особенно их фотодокументы. Сотрудники многих архивов и музеев не придавали особого значения рабочим тетрадям, записным книжкам и дневникам военных фотокорреспондентов. А эти материалы не только содержат пояснения к фотографиям, но в них очень часто встречаются интереснейшие наблюдения и замечания, отражены незначительные на первый взгляд, но крайне интересные факты, как правило, зафиксированные «по горячим следам». Военный корреспондент, писатель в своем дневнике (недоступном военной цензуре) чаще обращает внимание на обстановку фронтового быта, военной повседневности. При изучении личного фонда корреспондента газеты 38-й Армии «За счастье Родины» капитана Давида Минскера архивисты НПЦ «Холокост» и Центрального Архива Электронных и Аудиовизуальных документов г. Москвы выявили так же интереснейшие фотодокументы. Например, Д. Минскер в только что освобожденном Киеве записывал рассказы местных жителей о жизни в оккупации, об уничтожении евреев в Бабьем Яру. А также сделал целую серию фотоснимков, посвященных освобождению г. Сумы и форсированию Днепра.

Из записной книжки Д. Минскера (ноябрь- декабрь 1943 г. Киев):

«Мужчины всячески прятались. Несколько раз они издавали приказы. На бирже труда немцы издали приказ: все от 14 лет должны прийти на биржу и зарегистрироваться. Когда люди приходили, их оцепляли и партиями отправляли на

каторжные работы. Люди без пищи работали с утра до вечера. Хлеб давали такой, что ни кошки, ни собаки не кушают.

На базарах жиры и молоко отбирали. Словом отбирали все. Только разрешали зелень. Часто базары оцепляли, Под предлогом «спекуляция» угоняли в Германию. Люди шли на базар, чтобы купить кусок хлеба, их забирали. В Киеве организовали медицинский институт. Когда сделали набор – попытались отправить в Германию. Они разбежались. Был приказ, что все женщины, у которых дети не моложе 8 лет... Поступил человек на работу – его цап и на мед. машину. Один рабочий убежал, по нему стреляли.

Анистрапенко (жен.) расстреляна за то, что обнаружили приемник.

Когда пришли немцы, первым делом собрали всех евреев на Бабий Яр (за еврейским кладбищем). Яр этот был очень большой. Детей бросали живыми. Кололи штыками.

Когда их выводили, все отбирали и стреляли. Многих засыпали живьем. 80 тыс. Потом возили туда и украинцев. Пулемет работал день и ночь. Вешали на каждом шагу.

Когда вошли, немцы ежедневно объявляли о числе повешенных

1 день – 100, 2-й – 300, 3-й – 400, а потом уже сбились со счета и не объявляли. Сгорело здание Думы – повесили до 300 человек. Хватали первых попавшихся.

Людей истребляли всячески. Например, такой порядок был: хождение по городу до 5, а работа до 6. Идут – стреляют.» [13]

Поиск и изучение эпистолярных источников важны не только в научных и образовательных целях, но и для увековечивания памяти о героях и жертвах. Публикации писем погибших воинов помогают в поиске их родных и близких. Поступившее в Архив НПЦ «Холокост» в 1998 г. и опубликованное в 2007 г. письмо рядового Мони Шмирина, пропавшего без вести в боях под Киевом в 1941 г., помогло в 2011 г., когда были найдены и опознаны останки солдата, найти его родственников в США. [14]

Примечания:

1. «Сохрани мои письма...». Сборник писем и дневников евреев периода Великой Отечественной войны. Вып. 1/ Сост. И.А. Альтман, Л.А. Тёрушкин. – М., 2007, «Сохрани мои письма...»: Сборник писем евреев периода Великой Отечественной войны. Вып. 2 / Сост. И.А. Альтман, Л.А. Тёрушкин, И.В. Бродская. – М., 2010., «Сохрани мои письма...»: Сборник писем и дневников евреев периода Великой Отечественной войны. Вып. 3 / Сост. И.А. Альтман, Л.А. Тёрушкин, Е. В. Тестова. – М., 2013.

2. «Сохрани мои письма...». Вып.1. – С. 187

3. «Сохрани мои письма...». – Вып.3 С. 161

4. «Сохрани мои письма...». – Вып.2 С. 120

5. Там же. – С. 114

6. Там же.

7. Там же. – С. 27

8. «Сохрани мои письма...». Вып. 3 – С. 163

9. Там же. – С. 164

10. Архив НПС «Холокост». Ф.9. Оп. 1. Ед. хр. 223. Л. 57

11 Там же. – Л. 58

12 Там же.

13. Там же. Ф.33. Оп. 1. Ед. хр. 13. Л. 4

14. Рейхман Г. Человек за строкой документа / Г. Рейхман // Время НН. – 2012. – 23 февраля. – С. 11.

УДК 94(477) “1941/1945”

Солошенко О.М., Арзуманова Т.В. (Харків, Україна)

**ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ УСНОЇ ІСТОРІЇ
В ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ
З ПРОБЛЕМАТИКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
В МЕЖАХ КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» В ТЕХНІЧНОМУ ВНЗ**

В статті зроблена спроба проаналізувати досвід Лабораторії усної історії кафедри українознавства та політології ХНУБА щодо запровадження методології усноісторичних досліджень в наукову роботу студентів-першокурсників при висвітленні подій Великої Вітчизняної війни в межах курсу «Історія України». Зроблено висновок про необхідність залучення інноваційних методів організації наукової роботи студентства для зростання її ефективності.

Ключові слова: усна історія, лабораторія усної історії, Велика Вітчизняна війна, наукова робота студента.

В статье предпринята попытка анализа опыта Лаборатории устной истории кафедры украиноведения и политологии об использовании методологии устноисторических исследований в научной работе студентов – первокурсников при изучении событий Великой Отечественной войны в рамках курса «История Украины». Сделан вывод о необходимости привлечения инновационных методов организации научной работы студенчества для роста ее эффективности.

Ключевые слова: устная история, лаборатория устной истории, Великая Отечественная война, научная работа студента.

This article is analyzed the experience of the Oral History Laboratory, which was founded on the base of the Department of Ukrainian studies and political science of Kharkiv National University of Construction and Architecture. The Oral History Laboratory activity is directed on the using of the oral history methodology in the organization of students scientific researches in the study of the Great Patriotic War events as part of the course "History of Ukraine". The conclusion about relevance of the attraction of innovative methods in organization of scientific work of students for the growth of its effectiveness was made.

Key words: the oral history, the oral history laboratory, World War II, the scientific work of the student.

В сучасній історичній науці пізнання та розуміння індивідуального досвіду людини як головної дійової особи історії логічно призвела до переорієнтації методів дослідження. Від рівня макроісторії до напрямку мікродосліджень, історії

повсякденності, соціальної історії, що дозволяє побачити багатомірність та неоднозначність історичних інтерпретацій, множинність історичних правд та альтернатив.

Сьогодні в Україні ряд ВНЗ серйозно займаються відповідною проблематикою. Велике значення в цьому належить відповідним науково - дослідницьким осередкам - Центрам усної історії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Григорія Сковороди, Запорізького національного університету, Мелітопольського державного педагогічного університету тощо, усною історією займаються Інститут народознавства НАН України, Інститут історичних досліджень Львівського університету ім. Івана Франка. Частина названих установ об'єднана в Українську Асоціацію Усної історії і переважно об'єднують науковців, аспірантів та студентів гуманітарних факультетів. Методика усної історії викладається майже на всіх історичних факультетах університетів. Зокрема, в ХНУ ім. В.Н. Каразіна на історичному факультеті успішно викладається спецкурс «Усна Історія: теорія і практика», розроблений доцентом В. Іващенко.

Отже, завдяки діяльності згаданих наукових осередків сьогодні розроблені методики спеціальних наукових досліджень. Конче важливо розширювати можливості застосування цих методів, наприклад, адаптувати відповідні методики для використання студентами неісторичних спеціальностей. Адже, сучасна вища освіта – це органічне поєднання наукової, дослідницької, методичної, навчальної, організаційної та виховної роботи студента та викладача. Сучасний студент – це вже не об'єкт навчання, на якого спрямований загальний масив учбового матеріалу. Сучасний студент – це суб'єкт навчального процесу, який сам, безпосередньо приймає участь у процесі оволодіння новими знаннями. Цього вимагає і Болонський процес, Концепція гуманітарного розвитку, і пріоритети сталого розвитку української Вищої школи.

При викладанні курсу «Історії України», який є нормативним, ми часто зустрічаємося з позицією студентів, що вузівський курс є дублюванням шкільної програми. І на більш високих рівнях триває дискусія про доцільність викладання в непрофільних університетах «Історії України». Тому викладачам-гуманітаріям в технічних ВНЗ необхідно довести важливість викладання курсу, наприклад, шляхом оновлення його методології, запровадження методів сучасного наукового аналізу в систему самоосвіти студентів. Це дасть можливість вивести викладання нормативного курсу на новий рівень його сприйняття та вивчення.

Сьогодні в межах курсу «Історії України» в ХНУБА на самостійну роботу студентів відводиться 27-54 годин. Раніше серед форм організації самостійної роботи переважали компілятивні чи репродуктивні види завдань, тепер все більше самоосвіта студентів стає науковою.

Зазначимо, що викладання неспеціальних, зокрема гуманітарних предметів в технічних ВНЗ націлені крім головної навчальної функції виконувати і «другорядні» функції, зокрема – оволодіння навичками дослідницької роботи, а саме роботи з науковою літературою, джерелами, методиками досліджень, правилами та вимогами оформлення матеріалів тощо; а також виконувати важливу виховну функцію сучасної молоді.

Кафедра українознавства та політології ХНУБА постійно шукає нові форми організації навчального процесу, в яких би поєднувались учбово-теоретичні та виховні складові. Тому, ще раз наголосимо, що використання новітніх методів історичних досліджень доцільно і важливо запроваджувати і в не історичний освітній простір.

В минулому навчальному році в ХНУБА була зроблена така спроба. Організація Лабораторії усної історії при кафедрі українознавства та політології ХНУБА стала інноваційним заходом в технічному ВНЗ. Як ми вже зазначили, зміна парадигми в методиці сучасного викладання вимагає реформування традиційних методів. Тому на кафедрі, поряд із традиційним висвітленням питань соціально-економічної та політичної історії приділяється увага вивченню соціальної історії, історії повсякдення тощо.

Ми зробили спробу перевести використання засобів усної історії із суто наукової площини в навчально-виховний аспект організації самостійної роботи студентів в технічному університеті. Першочерговими завданнями на цьому шляху ми бачили:

1. Зацікавити студентів у вивченні дисциплін соціально-гуманітарного циклу шляхом включення їх безпосередньо у процес її доповнення та власної інтерпретації навчального матеріалу.

2. Залучати студентів ми вирішили шляхом розширення методик та видів організації самостійної роботи студентів. Із розширенням доступу до мережі Інтернету, написання рефератів, як однієї із форм отримання навичок дослідницької роботи для студентів взагалі втратила сенс. Ми бачимо вихід у використанні студентами методики усних досліджень у їх самостійній роботі.

Для першого досвіду такої самостійної роботи студентів була обрана тематика Великої Вітчизняної війни, як найбільш відома сторінка історії нашої держави. Студентам було запропоновано вивчення відповідної проблематики засобами усної історії, а саме очима покоління дітей війни.

Викладачами кафедри була розроблена відповідна анкета для респондентів – представників покоління дітей війни. Запитальник складався із 9 анкетних питань та 78 теоретичних по таких розділах, як «житло і господарство», «дозвілля, свята», «побут: одяг, їжа», «медичне обслуговування», «освіта», «стосунки місцевого населення з німцям». Роки народження опитуваних з 1926 по 1940 рр. Всього

студентами – першокурсниками було зібрано та проаналізовано більше 100 анкет респондентів, які під час війни проживали на території Харківської, Полтавської, Луганської, Донецької областей. До кожної анкети додавалися фотографії, аудіо та відеозаписи бесід з інформантами.

Ми рекомендували студентам для повного усвідомлення історичного періоду, звернутися до вивчення наративу з відповідної проблематики. Наприклад, якщо студент опитував інформанта, який проживав в період окупації на території Харківщини, то було доцільно ознайомитися з фактичним матеріалом щодо характеру окупаційного режиму, його особливостях умовах життя населення, тощо. Оволодіння теорією проблеми було важливо і для подальшого аналізу зібраних матеріалів.

Запитальник складався таким чином, щоб отримавши відповіді, у студента сформувалася чітка картина умов життя та оточуючого середовища дитини в часи Великої Вітчизняної війни. Таким чином, студент зможе уявити, чи навіть відчувати всі ті аспекти воєнного дитинства на окупованих територіях, складнощі та жахи, про які їм розповідають респонденти.

Ми розуміли, що об'єктивно дитина у віці 3-6 років не може запам'ятати всі фактори життя, але впевнені, що загальний емоційний фон інформанта знайшов відбиток у відповідях запитальників. Крім того, ми розуміємо, що в отриманих матеріалах певне місце займали і спогади батьків, родичів, близьких цих людей.

На першому занятті ми ознайомлювали студентів з методикою проведення інтерв'ю. Звертали увагу на необхідність коректного спілкування з респондентами, зацікавленість та доброзичливого ставлення, на певну психологічну підготовку інформанта, вміння слухати і спрямовувати бесіду в необхідне русло, враховувати емоційний фактор, бути вдячними за отриману інформацію тощо. В основі теоретичної підготовки щодо методики усно історичних досліджень лежали результати доробок Оксани Кісь [5-6], Гелінади Грінченко [1-4], Тараса Нагайко [7] та інших провідних спеціалістів з проблеми.

Методика використання засобів усної історії є провідним заходом організації самостійної роботи студентів, вона дозволяє не тільки аналізувати джерела, а створювати їх, робити особистий внесок в дослідження невідомих аспектів історії часів Великої Вітчизняної війни. Студенти таким чином знайомляться з «білими плямами», про які традиційно не пишуть в підручниках.

Зібраний матеріал запитальників несе окрім наукової складової великий виховний потенціал для сучасної молоді, оскільки має яскраве емоційне забарвлення, дає можливість спілкуватися представникам різних поколінь, відкривати нові сторінки не тільки історії Великої Вітчизняної війни, а й сторінки родинної історії.

Зауважимо, що не всі розділи мали однакове наповнення відповідями. Слу-

хаючи відповіді студентів, ставало зрозумілим, які теоретичні розділи найбільше привернули їх увагу. Було зібрано значний матеріал щодо умов проживання на окупованих територіях. Саме умови життя найбільше привертати увагу та знайшли відбиток у наукових студентських дослідженнях. Завдяки свідченням респондентів у студентів з'явилося чітке уявлення про життя людей в землянках. Наприклад, Литвиненко Марія Іванівна, 1935 р.н., с. Сари Гадяцького району Полтавської області згадує: «Коли німці зайшли в наше село, вони почали виганяти селян з їхніх будинків і заразом їх спалювати. Люди буди змушені будувати землянки. Вони уявляли собою вириту яму глибиною 1,5 метра. Опалювали землянку цегляними пічками, зробленими в середині землянки. В них проживали по дві-три сім'ї і ще довго після окупації вони служили житлом».

Із свідчень Петрій Любові Антонівни (1935 р.н., с. Містки, Сватівського району, Луганської обл. – «Поки німці не розбомбили хату, ми освітлювали хату саморобною каптилкою з олії, опалювали сухим очеретом та різним бур'яном. А в землянках було холодно і тісно. Землянка - це викопана яма, всередині обставлена очеретом. Зверху землянка перекривалась хмизом та перегноєм, що і обігрівало нашу оселю. Спали на соломі. За таких умов часто хворіли. Жили в землянках довго, поки не розпочалось будівництво житла». Сердюк Олександр Максимович, 1936 р.н., с. Лагері Балаклеївського району Харківської області запам'ятав, що після війни землянки не засипали і вони служили по-різному в селянських господарствах аж до 1964 р.

Отже, в різних регіонах України система будівництва, опалення та використання землянок була схожою, в середньому землянка і після окупації служила за житло не менше 2-3 років.

Певну увагу студенти звернули і на особливості господарювання на окупованих територіях. Життя на окупованих територіях змінилося. Проте, в більшості сіл продовжували працювати колгоспи, примусова робота в яких тривала від зорі до зорі. Оплатою за труд в кращому разі були зерно та хліб, рідше – гроші, а найчастіше – записували «голі» трудовні. Студенти дивувалися, чому німці зберегли колгоспну систему і навіть не внесли корективи в систему оплати праці. Але стало зрозумілим, що колгоспи – це елемент радянської тоталітарної системи господарювання, яка органічно вписувалася і в фашистську ідеологію.

Робота в колгоспі була складною. Глушан Ганна Ігнатівна, 1939 р.н. с. Крупське Харківської обл. згадує: «Робочий день в колгоспі був ненормований. За день давали 4 кг. зерна. За невихід на роботу чекало суворе покарання – били нагайками». Проте, робота в колгоспі – це був чи не єдина можливість прогодувати родину, оскільки, селяни хоч і засаджували городи, проте нічого не виростало.

Із свідчень Борисенко Варвари Степанівни, 1927 р.н., с. Молоданівка Харківської обл.: «В нашому селі продовжував роботу колгосп. Працювали по 11

годин., отримуючи за працю зерно, продукти чи трудовні. Німці не примушували працювати в колгоспі – люди йшли добровільно, бо інакше нічого було їсти».

Для деяких селян робота в колгоспі була порятунком від злиднів. Шипанова Зінаїда Пантелеївна, 1931 р.н., під час війни проживала на Полтавщині с. Говтва згадує: «Спочатку ми жили в Рубіжному, але там нічого було їсти, батько став пухнути, не міг ходити і із останніх сил ми пішли у бік Полтави. Йшли пішки, по дорозі збираючи все їстівне – пекли мерзлу картоплю. Як дійшли до Полтави, то стали ходити по хатах і просити. Якесь добренька хазяйка винесе нам то молока, то борошна насипить, то хлібу дасть. Йшли й просилися поки нас не прийняли у колгосп працювати. Коли мама вступила до колгоспу їй виділили 40 соток землі. Працю в колгоспі оплачували зерном, давали пшеницю, кукурудзу. А працювали зранку до ночі, особливо в жнива. Проте, німці нікого працювати не примушували».

На окупованих українських землях в колгоспах широко використовувалася праця дітей. Із спогадів Чередниченко Ганна Іванівна, 1930 р.н., с. Рудівка Сватівського р-ну, Луганської обл. «На період війни проживала з двома братами, трьома сестрами та мамою. Я сама працювала у колгоспі. Праця ніяк не сплачувалась – ставилися «палочки» за трудовні», за невихід на роботу німці примушували сплачувати штрафи – 500 крб. Мені було 12 років. Взимку я працювала 2 роки на свинарнику, потім біля телят. Дуже тяжко було виконувати дорослу роботу, а влітку пасла волів».

Під час роботи з анкетами, студенти звернулися до проблеми колабораціонізму. У запитальниках не передбачався окремий блок питань, присвячених співпраці населення з ворогом. Але відповіді інформантів органічно вивели на цю проблему. Із свідчень Петрій Любові Антонівни (1935 р.н., с. Містки, Сватівського р-ну, Луганської обл.): «поліцаї примушували виходити на роботу до колгоспу. Працювали «за галочку». Самі німці каральних операцій в селі не робили, все робили поліцаї – відбирали харчі, худобу. За невихід на роботу чи непокору – саджали у карцер. Коли звільнили село, то хто з поліцаїв втік, а кого розстріляли наші».

Отже, ми зрозуміли, що вдосконалення та розширення тематики запитальників – це постійний процес вдосконалення анкет. Достатньо цікавий блок свідчень стосовно дозволів на окупованих територіях. За свідченнями респондентів у більшості сіл продовжували працювати церкви, а ставлення до релігійних свят було різне. Наприклад, Чередниченко Марія Терент'євна, 1927 р.н., с. Містки, Сватівського р-ну, Луганської обл. згадує, що німецький штаб - у церкві. Німці ходили до маленької нашої церкви, але христилися двома пальцями, бо у них своя віра.

В цілому, більшість інформантів пригадує, що німці не втручалися у релігійні справи. Так, Борисенко Варвара Степанівна, 1927 р.н., с. Молоданівка

Харківської обл. зазначає, «німці церковними святами не цікавилися і не перешкоджали їм. В селі Паску святкували за всіма традиціями, 4 листопада святкували День Ікони Казанської Божої матері». І ще одне підтвердження Мар'яненко Таїсія Петрівна, 1927 р. народження, народилась в Золочеві Харківської області: «Із свят відзначали Великдень та Новий Рік. Радянські свята не святкували. Німці підтримували святкування Великодня, церква продовжувала працювати і німці дозволяли ходити до церкви».

Достатньо цікавими є свідчення Борисенко Андрія Миколайовича, 1929 р.н., м. Харків: «На Різдво ми йшли до німців, щоб заспівати їм колядки, вони нас впустили, а потім пригостили шоколадом. Це було для нас справжнім святом».

А ось Глушан Ганна Ігнатівна, 1939 р.н. с. Крупське Харківської обл. переконує, що «населення більше святкували релігійні свята, але німці забороняли. Так, не дозволяли святкувати Покрова. І хоча церква працювала, ходити до неї люди боялися. Німці вимагали, щоб селяни сиділи по хатах і навіть не запалювали світло. В гості ходити німці не дозволяли, тому якщо і ходили, то таємно». Середа Лідія Василівна, 1938 р. н., м. Харків: «Забороняли святкувати релігійні свята, тим більше більшовицькі. Натомість примушували молитися за здоров'я фюрера та перемогу Рейху».

Із всіх жахів окупаційного періоду дитяча пам'ять зберегла багато свідчень про ті голодні часи: нестачу їжі, одягу, медичного обслуговування. Щодо останнього, то в селах не працювали лікарські заклади, населення займалось самолікуванням. Найчастіше зверталися до жінок, які лікували травами чи заговорами.

Із свідчень Петрій Любові Антонівни (1935 р.н., с. Містки, Сватівського району, Луганської обл.): «Було дуже голодно, городина не росла, картопля була такою дрібною, що їли її з кожурою. В нас була корова, але молока вона майже не давала, і мама, щоб прогодувати нас з братом виміняла її на макуху. «Делікатесами вважалися галушки та печений хліб, а найчастіше хліб замінювався коржиками з кукурудзяної муки, найчастіше їли буряки».

Пеша Ольга Олександрівна, 1938 р.н., с. Рудівка Сватівського р-ну, Луганської обл., пригадує, що «пекли «ладики» - перетирали насіння трав в муку і добавляли макуху. Розкішно був печений хліб та солодощі. Було дуже важко – завжди не вистачало харчів, мати обміняла корову на макуху. Мої старші брати і сестри померли, з 12 дітей нас залишилося тільки троє».

У дефіциті був і одяг, а особливо взуття. Із свідчень респондентів ми дізнаємося, що діти носили дорослий одяг, підперезувалися, щоб був коротший, взуття пили із лози. Найбільше цінували теплий одяг. Саме його вимінювали на харчі.

Показовими є свідчення Чередниченко Ганни Іванівни (1930 р. н., с. Рудівка Сватівського р-ну, Луганської обл.): «Школа при німцях працювала. Та ходити було ніяк. У нас сестра ходила до обід, приходила переодягалась, брат ходив - після

обід, а малій нічого було одягати /взувати/ так вона залишилась неграмотною».

А взагалі, як свідчить Косіщева Любов Іванівна (1942 р. н., м. Чугуїв Харківської області): «Під час окупації люди одягалися як можна простіше (особливо жінки, щоб не привертати увагу). Ходили всі однаково – клітчата хустинку, фуфайка, чоботи. Мама в основному перешивала нам одяг із своїх суконь та батькових сорочок, пальто».

Проблема стосунків між німцями та українськими жінками було окреслена студентами окремо. Більшість свідчень переконували, що відповідні стосунки, мали примусову форму і не засуджувалися сусідами, а народжених від німців дітей не ображали. Відносилися до них нормально.

Клименко Павло Антонович (1925 р.н., с. Великі Будища Гадяцького району Полтавської області) згадує: «Жінок гвалтували, їх насильно змушували вступати в стосунки з німцями. Населення потім жаліло таких жінок, вони ж невинні і діти їх невинні». Але були і інші жінки, про які згадує Кулакова Ольга Петрівна, 1925 р. н., харків'янка: «Жінки приводили до себе німців, але завжди ховались. Їх зневажали сусіди. Коли ж німці відступили, вони повиходили заміж, але як тільки чоловіки дізналися про стосунки з німцями, то порозводилися».

Філоненко Валентина Василівна (1930 р. н., харків'янка, під час окупації мешкала на вул. Плеханівській) розказує: «Інколи між німцями та нашими жінками виникали стосунки, не рідко заводились родини. Жінки народжували дітей, але оточуючи їх зневажали. Вони отримували гарну їжу, гроші. Їм дозволялося розважатися разом з німцями. До таких жінок ставилися дуже негативно, потім цих жінок відправляли до концтаборів або вбивали».

Це лише незначна частина матеріалів студентських досліджень, які були успішно виконані, оброблені та проаналізовані. Студенти переконалися, що може існувати і інша історія, яка не описана в підручниках, але має право на існування.

Наша кафедра в межах роботи Лабораторії усної історії започаткувала створення аудіо-відео теки по проблемі вивчення періоду Великої Вітчизняної війни свідченнями покоління дітей війни під загальною назвою: «Дитинство, вбите війною». Оскільки, це лише перший досвід запровадження такої форми організації самостійної роботи студентів, ми сподіваємося, що в подальшому результати студентських досліджень стануть більш вагомими та науковими.

Отже, використання методів усної історії для організації самостійної роботи студентів – це актуальний та перспективний напрямок соціально-гуманітарних досліджень, який дозволяє органічно поєднувати навчальну та виховну роботу у ВНЗ.

Література:

1. Грінченко Г. Г. (Авто)біографічне інтерв'ю в усно-історичних дослідженнях: до питання про теорію аналізу / Г. Г. Грінченко // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 11-12. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 59-76.

2. Грінченко Г. Г. Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження / Г. Г. Грінченко // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 13-14. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2009. – С. 11-24.
3. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: монографія / Г. Г. Грінченко. — Харків: НТМТ, 2010. – 336 с.
4. Грінченко Г. Г. Усна історія – теорія, метод, джерело / Г. Г. Грінченко // Офіційний сайт Української Асоціації усної історії. - Режим доступу: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/grinchenko_publ_1.html. - Дата доступу: 20.08.13.
5. Іващенко В.Ю. Усна історія: теорія та практика. Методичні рекомендації зі спецкурсу/ Іващенко В.Ю. - Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2011 – 28с.
6. Кісь О. Репрезентація етнічної та регіональної ідентичностей в автобіографіях жінок України / О. Кісь // Україна модерна. – 2007. - № 11. – С. 85 – 98.
7. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. – 2007. - № 11. – С. 7 – 18.
8. Нагайко Т. Соціальна складова як домінанта історії воєнного конфлікту: сучасні тенденції дослідження Другої Світової війни / Т. Нагайко. – Режим доступу: http://histans.com/JournALL/war/war_2012_15/19.pdf
9. Невигадане: Усні історії оstarбайтерів / Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Х.: Видавничий Дім „Райдер”, 2004. – 236 с.
10. Остарбайтери нацистської Німеччини: від поневолення до визнання // Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. – Харків: Право, 2008. – С. 7-20.

УДК 623. 438. 3 (477)

Л.І.Бадєєва (Харків, Україна)

ТАЄМНЕ КОНСТРУКТОРСЬКЕ БЮРО ХПЗ

Стаття містить розгляд питань зародження танкобудування у Харкові у період між двома світовими війнами. Розглядається праця танкового конструкторського бюро №183 на чолі з М.І.Кошкіним та О.О.Морозовим. Завдяки таланту, фаховим знанням та підтримці з боку керівництва Наркоматів оборони, озброєння і середнього машинобудування конструкторське бюро розробило танк Т-34. Тактично-технічні якості Т-34 зробили можливим перетворення танкових підрозділів у самостійний рід військ.

Ключові слова: танк, конструкторське бюро, гусеничний хід, дизельний двигун, 76-мм гармата, бронезахист, маневреність.

В статье рассматриваются вопросы зарождения танкостроения в Харькове в период между двумя мировыми войнами. Рассматривается работа танкового конструкторского бюро №183 во главе с М.И.Кошкиным и А.А.Морозовым. Благодаря таланту, профессиональным знаниям и поддержке со стороны руководства Наркоматов обороны, вооружений и среднего машиностроения, конструкторское бюро разработало танк Т-34. Тактико-технические качества Т-34 сделали возможным преобразование танковых подразделений в самостоятельный род войск.

Ключевые слова: танк, конструкторское бюро, гусеничный ход, дизельный двигатель, 76-мм пушка, бронезащита, маневренность.

The issues of the development of the tank building in Kharkov in the period between two world wars are considered in the article. The work of the tank design office № 183 controlled by M. I.

Koshkin and O. O. Morozov are analyzed. Due to the talent, professional knowledge, support from the direction of the leadership of the defense people's commissariats, armament and middle engineering industry, the design office worked out the tank T-34. Performance characteristics of the T-34 made it possible to transform the tank subdivisions into the independent branch of troops.

Key words: tank, design office, crawler tread, diesel engine, 76-millimetre-wide gun, armour, manoeuvrability.

Конструкторське бюро №183 – мозковий центр харківського танкобудування, колиска Т-34 – кращої, за загальним визнанням, бойової машини Другої світової війни серед машин свого класу, було створено наприкінці 20-х років ХХ ст. на базі ХПЗ ім. Комінтерну.

Розробкам і досягненням танкового Конструкторське бюро №183, а також праці усім харківським танкобудівникам присвячено нариси, розвідки у часописах і щотижневиках, газетні матеріали. На розробку теми танкобудування у літературі «не тільки для службового користування» мали вплив, по-перше, характер Великої Вітчизняної війни; по-друге, дотримання державної і воєнної таємниці і, по-третє, перетворення танка Т-34 в очах одних – у легендарний символ Перемоги, в очах інших – уособлення радянської воєнної загрози.

Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. стала іспитом граничних можливостей людського духу і воєнно-мобілізаційних ресурсів супротивників. Тому значна частина літератури з теми – це нариси і статті, які насамперед віддають належну шану таланту і досягненням конструкторів Т-34 М.І.Кошкіну та О.О.Морозову, організаторам виробництва танків наркому В.О.Малишеву, директору танкового заводу №183 Ю.Є.Максарьову, ученому електрозварнику, у повоєнний час академіку Б.Є.Патону, інженерам і робітникам танкового заводу і челябінського Танкограда.

У 80-ті роки ХХ ст. завдяки К.М.Слободіну та В.Д.Лістровому були зібрані і упорядковані спогади майже п'ятдесяти танкобудівників і військових. Книга їх спогадів під назвою «Т-34: шлях до Перемоги» витримала два видання [6]. В художньо-публіцистичному жанрі написана частка матеріалів у харківській та українській пресі [2,11]. У більшості випадків статті у періодичних виданнях розкривають окремі риси копіткої праці танкового КБ № 183 і танкового заводу напередодні та у перший період Великої Вітчизняної війни [12,13, 14,15].

На межі ХХ-ХХІ ст., в умовах відновлення виробничих потужностей об'єднання «Завод імені Малишева», у ряді праць прослідковано розвиток конструкторської думки танкобудівників флагмана оборонної промисловості СРСР і України [7,8,9,10]. Біографічні дані видатних діячів українського танкобудування від його зародження і до початку ХХІ ст. наводяться у посібнику «Історія танкобудування України. Персоналії» [3]. Цінний матеріал з історії танків харківського виробництва містять загальні праці з історії бронетанкових військ СРСР і Росії [1,4].

Метою даної статті є розгляд питань створення і діяльності танкового конструкторського бюро у передвоєнний час, коли вдалося розробити принципово нову бойову машину – гусеничний танк Т-34 середнього класу.

Над створенням радянських танків з грудня 1927 року працювала танкова конструкторська група Харківського паровозобудівного заводу ім. Комінтерну. Її організації сприяло те, що на підприємстві з 1923 р. існувало виробництво потужних гусеничних тракторів «Комунар». Саме на базі цих тракторів і почали створювати танки Т-12. Крім того, СРСР удалося закупити у США зразок шасі експериментального танка «Крісті М 1931» [8, с.80], конструктивна побудова якого враховувалася спеціалістами при розробці нових танків.

1933 року колектив ХПЗ ім. Комінтерну і Науково-дослідний бронетанковий полігон на базі БТ-2 створили покращений зразок колісно-гусеничної машини БТ-5, яку того ж року вдалося впровадити у серійне виробництво. Танк характеризували поліпшена конструкція башти, нова 45-мм гармата, підвищена міцність ряду важливих деталей і вузлів, посилений захист екіпажу від пилу і бруду. БТ-5 отримав назву «артилерійського» та був призначений для вогневої підтримки наступу [7, с.24].

1935 року харків'яни розробили і впровадили у виробництво новий варіант легкого колісно-гусеничного танка, який отримав назву БТ-7. Цей танк мав 20-мм товщину броні, підвищену міцність передньої частини корпусу. БТ-7 був оснащений авіаційним бензиновим двигуном М-17, що збільшувало запас ходу. Озброєння танка доповнив другий кулемет [9, с.25]. Але випробування дослідних зразків БТ-7 виявило дефект у коробці зміни передач. З метою усунення дефекту терміново до роботи були залучені фахівці з трансмісії: учені, конструктори, виробники. Серед великої кількості пропозицій найбільш вдалою виявилася пропозиція О.О.Морозова. Спроектована ним коробка передач була проста, надійна і повністю вклалася в існуючі габарити, не вимагаючи ніяких змін у компоновці машини [6, с.21].

З 1932 по 1938 рр. заводські спеціалісти працювали над створенням дизельного двигуна для танка. У 1930-ті роки танка з дизельним двигуном не було у жодній армії світу. В СРСР через відчутний брак бензину можливість використання іншого виду палива мала велике значення. Працівникам заводу №183 Я.Є. Віхману, М.П.Піддубному, І.Я.Трашутіну, К.Ф.Челкану та Т.П.Чупахіну вдалося розробити двигун В-2. Дизель В-2 виявився економнішим і безпечнішим у пожежному відношенні, ніж бензинові двигуни. Серійний випуск В-2 дозволив випускати танки БТ-7 саме з дизельним двигуном і вони отримали назву БТ-7М [9, с. 25]. Враховуючи важливість виробництва нового типу танкових двигунів, Комітет Оборони при РНК СРСР організував випуск В-2 на декількох моторобудівних заводах.

З початком використання дизельного двигуна у танках виявилися недоліки:

надмірна вібрація, прорив газів та інші дефекти. У ході роботи над їх усуненням двигун В-2 перетворився на А-8 і ним стали оснащувати усі нові танки БТ-7М [там же].

Восени 1937 р. танкобудівники прийшли до висновку, що для продовження конструкторських робіт зі створення танка, який став би основою танкових військ, необхідно відокремити від основного конструкторського бюро спеціальну групу. Враховуючи особливу серйозність роботи, необхідність дотримання державної та воєнної таємниці, М.І.Кошкін очолив спеціальне конструкторське бюро. Заступником М.І.Кошкіна був призначений О.Морозов.

Спочатку спеціально КБ працювало над розробкою колісно-гусеничного танка, який отримав індекс А-20. На озброєнні А-20 мали бути 45-мм гармата і великокаліберний кулемет, броня А-20 могла захистити тільки від вогню великокаліберного кулемета. На відміну від БТ-7М і уперше у танкобудуванні було застосовано розташування броньових листів під кутом [9, с. 25].

Поєднання колісного і гусеничного ходу танків було їх слабким місцем: зміна режиму ходу вимагала часу і в умовах бою перетворювала танк на мішень. За власною ініціативою конструктори вирішили розробити поряд з колісно-гусеничним А-20 варіант суто гусеничного танка. По-перше, це конструктивно спрощувало машину, по-друге, зменшення ваги додавало маневреності, по-третє, на гусеничному танку можна було встановити 76-мм гармату, що, по суті, змінювало співвідношення імовірної дуелі танк-гармата на користь танка [6, с.32-33].

Влітку 1938 р. технічні проекти обох танків – замовленого А-20 та ініціативного Т-32– були завершені. Проекти було розглянуто на засіданні Головної воєнної ради. Більшість військових висловились за підтримку замовленої машини А-20. Подальша робота над Т-32 стала можливою завдяки підтримці з боку І.Сталіна, який вважав необхідним продовжити роботу над обома проектами [6, с. 28]. Для прискорення роботи було створено об'єднане КБ на чолі з Кошкіним. Відбулось також об'єднання усіх дослідних цехів танкового заводу. Директором танкового заводу у жовтні 1938 р. був призначений Ю.С. Максарьов [6, с. 91].

Напружена творча праця об'єднаного конструкторського бюро дозволила у встановлений термін розробити технічні проекти А-20 і Т-32. У серпні 1939 року були виготовлені та випробувані дослідні зразки обох танків. Через місяць відбувся генеральний показ танкової техніки керівництву Червоної Армії на чолі з наркомом К. Ворошиловим. За результатами показу було вирішено у подальшому орієнтуватися на Т-32 з бронетанковим захистом. Конструктори спільно з Автобронетанковим управлінням погодили основні параметри нового танка.

19 грудня 1939 р. була прийнята урядова постанова про виготовлення двох дослідних зразків гусеничного танка на базі Т-32 з товщиною броні 45 мм і 76-мм гарматою. Танк уперше отримав індекс Т-34 [6, с. 29].

Два танки Т-34 були виготовлені у встановлений термін і 5 березня 1940 року розпочали випробувальний рейд від воріт заводу до Москви. У цьому пробігу, що проходив в умовах бездоріжжя, снігових хуртовин і заносів, брав участь Головний конструктор М.І.Кошкін [6, с.30]. Танки успішно дісталися Москви і 17 березня 1940 р. були оглянуті членами Політбюро ЦК ВКП(б) та керівництвом Наркомату оборони. 31 березня 1940 р. був підписаний протокол про негайну постановку Т-34 на серійне виробництво на Харківському заводі №183 [9, с.25]. Серійне виробництво танків Т-34 почалося в червні 1940 року, і до кінця року було випущено 115 машин [8, с.87].

Таким чином, конструкторська робота зі створення принципово нового танка середнього класу була виконана в конструкторському бюро №183 Харківського танкового заводу в умовах розуміння, сприяння, оперативної допомоги з боку Наркоматів оборони і середнього машинобудування, за особистої участі вищого керівництва Радянського Союзу.

Література:

1. Вараксин Ю.Н. Бронетанковая техника СССР (1920-1974)/ Вараксин Ю.Н., Бах И.В., Выгодский С.Ю. – М.: ЦНИИ информации, 1981.
2. Дикань А.П. Величие подвига : Посвящается Кур. Битве и освобождению Левобереж. Украины / Алексей Петрович Дикань – Харьков: Харьков, 1994. –384 с.
3. Історія танкобудування України. Персоналії: Навч. посібн./ [Є.С.Александров, І.С.Александрова, Л.М.Бесов та ін.]. –Харків: НТУ «ХПІ», 2007. –200с.
4. Карпенко А.В. Обзорение отечественной бронетанковой техники (1905–1995 гг.) / А.В.Карпенко. – С.-Пб.: Невский бастион, 1996.
5. Конструктори Т-34: О.О. Морозов, М.І.Кошкін // Головінов В.П., Гомон П.Л. Духовні джерела Слобожанщини: [навч. посібн. для проф.-техн. закладів]. – Харків: Прапор, 1998. – С.45-46.
6. Т-34: путь к победе (воспоминания конструкторов и танкистов) / Сост. К.М.Слободин, В.Д.Листровой. – [2-ое изд.] – К.: Политиздат, 1989. – 253с.
7. Харьковское конструкторское бюро по машиностроению им. А.А.Морозова / [А.И. Веретенников, И.И.Рассказов, А.И.Пивнев и др.].–[3-е изд.] – Харьков: ТО «Синтез», 2002. – 176 с.
8. Харьковское конструкторское бюро по машиностроению им. А.А.Морозова / [А.И. Веретенников, И.И.Рассказов, К.В.Сидоров, Е.И.Решетило].– Харьков: ХКБМ, 2007. – 188 с.
9. Харьковское конструкторское бюро по машиностроению им. А.А.Морозова / [А.И. Веретенников, И.И.Рассказов, С.Н.Басок и др.]; под общ. ред. М.Д.Борисюка. – Харьков: РА «ИРИС». 1997. – 136 с.
10. ХПЗ – Завод имени Малышева, 1895-1995: Крат. история развития/ [А.В.Быстриченко, А.В.Добровольський, А.П.Дроботенко и др.] Рук. авт. кол. А.С.Эпштейн. – Харьков: «Прапор», 1995. – 686 с.
11. Фридман О.Я. Им в Харькове танк поручили вести / О.Я.Фридман, М.М.Турченко. – Харьков: Прапор, 1989. – 196 с.
12. Знаковський В. Чудовий конструктор легендарної «тридцяти четвірки» (100 років з дня народження конструктора М.І.Кошкіна) // Слобода, 1998, 4 грудня.
13. Неделько В. Броня крепка и танки наши быстры (к столетию со дня рождения М.И.Кошкина) // Вечерний Харьков, 1998, 5 декабря.
14. Неделько В. Танк имени Кошкина // Вечерний Харьков, 1998, 1 декабря.
15. Пальм А. Сенсация, про яку боялись доповісти Гітлеру (про М.І.Кошкіна) // Прапор. – 1988. – №8. – С.138–147.

ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА В ПЕСНЯХ И ЧАСТУШКАХ

У статті розглядаються пісні та частівки про Велику Вітчизняну війну як джерело вивчення масової свідомості радянського народу, а також форми та методи пізнання усної історії у процесі навчання у вузі, принципами якого є творчий підхід до роботи, з опорою на особистісне сприйняття та активну діяльність студентів.

Ключові слова: *усна історія, джерела інформації форми та методи пізнання, тематична багатогранність, емоційність.*

В статье рассматриваются песни и частушки о Великой Отечественной войне как источник изучения массового сознания советского народа, а также формы и методы познания устной истории в процессе вузовского обучения, принципами которого являются творческий подход в работе, с опорой на личностное восприятие и активную деятельность студентов.

Ключевые слова: *устная история, источники информации, формы и методы познания, тематическое многообразие, эмоциональность.*

The article views songs and chastushkas about the Great Patriotic War as a source for studying the mass consciousness of the Soviet people, as well as forms and methods of knowledge of oral history in the process of University education, the principles of which are the creative approach to work, relying on personal perception and active work of students.

Key words: *oral history, sources of information, forms and methods of knowledge, thematic variety, emotionality.*

Великая Отечественная война объективно является одним из тех исторических событий, которые определили судьбу развития России. Память о войне имеет не меньшее значение и для других республик Советского Союза, ставших теперь самостоятельными государствами [1]. Каждое поколение оценивает эту войну по-своему. Для современной молодежи основными источниками информации о войне, как показывает пилотажный опрос студентов г. Ставрополя, являются уроки истории в школе (90,6 %), художественная литература и фильмы прошлых лет (78,8 %), рассказы участников войны (50%) и поездки по местам боевой славы, городам героям (34,4%), средства массовой информации (34%), современные фильмы и художественная литература (28,8%) [2, с. 120].

В социологическом опросе, проведенном по репрезентативной половозрастной выборке в г. Элисте, при ответе на вопрос, откуда опрашиваемые в основном узнали о событиях Великой Отечественной войны, были получены следующие ответы: из школьной программы – 27%, из художественной литературы – 21%, по рассказам ветеранов – 17,6% (в основном старшее поколение), из фильмов, передач о войне – 23,6%, публикаций в газетах и журналах 9,7%, по информации из

Интернета – 1,1%.

Как отмечается там же, формы трансляции ценностей «абстрактны по своей сути, что приводит к утрате эмоциональной привязанности к событиям Войны, более рациональным оценкам, душевной отстраненности», а представления о ней начинают формироваться «за счет восприятия создаваемых в наши дни художественных образов, зачастую весьма неоднозначно отражающих события войны» [3, с. 127].

Вместе с тем первое место и в том и в другом опросах занимают образовательные учреждения, что дает основание считать, что школьному и вузовскому педагогу необходимо создавать исторически верную картину Великой Отечественной войны с опорой не только на реальные факты, но и на личностное восприятие обучающихся. Этого можно достичь, используя активные (в том числе интерактивные) методы обучения, на аудиторных занятиях и вне них. Опыт вузовской работы включает такие формы деятельности, как обращение к устной истории: сбор и запись воспоминаний участников войны, эссе «Мы родом из прошлого...» и др. (Кубанский государственный технический университет); заслуживает внимания работа Клуба патриотического воспитания в Кубанском государственном университете [4, с. 128–129; 5; 6, с. 434–436].

Не меньшую роль в истории Великой Отечественной войны играют публикации военных лет, в которых восприятие героических и трагических событий войны отражено в народных песнях. На основе архивных рукописных или опубликованных материалов могут осуществляться региональные исследования. Сопоставление собственных записей с сюжетами и песенными текстами из других краев и областей бывшего Советского Союза не менее продуктивно. При этом достигается личная заинтересованность студентов в результатах их поисковой и исследовательской деятельности.

Изучение библиографических источников помогает в поисках нужного материала. В материалах к библиографии по теме «Народнопоэтическое творчество Великой Отечественной войны» (1941–1961), подготовленных М.Я Мельц, перечислены газетные публикации, в которые включены песни [7]. Так, например, в «Комсомольской правде» (1943, № 46, 25 февраля) приведен отрывок из песни харьковского подполья (статья Б. Борисова «День освобожденного Харькова»). В той же газете (1943, № 239, 9 октября) Е. Долматовским опубликованы «Песни горя» – об угоне русских девушек в Германию, записанные в г. Конотопе, а в публикации «Комсомольцы Киева» (автор Гуторович А., 1943, № 275, 21 ноября) – песня, широко исполнявшаяся во временно оккупированном Киеве на мотив песни «Жили два друга в нашем полку».

Заслуживают внимания публикация в «Правде» партизанской песни, сложенной в Путивльском партизанском отряде Сумской обл. (1943, № 227, 12 сен-

тября), а также песня П. Омельчука, популярная в его части, которую приводит Р. Июльский в статье «У фронтового шляха» (Комсомольская правда, 1943, № 260, 3 ноября). Примеры можно продолжать, включая в перечень обзоры и статьи исследовательского характера. Роль народной антифашистской песни в период оккупации рассматривает Е. Кригер (Так было в Киеве. Известия, 1943, № 270, 16 ноября); обзор русских и украинских частушек периода Великой Отечественной войны дает М. Родина (Ворошиловградская правда, 1945 г., № 194, 30 сентября).

Немало публикаций о фольклоре Великой Отечественной войны, также приведенных в библиографии М.Я. Мельц, появилось в альманахе «Героическая Одесса» в 1945 г. Это статьи А. Недзведского «Песни и стихи защитников Одессы в 1941 году» и С. Ильченко «Смелое слово непокоренных. Устное слово на Одессине в годы оккупации», где содержится обзор песен, частушек, анекдотов и легенд. В 1956 г. в альманахе появляется публикация И. Кривохатского «Солдатские песни периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» [8].

Таким образом, уже по приведенным библиографическим данным можно найти обширный материал, который станет предметом научного исследования или иллюстрацией к теме «Великая Отечественная война» в ходе ее изучения на лекциях и практических занятиях, что усилит личностное восприятие событий и фактов этого периода студентами.

Второй путь в решении той же проблемы лежит через собирательскую работу студентов, результаты которой можно будет сопоставить с текстами, записанными в других регионах. Так, например, песни и частушки Тверской (Калининской) области, присланные на конкурс в 1944–1945 гг. (хранятся в ГАТО) и записанные спустя десятилетия после окончания войны, частично совпадают с фольклорными материалами из других областей. Наиболее часто встречаются так называемые песни-переделки, сохраняющие ритмы военных стихов и мелодии известных песен («Синий платочек», «Моя любимая», или «Письмо с фронта», «Огонек», «Катюша», «Темная ночь» и др.). Среди них есть сюжеты, бытовавшие в Первую мировую войну, которые вписываются в контекст войны с германцем в 1941–45 гг.: песня про партизана «У опушки леса старый дуб стоит»; о медсестре, которая сопровождает санитарный отряд, потом пишет письма женам раненых, а у нее самой недавно муж погиб на фронте, и др. [9, с. 25–27; 10, с. 45–47].

Один из таких сюжетов представлен вариантами старой солдатской песни «Не вейтесь, чайки, над морем». Возникшая под влиянием «Варяга» («Плещут холодные волны»), она в соответствующих переделках была широко распространена в гражданскую войну в партизанских обрядах Забайкалья, Дальневосточного края, Северного Кавказа, а затем приурочена к Великой Отечественной войне [11].

Значительная часть песен приближается по жанру к романсам, нередко с трагической концовкой, к поздним балладам. Так, например, романс «Вот вспых-

нуло утро» дал основу для другой песни-переделки, или «песни на мотив», которая с самого начала приобрела военную окраску: «Вспыхнуло утро, и выстрел раздался, / И грохот безумных пошел канонад, / Над нашим окопом снаряд разорвался, / Послышались крики и стоны солдат». Призыв умереть за родину и образ невесты, которая обращается с мольбой: «Спаси, Божья мать!», вписываются скорее в предыдущую войну начала XX века, но песня была актуальна и в Великую Отечественную [12].

Среди военных песен встречаются сюжеты о смерти моряков: «На горизонте заря догорает», «Одесса, город черноморский», «Я встретил его близ Одессы родной» и др. Первая песня бытовала и в Тверской (Калининской), и в Свердловской областях (последняя представлена на диске «Песни военных лет», выпущенном Свердловским областным Домом народного творчества в 2010 г., № 31). Она повествует о смерти моряка на руках медсестры, которая узнала в нем родного брата [13, с. 129–130].

В песне «О чем ты тоскуешь, товарищ моряк», в ритме которой угадывается мелодия «Раскинулось море широко», повествователь рассказывает друзьям о своем горе: над его невестой «немецкие псы надсмеялись», отец ее ранен, братишка убит. Эта кровавая, жгучая рана, которую моряк носит в своем сердце, рождает чувство мести: «И нет мне покоя ни ночью, ни днем, / От ярости я и задыхаюсь, / Лишь только в атаке, в бою, под огнем / Я мстью своей утешаюсь» [13, с. 137–138].

Следующий текст, «Одесса, город черноморский», начинается с характеристики отношения бойцов к этому городу: «Одесса, город черноморский, / Встаешь ты в памяти моей / Среди пожарищ и бомбежки, / И штурмовых последних дней. / Тебя любили все матросы, / Для них была ты дорога. / И защищать тебя, Одесса, / Шли черноморцы до конца». Четвертая строфа указывает на первоисточник, в подражание которому возникла эта песня: «По полю танки проходили, / Матросы шли в последний бой, / И молодого краснофлотца / Несут с разбитой головой». Заканчивается песня следующими словами: «Прощай, Одесса дорогая, / Тебя я грудью защищал, / На черноморском побережье / Жизнь молодую я отдал» [13, с. 155–156].

Широкое распространение получил сюжет о моряке черноморского флота («Я встретил его близ Одессы родной»). Смертельно раненый, лежащий на белом столе хирурга, он поет «Раскинулось море широко». Его последние слова – о жене и сыне: «Когда же ты, доктор, поедешь в Москву, / Зайди ты ко мне на Ордынку. / Жене передай мой прощальный привет, / А сыну отдай бескозырку [14, с. 69–70]. Одесса упоминается и в песне «Партизан» («На опушке леса старый дуб стоит»): обращаясь к мертвому сыну, мать-старушка говорит: «Когда ты родился, батька немцев бил, / Где-то под Одессой голову сложил» [15, с. 409]. Таким образом, во

время Великой Отечественной рядом воевали солдаты из разных краев, что отразилось в их песенном репертуаре; они записывали или переписывали друг у друга в госпиталях и т.д.

Несмотря на многочисленные публикации песен военных лет, и в наше время можно обнаружить редкий сюжет, как, например, балладу «Шли хлопцы до бою», записанную в казачьей станице на Северном Кавказе в 1970-е гг. Обилие украинизмов дает основание к тому, что песня принадлежит украинскому фольклору, что может быть подкреплено наличием вариантов в Украине, если таковые имеются; поэтому текст приводится полностью:

*Шли хлопцы до бою
Дай через поля.
Все воны гукнули:
– Прощай, Краина!
Шли хлопцы до бою
Дай через долину.
Каждый из них покинул
Дома дивчину.
А позади них
Санитары шли,
Подбирали раненых,
В госпиталь несли.
Там старый батька
Окопы копал,
Издали убачил,
Что сын упал.
Не верил бойцу,
Ни своим глазам,
Подошел он ближе,
Сына пизнав.
– Чи ты, сына, спишь,
Чи ты убитый лежишь?
– Он, тата, не спит,
Он убитый лежит.
Возьми четыре доски,
Сбей дубовину,
Поставь ему хрестик,
Сам до дому иди.
Прошло уже годик,
Прошло полтора.*

*Идет старик до дому,
Сел он до стола.
На стил похилился,
Болит голова.
На стил похилился,
Голова болит.
Дивится в оконце:
Галина бежит.
– Вий, тату, мий тату,
Что на свете есть?
Все люди говорят,
Что Вася мой есть!
– Ой, Галя, ты Галя,
Не верь никому.
Поховал я Васю
В далеком краю.
– Ой, тату, мой тату,
Як це пережити?
Вася мой убит,
А я буду жити?
– Ой, Галю, ты Галю,
Дитина моя!
Ничего не зробиш,
Такая судьба.
– Оставайтесь, мой тату,
Живые хоть вы.
А дети остались
Навек сироты.
Вышли дети с хаты,
Около тына
Все они плачут,
Что таты нема.
– Ой, мама, ты мама,
Что сама пришла?
Где поде(ва)ла тату,
Что не привела?
Около тына
Усе они плачут,
Что таты нема,*

*А мама не чует,
Бо вже не жива. [16]*

Сюжет типично балладный, с развернутым повествованием, охватывающий значительный отрезок времени, военного и послевоенного, с удвоенным трагическим исходом (смерть сына и смерть невестки). Для подтверждения принадлежности текста к фольклору нужно найти хотя бы один вариант или письменный источник текста.

Возвращаясь к тверским публикациям, необходимо отметить наличие *московочки* – частушечной песни, по ритмике напоминающей *семеновну*. Это слово включено в текст в начале («Послушайте, товарищи, *московочку* спою, / Как умирал за Родину один герой в бою») и в конце: «Товарищи, кончаю *московочку* вам петь. / Каково о сыне матери терпеть?». В ней говорится о том, как один герой перед боем написал записку матери: «Дорогая мама, в бою я нахожусь. / Умру, то вспоминайте, а может быть, вернусь». Сын погиб, и мать получила *конвертик треугольный* с другими словами. «Конвертик распечатала, кричала только “ой!” / Письмо было написано совсем другой рукой. / В письме было написано: “Ваш сын погиб в бою...”» [17, с. 185–186].

В таком же ритме исполнялись песни о Зое Космодемьянской («Вот сейчас спою вам партизанскую / Про Зою-девушку Космодемьянскую») и «Песня про бойца» («Сорву веточку, сорву зеленую, / Первый раз иду плясать *семеновну*»), сохранившиеся в архивных материалах А.М. Смирнова-Кутаческого [17, с. 204–206] и в более поздних записях – с вариациями: «Ой, ты сыграй, сыграй а *сербирьянскую*. / Ой, я сейчас спою про партизанскую» [18, с. 199], «Пойду плясать, буду петь с конца, / Как немцы мучили одного бойца» [19, с. 134].

Если частушечные песни объединяются последовательностью совершающегося события, то собственно частушки обладают способностью уместить в четырех строках законченную картину, яркий образ, эмоциональное состояние. Тем не менее, они тоже могут быть объединены в тематические циклы: проводы, боевые действия, ранение, смерть на поле боя, переписка, отношение к войне, к Гитлеру; вера в Победу и др., что иногда отражается в рубриках составителей [20, с. 652].

Наряду с этим выходят и локальные сборники, в которых осуществляются публикации архивных материалов [21]; встречаются и текстовые приложения к научным статьям (см.: [10; 13; 17] и др.), в которые включены песни и частушки. Примечательно, что при сравнении архивных материалов 1941-1945 гг. и более поздних записей основная масса частушек сохраняется в памяти исполнителей.

Один из общих принципов изображения – установка на достоверность, на соответствие исторической правде. С этой целью в текст включаются географические названия. Локальные частушки не ограничиваются упоминанием исторических мест Тверской области и прилегающих районов – Калининского фронта,

Кашина, Ржева, Малой Вишеры, Великих Лук. Действие происходит под Киевом, Львовом, Минском, Сталинградом, Ленинградом, на границе с Польшей, в Восточной Пруссии, в Германии, в Берлине. В песнях фигурируют синий Дон, Кубань, Кострома и Калуга, украинская Каховка, Болгария, Белград.

Война воспринимается как личная трагедия: «Ох, Германия, Германия, / Фашистская война, / Ты без брата и без милого / Оставила меня»; «Кабы не было войны, / Кабы Гитлер не на нас – / Не гуляли бы мы, девушки, / Без мальчиков сейчас [21, с. 25–26, 31]. В народном сознании война тесно связана с Гитлером, с фашистской Германией: «Ты Германия фашистская, / Коварная, неверная; / Заключила договор – / Сама напала первая»; [21, с. 24], а его смерть – с окончанием войны: «Дайте, дайте мне наган, / Еще быстрого коня. / Поеду, застрелю я Гитлера – / И кончится война» [21, с. 25].

Некоторые темы присутствуют и в устных рассказах, и в песнях, и в частушках, как например, гибель от фашистской пули на поле боя: «Мой залеточка убит, / Убит, товарка милая. / Он за Родину погиб / У города Калинина» [21, с. 30]. Место гибели или ранения – на германской на границе, у Волги у реки, на Калининском на фронте у села Борисова, на краю Германии и т.д. О ранении сообщается по-разному, часто с характеристикой отношения девушки к этому факту: «Мой залетка раненый, / Лежит в больнице каменной, / Рука перевязана. / Придет – любить обязана». Иногда девушка получает известие об этом в письме: «Прислал милый письмецо, / Читала я у тополя: / “Милка, ранили меня в бою у Севастополя”» [22, с. 395–396]. Частушки о переписке встречается достаточно часто, образуя циклы.

Готовность девушки идти на фронт, сражаться вместе с любимым – одна из главных тем женских текстов: «Милый мой, милый мой, / Ты возьми меня с собой, / Ты там немца будешь бить, / А я патроны подносить. / Ой, залетка, дорогой, / Ты возьми меня с собой: / Ты стрелять будешь с винтовочки, / А я буду сестрой» [23, с. 165]. Боевитость, горячее желание, настойчивость складываются в варианты на одну и ту же тему: «Я девчонка боевая, / Запишуся на войну. / Я буду раны перевязывать / Залеточке своему. / Мой залетка лейтенант, / А я медициночка, / Красный крест на рукаве, / На главе косыночка. / Мне до братца как добратся? / Врач на фронте братец мой. / Как бы стать мне постараться / Медицинскою сестрой?» [24, с. 35].

Даже в самые трудные годы войны народ был уверен в победе: «Понапрасну, Гитлер, ходишь, / Понапрасну танки бьешь: / СССР не завоюешь / И в Москву не попадешь»; «Ты лети, лети, постукивай, / Немецкий самолет. / Все равно победа наша, / И мой залеточка придет» [24, с. 48, 38]. Перелом в ходе войны отразился в тональности частушек: «Ястребки летят на запад, / Вместе с ними милый мой. / Пишет мне: “Фашистам крышка. / Прилечу скоро домой”» [24, с. 53].

Многочисленные варианты и версии частушек о победе являются свидетельством их популярности: «Скоро Гитлеру могила, / Скоро Гитлеру капут, / И советские танкетки / По Берлину побегут»; «Скоро кончится война, / Пойдут ребята ротами, / Я залеточку свою / Встречу за воротами» [24, с. 21] и др. Это еще раз подтверждает значимость великой Победы в Великой Отечественной войне, отраженной в фольклоре.

Таким образом, фольклорные тексты песен и частушек могут существенно дополнить представление современной молодежи о том, как воспринималась Великая Отечественная война ее участниками, людьми, пережившими ее, семьями бойцов, теми, кто работал в тылу, помогая фронту. Использование различных форм усиливает эмоциональное воздействие, причем это может осуществить не только преподаватель-предметник, но и куратор.

В 2010 году на факультете физической культуры Тверского госуниверситета в рамках конкурса «Лучший куратор года» проходил открытый кураторский час. На сцене актового зала появились студенты в военной форме. Вокруг импровизированного костра зазвучали военные песни. В программу праздника, посвященного 65-летию Победы, вошли выступления участников, рассказавших о подвигах своих родственников, участников войны. На большом экране возникли фотографии военных лет ныне здравствующей матери доцента кафедры ТОФВ Татьяны Алексеевны Дабижа, – участницы войны, недавно отметившей 90-летие. Все это сопровождалось таким накалом эмоций, что в зале не осталось равнодушных. В результате этого Н.Н. Короткова стала лучшим куратором вуза.

Подводя итоги, необходимо отметить, во-первых, важность материалов, хранящих память о Великой Отечественной войне; во-вторых, комплексное использование различных методов в процессе их изучения; в-третьих, творческий подход преподавателя в работе со студентами, с опорой на их личностное восприятие и активную деятельность.

Примечания

1. Баранов А.В. Историческая память украинского общества о Великой Отечественной войне: проблемы политизации // Коренной перелом в Великой Отечественной войне: к 70-летию освобождения Дона и Северного Кавказа: материалы Международной научной конференции (г. Ростов-на-Дону, 6–7 июня 2013 г.) / отв. ред. акад. Г.Г. Матишов. Ростов н/Д: Изд-во ЮНЦ РАН, 2013. С. 348–353.

2. Шульга М.М. Победа в Великой Отечественной войне глазами современной молодежи // Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества: материалы Международной научной конференции (28–29 апреля 2010 г, Ростов-на-Дону–Таганрог) / Отв. ред. Г.Г. Матишов. Ростов-на-Дону, 2010. С. 118–121.

3. Иджаева Б.В., Бадмаева Н.В. Личности, знания и оценки Великой Отечественной войны (по результатам социологического исследования) // Там же. С. 124–127.

4. Чугунцова Н.А. «Мы родом из прошлого...»: представления внуков и правнуков участников войны // Там же. С. 127–130.

5. Реброва И.В. Роль и место устноисторических центров в формировании мировоззрения современной молодежи // Там же. С. 131–134.

6. Юрченко В.М. Память о Великой Отечественной войне в контексте патриотического воспитания студенческой молодежи на Юге России // Коренной перелом в Великой Отечественной войне... С. 433–438.

7. Народно-поэтическое творчество Великой Отечественной войны. Материалы к библиографии (1941–1961) / Сост. М.Я. Мельц // Русский фольклор Великой Отечественной войны. М.; Л.: Наука, 1964. С. 414–467 (№№ 98, 111, 114, 117, 119; 386, 417, 421, 428, 433, 436, 455, 464, 467, 615).

8. Недзведский А. Песни и стихи защитников Одессы в 1941 году. Героическая Одесса. Лит.-публ. альманах. Одесса: Обл. изд. 1945. С. 43–47; Ильченко С. Смелое слово непокоренных. Устное слово на Одешине в годы оккупации // Там же. С. 106–109; Кривохатский И. Солдатские песни периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Лит. Одесса, альманах. 1956, № 13. С. 140–146. (Мельц, С. 444–445, №№ 464, 467, 615).

9. Лебедева О.Е. Военно-исторический фольклор в записях конца XX – начала XXI века // Фольклор Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов / 60-летию Победы в Великой Отечественной войне посвящается / Под ред. О.Е. Лебедевой и М.В. Строганова. Тверь: Золотая буква, 2005. С. 9–44.

10. Народные песни и стихи из архива кафедры истории русской литературы Тверского государственного университета / публ. Е.В. Петренко и М.В. Строганова // Там же. С. 45–77.

11. Русский фольклор Великой Отечественной войны. М.; Л.: Наука, 1964. С. 44–45; Русский советский фольклор: Антология. Л.: Наука, 1967. С. 66 (текст), 169 (комм.); Песни Терека: Песни гребенских и сунженских казаков / публ. текстов, вступ. статья и примеч. Ю. Г. Агаджанова. Грозный, 1974. С. 100–101.

12. Народные песни и стихи из архива кафедры... С. 60.

13. Жестокие романсы Великой Отечественной войны / подг. текста М.В. Строганова // В памяти народной: Великая Отечественная война в фольклорных и непрофессиональных произведениях / 65-летию Победы посвящается / Сост. Е.М. Белецкая, Л.М. Концедайло, Е.Г. Марина, М.В. Строганов. Тверь, 2010. С. 127–150.

14. Народные песни и стихи из архива кафедры... С. 69–70.

15. Из фронтового песенника солдата А.Д. Волкова // Из первых уст. Великая Отечественная война глазами очевидцев. М.: ГРЦРФ, 2010. С. 406–423.

16. Записано студентами ЧИГУ во время фольклорной практики от Болдырева Александра Ивановича, работающего пенсионера (год рождения не указан), в станице Нестеровской Сунженского р-на Чечено-Ингушской АССР в 1976 г.

17. Белецкая Е.М. Из архива А.М. Смирнова-Кутаческого: песни Великой Отечественной войны // А.М. Смирнов-Кутаческий: личность и научное наследие: Материалы и исследования / ред.-сост. М. В. Строганов. Тверь: Марина, 2008. С. 168–229.

18. Герасимова С.А., Гимаева Е.Ю. Военный фольклор Тверского края. По материалам фольклорно-этнографических экспедиций Тверского училища культуры им. Н.А. Львова // В памяти народной... С. 197–203.

19. Жестокие романсы Великой Отечественной войны // Там же. С. 127–150.

20. Частушки / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ф.М. Селиванова. М.: Сов. Россия, 1990 (Б-ка русского фольклора; Т. 9).

21. На Калининском на фронте: Частушки Великой Отечественной войны: Хрестоматия / Сост. Е.М. Белецкая. Тверь: Твер. гос. ун-т, 2005. 64 с.

22. Частушки о войне // Из первых уст... С. 389–405.

23. Частушки. С. 165.

24. На Калининском на фронте... С. 35; 48. 38;

УДК 94(477.54) “1941–1943”

О. С. Гончарова (Харків, Україна)

СЕЛИЩЕ СТАРИЙ САЛТІВ В РОКИ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ (1941 – 1943 роки)

У статті розглянуто події, що відбувались в селі Старий Салтів, Вовчанського району, Харківської області в роки радянсько-німецької війни.

Ключові слова: окупаційний режим, районна управа, звільнення.

В статье рассматриваются события, которые происходили в селе Старый Салтов, Волчанского района, Харьковской области в годы советско-немецкой войны.

Ключевые слова: оккупационный режим, районная управа, освобождение.

The article is deals the events, that took place in the village Stariy Saltov Volchanskiy district, Kharkov region in the years of the Soviet-German war.

Key words: occupation regime, district Council, liberation

Постановка проблеми. Однією з найжорстокіших і найкривавіших в історії цивілізації воєн була Друга світова війна, що розпочалася 1 вересня 1939 р. У трагічному протистоянні народів світу фашизмові найважливішим вирішальним фактором стала війна гітлерівської Німеччини з Радянським Союзом. Розпочавшись 22 червня 1941 р., вона багато горя й страждань принесла українському народові. Гітлер та його оточення у своїх воєнних планах надавали важливого значення захопленню України, зокрема Харківського промислового району. Майже через три місяці після початку війни лінія фронту сягнула меж Харківської області. Розпочались жорстокі бої за кожен населений пункт. Та, незважаючи на героїчні зусилля, втримати цю територію у своїх руках не вдалося. Науковий аналіз історії окремо взятого селища Харківської області – Старого Салтова – має важливе значення для розуміння загальної картини воєнних подій на Харківщині.

Аналіз актуальних досліджень. Опрацьована література дає можливість відзначити чисельність та різноманітність історіографічної бази теми. Проте слід зазначити, що найчастіше дослідниками здійснювався комплексний аналіз історії Великої Вітчизняної війни, в ході якого побіжно згадувались військові операції в районі Старого Салтова [4; 15; 19; 20]. Більш детально воєнні події у цій місцевості розглядаються в роботах, що мають регіональний характер [1; 5; 6; 7; 13; 14; 22]. Певного висвітлення в літературі дістало й питання становища сільського населення України в роки німецько-фашистської окупації [2; 3]. Отже, історії Великої Вітчизняної війни та військових подій на Харківщині присвячена значна кількість наукових праць. Однак ґрунтовного дослідження, яке розкривало б події в окремих населених пунктах Харківщини, в тому числі й Старому Салтові, істориками до цього часу ще не підготовлено.

Мета статті: дослідити процес захоплення селища Старий Салтів німецько-фашистськими військами, визначити особливості окупаційного режиму та реконструювати хід операцій по звільненню населеного пункту.

Виклад основного матеріалу. З перших днів війни життя мешканців Старого Салтова було переведено на воєнний лад. У відповідності до указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. [1, с. 27] була проведена мобілізація. У перші тижні війни на фронт пішли 522 мешканців села Старий Салтів. Проводився збір коштів у Фонд оборони. 3 серпня 1941 р. в селі поширюється рух за

збирання теплих речей для фронтовиків. Комсомольцями Старого Салтова було влаштовано пункт прання та ремонту білизни для червоноармійців [2, с. 279].

З метою виконання виробничих завдань до сільськогосподарського виробництва залучались всі працездатні. При МТС було організовано технічне навчання жінок та підлітків на короткотермінових курсах – місячних для підготовки трактористів і 15-денних для підготовки комбайнерів та помічників комбайнерів. Люди працювали від зорі до зорі, часто по 20 годин на добу. Це було значним чином пов'язано зі збільшенням питомої ваги ручної праці, так як з МТС до армії було передано велику кількість найпотужніших гусеничних тракторів та більшу частину автомобілів, а з колгоспів – найкращих коней. Незважаючи на всі труднощі, станом на 11 жовтня 1941 р. план збирання зернових колгоспами Старого Салтова було виконано на 98,8% [3, с. 39], м'яса на 80,5%, молока – на 62,3% [4, с. 137].

Ворог настував, з фронтів надходили тривожні вісті. Для керівництва боротьбою в тилу ворога у вересні 1941 р. в Старому Салтові був створений підпільний районний комітет партії. До його складу входили З. С. Піддубний (до війни завідував відділом агітації та пропаганди райкому партії), О. М. Щербак (секретар РК ЛКСМУ) та ін. [5, с. 310] Сформовано партизанський загін [6, с. 286]. Він був розбитий на три партизанські групи, одна з яких базувалась в Старому Салтові. Командиром загону Харківський обком партії призначив І. Р. Яковлева [7, с. 396].

У вересні-жовтні 1941 р., у відповідності до директиви Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) партійним та радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. [1, с. 29], було проведено евакуацію устаткування МТС, майна радгоспів і колгоспів, зібраного врожаю. Частку врожаю і худоби було передано на постачання радянській армії та закладання продовольчих баз для майбутніх дій підпілля, а також розділено між місцевим населенням [8, арк. 15].

29 жовтня 1941 року об 11 годині ранку с. Старий Салтів було захоплено німецькими військами [8, арк. 2]. Встановлено сувору окупаційну владу. Управління на Харківщині здійснювала Харківська земельна управа. У колишніх райцентрах були створені районні управи. Таку районну управу було створено й у Старому Салтові, який до окупації був центром Старосалтівського району. Очолював її Герман Прюм [8, арк. 31]. До компетенції управи входили соціально-побутові та економічні питання району.

З перших же днів окупації війська вермахту грабували село, відбираючи у мешканців продовольство і розподіляючи його на свій розсуд. Усвідомлюючи, що одноразовими реквізиціями завдання безперебійного постачання продовольством вермахту та рейху вирішити неможливо, нацистська верхівка зобов'язала військово-командування та цивільну окупаційну владу забезпечити планомірну експлуатацію сільського господарства. Тому окупаційна влада не порушила системи колгоспів, перетворивши їх на так звані «общинні двори». Були збережені елементи

колишньої організації сільськогосподарського виробництва: бригади, ланки [1, с. 138]. 5 серпня 1941 р. німецьким командуванням було видано наказ про введення трудової повинності в окупованих східних областях. Поступово вікові межі для тих, хто підлягав повинності, були розширені. Спочатку це були люди віком від 18 до 45 років, а незабаром – від 14 до 65 років [9, с. 28]. Окупаційний режим вимагав від мешканців села рабської покори та виснажливої праці. Нестачу техніки і тваринного тягла вищі німецькі посадовці вирішили компенсувати за рахунок використання примусової людської праці. Робочий день тривав з 5-6 години ранку до 18-19 години вечора. Селян під загрозою розстрілу змушували впрягатися в плуг або сівалку по 8-10 осіб, а в борону – по 2 особи й працювати в полі [10].

Нова влада ввела чітку систему податків з доходів населення. Крім грошового був і натуральний податок, який у Харківській області становив 700-800 літрів молока з корови, 4 кг домашньої птиці з двору, 160 яєць від кожної несучки [11, с. 29]. Відверто грабіжницький характер мала заготівельна політика окупантів на селі, метою якої стало тотальне викачування сільськогосподарської продукції для потреб вермахту. Кожен селянський двір в обов'язковому порядку повинен був здати на заготівельні пункти рослинницьку і тваринницьку продукцію, городину, фрукти, ягоди. За роки окупації у населення Старого Салтова було відібрано 163 корови, 15 волів, 143 телят, 40 овець, 3484 птиці, 145 коней, 191 свиней та 94,4 центнера зерна, 72,5 центнера картоплі та овочів [12, арк. 8].

Село страждало від відсутності товарів першої необхідності, які до нього не потрапляли через занепад торгівлі в окупованих районах. Отримати їх мешканці села могли лише шляхом обміну сільськогосподарських продуктів на промислові товари з мешканцями міста Харкова, що в свою чергу досить суворо переслідувалося окупаційними властями [1, с. 139].

Характерним для «нового порядку», який вводився гітлерівцями на окупованих територіях, був кривавий терор. Періодично здійснювалися рейди, в результаті яких у мешканців села вилучалися продовольчі запаси. Ось як пригадують ці події ті, хто пережив тяжкі часи окупації: «У населення відібрали продукти, птицю, значну частину худоби, теплі речі, ковдри, взуття та інше. Фашисти забирають все, що потрапляє під руки. Викидали жінок та дітей з хат на вулицю без одягу та їжі» [1, с. 83]. За найменшу спробу протидіяти цьому людей жорстоко карали. Так, у Костянтина Степановича Помазунова під час одного з таких рейдів конфіскували корову. Однак вона вирвалась і знову забігла на своє подвір'я. Господар почав чинити опір, чим викликав гнів представників окупаційної влади. Німецький солдат вихопив зброю і вбив господаря та поранив його дружину. Летко Петра Івановича за те, що він зарізав свиню для того, щоб врятувати свою родину від голодної смерті, було повішено на телеграфному стовпі [8, арк. 2]. За будь що розстрілювали і вішали, палили і живцем кидали в колодязі. Так, родину Спиридона Герасимовича Задорожного (разом з ним дружину та двох дітей) було роз-

стріляно лише за те, що до окупації села він був депутатом сільської ради [8, арк. 2]. Значні заходи були спрямовані на боротьбу з партизанами і підпіллям. За найменшою підозрою у зв'язках з партизанами людей розстрілювали. 10 березня 1942 р. були закатовані Митрофан Іванович Вамілов, Іван Тимофійович Чуприна та Іван Радченко, яких запідозрили в участі у партизанському загоні. В державному архіві Харківської області збереглися свідчення очевидців цієї події – мешканців Старого Салтова Петухової Ольги Іванівни, Шульги Антона Афанасійовича та Цимбал Устини Микитівни: «Вамілову відрубали пальці на руках, викололи очі, відрізали ніс. Після цих тортур кинули в сніг, де він і помер мученицькою смертю» [8, арк. 23в.].

Поразка під Москвою змусила Гітлера провести тотальну мобілізацію в Німеччині, що зумовило гострий дефіцит робочої сили в господарському секторі Третього рейху. Саме тому в цей час розпочинається широкомасштабне використання примусової праці населення окупованих країн. Облавами збирали невільників для відправки в Німеччину. Очевидці – мешканці Старого Салтова – так описують ці події: «20 червня 1943 р. староста та поліцаї обійшли всі будинки та наказали молодим дівчатам і юнакам виходити на подвір'я, а хто не хотів йти, виганяли силою. Зібрану молодь оточили поліцаї. Приїхала вантажівка і відвезла їх всіх до міста для відправки в Німеччину. Одну молоду дівчину Надію Григорівну Абрамченко перед відправкою завів до себе на квартиру поліцай Д. В. Чупир і разом з Акимом Степановичем Глянько жорстоко побили лише за те, що до окупації в їх будинку зупинявся радянський лейтенант. Всього було відправлено 36 молодих дівчат та хлопців» [8, арк. 31].

Панування німців у селі не було спокійним. Населення чинило супротив. Так, Григорій Пилипович Березовський підірвав борошномельне устаткування, що обслуговувало ворожі частини; Митрофан Іванович Вамілов надавав свій будинок під підпільний райком КП(б)У; з 20 листопада 1941 р. по січень 1942 р. Леонтій Сидорович Купін, Митрофан Семенович Рибалко, Онисій Спиридонович Колесник, Михайло Федорович Гулий розповсюджували листівки з достовірною інформацією про становище на фронті серед населення окупованих німцями сіл Старого Салтова, Молодової, Петровського, Хотімлі [8, арк. 3].

Боротьба з гітлерівцями на Харківщині була дуже напруженою. Чотири рази тут проходив вогневий вал Східного фронту – найважливішого і найкривавішого з усіх фронтів Другої світової війни. Декілька разів Старий Салтів переходив з рук в руки (Див. таблицю 1).

**Дати окупації та звільнення села Старий Салтів
в роки радянсько-німецької війни [13, с. 124]**

Дата окупації	Дата звільнення
29 жовтня 1941	12 березня 1942
10 червня 1942	10 лютого 1943
19 березня 1943	9 серпня 1943

12 березня 1942 року, в результаті бойової Харківської операції, село було звільнено військами 38-ї армії (командуючий К. С. Москаленко). Особливо запеклі бої велися західніше села, де оборону ворога вдалося прорвати і просунутись вглиб його позицій на 20 кілометрів [14, с. 28]. На Старосалтівському плацдармі було сконцентровано війська 13-ї гвардійської стрілкової дивізії А. І. Родимцева (28-ма армія), до якої було приєднано 90-ту танкову бригаду полковника М. І. Малишева та 226-ту стрілкову дивізію генерал-майора О. В. Горбатова (38-ма армія), підсилену 36-ю танковою бригадою полковника Т. І. Танасчишина [14, с. 40]. Вони готувалися до прориву німецького фронту, який розпочався у травні. Збереглося чимало свідчень учасників тих подій [15, с. 84-85; 16, с. 210-213]. Найбільш узагальнюючу картину дав командуючий військами 38-ї армії К. С. Москаленко: «Наступ північного ударного угруповання (тобто 21, 28 та 38 армій) розпочалося 12 травня о 6 годині 30 хвилин артилерійською підготовкою. Вона тривала рівно час. О 7 годин 30 хвилин пішла в атаку піхота з танками без посередньої підтримки. В цей же час авіація почала наліт по районах артилерійських позицій та опорних пунктах противника в його головній полосі оборони, який тривав 15-20 хвилин.

Значну кількість вогняних точок придушити не вдалося. Крім того, їх виявилось набагато більше, ніж передбачалося, і це була перша несподіваність для наших військ. В результаті стрілкові підрозділи й танки перших ешелонів 21, 28 та 38-ї армій були зустрінуті щільним вогнем. За цим слідували контратаки тактичних резервів противника. В першій половині дня атакуючі частини змогли просунутися на глибину від 1 до 3 км.

Другою несподіванкою було те, що, всупереч сподіванням, менше всіх просунулася 28-а армія. Вона мала сил і засобів більше, ніж 21-а та 38-а армії. Однак в ході боїв з'ясувалося, що і ворог створив в полосі наступу 28-ї армії велику тактичну щільність оборони. Це, в свою чергу, показало, що німецько-фашистське командування знало про наш наступ. Раптовість, як важливий елемент будь-якого бою, була втрачена нашими військами. Належало вести тяжкі й кровопролитні бої.

До кінця першого дня наступу найкращих результатів в бою досягли 21-а та

38-а армії. Війська цих армій, маючи меншу щільність артилерії і танків на 1 км. фронту, ніж 28-а армія, досягли більших успіхів...

Краще за всіх діяла 226-а стрілкова дивізія генерал-майора А. В. Горбатова, підсилена 36-ю танковою бригадою (командир полковник Т. І. Тонасчишин). Вона за короткий термін прорвала тактичну глибину оборони гітлерівців і перейшла потім до переслідування розбитих підрозділів 294-го та 211-го полків 71-ї піхотної дивізії. Після короткого стрімкого бою 226-а стрілкова дивізія оволоділа важливим вузлом опору противника в населеному пункті Непокрите, просунулася за нього на 10 км.» [17, с. 186-189].

Отримавши свідчення про те, що радянські війська 12 травня захопили Непокрите, 13 травня збройні формування німецької армії розпочинають контрнаступ на Старий Салтів. У кінці травня Ставка ВГК поставила перед військами Південно-Західного фронту завдання перейти до оборони на зайнятих рубежах і не допустити розвитку наступу німецьких військ. Лінія фронту пролягла через Старий Салтів [18, с. 129]. На початку червня тут розгорнулася нова хвиля жорстоких боїв. Радянським військам протистояла 6-та польова армія і армійська група генерала Е. фон Клейста, які суттєво переважали чисельністю наші війська [19, с. 82]. Німецьке командування, як з'ясувалося пізніше, ще у травні приступило до підготовки операції «Вільгельм», в ході якої передбачалося розгромити війська 28-ї армії в районі Вовчанська. Ця операція була розпочата 10 червня. В цей же день німцями було захоплено Старий Салтів.

Наступна спроба звільнення села була здійснена в ході Харківської операції у лютому 1943 р. Вона розпочалась 2 лютого 1943 року і отримала назву «Зірка». В результаті здійснення цієї операції 10 лютого 1943 р. Старий Салтів було звільнено. Однак німецьке командування, щоб повернути ініціативу, здійснило перегрупування військ і 19 лютого перейшло в контрнаступ. Готуючись до контрнаступу, ворог досяг переваги над військами Південно-Східного фронту в особовому складі й артилерії у 1,2 у танках та літаках у 2,4 рази [20, с. 135]. Точні розрахунки кращих німецьких воєначальників, потужність фашистських танкових клинів зламала стійкість радянських солдатів. Під натиском переважаючих сил противника війська Південно-Західного фронту були відкинуті за р. Сіверський Донець. 19 березня 1943 р. до Старого Салтова знову вступили німецькі війська.

Ця окупація села стала особливо трагічною для його мешканців. 26 квітня 1943 р. за наказом німецького коменданта Прюна з Старого Салтова населення було переселено до с. Непокрите (тепер с. Шестакове). На проведення цієї операції було виділено лише 2 години. Лив холодний весняний дощ, коли мешканців села, яким заборонили брати з собою одяг та харчі, змусили вирушати. По бездоріжжю, долаючи річку (нині с. Федорівка), що розлилася від весняної повені, в брід, голодні та знесилені люди під страхом розстрілу рухались до с. Непокрите. Тих, хто зне-

силений падав, німці розстрілювали. Розстріляні були й ті, хто відкрито виступив проти виселення. Люди похилого віку та діти, які не мали змоги евакуюватися, залишились в селі [8, арк. 31-31 (зв)]. Їх чекала страшна доля: 24 особи (здебільшого це літні люди) були кинуті в колодязь по вулиці Великій [21, арк. 34-34(зв.)]. Навколо села була встановлена заборонна смуга, і всіх, хто намагався повернутись до своїх домівок, розстрілювали. Так, мешканки села Тетяна Климівна Денисенко, Варвара Гордіївна Фадєєва, Параска Іллівна Пелих та Зінаїда Іванівна Пелих намагались потрапити в село для того, щоб взяти продукти харчування, але не дійшовши до села 3 км., були обстріляні німецькими солдатами, що патрулювали підступи до села. Три жінки були вбиті, лише З. І. Пелих вдалося втекти до лісу і повернутися до с. Непокритої. Всього за час перебування німців в Старому Салтові було розстріляно та закатовано 70 мешканців села [8, арк. 3].

Тільки успішний контрнаступ радянських військ наприкінці липня 1943 р. створив умови для активних дій на белгородсько-харківському напрямку 3-23 серпня 1943 р., що й привело до остаточного звільнення села. Фашисти укріпились на правому березі Сіверського Донця. Перед підрозділами 849-го стрілкового полку 303-ї дивізії було поставлено завдання: в ніч на 9-те серпня 1943 року форсувати річку і, звільнивши Старий Салтів, захопити плацдарм для подальшого наступу. Першими в нічній темряві до річки підійшли воїни батальйону, яким командував капітан Петро Петрович Спірін. Човнів на всіх не вистачило, тому вирішили переправити спочатку штурмову групу з 30 чоловік на чолі з командиром батальйону. Річка на цій ділянці була досить широкою – більше 100 метрів. Фашисти, методично обстрілюючи та освітлюючи ракетами протилежний берег річки, сиділи в дотах, дзотах, траншеях, не здогадуючись про підготовку форсування річки. Штурмовій групі вдалося непомітно і швидко перебратись на протилежний берег Сіверського Донця. Захоплені зненацька гітлерівці почали чинити опір, але група утримала плацдарм, що дало змогу іншим частинам висадитись на правий берег річки. За мужність і героїзм, виявлені при форсуванні Сіверського Донця, капітану П.Спіріну присвоєно звання Героя Радянського Союзу [22, с. 303-304].

У ніч з 9 на 10 серпня 1943 р. Старий Салтів було звільнено. Відступаючи, німці знищили все майно, яке не встигали вивезти. Село залишилось в руїнах. За час воєнних дій в Старому Салтові було зруйновано 540 дворів, церкву та будівлі майже всіх адміністративних установ, з яких попередньо були вивезені всі меблі, розграбовано все майно колгоспів та МТС [1, с. 134]. Ще гіршим було становище у тваринництві, яке фактично перестало існувати [7, с. 55].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, початок радянсько-німецької війни вніс докорінні зміни в життя Старого Салтова. 522 мешканці села були мобілізовані до лав радянської армії. Після захоплення Старого Салтова фашистами в селі почалися масові репресії, арешти, грабежі, вивіз насе-

лення до Німеччини. Радянськими військами було здійснено декілька спроб звільнити село від загарбників. Бої за Старий Салтів були важкими, кривавими. Остаточне вигнання окупантів 9 серпня 1943 р. далось ціною втрати життя десятків бійців радянської армії. Значний науковий інтерес представляє комплексне дослідження історії селища Старий Салтів від початку його заснування до сьогодення, чому автор планує присвятити свої наступні статті.

Список використаних джерел і літератури

1. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941 – 1943 гг. Сборник документов и материалов. – Харьков: Изд-во «Прапор», 1965. – 428 с.
2. Історія українського селянства: В 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 656 с.
3. Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1965. – 208 с.
4. Украинская ССР в Великой отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.: В 3-х т. – К.: Политиздат Украины, 543 с. – Т. 1. – 543 с.
5. Исаев С. И. Герои – освободители Харьковщины / С. И. Исаев, В. Н. Левченко. – Х.: Прапор, 1988. – 316 с.
6. Мірошниченко О. Х. За свободу і незалежність / О. Х. Мірошниченко, І. П. Лялюк // Книга пам'яті України. Харківська область: Великобурлуцький і Вовчанський райони. – Харків: Наукова редакція Харківського обласного видання Книги Пам'яті України, 1995. – Т. 5. – С. 282-290.
7. Історія міст і сіл УРСР. Харківська область. – К.: Головна редакція Радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – 1002 с.
8. Хронологическая справка о важнейших событиях, происходивших в с. Старый Салтов во время немецкой оккупации // Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-3746, оп. 1, спр. 29, арк. 1-33.
9. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і мат. – К.: Держполітвидав УССР, 1963. – 488 с.
10. Обвинительное заключение о зверствах немецко-фашистских захватчиков в г. Харькове и Харьковской области // Правда. – 1943. – 16 декабря.
11. Зверства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: Зб. док. – Харків: Укрвидав, 1944. – 55 с.
12. Сводная ведомость индивидуальных актов по ущербу, причиненному немецкими захватчиками гражданам Старого Салтова. 2.05.1944 г. // ДАХО. – Ф. Р-5033, оп. 2, спр. 11, арк. 6-10.
13. О доблести, о подвигах, о славе: К 60-летию победы в Великой Отечественной войне / Сост. А. В. Меляков; Ред. Л. С. Сорока и др. – Харьков: Золотые страницы, 2005. – 168 с.
14. Быков К. В. Харьковский котел. 1942 год. Крушение надежд / К В Быков. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 480 с.
15. Самчук И. А. Тринадцатая гвардейская. Боевой путь Тринадцатой гвардейской Полтавской ордена Ленина дважды Краснознаменной орденов Суворова и Кутузова стрелковой дивизии (1941-1945 гг.) / И. А. Самчук. – М.: Воениздат, 1962. – 280 с.
16. Горбатов А. В. Годы и войны / А. В. Горбатов. – М.: Воениздат, 1965. – 382 с.
17. Москаленко К. С. На Юго-Западном направлении. 1941-1943. Воспоминания командарма: В 2-х т. / К. С. Москаленко. – М.: Наука, 1975. – Т. 1. – 644 с.
18. Баграмян И. Х. Так шли мы к победе / И. Х. Баграмян. – М.: Воениздат, 1977. – 608 с.
19. Україна в полум'ї війни 1941-1945 р.р./ За ред. Панченко П. П., Тронько П. Т. та ін. – К.: Україна, 2005. – 560 с.
20. История Второй мировой войны 1939 – 1945 гг.: В 12 т. – М.: Воениздат, 1976. – Т. 6. – 519 с.
21. Акт о зверствах немецко-фашистских захватчиков в с. Старый Салтов с 19 марта по 9 августа 1943 г. // ДАХО. – Ф. Р-3746, оп. 1, спр. 29, арк. 34-36.
22. Калинин В. В. Герои подвигов на Харьковщине / В. В. Калинин, Д. Г. Макаренко. – Харьков: Прапор, 1970. – 464 с.

БУЛАЦЕЛІВСЬКА ТА ВОЛОХОЯРСЬКА НАСТУПАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ (листопад – грудень 1941 р.)

Стаття присвячена маловідомим наступальним операціям Червоної армії на початковому етапі Великої Вітчизняної війни. Розглядаються причини, хід та наслідки Булацелівської та Волохоярської військових операцій.

Ключові слова: армія, Південно-Західний фронт, Булацелівка, Червона армія, наступ.

Статья посвящена малоизвестным наступательным операциям Красной армии на начальном этапе Великой Отечественной войны. Рассматриваются причины, ход и последствия Булацеловской и Волохоярской войсковых операций.

Ключевые слова: армия, Юго-Западный фронт, Булацеловка, Красная армия, наступление.

The article is dedicated to little-known offensive of the Red Army on the initial stage of the Great Patriotic War. Reasons, stroke and repercussions of Bulatselovskaya and Volokhoyarskaya military operations are examined.

Key words: army, South – West front, Bulatselovka, the Red Army, offensive.

Протягом листопада – грудня 1941 р. війська Південно-Західного фронту провели низку локальних наступальних операцій, таких як Слов'янська, Булацелівська та Волохоярська, останні дві силами 38-ї армії.

Актуальність. Дана тема не привернула уваги дослідників і отримала лише поверхневе висвітлення в літературі. Все це надає актуальності нашій роботі.

Останні публікації та дослідження. Аналіз історіографії свідчить про те, що дана тема не набула широкого поширення серед дослідників Другої світової війни. Не знайшла вона відображення і в мемуарній літературі [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7]. Так, наприклад, генерал армії С. М. Штеменко про наступальні операції Червоної армії взимку 1941 – 1942 рр. пише наступне: «Хід і результат нашого побідоносного контрнаступу взимку 1941/42 року описано досить докладно, і нема потреби ще раз повертатися до цього» [9, С. 46 – 47]. Хоча слід віддати належне автору, він згадав найкрупніші серед них: Московську, Ростовську та Тихвінську.

Доволі скупі відомості про наступ частин 38-ї армії Південно-Західного фронту в листопаді 1941-го дають нам спогади генерала М. Попеля, який на той час займав посаду члена Військової ради вищезгаданої армії [9, С. 291 – 293]. В колективній роботі, що побачила світ у 1974 р., «В сражениях за Победу. Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945» наступальні операції кінця 1941 р. показані поверхнево, дуже багато уваги автори приділили ідеологічній складовій, а саме – керівній ролі ВКП (б) в розгромі німецьких військ

[10, С. 79 – 87]. Коротке згадування про Булацелівську наступальну операцію ми можемо знайти в роботі харківських дослідників В. К. Вохмяніна та О. І. Підопригори [11, С. 141].

Метою статті є намагання показати причини, хід та наслідки Булацелівської та Волохоярської наступальних операцій, які проводилися силами 38-ї армії Південно – Західного фронту в листопаді – грудні 1941 року.

Основу джерельної бази роботи склали матеріали Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці жовтня 1941 р. частини 38-ї армії, що обороняли Харків залишили місто і відійшли на новій рубіж оборони, який проходив по р. Сіверський Донець. В ніч на 19 листопада 522-й та 523-й полки 297 піхотної дивізії, що входила до складу 6-ї німецької армії переправилися на східний берег та розпочали наступ намагаючись швидко розширити плацдарм. Однак радянським частинам протягом тижня вдалося ліквідувати цей, та ще декілька проривів на ділянці від Вовчанська до Печеніг [10, С. 80 – 81].

Зовсім інакше розгорнувся хід подій південніше Печеніг. Зранку 22 листопада німецька 297 піхотна дивізія розпочала наступ вздовж ділянки залізниці Чугуїв – Булацелівка. Потіснив загопи прикриття радянської 199 стрілецької дивізії німецькі частини на ранок 24 листопада захопили низку населених пунктів: Петрівське, Горький, Бабу, Раївку, Мирну Долину, Огурцівку та залізничну станцію Булацелівку. Для успішного розвитку наступу та подальшого захоплення плацдарму на східному березі Сіверського Дінця на ділянці Балабаївка, Василенково, Отрадне, Шевченково, Савинці німецьке командування 23 листопада ввело в бій 101 піхотну дивізію [12, арк. 2 – 3].

Головною метою німецького наступу був важливий залізничний вузол Куп'янськ, через який на той час велося забезпечення всього Південно – Західного фронту. Втрата Куп'янська могла повністю паралізувати постачання військ, що знаходилися в центрі та на південному фланзі фронту. Відповідно привівши радянські війська на півдні СРСР до неминучої поразки.

Куп'янський залізничний вузол знаходився у німців під доволі пильним наглядом. Так, наприклад, згідно з донесеннями розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії противник 23.11. 1941 р. вів активну розвідку з наступних рубежів: М'ясоїдове, Верхній Салтів, Василенкове та Гаврилівка. З Харкова в напрямку Чугуєва 17 – 18 листопада розпочато перекидання німецької піхотної дивізії. Висновок – іде підготовка до наступу на Куп'янськ. А активними діями на белгородському напрямку німецькі війська намагалися скувати частини Червоної армії на даній ділянці фронту [13, арк. 140].

Необхідно зазначити, що на той час доля Радянського Союзу вирішувалася під Москвою, тому командуючий Південно-Західним фронтом маршал С. К. Ти-

мошенко, на вимогу Ставки Верховного Головнокомандування, відправив фронтові резерви для оборони Москви, а саме: 1-у гвардійську мотострілецьку дивізію, 2-й кавалерійський корпус, 1-у гвардійську стрілецьку дивізію та окремий зведений загін особливого призначення генерала А. С. Чеснова [11, С. 141].

Враховуючи те, що фронтових резервів катастрофічно бракувало командуючий 38-ю армією генерал В. В. Циганов прийняв рішення провести контрнаступ силами ввіреної йому армії. Протягом двох діб штаб армії на чолі з генералом О.Г. Масловим та його заступниками полковниками В. В. Давидовим-Луцицьким та М. Я. Приходько розробив план Булацелівської операції [10, С. 82].

Основний задум операції – створити глибоке охоплення головних сил німецької 297 піхотної дивізії, оточити їх в районі Василенкове, Худоярове та Шевченкове і знищити. З радянської сторони командування задіяло по два стрілецьких полка від 47 і 169 стрілецьких дивізій, а також 199, 304 стрілецькі дивізії, батальйон військ НКВС, 764 артилерійський полк протитанкової оборони (який мав прибути з Валуйок в район Сазонівка – Червоно-Троїцьке) та чотири танки зі складу 14-ї окремої танкової бригади. В цілому 38-а армія для участі в даній операції притягнула 3377 військовослужбовців, 56 гармат та 4 танка. В радянських частинах відчувався гострий некомплект особистого складу.

З німецької сторони приймали участь 523 і 524 піхотні полки 297 піхотної дивізії, загалом 4214 військовослужбовців, а також один з батальйонів 522 піхотного полку вищезгаданої дивізії чисельністю 400 осіб. В цілому німецькі війська нараховували 4614 солдат та офіцерів при підтримці 20 гармат [12, арк. 3 – 4].

Таким чином співвідношення в живій силі склалося не на користь ударного угруповання 38-ї армії, хоча за кількістю артилерії більше ніж в 2 рази переважали радянські частини.

Напередодні початку операції гарно спрацювали розвідувальний відділ армії на чолі з підполковником Д. І. Пленковим та начальник розвідки 199-ї стрілецької дивізії капітан В. В. Талят. Завдяки опитуванню значної кількості полонених, яких напередодні наступу вдалося захопити розвідникам командування 38-ї армії остаточно з'ясувало систему німецької оборони в смузі дії 297 піхотної дивізії. Так, наприклад, розвідувальна група під керівництвом молодшого лейтенанта М. Ватанського протягом однієї ночі захопила 13 полонених [10, С. 82].

Наступ розпочався о 10.00 26 листопада після 30-хвилинної артилерійської підготовки. Для керування боєм на передовий командний пункт виїхала оперативна група у складі командарма В. В. Циганова, Члена Військової ради армії М. Попеля і офіцерів оперативного, розвідувального, артилерійського відділів та відділу зв'язку штаба армії. Однак, ще до початку бою, о 6 ранку, стало відомо, що 4 танка зі складу 14-ї окремої танкової бригади не прибули з технічних причин і приймати участь в бою не будуть. Аналогічна ситуація склалася з 764 артилерій-

ським полком протитанкової оборони. У Валуйках він розпочав завантаження в ешелон тільки о 22.50 25.11. 1941 р. і закінчив її лише о 6.05 26.11. 1941 року. Таким чином до початку бою і ця військова частина не встигла [12, арк. 4].

Німецькі частини оказали значний опір радянським військам, особливо сильні бої відбувалися в районі населених пунктів Горький, Шевченкове та ст. Булацелівка. Згідно з даними розвідвідділу 38-ї армії їх обороняли не менш, як два піхотних полка посилені артилерією. Для підсилення наступаючих радянських частин командування армії задіяло в операції деякі підрозділи 47 горно-стрілецької дивізії на ділянці Базаліївка – Василенкове. Наступ ударного угруповання 38-ї армії проходив не так гладко, як раніше це планувалося. На 22.30 26 листопада два полки 47 горно-стрілецької дивізії змогли лише оволодіти північною та південною окраїнами Василенкового, яке німці перетворили на гарно укріплений пункт. Так само не зміг взяти Шевченкове 492 стрілецький полк 199 стрілецької дивізії. Обидва населених пункти наступаючі радянські частини залишили позаду разом з загонами прикриття. Хоча слід визнати, що основний опорний пункт оборони німців – Шевченкове попав в оточення. Відчувався брак сил, особливо після наказу командуючого Південно-Західним фронтом С. К. Тимошенко про виведення до 10 години ранку 27 листопада 169 стрілецької дивізії, два полки якої вже вели активні бойові дії, в резерв. Таким чином приблизно о 22.30 26 листопада стало зрозуміло, що замкнути кільце оточення в районі с. Худоярове до ранку 27 листопада радянські частини не зможуть, особливо маючи фактично у себе за спиною укріплені пункти Василенкове та Шевченкове [12, арк. 4 – 6].

Після перегрупування бійці 169 та 199 стрілецьких дивізій вночі, після годинної артилерійської підготовки, штурмом взяли укріплений вузол спротиву німців Шевченкове. В ніч на 27 листопада розвідка 38-ї армії з'ясувала, що втрати супротивника в районі с. Гетьманівка склали приблизно два батальйони. В зв'язку з цим підрозділам 47 горно-стрілецької дивізії та 809 полку 304 стрілецької дивізії поставили завдання любою ціною замкнути кільце оточення поблизу Худоярового. До ранку військовослужбовці 47 горно-стрілецької дивізії взяли під свій контроль укріплений пункт Василенкове, а на вечір 27. 10. 1941 р. 809 стрілецький полк зайняв Худоярове. Однак німецьке командування протягом дня зуміло вивести більшу частину підрозділів 297 піхотної дивізії на схід від Худоярового.

Таким чином, до кінця дня 27 листопада, частини 38-ї армії вийшла на рубіж Базаліївка, Худоярове, Новий Лиман, Миколаївка всього звільнивши в ході операції 21 населений пункт на схід від Граково [12, арк. 6].

Втрати 297 німецької піхотної дивізії склали 2000 військовослужбовців загиблими, біля 2000 пораненими (згідно з опитуванням місцевого населення та полонених) та 26 осіб взято у полон. Більш докладні дані можна побачити в таблиці 1.

В підсумку 297 піхотна дивізія втратила два піхотних та один артилерійський

полк.

Під час проведення операції відбувся випадок, який характеризує генерала В. В. Циганова як занадто поспішливу людину. В штаб 38-ї армії надійшла інформація, що червоноармійці з 304 стрілецької дивізії генерала М. П. Пухова нібито захопили в полон німецького генерала. Командуючий В. В. Циганов не перевіривши дану інформацію миттєво доповів про це до Військової ради фронту. Надійшов наказ – полоненого негайно доставити в штаб Південно-Західного фронту. Справа знаходилася на особистому контролі у маршала С. К. Тимошенко та М. С. Хрущова. Згодом виявилось – радянські солдати помилково прийняли полкового лікаря, мундир якого прикрашало багато різноманітних значків та жетонів, в тому числі туристичних і лісознавчих, за генерала [9, С. 291 – 292].

Таблиця 1

Матеріальні втрати німецької армії в Булацелівській операції			
знищено	кількість, шт.	захоплено радянськими військами	Кількість, шт.
гармат	14	радіостанцій	2
мінометів	4	гармат 155-мм	2
станкових кулеметів	4	гармат 75-мм	1
повозок	22	гармат 37-50 мм	2
автомашин	41	станкових кулеметів	13
мотоциклів	2	ручних кулеметів	6
		мінометів	4
		гвинтівок	16
		автоматів	4
		протитанкових гармат	1
		пістолетів	1
		снарядів	237
		набоїв для гвинтівок	70000
		автомашин	5
		мін	539

Складено автором на підставі: ЦАМО. – Ф. 251. – Оп. 646. – Спр. 11. – Арк. 11

Поразка 297 піхотної дивізії в районі ст. Булацелівка не змінила планів німецького командування оволодіти Куп'янським залізничним вузлом. 8 грудня 1941 р. розпочався наступ 44 піхотної дивізії, яка прибула нещодавно з Харкова. До кінця дня підрозділи радянської 199 стрілецької дивізії залишили с. Худоярове. Штаб армії розцінив появу свіжої німецької дивізії та її наступ саме на стику 38-ї і 6-ї армій Південно-Західного фронту, як намагання взяти під свій контроль Куп'янськ.

Тому для стабілізації обстановки на даній ділянці фронту та захисту стратегічного залізничного вузла командуючий фронтом маршал С. К. Тимошенко прийняв наступне рішення – нічною атакою на 12. 12. 1941 р. знищити вороже угруповання в районі населених пунктів Ніїловка, Іваківка, Червоний Яр та Волохов

Яр. Нанести поразку німецьким військам, що протистоять радянським підрозділам лівого флангу 38-ї армії і таким чином зірвати німецький наступ на куп'янському напрямі. Радянське командування вважало недоцільним втягуватися в довготривалі бої, тому термін проведення операції розрахований не більш ніж на дві доби [12, арк. 15 – 16].

З радянської сторони участь в контрударі прийняли два полки 199 стрілецької дивізії полковника В. В. Давидова – Лучицького, один полк 304 стрілецької дивізії генерала М. П. Пухова, бронепотяг, що входив до складу 3-го дивізіону під командуванням капітана Г. С. Ланового і в резерві командарма знаходилося два полки 47 стрілецької дивізії. Загальна кількість військовослужбовців ударного угруповання 38-ї армії склала трохи більше 1200 осіб. Згодом до участі в операції залучили 14-у танкову бригаду полковника С. І. Семеннікова.

Згідно з даними армійської розвідки німецька 44 піхотна дивізія нараховувала 12 тисяч солдат та офіцерів [12, арк. 15].

На першому етапі наступу, який розпочався о 4.00 ранку 12 грудня, бійці 199 стрілецької дивізії визволяють села Богодарівку і Ново-Олександрівку, а до вечора беруть під свій контроль південну окраїну с. Волохов Яр. Нічний бій за цей населений пункт тривав всю ніч. Треба визнати, що не надто високі темпи наступу обумовлені неукomплектованістю стрілецьких підрозділів особистим складом та слабою вогневою підтримкою.

На другому етапі операції ворогуючі сторони ввели в бій резерви. Так, до ранку 13 грудня командування 38-ї армії перекинуло до Волохового Яра 334 стрілецький полк з завданням атакувати даний населений пункт з північного заходу, але будучи мало чисельним, всього 80 бійців, полк не зміг виконати поставлене перед ним завдання. О 16.00 німці розпочали психічну атаку на позиції 809 полку 304 стрілецької дивізії. При підтримці 14 танкової бригади атаку удалося відбити і під час якої 131 німецький піхотний полк втратив загиблими та пораненими біля 500 солдат та офіцерів [12, арк. 18].

Таким чином, за дві доби боїв радянські війська виконали поставлене перед ними завдання, а саме: зірвали план стрімкого наступу німецької 44 піхотної дивізії на стику 6-ї та 38-ї армій Південно-Західного фронту з подальшим ударом на Куп'янськ. Німецькі війська під час боїв в районі с. Волохов Яр втратили убитими та пораненими приблизно 3000 військовослужбовців і 14 полоненими [12, арк. 24]. Більш докладні дані можна побачити в таблиці 2.

Таблиця 2

Матеріальні втрати німецької армії під час Волохоярської операції			
знищено	кількість, шт.	захоплено радянськими військами	кількість, шт.
гармат	8	ручних кулеметів	6
мінометів	7	гвинтівок	4
станкових кулеметів	4	автоматів	3
ручних кулеметів	3	коней	30
автоматів	1	сідел	25
коней	273	мотоциклів	3
сідел	50	снарядів	100
мотоциклів	2	ковдр	22
автомашин	63	шинелей	7
повозок	135	повозок	7
		пістолетів	4
		Набоїв для гвинтівок	2000

Складено автором на підставі: ЦАМО. – Ф. 251. – Оп. 646. – Спр. 11. – Арк. 24

Висновки. Підводячи підсумок необхідно зазначити, що Булацелівську та Волохоярську операції об'єднує одна мета – це захист стратегічного для військ Південно-Західного фронту Куп'янського залізничного вузла. Вони мали чимале значення для утримання стабільності на південному фланзі радянсько-німецького фронту, особливо під час підготовки та проведення Московської наступальної операції Червоної армії. Окрім власне військової складової радянські контрудари під Булацелівкою та Волоховим Ярм восени – взимку 1941 р. мали велике морально – патріотичне значення, особливо на тлі катастрофічних поразок, які понесла Червона армія літом і на початку осені 1941 року.

Література

1. Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць / Відп. ред. О. С. Лисенко. – Вип. 14. – К.: Інститут історії НАН України, 2011. – 228 с.
2. Україна в Другій світовій війні / Лисенко О. Є., Вронська Т. В., Першина Т. С. та ін. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – 941 с.
3. Мельников В. М. Харьков в огне сражений «забытый» 41-й / В. М. Мельников. – Харьков: СИМ, 2008. – 524 с.
4. Москаленко К. С. На юго-западном направлении 1941 – 1943. Воспоминания командарма / К. С. Москаленко. – Кн. 1. – М.: Военное издательство, 1979. – 414 с.
5. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления / Г. К. Жуков. – М.: Издательство Агентства Печати и Новости, 1972. – 701 с.
6. Год 1941-й. Юго-Западный фронт. Воспоминания. Очерки. Документы / Сост. М. В. Вербинский, Б. В. Самаркин, Л. А. Шапа. – Львов: Каменяр, 1975. – 350 с.
7. В боях за Харьковщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны / Отв. ред. И. С. Ганже, С. З. Голиков. – изд. 3. – Харьков: Прапор, 1973. – 435 с.
8. Штеменко С. М. Генеральный штаб у роки війни / С. М. Штеменко. – Кн. 1 – 2. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1987. – 908 с.
9. Попель Н. В тяжкую пору / Н. Попель. – М.; СПб.: АСТ, Terra Fantastica, 2002. – 556 с.
10. В сражениях за Победу. Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 / Отв. ред. И. Я. Выродов. – М.: Наука, 1974. – 565 с.
11. Вохмянин В. К., Подопрігора А. И. Харьков, 1941-й. – Ч. 2.: Город в огне / В. К. Вохмянин, А. И. Подопрігора. – Харьков: ПП «Райдер», 2009. – 148 с.

12. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее – ЦАМО РФ). – Ф. 251. – Оп. 646. – Спр. 11.
13. ЦАМО РФ. – Ф. 217. – Оп. 1221. – Спр. 200.

УДК 37.017

Дудка А.И. (Белгород, Россия)

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ШКОЛЬНИКОВ В ГОД 70-ЛЕТИЯ КУРСКОЙ БИТВЫ СРЕДСТВАМИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ШКОЛЫ И СОЦИУМА г. БЕЛГОРОДА

У статті розглянута проблема реалізації задач патріотичного виховання школярів у рік 70-річчя Курської битви засобами взаємодії школи та соціуму. Комплексне використання традиційних та інноваційних форм і методів роботи, можливостей освітніх і культурних установ сприяло його успішному вирішенню.

Ключові слова: патріотичне виховання, суб'єкти соціуму, Курська битва, взаємодія установ.

В статье рассмотрена проблема реализации задач патриотического воспитания школьников в год 70-летия Курской битвы средствами взаимодействия школы и социума. Комплексное использование традиционных и инновационных форм и методов работы, возможностей учреждений образования и культуры способствовало ее успешному решению.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, субъекты социума, Курская битва, взаимодействие учреждений.

The article considers the problem of realization of the tasks of Patriotic education of school-children in the year of the 70th anniversary of the battle of Kursk means of interaction of the school and of society. A combination of traditional and innovative forms and methods of work, the capacities of institutions of education and culture contributed to its successful resolution.

Key words: patriotism, actors of society, Kursk battle, the interaction of agencies.

Начало второго десятилетия XXI в. – период в истории нашего общества, когда оно в полной мере осознало, что решение задач создания гражданского общества невозможно без духовно-нравственного и патриотического воспитания молодежи, призванного укрепить традиционные моральные нормы и нравственные установки, объединяющие россиян в единую историко-культурную и социальную общность. 2013 год – год 70-летия со дня победы в Курской битве, который широко отмечался белгородцами.

В проекте «Концепции духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России», разработанной в соответствии с Конституцией Российской Федерации, Законом Российской Федерации «Об образовании», на осно-

ве ежегодных посланий. Президента России Федеральному Собранию Российской Федерации, отмечается, что «образованию отводится ключевая роль в духовно-нравственной консолидации российского общества, его сплочении перед лицом внешних и внутренних вызовов, в укреплении социальной солидарности, в повышении уровня доверия человека к жизни в России, к согражданам, обществу, государству, настоящему и будущему своей страны». А далее отмечается, что «ценности личности формируются в семье, неформальных сообществах, трудовых, армейских и других коллективах, в сфере массовой информации, искусства, отдыха и т.д. Но наиболее системно, последовательно и глубоко духовно-нравственное развитие и воспитание личности происходит в сфере общего образования, где развитие и воспитание обеспечено всем укладом школьной жизни».

МОУ СОШ № 37 г. Белгорода в течение ряда лет реализовывала образовательные программы, в выполнении которых участвовали практически все ее педагоги и сотрудники. В своей деятельности она руководствовалась программой «Основы духовно-нравственного воспитания населения Белгородской области на 2007-2010 годы», в которой подчеркивалась необходимость разработки системы мер по расширению «поля активности» школьников, используя системное сотрудничество с родителями учащихся, с образовательными и культурно-просветительскими учреждениями города и области. Школа обладает богатым опытом сотрудничества с ОМОН Белгородской области и Героем России Вячеславом Воробьевым, с лицеем милиции им. Героя России В.В. Бурцева. Не прерывалась работа школьников и педагогов в микрорайоне школы, направленная на заботу о ветеранах Великой Отечественной войны.

Участниками образовательного процесса МОУ СОШ №37 стали не только учащиеся, родители учащихся и педагоги, но и бойцы ОМОН, ветераны войны, представители органов власти и общественности микрорайона школы и города, образующие социум школы.

К перечню мер по обеспечению современной школьной инфраструктуры следует отнести и развитие взаимодействия образовательных учреждений с организациями всей социальной сферы: учреждениями культуры, здравоохранения, спорта, досуга и прочих. Так, взаимодействие с музеями позволяет не только расширить рамки изучения школьных дисциплин, обогатить содержание учебных предметов, но и создает ориентиры для совершенствования учреждений культуры, стимулирует их к организации интерактивных выставок, диалоговых экскурсий и прочих.

Опыт участия педагогов школы в исследовательской и экспериментальной работе позволяет сделать вывод о том, что оптимальные результаты дает длительное и целенаправленное сотрудничество с субъектами социума, позволяющее сформировать определенные знания, умения, отношения учащихся, мо-

билизовав возможности МОУ и субъектов социума и объединив усилия сторон.

Одним из главных условий успешной образовательной деятельности школы является ее взаимодействие с родителями учеников. Позиции сторон совпадают в конечной цели: выпускник школы, обладающий и осознанно оперирующий знаниями, обладающий культурой поведения, эмоциональной культурой и культурой саморазвития, должен стать полноправным гражданином современного общества, активно участвующим в созидательных процессах. Формы и методы взаимодействия школы и субъектов социума становятся более многообразными и охватывают различные сферы их жизнедеятельности.

Приведение взаимоотношений семьи и школы на уровень, соответствующий новым потребностям и возможностям семьи и школы становится одной из актуальных задач школы.

Родительская общественность предлагает сегодня строить отношения семьи и школы на уровне социального партнерства, который бы обеспечивал повышение степени участия родителей в жизнедеятельности школы в зависимости от потребностей, ожиданий, намерений, от воспитательных и экономических возможностей родителей и учащихся.

Сотрудничество школы с ОМОН Белгородской области активно развивается с 2005 г., когда в процессе взаимодействия стали складываться новые для школы по содержанию и форме виды деятельности: письма школьников в «горячие точки», Месячник ОМОН в школе, связь с матерями омовцев и, в частности, с Л.М. Воробьевой, ведение Летописи Белгородского ОМОНа, концерты учеников школы в части и бойцов ОМОН – в школе, традиционные линейки, во время проведения которых устанавливается «живая связь» с несущими службу бойцами отряда и др. Фактически, возродились почти забытые отношения «шефов» и «подшефных».

Направлением деятельности, объединяющим школу и ветеранов Великой Отечественной войны, проживающих в микрорайоне школы, является военно-патриотическая работа.

На базе школы успешно работает Музей Первой гвардейской армии, где регулярно проводятся музейные и библиотечные уроки, классные часы военно-патриотического содержания, организуются встречи с ветеранами.

В МОУ сложились формы работы, которые ежегодно получают свою специфику: операции «Красная гвоздика» (когда школьники убирают места захоронений ветеранов Великой Отечественной войны, войны в Афганистане, омовцев и заброшенные могилы), «Волна памяти» (когда ученики школы возлагают цветы к памятникам воинов, погибших при обороне и освобождении г. Белгорода у аэропорта и в парке им. Ю. Гагарина), «Ветеран живет рядом» (оказание сильной помощи ветеранам войны) и др. Все классы школы совершают поездки по местам боевой славы – в п. Яковлево на Мемориал «В честь героев и на Музей-

заповедник «Прохоровское поле», посещают ГУК «Белгородский государственный историко-художественный музей-диорама «Курская битва. Белгородское направление», регулярно проводят классные часы патриотической тематики.

Ежегодно в празднике микрорайона в числе активных участников находятся школьники МОУ СОШ №37.

Новым для школы, но активно разрабатываемым стало такое направление деятельности как сотрудничество с депутатами округов, расположенных в микрорайоне, где находится и школа. Сиротенко С.И., депутат Совета депутатов города Белгорода по избирательному округу № 14 и Володченко В.К., депутат Совета депутатов города Белгорода по избирательному округу 16 стали частыми гостями в МОУ. Развитие сотрудничества позволяет успешнее решать задачи гражданского воспитания учащихся, без чего невозможно сформировать настоящего гражданина и патриота своей страны.

Духовно-нравственное и патриотическое воспитание школьников может быть осуществлено более эффективно на основе системного взаимодействия школы и социума.

Принципами осуществления образовательного процесса выступают следующие:

- принцип культуросообразности, который основывается на обращении к исторической памяти народа. Он позволяет воспитывать бережное отношение к историческому прошлому страны и Белгородской области, ее материальной и духовной культуре, обеспечить преемственность традиций и утверждает их вместе с православными ценностями в качестве духовно-нравственной основы формирования личности школьников;
- принцип ценностной ориентации, который предполагает освоение педагогами, учащимися и родителями ведущих ценностных ориентации, свойственных отечественному историко-культурному опыту и образу жизни нашего народа, знакомство с его историческим и культурным достоянием, развитие внутреннего духовного мира для осознания себя деятельным участником сохранения и приумножения отечественного социокультурного опыта;
- принцип интерактивности, позволяющий развивать духовно-нравственное и патриотическое сознание всех участников воспитательного процесса; коммуникативные навыки учащихся, педагогов и родителей, а также осуществлять активное воздействие на их гражданское сознание через использование различных форм социокультурного просвещения;
- принцип системного подхода, выступающий одним из ведущих, поскольку воспитание на патриотических традициях как неотъемлемая составная часть образовательного процесса является неотъемлемой частью системы воспитания будущих граждан нашей страны, а решение задач формирования

их духовности, морально-этического облика решается в комплексе с другими задачами, успешность осуществления которых зависит от согласованности и скоординированности усилий всех участников образовательного процесса;

- принцип адресного подхода в образовательном процессе духовно-нравственной и патриотической направленности предполагающий использование особых формы и методов работы с учетом специфики положения и опыта каждой группы участников образовательного процесса;
- принцип непрерывности, который выступает доминирующим, поскольку позволяет объединить и систематизировать усилия всех участников образовательного процесса.

В качестве механизмов осуществления духовно-нравственного и патриотического воспитания школьников на основе развития системы социального партнерства школы с субъектами социума выступают обучение, воспитание, деятельность и общение.

Взаимодействия и отношения имеют место как специально организованные (знания и опыт, приобретаемые школьником в процессе учебной и внеучебной деятельности: на уроках, классных часах, на занятиях в музеях, библиотеках и т.д.), основываясь на индивидуально-личностных контактах школьных учителей-предметников, классных руководителей, руководителей различных объединений школьников, с одной стороны, и учащихся, с другой.

Стихийно или частично организованные отношения (знания и опыт, получаемые ребенком в семье, во взаимоотношениях со сверстниками и взрослыми, в игровой и трудовой деятельности, а также из средств массовой информации и др. источников) требуют вхождения ребенка в общество, в систему взаимодействия с другими людьми, в том числе - с представителями этнических общностей, обладающих иным культурным опытом.

Особую роль в реализации образовательных задач призвано сыграть включение школьников в исследовательскую деятельность по сбору, изучению, анализу и использованию в учебном и внеучебном процессе материалов, раскрывающих особенности развития исторического процесса и культуры русского народа.

Для такой деятельности есть основа, поскольку в школе накоплен опыт участия в поисковой и исследовательской работе (например, работе о Герое России Вячеславе Воробьеве, представленная в 2011 г. на Всероссийский конкурс «Юность. Наука. Культура» заняла второе место), опыт участия в городских, областных и общероссийских конкурсах исследовательских работ школьников.

Участие в проекте школьников разных классов позволяет использовать многообразные формы работы и проследить усиление изменений в сфере. Наиболее оптимальными формами работы в этом направлении являются активные формы, опыт использования которых имеется в школе.

Работа педагогов координируется и направляется администрацией школы, но, несомненно, очень многое зависит от участия самих школьников в ней.

В период подготовки и празднования юбилея Курской битвы была проделана большая работа, использованы как традиционные, так и инновационные формы и методы: классные часы, конкурсы сочинений, рисунков, встречи с ветеранами Великой отечественной войны, бойцами-омоновцами и сотрудниками белгородской милиции и интернет-конференции, видеовстречи и т.п.

Одним из активно разрабатываемых в направлении деятельности МБОУ является экскурсионная работа, но в этом году она получила свою специфику – ее участниками стали студенты исторического факультета Белгородского государственного университета. Для которых это был не просто новый опыт работы – это было своеобразное продолжение международного сотрудничества, поскольку в сентябре 2012 г. в Белгороде прошла IV Международная студенческая осенняя школа «Историко–культурное наследие Еврорегиона Слобожанщина», в которой традиционно приняли участие студенты исторических факультетов НИУ «БелГУ» и ХНУ им. В.Н. Каразина, а также Донецкого национального университета. Основное внимание участники уделили изучению памятников военно–исторического прошлого Слобожанщины, что было приурочено к 70–летию Курской битвы.

Одним из новых направлений работы для белгородских студентов стала апробация туристических маршрутов, разработанных совместно российскими и украинскими студентами в период работы Школы. 19 апреля 2013 года студентки исторического факультета НИУ «БелГУ» Наталья Третьякова и Екатерина Козьякова выступили в роли экскурсоводов перед обучающимися пятых классов МБОУ «СОШ №37» города Белгорода, совершавшими автобусную экскурсию «Из Белгорода – на Третье поле ратной славы России». В подготовке данного маршрута студентам-историкам НИУ «БелГУ» оказали помощь студенты старших курсов, которые участвовали в российско–украинском проекте с начала его осуществления – Виктор Замулин и Семен Кириллов. Целью экскурсии стало продолжение патриотического воспитания средствами воспитания уважения к героическому историческому прошлому страны, формирование нравственности у подрастающего поколения. При подготовке экскурсии студенты руководствовались пониманием того, что «память нужна не мертвым, память нужна живым»!

44 экскурсанта посетили Яковлевский мемориальный комплекс, возведенный в честь героев Курской битвы. Соотечественники павших из разных республик бывшего Советского Союза возвели в сквере комплекса монументы, свидетельствующие о том, что подвиг интернационален, а память о нем жива в поколениях.

Далее маршрут экскурсии проходил к памятнику воинам гвардейских минометных частей – легендарных «Катюш», к памятнику Победы «Звонница» на

Прохоровском поле и храму Первоверховных апостолов Петра и Павла. Школьники посетили новый Музей боевой славы Третьего ратного поля России в поселке Прохоровка.

Знания и умения, полученные в Студенческой школе, помогли студенткам осуществить апробацию одного из маршрутов, разработанных в дни ее работы. Участники международного проекта, целью которого является изучение и популяризация историко-культурного наследия региона Слобожанщина, приобрели новый опыт и убедились: мало обладать историческими и искусствоведческими знаниями – необходимы знания психологии (например, возрастных особенностей аудитории), умения использования техники (к примеру, фото-, аудио- и видеоматериалов – во время экскурсий). А их знаний и умения, в свою очередь, оказались востребованными в образовательном процессе школы.

Решая очень важные задачи, белгородские педагоги руководствуются в своей деятельности общероссийскими и областными законодательными актами, опытом, полученным в результате собственной деятельности, ищут новые формы и методы работы, все активнее используя возможности, предоставляемые социумом.

УДК 811.161.2'373.21(477.54)

Дьякова О.В. (Харків, Україна)

ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ТОПОНІМІЦІ ХАРКОВА

У статті визначаються харківські вулиці, які були номіновані на честь подій та героїв Великої Вітчизняної війни. Авторка класифікувала топоніми, у яких відображена ця подія.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Харків, топоніми, найменування, перейменування, міська рада.

В статье отмечены харьковские улицы, номинированные в честь событий и героев Великой Отечественной войны. Автор классифицировала топонимы, отражающие это событие.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Харьков, топонимы, наименование, переименование, городской совет.

In the article you can find Kharkov streets named in honor of the events and heroes of the Great Patriotic War. The author classified toponyms reflecting this event.

Key words Great Patriotic War, Kharkov, toponyms, name, rename, city Council

Важливі події своєї історії людство запам'ятовує назавжди. Але щоб вони постійно нагадували про себе, воно вкарбовує їх в географічних назвах. Так само відбулося і з Великою Вітчизняною війною. У багатьох європейських містах є вулиці і проспекти, що отримали імена на честь визволителів або якісь назви, пов'я-

зані із визволенням поселень. І Харків, як і тисячі інших населених пунктів Європи, наповнений такими назвами.

Мета даної доповіді – висвітлити як відкарбувалася пам'ять про Велику Вітчизняну війну у харківській топонімії.

Для написання даної статті були використані Реєстр назв урбанонімів м. Харкова, затверджений 25 грудня 2002 року, протоколи засідань міських рад що зберігаються в державному архіві Харківської області та в архіві Харківського міськвиконкому, і сесій депутатів міської ради за 1996-2010 рр., що виставлені в Інтернеті на офіційному сайті Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету. Біографічні дані людей, про яких тут згадується, містяться у Вікіпедії.

Підраховуючи кількість і класифікуючи по різним категоріям назви топонімів, що пов'язані з Великою Вітчизняною війною, за цифрами можна побачити цікаві факти.

Сьогодні наше місто налічує майже 3 тисячі вулиць, проспектів, провулків, майданів тощо. З них 168, як постійне нагадування про героїчні події 1941-1945 років. Хоча, заради справедливості, слід зазначити, що самих найменувань дещо менше – 111 (адже поруч із вулицями часто зустрічаються однойменні провулки і в'їзди). По районах це виглядає так: у Держинському – 32 вулиці, проспекта, провулка, в'їзда; у Жовтневому – 25; у Київському – 20; у Фрунзенському – 17; у Ленінському – 15; у Червонозаводському – 15; у Орджонікідзевському – 14; у Комінтернівському – 8; у Московському – 3; на межі Комінтернівського і Фрунзенського пролягає 6 і по одній – на межі Київського і Московського, а також Орджонікідзевського і Фрунзенського районів. Ще 11 вулиць з'явилися у жовтні 2012 року у зв'язку із приєднанням до Харкова деяких околиць.

Перші урбаноніми з'явилися незабаром після закінчення війни. Відбудовуючи місто, харків'яни заснували вулиці Армійська, Артилерійська, Гвардійська, Сержантська, Офіцерська та інші. Всього 49 подібних назв налічується в різних районах міста.

Пізніше з'явилися вулиці Харківських дивізій (у 1963 році), Гвардійців-Залізничників (1968 р.), Гвардійців-широнінців (1972 р.) і проспект Героїв Сталінграду (1982 р.). Ці назви нагадують про важливі сторінки в історії тієї війни. Вулиця Гвардійців-Залізничників, що розташована неподалік від Південного вокзалу, названа на честь 1-ї Гвардійської, Варшавської, ордена Кутузова залізничної бригади, сформованої 1 липня 1941 року в місті Харкові.

Вулиця Харківських дивізій названа на честь дивізій, удостоєних назви "Харківських" за звільнення нашого міста від фашистських загарбників 23 серпня 1943 р. Поява проспекту Героїв Сталінграду пов'язана із перемогою у важливій битві Другої Світової війни під Сталінградом. Проте сьогодні усі дослідники війни визнають, що саме поразка під Харковом влітку 1942 р. призвела до виходу гі-

тлерівців до берегів Волги і необхідності стояти насмерть біля Сталінграду, щоб перемогти у Великій Вітчизняній війні.

Не менш героїчними були бої і взимку 1943 р. на Харківщині. Про 25 гвардійців-широнинців, що стояли на смерть у села Таранівка в березні 1943 року, нагадує вулиця, що пролягає по Салтівці.

Ще одна вулиця, яка не дає забути важливу для нашого міста дату, – 23 Серпня – День звільнення Харкова від гітлерівських окупантів. Першою таку назву отримала у 1962 р. вулиця, що пролягає у селищі Шевченки. До цього часу вона іменувалась Шевченківська. Другою була названа вулиця на Павловому полі у 1963 р. До цього вона мала назву Центральна, у 1967 р., як продовження до неї влилась вулиця Мало-Очаківська. У 1968 р. для ліквідації подвійних назв вулицю у Шевченка були вирішено перейменувати на честь Героя Радянського Союзу П.К. Козакевича, який загинув при звільненні Харкова у лютому 1943 р. А вулиця 23 Серпня на Павловому Полі була упорядкована. Тут був розбитий бульвар, на якому споруджена монументальна фігура солдата із автоматом і установлені гармати. На цьому місці під час урочистостей, присвячених Перемозі над гітлерівцями у серпні 1943 і травні 1945 рр., збираються ветерани війни, мешканці району, відбуваються народні гуляння.

І, звичайно ж, у нашому місті є такі прекрасні назви як сквер і проспект Перемоги, вулиці Побєдоносна і Переможців.

Однак більше всього вулиць – 115 – названі на честь людей, які проявили мужність і героїзм на фронтах і у ворожому тилу.

Люди, на честь яких з'являлись урбаноніми, не завжди були пов'язані з Харковом, але їх імена за радянських часів стали чимось на зразок символу беззавітної відданості своїй Батьківщині, бажання віддати своє життя за свободу і незалежність Вітчизні. Такими Героями є льотчик Микола Гастелло, політрук Василь Клочков, піхотинець Олександр Матросов, партизани і підпільники Зоя Космодем'янська, Олег Кошовий, Сидір Ковпак та деякі інші.

І все ж таки більшість імен пов'язана із людьми, які народилися або боролися на нашій землі. Це вулиці імені підпільників Івана Бакуліна, Олександра Зубарева, Галини Нікітіної, воїнів – Героїв Радянського Союзу Олексія Дерев'янка, Івана Танкопія, Отакара Яроша, Енвера Ахсарова, Павла Козакевича та інших, загиблого у 1942 році голови облвиконкому Петра Свінаренко.

Більше всього вулиць названо в честь партизан і підпільників – 32, дещо менше – 24 – названі на честь командармів, по 3 – на честь офіцерів і лікарів і по одній – на честь сержанта (Р. Огорокова) і рядового (М. Корнакова), загиблих в березні 1943 року при обороні міста.

Якщо брати у національному відношенні, то більш за все вулиць названо на честь росіян – 30, далі йдуть українці – 20, чехи – 4, білоруси – 2 і по одній на

честь осетина (Енвера Ахсарова), калмика (Оки Городовікова), єврея (Ізраїля Фісановіча), якута (Григорія Огорокова), польки (Ванди Василевської).

7 вулиць названо на честь жінок: письменниці Ванди Василевської (яка 30 вересня 1941 р. виступила із промовою на Загальноміському антифашистському мітингу молоді Харкова), підпільниць і партизанок Уляни Громової, Марії Кисляк, Зої Космодем'янської, Лялі Убий вовк, Галини Нікітіної, Лізи Чайкіної.

Серед командармів, на честь яких названі вулиці, 1 народився у Харкові (Павло Батицький), а 16 служили (Юрій Бажанов, Володимир Кашуба, Дмитро Карбишев, М. Ватутін та інші), 12 воювали на Харківщині у 1941-1943 рр. Одна із вулиць у центрі міста названа на честь військового коменданта Харкова у серпні 1943 р. Микола Труфанова. До речі, не менш визначною месницею була його дружина – лікар Валентина Нікітінська-Труфанова, яка в окупованому Харкові врятувала від загибелі майже сто червоноармійців, що потрапили у концтабір, що був організований у приміщенні 13-ї школи, або Олександрівську лікарню (розташовані на вул. Карла Маркса), де вона працювала.

Збираючи статистичні дані, дуже складним виявилось розділити людей на «своїх» і «чужих». З деякими «чужаками», такими як молодогвардієць Сергій Тюленін, генерал Лев Доватор, партизан Володя Дубінін, це зробити доволі просто – вони не проживали у нашому місті й поява на їх честь вулиць пов'язана із віянням часу.

Втім доля деяких людей із цієї категорії тісно пов'язана з нашим містом. І тут можна навести багато прикладів. Ляля Убийвовк, до війни навчалась у Харківському університеті, а під час війни жила і боролася в Полтаві. Генерал Дмитро Карбишев у 1921-1923 роках проходив військову службу в Харкові. На честь нього названа вулиця, на якій він у цей час жив. Маршал Георгій Жуков вчився воювати в Харківській губернії, а у 1916 році після контузії лікувався в Балаклії і оздоровлювався у Харкові. Показовою в цьому відношенні може бути і доля відомого українського письменника Олеся Гончара. Він починав своє навчання в Харківському університеті, разом з іншими студентами вступив у Перший студентський батальйон і в перші тижні війни пішов на фронт. А після війни жив і працював у Києві. І присвоєння їх імен харківським топонімам пов'язане не тільки з їх подвигами на цій війні, а й з тим, що вони колись перебували у нашому місті.

Сьогодні можна по-різному визначати роль маршалів Семена Будьонного і Кліма Ворошилова в історії нашої країни і подіях Великої Вітчизняної війни, але вони були на тій війні, а також навідувалися до нашого міста. Причому вулиця на честь Кліма Ворошилова була названа ще у 1936 році.

Ще можна пригадати немало урбанонімів, опосередковано пов'язаних з військовою. У 1958 році в центрі міста в сквері Перемоги з'явилася алея Героїв-комсомольців, відкрита на честь 40-річчя з дня заснування ВЛКСМ. З бюстів во-

сьми героїв комсомольців шість належить загиблим в роки Великої Вітчизняної війни.

Така ж ситуація і з деякими вулицями. Узяти хоча б вулиці Михайла Кошкіна і Олександра Морозова – конструкторів знаменитого танка Т-34, що з'явилися відповідно в 1983 і 1979 роках. Михайло Кошкін працював головним конструктором на машинобудівному заводі ім. Комінтерна (зараз – ім. Малишева). Він помер у 1940 році під час випробування танка Т-34. Його дітище визнане кращим танком Другої світової війни. А Олександр Морозов, що заступив посаду головного конструктора після його смерті, займався не тільки удосконаленням Т-34, але і конструюванням нових танків.

Начебто ніякого відношення до Харківської області не має академік Микола Бурденко – основоположник нейрохірургії в СРСР. Але завдяки його новаціям в медицині було врятоване без перебільшення мільйони життів бійців не тільки в роки Великої Вітчизняної війни, а й у післявоєнний час. А серед його послідовників було багато випускників харківських медичних інститутів.

Не випадково в Харкові з'явились топоніми, пов'язаними із зброєю. Яскравим прикладом цього може слугувати вулиця Танкова. Після війни співробітникам заводу ім. Комінтерну (тепер – Малишева) відвели на Немишлі наділ землі під індивідуальне будівництво. Одна з вулиць отримала назву Танкова, як вказівка на те, що виготовляють мешканці цієї вулиці у себе на виробництві. Але цю назву можна пов'язати із військовими подіями 1943 року. Адже у лютому-березні 1943 року саме 3-а танкова армія відзначилась у боях на харківській землі. Її командувач знаменитий маршал Павло Рибалко до революції працював на паровозобудівному заводі (все тому ж заводі ім. Малишева).

Можливо, з тієї ж причини в іншому кінці міста – на Олексіївці – з'явилася вулиця Зв'язку. Сьогодні важко переконливо про це говорити, але, можливо, ця назва пов'язана або з військовим училищем зв'язку, або з радіозаводом, що існували в нашому місті в роки радянської влади. Але, знову ж таки, на війні результати битв часто залежали від того як налагоджений зв'язок, як працюють зв'язківці. Відомо, що однією серед головних причин поразок у боях вважається порушення зв'язку між окремими підрозділами або штабами.

Поза сумнівом є і той факт, що невідповідно у 1950-х роках у місті з'явилась Брестської вулиці, назву якої можна пов'язати із географічною категорією. Проте період найменування вулиці переконливо доводить, що воно все ж таки пов'язане з героїчним захистом однойменної фортеці в перші місяці війни. Серед її захисників були четверо призваних до лав Червоної Армії із Харкова. Це С. Дьомін, Ю. Павлоцький, М. Твердохліб і П. Шевченко.

На жаль, останнім часом ставлення до найменування вулиць на честь героїв війни стало формальним. Ще в 1997 році було ухвалено рішення про найменуван-

ня в Орджонікідзевському районі вулиць на честь командармів Василя Крюченкіна і Михайла Шумілова, а у Київському – на честь Івана Манагарова, що звільняли Харків у серпні 1943 року. Але, як говорять градобудівники, цих вулиць «в натурі їх немає», тобто вони не прокладені. Безглуздою можна назвати і ситуацію з вулицею Павла Головачова, заснованою на самому початку ХХІ століття. Багато хто вважає, що це нова назва вулиці Слинько. Проте це не так. Вулиця Павла Головачева знаходиться поруч, але на табличках значиться назва Паркова.

Напередодні 65-річчя з дня Перемоги з'явилася ще одна назва вулиці – на честь тричі Героя Радянського Союзу Івана Кожедуба, випускника Чугуївського льотного училища. Вулиця повинна простягтися в Орджонікідзевському районі, але наскільки реальною буде її і чи настигне її участь вулиць В. Крюченкіна, І Манагарова і М. Шумілова покаже час.

Серед новоприєднаних територій уже існували у Кулінічах вулиці Сьомої Гвардійської Армії, яка звільняла Харків, і Героя Радянського Союзу Івана Івановича Лаврика та у Затишші вулиця Красноармійська. У Павленках була змінена назва Перемоги на честь міського голови Погорелка. Перейменування вулиці здійснене для уникнення повтору назви.

Були перейменовані вулиці на честь подій Великої Вітчизняної війни. Це на честь командарма 57-ї армії Гагена Миколи Олександровича і командарма 40-ї армії Москаленка Кирила Семеновича, які звільняли Харків у серпні 1943 року.

У Павленках було перейменовано вулицю на честь Селіванова Олександра Ігнатовича, який під час війни був головою міськкому.

У Пісочині з'явилась вулиця на честь Героя Соціалістичної Праці Кутєпова Миколи Петровича, який будучи залізничником, відзначився мужністю і героїзмом.

У Затишші та Федорцях перейменовані вулиці відповідно на честь Героя Соціалістичної Праці Саблева Павла Юхимовича (брав участь в організації виробництва танкових дизелів) і Кучеренка Миколи Олексійовича (один із авторів танка Т-34).

Але як би там не було, існуючі харківські вулиці завжди нагадають нам про те, що залишило незгладимий слід в народній пам'яті.

Список використаних джерел:

1. Харків : офіц. сайт Харк. міськ. ради, міськ. голови, виконав. комітету [Електронний ресурс] – Електрон. дані. – Х., 2008 – Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua>, вільний. – Заголовок з екрану.
2. Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Електрон. дан. – [Б. м.], 2000 – . – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org>, вільний. – Загол. с екрана.
3. Державний архів Харківської області. Ф. 408. Оп. 10, 11, 14. Протоколи засідань Харківського міськвиконкому за 1921 – 1972 рр.
4. Архів Харківського міськвиконкому. Протоколи засідань Харківського міськвиконкому за 1973 – 1996 рр. Ф. 1. Оп. 5-10.

ЩОДО «ЗАСТАРІЛОСТІ» ТА «ВІДСТАЛОСТІ» ЛІТАКІВ ВИНИЩУВАЛЬНОЇ АВІАЦІЇ ВПС РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ.

В статті розглянуті основні бойові характеристики літаків-винищувачів Військово-повітряних сил Червоної Армії порівняно з аналогічними бойовими машинами винищувальної авіації Люфтваффе та зроблений висновок про їх здатність виконувати завдання, які були покладені на винищувальну авіацію.

Ключові слова: винищувач, Військово-повітряні сили, Люфтваффе, Велика Вітчизняна війна.

В статье рассмотрены основные боевые характеристики самолетов-истребителей Военно-воздушных сил Красной Армии в сравнении с аналогичными боевыми машинами истребительной авиации Люфтваффе и сделан вывод о их возможности выполнять задачи, возложенные на истребительную авиацию.

Ключевые слова: истребитель, Военно-воздушные силы, Люфтваффе, Великая отечественная война.

The main fighter aircrafts qualities of the Red Army Air Force in comparison with the similar Luftwaffe fighter aircrafts are considered in the article and the conclusion about their opportunity to carry out the tasks assigned to destructive aircraft is drawn.

Key words: fighter, Air Forces, Luftwaffe, the Great Patriotic War.

Прошло майже 70 років з моменту закінчення Другий світовій війни, що стала однією з самих трагічних сторінок в історії людства. Події тих років відразу ж стали об'єктом уваги істориків. З течією часу змінюється оцінка подій Другої світової війни і окремих особистостей. Як писав в своїх спогадах колишній німецький винищувач, генерал-лейтенант ВПС Німеччини у відставці Гюнтер Ралль: "Зараз можливо більш об'єктивно говорити про той час, навколо якого існує стільки міфів [1, С. 7]".

Що насправді являла собою германської армія? Добре підготовлена, вона була дуже серйозним супротивником. І тому всяке припущення переваг німецької армії є припущенням переваг її переможців. Доречно процитувати слова Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова: "... Я супротивник того, щоб відкликатися про ворога, припиняючи його. Це не презирство до ворога, це недооцінка його. А в підсумку не тільки недооцінка ворога, а й недооцінка самих себе [2, С. 7]".

Але в офіційній російській і вітчизняної історіографії досі існує безліч стереотипів, і міфів відносно ВПС РСЧА і ВПС Німеччини (Люфтваффе). Згадаємо декілька основних з них: "На початку Великої Вітчизняної війни основну міць радянських ВПС складали винищувачі І-15 і І-16 - застарілі і, як показав досвід Іс-

панії, які не ідуть в порівняння з німецькими літаками" [3, С. 22-29]. "На озброєнні ВПС Червоної Армії знаходились літаки в основному застарілих конструкцій. Вони мали невисоку швидкість, недостатню маневреність в вертикальній площині. Навіть чисельні нові типи літаків мали лише 7.62мм кулемети. Супротивник же в основному мав гарматне озброєння, що підвищувало ефективність першої атаки" [4, С. 38]. "В якісному відношенні радянські винищувачі напередодні війни і в перший її рік поступались однотипним літакам ВПС фашистської Німеччини. Основна кількість радянських винищувачів (більш 80 %) була представлена застарілими на той час типами літаків І-15, І-16, І-153. Вони мали недостатню горизонтальну і вертикальну швидкість, слабке, в основному кулеметне озброєння" [5, С. 19-22]. "На початку Великої Вітчизняної війни винищувачі ВПС Червоної Армії якісно значно поступались літакам німецької авіації, бо більшість винищувальних авіаційних частин була озброєна літаками, які вимагали заміни (І-15, І-15бис, І-16, І-153) " [6, С. 68-72]. "Хоча до 22 червня 1941 року Радянські ВПС чисельно переважали супротивника, вони значно поступались йому в якості літакового парку" [7, С. 49-51]. "Промисловість давала велику кількість літаків, але по своїм тактико-технічним даним вони, як справедливо затверджує визначний радянський авіаконструктор А. С. Яковлев, були застарілими, почасти не такими, яких вимагала війна" [8, С. 24].

Таким чином можна зробити загальний висновок, що якісні характеристики радянської авіаційної техніки свідомо занижувалися і не відповідали дійсності, в тій же час якісно-кількісні характеристики літаків Люфтваффе необґрунтовано завищалися.

Обговорення порівняльних переваг і недоліків німецьких і радянських винищувачів початку війни доречно почати зі порівняння основних характеристик самих масових на червень 1941 року "застарілих" радянських винищувачів, а також їхніх німецьких супротивників.

Маневреність. Аналіз тактико-технічних характеристик винищувачів ворогуючих сторін, дозволяє затверджувати, що міркування про "застарілість" радянських винищувачів абсолютно безпідставні. І-16 тип 24 і "Мессершмітт" Вf-109 - літаки, безумовно, одного рівня, але це дуже різні літаки. При однакових з Вf-109Е озброєнні та швидкості у землі, І-16 поступався німецькому винищувачу в максимальній швидкості, значно переважаючи його в горизонтальній маневреності. Ще більш яскраво ця різниця видна на прикладі І-153, який поступаючись "Мессершмітту" в швидкостях на всіх висотах, майже в два рази переважав його в горизонтальній маневреності (нітрохи не поступаючись йому і в швидкопідйомності). От загальна думка з цього приводу пілотів, яким доводилось літати на І-16: "На максимальній швидкості в маневреному бою нечасто хто літав. І-16, в принципі, легко і швидко робив до 500 км/год. Вf-109Е літав швидше, але ненабагато,

в бою різниця в їхній швидкості практично не відчувалась. Динаміка розгону у І-16 була дуже гарною. (І-16 тип 28) [9]". Дуже низьке навантаження на крило в поєднанні з дуже високою тяго озброєністю забезпечили дуже гарну маневреність. Звичайно, хотілося б поєднати в одному літаку рекордну швидкість з рекордною маневреністю, але таке в принципі неможливо. Іншими словами, швидкість і маневреність знаходяться в непереможному протиріччі. Досвід Другої світової війни довів, що без високої маневреності перемога в повітряному бою неможлива.

Озброєння. Всупереч очевидним фактам, зустрічались і зустрічаються публікації про те, що у німців винищувачі були озброєні гарматами, а у нас - "жалюгідними кулеметами" [10, 4, 5]. Гарматні варіанти І-16 випускалися з 1937 року (тип 12.17, 27, 28), а по кількості стволів, по калібру кулеметів і гармат І-16 тип 27, 28 відповідав "Мессершмітту" серії Е [11]. Причому боєзапас снарядів на І-16 був у два рази більше. Аж до весни 1941 року тривало виробництво І-16 і з чисто кулеметним озброєнням (тип 18, 29). Сам поділ поршневих винищувачів на "застарілі", з кулеметним озброєнням і "новітні" з гарматним, не вірно. США закінчили світову війну з "Мустангом" Р-51 і "Тандерболтом" Р-47 які не мали жодної гармати – але їх не вважають "застарілими". Бойовий досвід довів, що кожна з цих двох схем озброєння має свої переваги і своє право на життя.

Живучість. Вибір матеріалу обшивки: тканина, фанера, тонкий дюралевий лист до проблеми живучості літака не мав жодного відношення. А от що мало більше значення, так це вибір системи охолодження двигуна: повітряне або водяне. А зіркообразний двигун повітряного охолодження не тільки не знижував живучості літака, але навіть служив "щитом", якій захищав льотчика і бензобак І-16 при лобових атаках. І в цьому сенсі полікарповські винищувачі, безумовно, переважали в живучості своїх супротивників – всі літаки Люфтваффе (окрім малого числа бомбардувальників Do-17 з двигуном "Брамо"), що брали участь у нападі на СРСР, мали двигуни водяного охолодження. Влітку 1942 року, на другому році війни (по статистиці командування радянських ВПС) бойові втрати на один літако-виліт у І-16 були нижче, ніж у будь-якого нашого винищувача з мотором водяного охолодження: Як-1, МіГ-3, ЛаГГ-3 [12].

Таким чином, на 22.06. 1941 року ВПС РСЧА мали на озброєнні літаки, які по своїм тактико-технічним даним не поступались літакам винищувальної авіації Люфтваффе, а по окремим показникам навіть переважали їх і були здатні виконувати завдання, які були покладені на винищувальну авіацію.

Література

- [1] Зефіров М.В. Асы Люфтваффе. Дневная истребительная авиация. - Н. Новгород. Издательство "Покровка", 2000. - С.5, 7.
- [2] "Литературная газета". 1974, 24 июля.- С.7.

- [3] Первов А.Г., Зарецкий В.М. Военно-воздушные силы в начальный период Великой Отечественной войны. - Монино, 1990.- С.22-29.
- [4] Первов А.Г., Зарецкий В.М. Военно-воздушные силы в начальный период Великой Отечественной войны. - Монино, 1990.- С.38.
- [5] Роль Военно-воздушных сил Красной Армии в победе в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. (По материалам научно-практической конференции ВВС, посвященной 55-й годовщине Победы советского народа над немецко-фашистскими захватчиками). - Монино, 2001.- С.19-22.
- [6] Роль Военно-воздушных сил Красной Армии в победе в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. (По материалам научно-практической конференции ВВС, посвященной 55-й годовщине Победы советского народа над немецко-фашистскими захватчиками). - Монино, 2001.- С.68-72.
- [7] 1941 год – Опыт планирования и применения Военно-воздушных сил, уроки и выводы. (По материалам военно-научной конференции руководящего состава центрального аппарата ВВС, посвященной 70-летию Советской Армии и Военно-Морского Флота). - М., 1989.- С. 49-51.
- [8] Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны. М., Воениздат.- 1968.- С.24.
- [9] Алексеенко В.И. Советские ВВС накануне и в годы Великой Отечественной войны.- М., 1996.- 145 с.
- [10] Яковлев А.С. Цель жизни (записки авиаконструктора). – М.: ИПЛ, 1968.- С.273, 362-371, 409-410.
- [11] И-16 – боевой "ишак" сталинских соколов. Часть 1-3. "Война в воздухе" № 41-43, 2001.- Периодическое научно-популярное издание для членов военно-исторических клубов. / Редактор-составитель Иванов С.В. При участии ООО "АРС".- 59 с.
- [12] ЦАМО РФ, ф.35, оп.11250, д.122, л.82; оп.11379, д.12, л.246; оп.11285, д.1220, лл.11, 55, 71, 91, 107.

УДК 94(477) «1941/1942»

Б.Г.Москалев, Н.П.Москалева (г. Харьков, Украина)

К ВОПРОСУ О ПРИЧИНАХ ГИБЕЛИ ХАРЬКОВСКОГО ПОДПОЛЬЯ В ГОДЫ ФАШИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ

Досліджуються питання історії Харківського підпілля у роки німецької окупації, розглядаються різні версії причин загибелі підпілля у 1942 р.

Ключові слова: *Іван Бакулін, підпільний обком партії, фашистська окупація, підпілля.*

Исследуются вопросы истории Харьковского партийного подполья в годы немецкой оккупации, рассматриваются различные версии причин гибели подполья в 1942 г.

Ключевые слова: *Иван Бакулін, подпольный обком партии, фашистская оккупация, подполье.*

The article is devoted to studying the problems of history Party underground in the Kharkiv in years of the fascist occupation, the analyzed difference versions cause of destruction the underground in 1942 years.

Key words: *Ivan Bakulin, regional committee of party, the fascist occupation, the underground.*

Постановка проблемы. Более 70 лет назад в мае-июне 1942 г. было арестовано и почти полностью погибло Харьковское советское подполье во главе со своим руководителем И.И.Бакулиным. Так возникла тайна гибели харьковских

подпольщиков, над раскрытием которой после войны работали следователи НКВД, партийные органы, советские ученые, продолжают работать современные исследователи. Однако до сих пор остаются невыясненными некоторые вопросы, существуют различные версии провала харьковского подполья и сохраняется необходимость в дальнейшем анализе имеющихся свидетельств, поиске новых фактов и документов, позволяющих пролить свет на эту проблему.

Анализ актуальных исследований. Сразу после окончания войны Харьковский обком, опираясь на расследования, проведенные НКВД, в отчете ЦК КП(б)У сделал вывод, что главной причиной гибели харьковского подполья стали предательство и нарушение правил конспирации [1, с.245]. Эта партийная установка утвердилась на долгие годы, а имя предателя – проф. М.И.Михайловского – хрестоматийным. Однако уже в 1960-70-е гг. публикуются новые материалы и исследования [2], в т.ч. и документальная повесть Е.В.Дягилева, И.Я.Мирошникова, Н.И.Старовойта «Верю беспредельно...» о И.И.Бакулине – секретаре подпольного обкома партии, погибшем в фашистских застенках в сентябре 1942 г. [3]. В этих публикациях предпринимаются первые попытки более широко рассмотреть причины гибели подполья, выдвигаются новые версии разыгравшейся в мае-июне 1942 г. трагедии. Среди современных историков нужно прежде всего отметить А.В.Скоробогатова, его монографию «Харків у часи німецької окупації (1941-1943)», вышедшую в 2004 г., в которой автор приводит все известные версии предательства подполья, особо выделяя роль семьи М.Ф.Дубенко (запасного секретаря Заводского райкома) – его жены и двоих дочерей – Нели и Веры, впервые в полном объеме публикует предсмертное письмо И.И.Бакулина [4].

О возросшем интересе современных историков к истории советского подполья свидетельствуют и публикации последних лет: сборник «Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали», подготовленный Е.В.Дьяковой, сборник воспоминаний харьковчан «Город и война» – совместное издание РГГУ (г.Москва) и ХНУ им.В.Н.Каразина, вышедший в 2012 г., содержащий много новых интересных материалов о Харьковском подполье [5]. И эта тенденция характерна не только для харьковских историков [6].

Цель статьи. Определить первостепенные причины гибели Харьковского подполья, рассмотреть имеющиеся версии гибели подпольщиков, обобщить новые данные по этой проблеме.

Изложение основного материала. Как уже отмечалось первая версия гибели Харьковского подполья была сформулирована в послевоенном отчете Харьковского обкома в ЦК КП(б)У: «Основной причиной арестов подпольных работников и провала ряда подпольных организаций явилось предательство и допущенные нарушения правил конспирации. Предателем из числа оставленных для подпольной работы в Харьковской области оказался профессор сельскохозяйст-

венного института, беспартийный Михайловский Михаил Осипович, владелец конспиративной квартиры т.Бакулина. Михайловский и его семья выехали с немцами» [1, с.245].

В отчете Харьковского обкома приводилось и письмо И.И. Бакулина, написанное им перед смертью в тюремной больнице. Однако партийные цензоры изъяли из него абзац о представителе ЦК КП(б)У Н.М.Игнатеве, которого И.И.Бакулин обвинил в гибели Харьковского подполья. Вывод Харьковского обкома о предательстве как главной причины гибели подполья вполне соответствовал традициям сталинской системы, сложившимся еще в 1930-е гг., когда во всех трудностях и провалах в политике партии обвинялись вредители и враги народа. Кандидатура предателя Харьковского подполья была подобрана идеальная. Проф.М.И.Михайловский, в прошлом колчаковский офицер, перешедший со своей частью на сторону красных. Ему удалось вступить в ВКП(б), стать зав.кафедрой математики Харьковского с.х.института. Лишь в 1934 г. комиссия по партийной чистке выяснила, что у него за границей, в Праге, в эмиграции живет мать и исключила Михайловского из партии. В это же время в институт пришел работать И.И.Бакулин, который под руководством М.И.Михайловского готовил диссертацию, писал научные статьи. Когда в 1941 г. И.И.Бакулина, к тому времени уже секретаря партбюро института, партийные органы решили назначить секретарем подпольного обкома, квартиру проф. М.И.Михайловского в качестве базовой конспиративной квартиры предложил сам И.И.Бакулин. Он должен был после прихода немцев под другой фамилией прописаться у проф.Михайловского. Однако после прихода немцев проф.Михайловский повел себя совсем не так, как ожидал И.И.Бакулин. В своем предсмертном письме И.И.Бакулин писал: «...лично меня обокрала семья почтенного профессора Харьковского института... Михайловского Михаила Иосифовича, согласившегося дать мне приют и бессовестно отказавшегося при немцах регистрировать мой паспорт. Семья этих подлецов забрали почти все мои продукты и ценности...» [7, с.294]. Такой поступок профессора нанес тяжелый удар подполью и лично И.И.Бакулину, который, оставшись без средств к существованию, буквально голодал первые месяцы оккупации. Однако нет никаких данных и свидетельств о том, что Михайловский причастен к арестам подпольщиков и самого И.И.Бакулина.

В работах советских историков 1960-70-х гг., несмотря на появление новых материалов, документов и воспоминаний, в принципе сохранилась концепция предательства как главного фактора гибели Харьковского подполья, сформулированная после войны Харьковским ОК КП(б)У. Вместе с тем в деле о предательстве появились новые фигуранты, в частности, уже упоминавшийся Н.М.Игнатьев. В марте 1942 г. батальонный комиссар Н.М.Игнатьев, старший инструктор Юго-Западного фронта был в качестве представителя ЦК направлен через линию

фронта для активизации деятельности Харьковского подполья. С И.И.Бакулиным в Харькове у него возник острый конфликт, в результате чего он сообщал в ЦК: «С Бакулиным поругался, отстранил его от руководства организацией. Руководство взял на себя» [4, с.235]. У нас нет данных о причинах ссоры Бакулина и Игнатьева. Однако, судя по некоторым воспоминаниям, И.И.Бакулин был категорически против того, чтобы для приемки долгожданного груза с Большой земли, который должны были сбросить с самолета в районе Березовка-Пересечное, были направлены женщины-связные подпольного обкома. И.И.Бакулин считал это слишком опасным. Дальнейший ход событий в воспоминаниях оставшихся в живых подпольщиков описывается по-разному. По одной версии, Н.М.Игнатьев вопреки мнения И.И.Бакулина отправил для встречи груза Н.Н.Даньшеву – связную И.И.Бакулина, радистку Лиду, прибывшую в Харьков вместе с Н.М.Игнатьевым, Полину Омельченко – хозяйку конспиративной квартиры, где жил секретарь подпольного ж/д райкома А.М.Китаенко и дочь еще одного секретаря (запасного) заводского райкома М.Ф.Дубенко – Нелю Дубенко. С ними он направил и список подпольщиков для переправки на Большую землю. После приема груза связные были арестованы полицией и список подпольщиков попал в гестапо. Эта версия кажется неубедительной, поскольку непонятно, каким образом Н.М.Игнатьев хотел передать список летчикам, ведь самолет должен был сбросить груз подпольщикам. По другой версии, списка не было. После ареста в Пересечном связных давать показания стала семнадцатилетняя Неля Дубенко, а затем и ее мать, а также младшая сестра Вера, также арестованные и не выдержавшие допросов и издевательств в гестапо.

Вскоре начались аресты подпольщиков. В июне 1942 г. был арестован и И.И.Бакулин, а также представители ЦК инструктор А.П.Коротун и Н.М.Игнатьев. Все они погибли в застенках гестапо. Версию предательства семьи Дубенко разрабатывало еще НКВД. В пользу этой версии говорил тот факт, что из всех связных, арестованных в Пересечном, в живых осталась только Неля. Она вместе с матерью и сестрой Верой, как утверждало НКВД, покинула Харьков с немцами.

Согласился с этой версией и современный исследователь А.Скоробогатов, который в своей монографии «Харків у часи німецької окупації (1941-1943)» писал: «Недаром они оставили Харьков вместе с немцами... Кто виноват в том, что дрогнуло сердце матери, увидевшее страдания своих детей. Судьба этой семьи трагична. Мать и две старших дочери оставили Харьков и судьба их неизвестна. Младшая дочь была отдана в детский дом и пропала. Умер и маленький годовалый сын М.Ф.Дубенко. Сам М.Ф.Дубенко был арестован и расстрелян» [4, с.259].

Конечно, у авторов данной статьи возник вопрос: а не остались ли в Харькове кто-нибудь из родственников семьи Дубенко? Удалось выяснить, что родст-

венники Дубенко живут в Санкт-Петербурге, в Подмосковье и Харькове. В Санкт-Петербурге связаться с родственниками Дубенко не удалось. В Харькове основную информацию о судьбе сестер Дубенко предоставил В.С.Басин, в прошлом профессор ХНТУСХ им.П.Василенко, жена которого приходится двоюродной сестрой по отцу сестрам Дубенко. В 1970-80-е гг. В.С.Басин и его жена встречались с сестрами Дубенко Нелей и Верой. Их мать, не выдержав испытаний, умерла еще в период оккупации. По утверждению В.С.Басина Неля и Вера не покидали Харьков вместе с немцами. Несовершеннолетние девочки были направлены в концлагерь на территории Германии. И после окончания войны Неля с бывшим узником – французом Моро уехала во Францию, а Вера с другим бывшим узником концлагеря чехом Юзефом – в Чехословакию, где и осталась жить в одном из шахтерских городков. Сестры приезжали в Союз, в основном, в Ленинград, где жила еще одна из двоюродных сестер Дубенко – Людмила. Третья сестра – Тамара – после детского дома жила и работала на Урале, а в последние годы жила в Подмосковье. Что касается причастности сестер Дубенко к гибели Харьковского подполья, то, как утверждал В.С.Басин, Неля и Вера категорически отрицали свою вину [8].

Даже в свете этих данных мы не отвергаем версии о виновности семьи Дубенко, девочки и их мать действительно могли не выдержать тяжелых испытаний. Но, вместе с тем, думается, что ключ к разгадке тайны гибели Харьковского подполья нужно искать в предсмертном письме И.Бакулина, в котором он подчеркивал: «...Харьковская подпольная организация погублена из-за дурака и негодяя Игнатьева Николая Михайловича. Вообще нас подвела крайняя материальная нужда, по сути – голод... помощь не была с того берега...»[7, с.294].

Обвинение И.И.Бакулиным представителя ЦК КП(б)У в предательстве имели, видимо, самые серьезные основания. Сразу после войны бывший секретарь Кагановичского райкома партии А.И.Евсеев, рекомендовавший в 1941 г. И.И. Бакулина на подпольную работу, писал, что необходимо тщательно разобраться: по неосторожности или как провокатор погубил Харьковское подполье Н.М.Игнатьев [9, с.279-280]. Полной ясности в этом вопросе до сих пор нет.

Конечно, проблему гибели Харьковского подполья нельзя рассматривать только через призму предательства. Советские и современные исследователи, как правило, указывали и другие причины, приведшие к провалу подпольного обкома. Среди них – плохая подготовленность подпольщиков к работе на оккупированной территории, недостаточная помощь им со стороны партийных и советских органов, находившихся за линией фронта. Харьковское подполье не было исключением. В 2010 г. историк М.А.Слободянюк в своей статье «Радянські підпілляники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України», опубликованной в Украинском историческом журнале, попытался ответить на вопрос: почему пар-

тийные и комсомольские подпольные организации большинства областей Украины были разгромлены оккупантами уже в первый год их работы. Он отмечал, что советскому подполью, готовившемуся в крайней спешке и не имевшему ни подготовленных кадров, ни опыта для серьезной подпольной работы противостояли германские спецслужбы, которые за два года после начала Второй мировой войны накопили значительный опыт борьбы с различными формами сопротивления в оккупированных странах [10].

Вместе с тем, нам бы хотелось еще раз отметить, что ситуация, сложившаяся в украинском подполье в начале оккупации, была предопределена самой логикой развития сталинской системы в предвоенные годы. Например, еще в начале 1930-х гг. руководство РККА приняло решение о создании в Украине и Белоруссии целой сети хорошо оснащенных баз для подпольной и партизанской борьбы в случае нападения на Советский Союз. За 8 лет был подготовлен значительный контингент специалистов для ведения подпольной и партизанской войны на оккупированных территориях. Однако в годы Большого террора в 1937-38 гг. эти базы были ликвидированы, а большинство подготовленных кадров физически уничтожены.

И поэтому закономерным итогом стал тот факт, что когда в 1941 г. война развернулась не на «чужой территории», подготовленные в крайней спешке для подпольной работы люди, не имевшие ни опыта, ни знаний для подпольной деятельности, при отсутствии необходимой материальной базы не смогли долго противостоять германской военной машине.

Выводы. В данной статье не ставилась цель – раскрыть все причины и тайну гибели Харьковского подполья. При всей своей многовариантности эта проблема требует дальнейшего изучения, чтобы не оставалось белых пятен и были выявлены все факторы: объективные и субъективные, приведшие к гибели подполья. В данной статье авторы попытались проанализировать имеющиеся версии гибели подполья и дополнить их некоторыми новыми фактами и выводами, а также акцентировать внимание на других, помимо предательства, важных, определивших судьбу Харьковского подполья.

Тема эта далеко не исчерпана. Она требует комплексного, всестороннего анализа причин гибели советского подполья, поиска новых фактов, документов, свидетельств, если не участников, то хотя бы родственников тех, кто участвовал в антифашистской борьбе в период оккупации Харькова.

Список использованной литературы

1. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941-1943 гг.: Сб.докум. и материалов/[Н.К.Калюжная, Л.Ф.Майстренко, В.К.Онищенко и др.]: под ред.В.В.Тесленко. – Х.: Прапор, 1965. – 428 с.
2. Мірошніков І. Нескорені харків'яни. – К.: Політвидав України, 1969. – 103 с.; Мілюха В., Ша-

повал Я. Кроки в безсмертя. – Х.: Прапор, 1968. – 131 с.; Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны. – Х.: Прапор, 1968. – 272 с.;

3. Дягилев Е.В., Мирошников И.Я., Старовойт Н.И. Верю беспредельно... – Х.: Прапор, 1981. – 142 с.

4. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). – Х.: Прапор, 2004. – 366 с.

5. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали / Укладач О.В.Дьякова. – Х.: «Видавництво САГА», 2010. – 383 с. ; Город и война. Харьков в годы Великой Отечественной войны. – Санкт-Петербург, Алетейя, 2012. – 567 с.

6. Див.: Слободянюк М.А. Радянські підпільники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України // Український історичний журнал. – 2010. – №3. – С.46-63; Партизанська і підпільна боротьба в Україні 1941-1944 рр.: історія, люди, пам'ять [В.О.Коньков, В.М.Сатурін, В.Ф.Римар, та ін.]: Комісія у справі колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941-1945 при Верховній Раді України. Укр. Ін-т нац. пам'яті. – К., Парламентське вид-во, 2011. – 495 с.

7. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали/Укладач О.В.Дьякова. – Х.: «Видавництво САГА», 2010. – 383 с.

8. Матеріали музею ХНТУСХ ім.П.Василенко.

9. Город и война. Харьков в годы Великой Отечественной войны. – Санкт-Петербург, Алетейя, 2012. – 567 с.

10. Слободянюк М.А. Радянські підпільники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України // Український історичний журнал. – 2010. – №3. – С.46-63.

УДК 316.356.4(477)

Павлова Т. Г. (Харків, Україна)

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ТА ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКИХ ВИШАХ

Дана стаття присвячена актуальним теоретичним проблемам викладання історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни в українських вишах, зокрема, значенню й сучасним оцінкам радянсько-німецького договору Про ненапад і нейтралітет (23.08.1943 р.); характеру війни, що відбувалася на теренах України під час Другої світової війни; сучасним оцінкам ролі ОУН і УПА в цей період; ставленню до цих проблем науковців, українського суспільства та світової спільноти.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, ОУН-УПА, пакт Молотова-Ріббентропа, національний рух опору, проблеми викладання історії.

Данная статья посвящена актуальным теоретическим проблемам преподавания истории Второй мировой и Великой Отечественной войны в украинских вузах, в частности, значению и современным оценкам советско-немецкого договора О ненападении и нейтралитете (23.08.1939 г.); характеру войны, которая шла на территории Украины во время Второй мировой войны; современным оценкам роли ОУН и УПА в этот период; отношению к этим проблемам ученых, украинского общества международного сообщества.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, ОУН-УПА, пакт Молотова-Риббентропа, национальное движение сопротивления, проблемы преподавания истории.

This article is devoted to the current theoretical problems of teaching history of the World War II and the Great Patriotic War in Ukrainian universities, in particular, value, and current estimates of the Soviet-German non-aggression pact and Neutrality (23.08.1939); the nature of the war that was going on in Ukraine the during World War II; the role of current estimates of the OUN and UPA in

this period; scientists' relation to these problems, Ukrainian society of the international community.

Key words: *Great Patriotic War, the OUN-UPA, the Molotov-Ribbentrop Pact, the national resistance movement, the problems of teaching history.*

Історія України в українських вишах є нормативною навчальною дисципліною. Це обумовлено потребами молодшої держави в функціях, які вона виконує, зокрема – ідейно-політичний і світоглядний. Завдяки грандіозним змінам, що відбулися в житті українського суспільства на завершальному етапі перебудови, в Україні вже на початку 90-х рр. був переглянутий і переоцінений майже весь історичний процес. Г. Касьянов назвав це «націоналізацією історії». Нові інтерпретації минулого з одного боку забезпечили укріплення легітимності держави, з іншого – вплинули на формування громадської, в т. ч. національної, свідомості українців. Але залишилися деякі події, переосмислити які виявилось надзвичайно важко. До таких подій відноситься II Світова війна та її складова – Велика Вітчизняна війна, яка має надзвичайно великий виховний потенціал. Актуальність теми обумовлена її надмірною політизацією та аксіомою доби постмодернізму: кожне покоління формулює свій погляд на історію.

Аналіз останніх досліджень показує, що в сучасній українській науковій літературі чимало уваги присвячується проблемі II Світової війни та Великої Вітчизняної війни. Причому, лівова частина публікацій присвячена діяльності ОУН і УПА. Серед них чітко вирізняються дві групи праць: авторів, що виправдовують і героїзують цю діяльність – А. В. Кентій [6—9], І. К. Патриляка [18], В. І. Сергійчука [20—21] й ін., та їхніх ідейних опонентів – В. І. Масловського [11—16], О. О. Войцеховського, Г. С. Ткаченка [25, 2] та ін. Значну увагу приділено істориками проблемі викладання історії України в загальноосвітній школі [27], й зовсім мало – в вищій школі [4, 28, 29]. На нашу думку засадничий характер має стаття Н. Яковенко «Одна Клію, дві історії», яка вперше вказала на необхідність розмежувати дидактичну (підруничкову і науково-популярну) та дослідницьку історію, оскільки вони виконують різні функції. Однак, у статті піднято лише загальні методологічні питання, які стосуються головним чином підготовки фахових істориків. А викладання окремих складних тем, зокрема історії II Світової та Великої Вітчизняної війни досі залишається поза увагою науковців.

Мета даної статті – проаналізувати деякі теоретичні проблеми викладання історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни в українських вишах студентам неісторичних спеціальностей.

Головним призначенням історії України як навчальної дисципліни в вищій школі (за винятком історичних факультетів) є виховання громадянина і патріота. Вузівський курс відрізняється від шкільного більш високим рівнем науковості. Тому, якщо в науковому середовищі немає погодженої оцінки минулого, то це

ускладнює й навчально-виховний процес.

В Україні за два з лишком десятиліття вже вироблено нормативний канон для більшості історичних періодів і подій. Не вдається зроби це для Великої Вітчизняної війни. Попри спільні зусилля великої групи істориків і політиків вона залишається останнім бастионом радянської ідентичності. За даними опитування компанії Research & Branding Group, проведеного з 19 по 29 квітня 2013 р., 82% українців вважають День Перемоги великим святом, причому, для 79% значення цього свята залишилося незмінним, для 10% зросло за останній рік, а для 8% – зменшилося [17].

Так склалося, що Україна в сучасному вигляді сформувалася під впливом подій, пов'язаних із війною. Тому трактування підписання Радянським Союзом Пакту про ненапад і нейтралітет з Німеччиною в 1939 р. вимагає зваженості. Особливої зваженості потребує оцінка додаткових протоколів щодо розмежування сфер впливу в центральній Європі на випадок територіальних змін, завдяки чому УРСР у 1939 і 1940 рр. отримала (захопила, чи воз'єдналася з ними?) Східну Галичину, західну Волинь, Північну Буковину. Автори українських підручників здебільшого викладають цю подію відсторонено, сухими рядками подій у хронологічному порядку. Сьогодні важко таврувати Сталіна за об'єднання українських земель (щоб він не мав на меті), оскільки логічним наслідком має бути виправлення його «злочину» – повернення захоплених територій законним господарям. Український студент мусить розуміти, що без ганебної сталінської зовнішньої політики в 1939 р. сучасна Україна мала б зовсім інший вигляд, який в загальних рисах намалював письменник О. Бузина [3].

Слід зазначити, що погляд із Європи на цю проблему дещо інший: там Пакт Молотова-Ріббентропа засуджено від моменту його оприлюднення. В 2009 р. за ініціативи прибалтійських країн Європарламент і Парламентська асамблея ОБСЄ визначити 23 серпня Європейським днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму. Резолюція ОБСЄ закликала своїх членів зайняти «спільну позицію проти всіх форм тоталітарної влади незалежно від ідеологічної основи» та засудила «героїзацію тоталітарних режимів, включаючи проведення публічних демонстрацій з метою героїзації нацистського або сталінського минулого». Україна під час голосування утрималася. Щоправда в іншій ситуації – в ООН європейські країни не підтримували (утримувалися) підготовлену Росією резолюцію «Героїзація нацизму: неприпустимість певних видів практики, які сприяють ескалації сучасних форм расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості», яка неодноразово, починаючи з 2004 р. ухвалювалася більшістю голосів. Причини очевидно полягають в бажанні захистити своїх нових членів і в незгоді з Росією, яка не ставить знак рівності між сталінізмом і нацизмом. І тільки в 2012 р. частина європейських країн підтримала цю резолюцію.

Політизація історії Другої світової війни відбувається і на глобальному, і на національному рівні. Вона обумовлена крахом СРСР – головного переможця нацистської Німеччини в Європі та створенням національних держав на територіях, окупованих Радянським Союзом за Пактом Молотова-Ріббентропа. На цих територіях з початком Великої Вітчизняної війни під опікою вже німецьких окупантів були сформовані військові підрозділи, які боролися проти радянської держави. Всі вони зазнали поразки в 50-ті роки, але після розпаду СРСР в Латвії, Литві, Естонії, Молдові та Україні новою національною історіографією були визнані героями національно-визвольних змагань, борцями за національну державність.

В Україні важливим чинником реабілітації ОУН, УПА, батальйонів «Ролан», «Нахтігаль» і навіть дивізії СС «Галичина» виступили діаспорні історики, до яких невдовзі приєдналися місцеві науковці. Запропоновані істориками позитивні оцінки діяльності вказаних структур спочатку були беззаперечно сприйняті населенням західних областей країни і поступово почали закладатися в суспільну свідомість через систему освіти в інших регіонах. Державна влада не зважаючи на різні ідеологічні та історичні уподобання її очільників фактично підтримала героїзацію учасників національного руху в період Великої Вітчизняної війни шляхом зрівняння в 1993 р. в правах із радянськими ветеранами вояків УПА, які воювали з німцями протягом 1941–1943 рр. [5] та видання шкільних підручників певного змісту (а мільйони шкільних підручників брехати не можуть). Задля встановлення історичної правди в 1997 р. Уряд створив спеціальну комісію з вивчення діяльності ОУН і УПА, робота група якої впродовж семи років випустила в світ 28 книг. Більша частина їх – це монографічні розробки «білих плям» з історії ОУН та УПА. В 2004 р. Уряду і широкому загалу було представлено підсумковий документ [10], автори якого з розумінням поставилися до діяльності ОУН і УПА, в т. ч. до співпраці з нацистами, стисло й усебічно охарактеризували й визнали ці структури учасниками національно-визвольних змагань. Урядова комісія висновки схвалила. Однак документ викликав чергове загострення боротьби навколо цієї проблеми. Канадський історик В. В. Поліщук у відкритому листі та український історик Ю. В. Шиловцев публічно звинуватили керівника робочої групи С. В. Кульчицького в фальсифікації історії, підміні предмета дослідження й ідеологічній заангажованості [19, 26].

Боротьба між прихильниками і супротивниками визнання діячів ОУН і воїнів УПА героями, борцями за державну незалежність України відбувається і в науковій, і в політичній площині. Найбільш послідовну політику, спрямовану на реабілітацію та героїзацію ОУН і УПА проводив президент В. А. Ющенко. Він присвоїв звання Героя України Р. Шухевичу та С. Бандері [23, 24]. Однак у 2010 р. у судовому порядку ці укази були скасовані. Разом з тим, спроба оскаржити й Указ Президента України від 28 січня 2010 року 75/2010 «Про вшанування учасників

боротьби за незалежність України у XX столітті» [23] була відхилена Вищим адміністративним судом 16 січня 2013 року. В 2013 р. у Верховній Раді України України зареєстровано два законопроекти: від депутатів ВО «Свобода» І. Фаріон та Ю. Михальчишин та від депутата Партії Регіонів В. Колесніченка. Перший передбачає вилучення терміну «Велика Вітчизняна війна» з підручників та нормативно-правових актів, другий – заборону реабілітації та героїзації осіб та організацій, які боролися проти антигітлерівської коаліції.

Законопроект свободівців загострив питання про характер війни, що відбувалася на українських землях у 1941–1945 рр. Відповідь на це питання тягне за собою великий ланцюг проблем, розібратися з якими дуже корисно сучасним студентам. Якщо ця війна була вітчизняною для українців, то це означає, що радянська влада була легітимною і українці вважали СРСР/УРСР своєю вітчизною. Але чи можна любити і захищати таку батьківщину як сталінський СРСР? На нашу думку не можна спростувати того факту, що абсолютна більшість українців, попри голодомор і масові репресії, сприймала Радянський Союз як свою батьківщину, а Німеччину – смертельним ворогом. Тому війна, яку вели з нацистами радянські українці, безумовно, була для них справедливою, визвольною і вітчизняною. Але західні українці зіткнулися з цією війною майже на два роки раніше. Проте характер війни в період з 1939 по 1941 рік зазвичай не визначається. З боку західних українців він був справедливий і визвольний, а от загарбниками виступили Німеччина і Радянський Союз. Участь у війні ОУН і УПА ускладнила її характер. Сутички націоналістів з радянськими партизанами та солдатами, а після вигнання окупантів – з НКВСниками, спеціалістами із східної України та місцевими прихильниками радянської влади додали до характеру боротьби елементи громадянської війни.

Не менш важливою проблемою для будь-якої навчальної дисципліни, в т. ч. історії є змістовна частина її навчально-виховної спрямованості. Історія – Великий Учитель і Вихователь. На прикладі конкретних людей вона виховує громадянина з певними моральними якостями, цінностями, національною ідентичністю. Діяльність ОУН-УПА для думаючого студента – приклад того, що ієрархія цінностей з нацією на чолі та нерозбірливість у методах боротьби і союзниках заводять у глухий кут і призводять до поразки. Викладачу важко підкреслювати героїзм людей, які 1) протягом із довоєнних часів до і кінця свого існування (за винятком 1943 р.) співпрацювали з нацистською Німеччиною – отримували гроші, зброю, служили в вермахті (батальйони Роланд і Нахтігаль, дивізія СС «Галичина», 50 і 201 охоронні батальйони), у допоміжній поліції; 2) брали участь у масових каральних акціях проти євреїв, поляків і ін. (ліквідація Рівненського єврейського гетто, розстріли в Бабиному Яру, спалення десятків білоруських сіл, у т. ч. Хатині, різанині поляків на Волині), не жаліли й українців із числа радянських громадян і їх симпатиків на західній Україні; 3) боролися за Українську державу, «яка буде тіс-

но співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації» [1]. Чи може цим пишатися сучасний українець і чи треба незалежній піднімати на щит цю військово-політичну силу тільки тому, що її керівники говорили про українську державу? На наш погляд це яскравий приклад невідповідності цілі й методів її досягнення. Демократична світова спільнота вже давно визначилася: не можна досягти гідної мети негідними методами. Тепер черга за Україною.

Отже, в Україні йде війна за історію. Роздмухують її засоби масової інформації та політики в боротьбі за владу. В конфронтацію навколо оцінки ролі ОУН і УПА в українській історії втягнулися науковці, держава, органи самоврядування, політичні й громадські організації та небайдужі пересічні українці. «Виявилось», що історична пам'ять в різних регіонах України неоднакова. Це серйозна проблема для держави і суспільства. Тому сьогодні стратегічним завданням вітчизняної історичної науки має стати процес солідаризації історичної пам'яті нації. Посприяти цьому може вузівська історія України, за умови усвідомлення, що переможців у цій війні не буде і треба шукати й домовлятися про компроміс.

Література

1. Акт відновлення Української держави [Тест] // Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – 659 с.
2. Без права на реабілітацію (Сборник публикаций и документов, раскрывающих антинародную фашистскую сущность украинского национализма и его апологетов). В 2-х кн. Изд. 2-е, испр. и доп. / Киев. ист. об-во, Организация ветеранов Украины, Междунар. укр. союз участников войны – К., 2006. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ukrstor.com/ukrstor/bezprava-kniga1.html>; <http://www.ukrstor.com/ukrstor/bezprava-kniga2.html>
3. Бузина О. Дары Украине Молотова-Риббентропа [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://from-ua.com/nocomments/b972dbc32a584.html>
4. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. Я. Грицак. – К., 2000. С. 69–70.
5. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>
6. Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). [Тест] / А. В. Кентій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 111 с.
7. Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941-1942 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 201 с.
8. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 287 с.
9. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944-1945 рр. [Тест] / А. В. Кентій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 220 с.
10. Кульчицький С. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://history-ukraine.webs.com/oun-upa.htm>
11. Масловский В. И. Дорога в безодню. [Тест] / В. И. Масловский. – Львів, 1978. – 221 с.
12. Масловский В. И. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. – М., 1999. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ukrstor.com/ukrstor/maslovskij-vse.html>
13. Масловский В. И. Зброя Ярослава Галана. [Тест] / В. И. Масловский. – Львів, 1982. – 304 с.
14. Масловский В. И. Звинувачує земля. [Тест] / В. И. Масловский – М., 1991. – 336 с.

15. Масловский В. И. Пребывание бандеровцев в Заксенхаузе [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.cominformua.com/index.php/razdeli/antifashistskij-komitet-ukrainy/item/995-v-maslovskiy-prebivanie-banderovtsev-v-zaksenhauzene>
16. Масловский В. И. Холокост евреев Украины. Начало. Галичина. [Тест] / В. И. Масловский. – К., 2005. – 250 с.
17. Нек П. Как относятся ко Дню Победы в разных регионах Украины [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://wek.com.ua/article/75598>
18. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940 – 1942 рр. [Тест] / І. К. Патриляк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 598 с.
19. Поліщук В. В. Відкритий лист історика, професору Станіславу Кульчицькому (до відома Прем'єр-міністру України і депутатам до Верховної Ради України) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ukrstor.com/ukrstor/bezprava-kniga2-8.2.html>
20. Сергійчук В. І. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали. [Тест] / В. І. Сергійчук. – К., 1998. – 944 с.
21. Сергійчук В. І. Радянські партизани проти ОУН-УПА. [Тест] / В. І. Сергійчук. – К., 2000. – 201 с.
22. Сергійчук В. І. Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. [Тест] / В. І. Сергійчук. – К., 2009. – 200 с.
23. Указ Президента України №46/2010 від 20 січня 2010 року «Про присвоєння С. Бандері звання Герой України». [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/46/2010>
24. Указ Президента України від 12 жовтня 2007 року № 965/2007 «Про присвоєння Р. Шухевичу звання Герой України». [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/965/2007>
25. Украинский фашизм (теория и практика украинского интегрального национализма в документах и фактах): Монография. [Тест] / Сост. А. А. Войцеховский, Г. С. Ткаченко. – К.: Солюкс, 2004. – 178 с.
26. Шиловцев Ю. В. Проблема ОУН-УПА: мифы и историческая правда // Без права на реабилитацию, Книга 2. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ukrstor.com/ukrstor/bezprava-kniga2-7.8.html>
27. Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упоряд. Н. Яковенко. – К.: Вид-во ім. Олега Теліги, 2008. – 128 с. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.memo.gov.ua/ua/publication/content/1147.htm>
28. Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України. [Тест] // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1(4)
29. Яковенко Н. Одна Клію, дві історії - 2. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://kritiki.net/2002/12/22/odna-klio-dvi-istorii-2>

УДК 316.356.4(477)

Сударкіна О.О. (Харків, Україна)

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В СТАРШИХ КЛАСАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Автор статті пропонує висвітити деякі аспекти методики викладання курсу історії Голокосту в старших класах загальноосвітніх навчальних закладах. Пропоновані методи дослідження такої складної теми сприяють вихованню толерантності, співпереживання, критичного та свідомого ставлення до складних подій періоду Другої світової війни, формує культуру пам'яті сучасної молоді.

Ключові слова: Голокост, методика викладання, методи дослідження, пам'ять.

Автор статьи предлагает некоторые аспекты методики изучения спецкурса истории

Голокост в старших классах общеобразовательных школ. Изучение такой сложной темы способствует воспитанию толерантности, сопереживанию, критического и сознательного отношения к сложным событиям периода Второй мировой войны, формирует культуру памяти у современной молодежи.

Ключевые слова: Голокост, методика преподавания, методы исследования, память

The author offers some aspects of methods for studying the history of the Holocaust elective course in high schools. The study of such a complex topic promotes education of tolerance, empathy, critical and conscious relationship to the complex events of the Second World War, builds a culture of memory in today's youth.

Key words: Holocaust, methods of teaching, research methods, memory

Однією з найбільш складних тем з історії, що викладаються в сучасних школах – є тема Голокосту в Україні. Педагогічний аспект даної проблеми становить великий інтерес і є не менш важливим, аніж наукові студії. Вчитель сьогодення мусить не лише викладати історичні факти про долю українського єврейства, але й сприяти вихованню толерантності, співпереживання, критичного та свідомого ставлення до складних подій періоду війни, формувати культуру пам'яті тощо.

В шкільній програмі тема історії голокосту в Україні включена як складова уроку «Нацистський окупаційний режим» (1 година). Програма дає можливість учителю лише згадати про Голокост, без використання історичного контексту. Відсутність часу, окремих навчальних годин, не дає реальної можливості повністю розкрити і викласти історію Голокоста в Україні. Зокрема, доречно було б ввести невеликий спецкурс під час вивчення теми «Друга світова війна» для учнів старших класів ЗНЗ (до 4-6 годин)

Автор пропонує висвітлити деякі аспекти методики викладання такого спецкурсу історії Голокосту в Україні, що об'єднують не лише історію, а й інші дисципліни (правознавство, етика, суспільствознавство, психологія тощо). Такі методи навчання допоможуть учням зрозуміти, що таке історична пам'ять, більш глибоко зрозуміти поняття відповідальності, дискримінації, свободи, вибору, людяності.

При викладанні історії Голокосту вчителі використовують широке коло джерел. Найбільш ефективними при викладанні теми на сьогодні є аудіо- та відеоматеріали. Інтерв'ю, спогади людей, які пережили загрозу знищення, учасників або свідків тих подій, тих, хто допомагав рятувати жертв Голокосту від переслідувань дають можливість учням зрозуміти цінність власного досвіду та шкідливість стереотипів, упереджень, узагальнень. Під час таких занять учні навчаються розрізняти факти та судження, суттєву та другорядну інформацію, персоналізують історію. Практичне вивчення курсу може проходити за схемою:

1. Підготовка учнів (не молодше 15-річного віку) до сприйняття

незнайомої термінології, емоцій, що можуть виникнути під час заняття (зліть, печаль, провину, бажання помсти тощо).

2. Невелика пауза, спрямована на аналіз учнями власної реакції на ті чи інші свідчення, факти.

3. Обговорення побаченого матеріалу, спрямоване на роздуми учнів про власну поведінку, мораль, упередження. Аналіз інформації та зв'язок її із сучасністю: дискусія про права людини, сучасні проблеми упередженості, нетерпимості.

4. Висновки, які учні роблять самостійно (запобігання насильству, цінність людського життя тощо).

На початку курсу вчитель з'ясовує, що учні знають про Голокост. Це не оцінка рівня знань молоді, а визначення Голокосту як жахливої трагедії. Якщо дехто нічого не знає, запитайте, чому багатьом бракує інформації.

Протягом занять можна використовувати карту України, на якій учні фіксують географію подій. Наприкінці проведення такої вправи можна проводити паралель: «тоді» - «тепер». Учні самостійно висловлюють власну думку щодо наслідків подібних людських втрат для українського суспільства. Педагогу краще не коментувати вислови молоді, залишати питання «відкритими». Це стає мотивацією для подальшої самостійної дослідницько-пошукової роботи юнаків.

Після перегляду підготовлених відеоматеріалів, документів йде обов'язковий етап обговорення інформації. Наприклад:

- ✓ Про які події йдеться в спогадах?
- ✓ Хто ці люди?
- ✓ Де і коли відбувались ці події? (При обговоренні цього питання можна написати на дошці: Аушвіц, Майданек, Треблінка, Собібор, Белжець. Запитати в учнів, що їм відомо про ці міста й повідомити про існування «таборів смерті», де нацисти виконували плани повного фізичного винищення євреїв Європи.)

- ✓ Скільки років було цим людям?
- ✓ Про що вони свідчать?
- ✓ Які емоції переживають люди під час пригадування?

Одне із занять можна побудувати у вигляді дискусії «Відповідальність за власний вибір». Вчитель готує матеріали, що містять спогади не лише жертв, а й організаторів, свідків масових вбивств. На початку заняття необхідно стимулювати дітей відійти від очевидного засудження, не шукати винних, а серйозно замислитись про відповідальність за власний вибір. Слід підкреслити нацистську пропаганду та психологічний тиск на окуповане населення (використати метод когнітивного дисонансу). Питання про колаборацію спонукає дітей аналізувати власну поведінку, персональну відповідальність та її тягар, замислитись про знання чи незнання наслідків вибору.

Дискусію можна поділити на 2 етапи (2 уроки):

1. Ознайомлення з аудіо- відеоматеріалами, документами, під час якого вчитель пояснює поняття (гетто, антисемітизм, праведництво) історію діяльності айнзацгруп, письмово фіксуються статистичні дані.

2. Перед учасниками диспуту ставляться питання:

- ✓ Яким було головне завдання айнзацгруп? З кого вони формувались?
- ✓ Чи могли члени похідних груп відмовитись від виконання покладених на них завдань?
- ✓ Якими могли бути мотиви саме такої поведінки, про яку розповідають свідки?
- ✓ Як свідки оцінюють свої дії чи дії тих, про кого говорять?
- ✓ Від чого залежить моральний вибір людей в умовах окупації?
- ✓ Чому ці люди вирішили розповісти про те, що відбувалось стільки років тому?

Диспут можна також провести методом «займи позицію» (робота в групах), коли дії учасника або свідка подій в екстремальних умовах пояснюються обставинами і не залежать від його волі. В даному випадку існує ризик того, що учасники можуть емоційно обстоювати власну позицію, не приймаючи до уваги аргументи інших. Вчитель має підкреслити, що йдеться не про повсякденне життя із звичною системою етичних норм та моралі, а про окупаційний режим, який зруйнував усталену систему цінностей. Цей метод допомагає учням осмислювати найважливіші загальнолюдські цінності, зрозуміти специфіку історичного часу.

Останнє заняття такого курсу варто присвятити дуже важливому питанню – питанню збереження історичної пам'яті. На початку заняття поставте перед учнями запитання, що таке історична пам'ять, індивідуальна і колективна пам'ять, справедлива пам'ять. Після висловлювання думки учнів, поясніть, що історична пам'ять не зосереджена на особистості, вона значно ширша, з часом ми більш об'єктивно аналізуємо історичні події, діяльність людей тощо. Наша пам'ять пов'язана не стільки з минулим, скільки з сучасним та майбутнім. Під час розмови про таку складну тему як Голокост і пам'ять про нього, необхідно спонукати учасників до висловлення власної думки, уникаючи моралізаторства.

Після ознайомлення учнів з історією Голокоста доречно дати домашнє завдання: написати есе про те, як кожен розуміє вислів: «Той, хто не пам'ятає свого минулого, приречений на те, аби пережити його знову» Д.Сантаяна або «Страх відбирає пам'ять» Фукідид.

ГВАРДЕЙСКИЕ АРМИИ В БОЯХ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ХАРЬКОВЩИНЫ (АВГУСТ-СЕНТЯБРЬ 1943 г.)

У статті розповідається про бойові дії гвардійських армій Червоної Армії при остаточному визволенні міста Харкова та області у серпні – вересні 1943 року.

Ключові слова: гвардійська армія, Червона Армія, Курська битва.

В статье раскрываются боевые действия гвардейских армий Красной Армии при окончательном освобождении города Харькова и области в августе-сентябре 1943 года.

Ключевые слова: гвардейская армия, Красная Армия, Курская битва.

The operations of guard troops the Red Army while liberating Kharkov region in August-September, 1943 are exposed in the article.

Key words: guards army, the Red Army, the battle of Kursk.

70 лет прошло с тех дней, когда победоносно для Красной Армии закончилось величайшее из сражений в истории человеческой цивилизации – Курская битва. В ней с обеих сторон столкнулись в смертельной схватке 2 млн. человек, 6 тыс. танков, 4 тыс. самолетов и много другой военной техники. Всё это было сконцентрировано на очень небольшом пространстве и использовано в оборонительных боях (5.07-17.07.1943г.), а после в контрнаступлении советских войск на Орловском (операция «Кутузов», 12.07-18.08.1943г.) и Белгородско-Харьковском направлениях (операция «Полководец Румянцев», 3.08-23.08.1943г.).

О Курской битве много написано, но тема по-прежнему далеко не исчерпана. Более того, несмотря на бег времени, она остается своевременной и злободневной для раскрытия многих аспектов её проведения на различных этапах, а самое главное – сохранение в нашей исторической памяти величайшего подвига советских воинов на Огненной дуге, ставшей коренным переломом в Великой Отечественной войне.

В последние годы историками немало сделано для того, чтобы освятить малоизвестные аспекты окончательного освобождения г. Харькова (23.08.1943г.) и завершения боевых действий на территории области (20.09.1943г.) [1]. Законодательные документы до 70-летия Победы, освобождения Украины и Харькова; научные исследования и инициатива ветеранских организаций позволили принять 3 июля 2013г. сессией горсовета решение о присвоении Харькову «Города воинской славы».

Разгром Белгородско-Харьковской группировки врага и завершение освобождения Харьковской области осуществлялись силами Воронежского (командующий – генерал армии Н.Ф.Ватутин) и Степного (командующий – генерал-

полковник, с 26.08.1943г. – генерал армии И.С.Конеv) фронтов во взаимодействии с войсками Юго-Западного фронта (командующий – генерал армии Р.Я.Малиновский). В их составе было сосредоточено двенадцать общевойсковых, две танковых, три воздушных армии, а также достаточное количество соединений танковых, механизированных, артиллерийских...войск. Каждое из них внесло огромный вклад в разгром немецко-фашистских захватчиков на нашей земле и достойно внимательнейшего изучения. Нами выделены только гвардейские армии, которые прошли Харьковской землей в августе-сентябре 1943г. и способствовали её освобождению.

Гвардейская армия – оперативное объединение советских войск во время Великой Отечественной войны, которому за героизм, мужество и высокое боевое мастерство было присвоено звание гвардейского. Как известно, первые гвардейские соединения возникли на основе Приказа НКО №303 от 18 сентября 1941г., на основе которого 100, 127, 153, 161 стрелковые дивизии были соответственно преобразованы в 1, 2, 3, 4 гвардейские стрелковые дивизии. Уже в 1942г. появились первые гвардейские общевойсковые армии (1,2-я и 3-я), которые с достоинством проявили себя в Сталинградской битве.

После её завершения, весной 1943г., удостоены гвардейских званий, прославленные Сталинградские армии 62-я и 64-я, которые переименованы соответственно в 8-ю (командующий – генерал-лейтенант Чуйков В.И.) и 7-ю (командующий – генерал-лейтенант Шумилов М.С.) гвардейские армии, а также сражавшиеся на Волге – 4-я (бывшая 24А, командующий – генерал-лейтенант Кулик Г.И.); 5-я (бывшая 66А, командующий – генерал-лейтенант Жадов А.С.); 6-я (бывшая 21А, командующий – генерал-лейтенант Чистяков И.М.) гвардейские армии и 5-я гвардейская танковая армия (командующий – генерал-лейтенант танковых войск Ротмистров П.А.). Каждой из них вручено «Гвардейское Красное Знамя», в положении о котором отмечалось, что оно обязывает весь личный состав гвардейских армий быть образцом для всех других частей и соединений Красной армии. В боевых действиях эти армии использовались на главных направлениях фронтов и за годы войны звания гвардейские были удостоены 11 общевойсковых и 6 танковых армий – большая часть из них освобождали Харьковщину и Украину.

При проведении Белгородско-Харьковской наступательной операции в составе Воронежского фронта принимали участие:

- 5-я гвардейская армия, в состав которой входили 42, 95, 13, 66, 97 гвардейские стрелковые дивизии, а также 6, 9 гвардейские воздушно-десантные дивизии;
- 6-я гвардейская армия: 51, 52, 67, 71, 89, 70 гвардейские дивизии;
- 5-я гвардейская танковая армия: 18, 29 гв. танковые корпуса и 5-й гв. механизированный корпус;

В составе Степного фронта участвовали в боевых действиях на Харьковской земле:

- 7-я гвардейская армия: 15, 36, 72, 78, 81 гв. стрелковые дивизии и 213 сд.;
- 4-я гвардейская армия, которая 18.07.1943г. включена в состав Степного фронта, а с 13 августа вошла в состав Воронежского фронта и участвовала в Белгородско-Харьковской наступательной операции, отражая мощные контрудары немцев под Богодуховом и Ахтыркой.

В июльских боях 1943г. на изюмско-барвенковском направлении и в Донбасской наступательной операции, которая началась 13.08.1943г., в составе Юго-Западного фронта брали участие:

- 1-я гвардейская армия (командующий – генерал-полковник Кузнецов В.И.), в составе: 53 гв., 53, 195, 50, 230, 234 с.д. и 253 стрелковая бригада;
- 8-я гвардейская армия. На 06.1943г. её состав: 79, 39, 88, 74, 82, 27 гв. сд.

Необходимо отметить, что все перечисленные армии были укомплектованы танковыми, механизированными, артиллерийскими соединениями и другими частями боевого обеспечения. С воздуха их поддерживали воздушные армии, приданные каждому фронту.

В соответствии с планом советского командования на наступление, на Белгородско-Харьковском направлении решено было нанести фронтальный удар смежными флангами Воронежского и Степного фронтов из района северо-западнее Белгорода в общем направлении на Богодухов, Валки с целью рассечения группировки противника и последующего охвата и разгрома вражеских сил в районе Харькова. В этом контрнаступлении 1-я и 5-я гвардейские танковые армии Воронежского фронта обеспечивали прорыв вражеской обороны и развивали тактический успех в оперативный, а общевойсковые армии, прежде всего 5-я и 6-я гвардейские, поддерживали наступление подвижных войск.

По плану 5-я гв.А в составе 7 стрелковых дивизий и значительными средствами усиления к исходу первого дня операции должна была продвинуться на 12-15 км, а к исходу второго – на 30-32 км. В реальности темпы наступления были намного ниже. 7-я гв.А в эти дни действовала на левом крыле Степного фронта, и с плацдарма р.Северский Донец, совместно с 69-й А, обеспечивала наступление и взятие 5 августа г.Белгорода.

После этого начиналась вторая фаза наступательных действий, т.е. Харьковская операция. По плану, в ходе её проведения 5-я гв.ТА во взаимодействии с 53-й А должны охватить Харьков с запада и юго-запада, 7-я гв.А наступает с севера на юг с линии Циркуны-Дергачи, 5-я гв.А – западнее Ольшан, а 6-я гв.А выводилась временно в резерв и сосредотачивалась на левом крыле Воронежского фронта в районе Золочева.

7 августа танкисты 1-й ТА Катукowa М.Е.освободили г.Богодухов и, про-

двигаясь далее на юг, перерезали железную дорогу Харьков-Полтава в районе Высокополья и Ковяг. Далее на юг продвижение не удалось.

Боевые действия в эти дни продемонстрировали резкое снижение темпов наступления гвардейских общевойсковых армий (5-й и 6-й). К исходу 11.08 соединения 5-ой гв.А вели упорные бои на рубежах Крысино, Мироновка. Введенная снова в бой 6-я гв.А, наступавшая западнее 1-й ТА, овладела населенными пунктами Любовка, Качаловка.

Таким образом, ударная группировка Воронежского фронта, перерезав основную коммуникацию Харьковской группировке врага, грозила ей полной изоляцией. Мощный клин, образованный частями 1-й ТА, 5-й гв.ТА, 27, 6 и 5 гв. армий, рассек оборону противника на харьковском направлении.

Начиная с 11 августа 1943г., борьба за Харьков достигла наивысшего накала. Чтобы не допустить неблагоприятного развития событий, гитлеровское командование сосредоточило западнее Харькова 4 танковых дивизии и другие части, с целью нанесения контрудара по ударной группировке Воронежского фронта. Боевые действия южнее Богодухова (12-17.08.1943г.) и в районе Ахтырки (18-23.08.1943г.) вошли в историю Великой Отечественной войны как отражение сильнейших контрударов немцев. Как отмечает И.С.Конев: «В районе Прохоровки, а затем в районе Ахтырки и Богодухова были поистине танковые побоища» [2].

Противнику удалось окружить примерно четвертую часть сил 1-й ТА. События принимали драматический характер. Введенная в бой 5-я гв.ТА остановила продвижение немцев к Богодухову. На её использование в этот момент в мемуарах советских военачальников нет единого мнения. Другим важным мероприятием, укреплявшим положение войск правого крыла Воронежского фронта, накануне немецкого контрудара, явилось сосредоточение Ставкой ВГК и использование 4-ой гв.А в районе северо-восточнее Ахтырки [3].

С 11 по 18 августа шли активные бои на ближних подступах к Харькову. На основе директивы, отданной 11.08 командующим Степным фронтом И.Коневым, войска с 7-й гв.А и др. армии фронта (53, 69 и 57) должны были к исходу 13.08 выйти на внешний оборонительный обвод Харькова и прорвать его.

В течение 13-17 августа советские войска пробивались к городскому обводу и завязали бои на окраинах Харькова. 7-я гв.А находилась в районе ХТЗ, но дальнейшего продвижения не имела. В дивизиях армий к 18.08 в полосе наступления насчитывалось по 3-4 тысячи человек. В армии осталось к этому времени 20 танков. Соотношение сил, сложившиеся к этому дню в полосе наступления 7-й гв.А, было таково, что И.Конев поставил армии задачу перейти к жесткой обороне.

В течение 21.08 в полосе 53-й А сосредоточилась 5-я гв. ТА, в результате чего правофланговая группировка Степного фронта значительно усилилась. Командующим фронтом была поставлена танкистам задача – перерезать пути отхода

противника из Харькова на запад и юго-запад, для чего нанести удар на Коротич. С 22.08 5-я гв.ТА перешла в наступление на Коротич и ожесточенные бои в этом районе продолжались в течение недели. В ходе этих боев армия понесла огромные потери: танков Т-34 – 111 шт., танков Т-70 – 15 шт., убито 451 чел., ранено 806 чел. [4].

В боях на улицах Харькова участвовали соединения 53, 69 и 7-й гвардейской армии. Из соединений последней непосредственно участвовали в освобождении г.Харькова: 49-й стрелковый корпус (командир – генерал-майор Терентьев Г.Н.) в составе 111-й сд (командир – полковник Бушин М.А.) и 15-й гв.сд (командир – генерал-майор Василенко Е.И.); 25-й гв.СК (командир – генерал-майор Софиулин Г.Б.) в составе 81-й гв.сд (командир – генерал-майор Морозов И.К.) и 78-й гв.сд (командир – генерал-майор Скворцов А.В.).

Войска 7-й гвардейской армии, как и другие соединения и части Степного фронта, ведя боевые действия от начала Курской оборонительной операции до конца Белгородско-Харьковской на протяжении пятидесяти дней с честью выполнили боевые задачи и освободили 23 августа 1943г. город Харьков.

В ходе Курской битвы была проведена Изюм-Барвенковская наступательная операция (17-27.07.1943г.). В ней активное участие принимали 1-я и 8-я гв.А Юго-Западного фронта. Несмотря на общий неудачный исход операции, соединения гвардейских армий в ходе упорных боев на р. Сев[ерский] Донец в районе Изюма обеспечили плацдармы для Донбасской стратегической наступательной операции, которая началась 13 августа. В ходе её проведения соединения 1-й гв.А освобождали юго-восточные территории нашей области [5].

8-я гвардейская армия с большими трудностями, преодолевая упорное сопротивление немцев у с.Долгонькое (Изюмский район), продвигалась в направлении Барвенково (в годы войны он трижды оккупировался немцами) и освободила его 10 сентября 1943г. [6]. При поддержке 1-й и 8-й гвардейских армий на завершающем этапе Донбасской наступательной операции 6-я А Юго-Западного фронта освободила Лозовую, Близнюки и войска фронта выходили на южную границу Харьковской области.

После освобождения Харькова, войска Степного фронта, в состав которого входили 7-я и с 6.09 5-я гв.А, 5-я гв.ТА, совместно с соединениями других армий вели напряженные бои западнее, юго-западнее и южнее города. Войска 5-й гв.ТА и 53 А 29.08 овладели городом и станцией Люботин. Войсками этих армий были освобождены Валки, Коломак, далее шло стремительное наступление на Полтаву.

Сильная оборона немцев на реке Мжа, не позволила наступающей на этом направлении 7-й гв.А быстро взять г.Мерефа. 5 дней армия вела упорные бои и только 5.09 её войска освободили этот важный железнодорожный узел. Тем самым открывался путь для более быстрого наступления 7-й гв.А и 57 А к Днепру.

В наступательных боях за овладение г.Харьковом и других населенных пунктов области наши войска показали высокую боевую выучку, отвагу и сме-

лось. Многие соединения и части отличились в этих боях и им было присвоено наименование «Харьковские», «Красноградские», «Барвенковские» и «Лозовские». Среди них соединения и части гвардейских армий: из 7-й гв.А – 15-я гв. Харьковская сд, 72-я гв. Красноградская сд, 81-я гв. Красноградская сд, 161-й гв. Красноградский пушечный артиллерийский полк и 115-й гв. истребительный противотанковый артиллерийский полк; из 8-й гв.А: 39-я гв. Барвенковская сд.

Присвоение дивизиям и частям имен освобожденного ими города – не только награда за одержанную победу, но и призыв к дальнейшему движению вперед, к умножению традиций, к возвеличению славы. И это продемонстрировали гвардейские армии на Харьковской земле, в битве за Днепр и освобождая Украину от немецко-фашистских захватчиков. Наш долг – сохранить в памяти величие этой Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.

Список литературы

1. Абатуров В., Португальский Р. Харьков – проклятое место Красной армии. – Москва, 2008; Быков К.В. Последний триумф вермахта: Харьковский «котел». – Москва, 2009; Вахмянин В.К., Подопрігора А.І. Харьков, 1941. У края грозы. – 2-е изд. – Харьков, 2013.; Дьякова О. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни. Документи і матеріали. – Харків, 2010. и др.
2. Конев И.С. Записки командующего фронтом 1943-1944. – М., 1972. – с.44.
3. Подробнее о боях 4-й гвардейской армии в районе Ахтырки см. в воспоминаниях – Бирюков Н.И. Трудная наука – побеждать. – Москва, 1968. – с.11-31; Тимошенко В.Г. Кризис и триумф, август 43 года. Харьковское направление. – Харьков, 2013. – с.18-63.
4. ЦАМО РФ. Ф.5-й гв.ТА. - .31, Оп.4948. - Д31. – л.99.
5. Подробнее о боях 1-й гвардейской армии в освобождении Харьковщины см. – 1-я гвардейская. К пятидесятилетию создания. – Чернигов, 1992. – с.30-68.
6. Подробнее об этих боях см. – Чуйков В.И. Гвардейцы Сталинграда идут на запад. – Москва, 1972. – с.56-100.

УДК 53:061(477.54) «1941/1945»

Казус В.О. (Харків, Україна)

ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ ХАРКІВСЬКОГО ПРИКОРДОННОГО УЧИЛИЩА НА ФРОНТАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється доля деяких випускників Харківського прикордонного училища у часи Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: прикордонники, НКВС, битви, нагороди, Велика Вітчизняна війна.

В статье освещается судьба некоторых выпускников Харьковского пограничного училища в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: пограничники, НКВД, битвы, награды, Великая Отечественная война.

The article describes the fate of some graduates of Kharkiv border guard Academy in the years of the Great Patriotic War.

Key words: the border guards, the NKVD, battles, awards, the Great Patriotic War.

Актуальність теми. Україні судилося одній з перших серед республік СРСР зазнати жахів гітлерівської навали. У липні 1941 року з Харківського при-

кордонного училища пішли на фронт лейтенанти прискореного випуску. Багато хто з вихованців училища на своїх плечах виніс найважчі випробування перших днів війни, командуючи частинами та підрозділами прикордонних та внутрішніх військ, які дислокувалися в західних районах країни. Немало з них відзначилось і в наступних боях з гітлерівцями. За роки Великої Вітчизняної війни понад 40 військовослужбовців училища були нагороджені найвищою відзнакою СРСР – медаллю «Золота Зірка Героя Радянського Союзу».

Мета дослідження. Висвітлення ролей постатей викладачів та випускників 2-ї школи прикордонної охорони військ ОДПУ – НКВС Героїв Радянського Союзу, які брали участь у Другій світовій війні.

Події жовтня 1917 року поклали початок радянського періоду в історії прикордонної служби. Створення прикордонної охорони нового типу було для радянської влади першочерговим завданням. Декретом Ради Народних Комісарів РРФСР від 28 травня 1918 року була затверджена прикордонна охорона республіки. В листопаді 1923 року за ініціативою Ф.Е.Дзержинського для підготовки висококваліфікованих кадрів для частин і підрозділів прикордонних військ в Москві відкрилася Вища прикордонна школа ОДПУ.

26 грудня 1931 року в Харкові (район Помірок) була заснована друга школа прикордонної охорони та внутрішніх військ. Уряд двічі приймав постанови «Про командний та політичний склад РЧСА», в яких були сформульовані основні вимоги по зміцненню кадрів командного складу. Особлива увага приділялася підвищенню військово-технічних знань начскаду, досконалому володінню бойовою технікою та складними формами сучасного бою.

Комплектування 2-ї школи прикордонної охорони та внутрішніх військ почалося 31 грудня 1931 року. Школа була багатoproфільна; до її складу водили, крім стрілецьких та кавалерійських підрозділів ще автобронетанкове та артилерійське відділення, дивізіон зв'язку, а пізніше відділення по підготовці льотчиків та техніків озброєння. Навчання в школі тривало 2 роки.

В 1934 році школа була перейменована в Другу об'єднану прикордонну школу НКВС імені Ф.Е.Дзержинського. Цього ж року при 2-й об'єднаній школі було засновано авіаційне відділення з підготовки льотчиків, штурманів, техніків. За короткий термін в школі був накопичений великий досвід з підготовки авіаційних загонів і спеціалістів. З найкращих льотчиків, штурманів й інструкторів відбиралися кандидати на посаду командирів і начальників штабів. Особливу увагу в школі приділялося професійній підготовці льотчиків і штурманів. Їм приходилося літати на малій висоті, в складних метеорологічних та кліматичних умовах. В січні 1937 року відбувся перший випуск льотчиків авіаційного відділення. Напередодні війни, в лютому 1941 року за наказом НКВС № 90 училище переформовано в Харківське кавалерійське прикордонне училище НКВС ім. Ф.Е.Дзержинського

[1, С.28]

У передсвітанкову пору 22 червня 1941 року світ ще не знав про початок довгої та кривавої війни, а на українських землях уже лилася кров. Військовослужбовці Харківського прикордонного училища одними з перших вступили в бій з нацистськими загарбниками, всі вони варті окремої розповіді. Проте поміж них хотілось би виділити кілька імен: начальник застави лейтенант В.М.Усов; двічі Героя Радянського Союзу льотчик – штурмовик майор В.М.Голубєв; командир 393-ї стрілецької дивізії полковник І. Д. Зинов'єв; льотчик-бомбардувальник майор І.Н. Мартиненко; командир 17-ї окремої бригади НКВС полковник І.О.Танкопій [2, С.81].

Перший удар супротивника прийняли на себе прикордонники. Одним з них був Усов Віктор Михайлович. З жовтня 1937 року В.М.Усов навчався в Харківському кавалерійському прикордонному училищі на кавалерійському відділенні. Після закінчення училища в 1940 році отримав призначення для проходження служби в 86-й Августовський прикордонний загін Білоруського округу, де молодий лейтенант спочатку був назначений помічником, а потім і начальником Юзефатівської застави. Захисники застави стали найпершими, для кого невелика ділянка державного кордону виявилася лінією фронту вранці 22 червня. Гітлерівцям вдалося своїм артвогнем знищити заставу, але коли вони пішли в наступ, то зіткнулися з запеклим опором прикордонників. Лейтенант Усов своєчасно вивів особистий склад застави в укриття. Декілька годин невеликий гарнізон застави відбивав атаки німецької піхоти. В останній контратаці загинув начальник застави. Тільки через 11 років, в результаті розкопок траншей колишньої Юзефатівської застави, стало відомо про долю В.М.Усова та чотирьох прикордонників. 28 липня 1952 року останки прикордонників, які загинули при обороні державного кордону були поховані в братській могилі з усіма воєнними почесностями. У 1965 році Віктору Михайловичу Усову посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу [3, С.630].

Двічі Герой Радянського Союзу Віктор Максимович Голубєв у 1939 році закінчив авіаційне відділення Харківського військового училища НКВС. З червня 1941 року приймав участь у повітряних боях в складі 285-го штурмового авіаполку (Південно-Західний фронт). Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 12 серпня 1942 року (медаль «Золота Зірка» № 693). В подальшому – командир ескадрильї 58-ї гвардійської штурмової авіаційної дивізії 16-ї повітряної армії (Центральний фронт). Під час Курської битви гвардії майор Віктор Максимович Голубєв відзначився майстерними штурмовими ударами з повітря по німецьким танкам і самохідним установкам. Гвардії майор Голубєв зробив понад 260 бойових вильотів на штурмовику ІЛ – 2, збив у повітряних боях 3 ворожі літаки. 28 серпня 1943 року газета «Соціалістична Харківщина» опублікувала наказ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Героїв Радянського Союзу другою ме-

даллю «Золота Зірка» «...за зразкове виконання бойових завдань Командування на фронті боротьби з німецькими загарбниками, що надає право на одержання звання Героя Радянського Союзу – нагородити Героїв Радянського Союзу другою медаллю «Золота Зірка», спорудити бронзові бюсти і встановити їх на постаменах на батьківщині». Серед нагороджених є прізвище і майора льотчика-штурмовика В.М.Голубєва (медаль «Золота Зірка» №13/ II). Наприкінці 1943 року В.М.Голубєв був направлений на навчання у Військово-повітряну академію ім. М.Жуковського, загинув під час виконання учбового польоту. За уміло проведені операції під час Великої Вітчизняної війни був нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора (2), Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями [4, С.124].

Не можна обійти постать капітана Івана Дмитровича Зінов'єва, якого можна назвати людиною честі. У 1934 році І.Д.Зінов'єв закінчив курси перепідготовки середнього начальницького складу при 2-й харківській об'єднаній прикордонній школі НКВС. Під час радянсько-фінської війни командував ротою 4-го прикордонного полку (війська НКВС). Відзначився при охороні фронтової комунікації біля селища Уома. 10 січня 1940 року рота була оточена двома батальйонами противника, які спробували знищити заставу. Понад половини особового складу були вбиті, обморожені та важко поранені. Капітан І.Д.Зінов'єв двічі поранений в ніч з 11 на 12 лютого повів бійців у контратаку і вивів роту з оточення. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1940 року «...за зразкове виконання бойових завдань командування на фронті боротьби з фінською білогвардійщиною і проявленому при цьому відвагу і героїство присвоїти звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка» (№ 316)». Але на цьому не закінчився героїчний шлях капітана. Під час Великої Вітчизняної війни полковник І.Д. Зінов'єв командував 393 стрілецькою дивізією в складі 6-ї армії Південно-Західного фронту. Його дивізія приймала участь в Барвенково - Лозівській наступальній операції в січні 1942 року. Високо оцінив дії командира 393 стрілецької дивізії командуючий 6-ї армії генерал – майор А.М. Городнянський. В нагородному листі на Героя Радянського Союзу полковника Зінов'єва командуючий писав: «...полковник тов. Зиновьев храбр, смел, мужествен и энергичен. За умелое командование дивизией, за стойкость и мужество в борьбе с немецкими захватчиками, за нанесение противнику больших потерь в живой силе и материальной части, за успешное продвижение вперед и освобождение советской территории от оккупантов – полковник товарищ Зиновьев вполне достоин награждения орденом Красной Звезды» [5, С. 112]. Під час Харківської операції, яка закінчилась трагедією для військ Червоної армії, особистий склад 393-ї стрілецької дивізії розділив трагічну долю разом з 6-ю армією. Невдача під Харковом виявилася дуже чуттєвою для військ Південно-Західного напрямку. Але найбільшим ударом

була велика кількість загиблих та тих, які попали у полон. В оточенні опинилося кілька армій, а разом з ними і військовослужбовці 393 -ї стрілецької дивізії. 29 травня 1942 року важко поранений полковник І.Д. Зінов'єв потрапив у полон і був вивезений гітлерівцями в концтабір до Німеччини, а потім до Норвегії. Та Іван Дмитрович не бажав змиритися зі своїм становищем і готувався до втечі з концтабору, але був розстріляний гітлерівцями [6, С. 114].

Ще одне ім'я, що пов'язане з Харківським прикордонним училищем ім. Ф.Е.Дзержинського. Це ім'я льотчика Івана Назаровича Мартиненка. С перших днів війни лейтенант Мартиненко відзначився як льотчик – бомбардувальник. За успішні бойові дії під час Київської оборонної операції він був нагороджений першим орденом Червоного Прапора. І.Н. Мартиненко приймав участь в повітряних боях над Сталінградом, Курською дугою, Белгородом, Донбасом. За ці операції він отримав два ордена Червоного Прапора. Заступник командира 187-го окремого коректувально-розвідувального авіаполку 15-ї повітряної армії 2-го Прибалтійського фронту майор Мартиненко здійснив 194 бойових вильотів на коректування артилерійського вогню, бомбардування, повітряну розвідку і фотографування оборонних та інженерних споруд супротивника. У 14 повітряних боях збив 4 літака противника. Загинув у небі Прибалтики 27.10.1944 року. 24 березня 1945 року був опублікований Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння майору І.Н. Мартиненку звання Героя Радянського Союзу (посмертно) [7, С. 43]. В Харківському історичному музеї зберігаються особисті речі героя: карта вильотів, 5 фотографій, автобіографія, частини гімнастери та шолома.

Не можна також не згадати і про таку особистість, як полковник Іван Олексійович Танкопій, який мав безпосереднє відношення до боїв за Харків в лютому-березні 1943 року. І.О. Танкопій у 1927 році закінчив Об'єднану воєнну школу імені ВЦВК. Після закінчення Вищої прикордонної школи НКВС, з 1935 року викладав у Харківському військовому училищі військ НКВС ім. Ф.Е.Дзержинського. В червні 1941 року училище направляє на фронт своїх випускників та викладачів, одних з них був полковник Танкопій. На початку 1942 року він прийняв командування бригадою НКВС. За бойові заслуги І.О.Танкопій у 1942 році двічі нагороджений орденом Червоного Прапора. 2 лютого 1943 року завершилася Сталінградська битва й розпочалася операція «Зірка», в результаті якої 16 лютого силами трьох армій було визволено друге за значенням місто України – Харків. Разом з частинами Червоної армії до міста прибула й 17-а окрема бригада НКВС СРСР під командуванням полковника Танкопія. В бригаді було окреме завдання – охороняти державні органи української РСР, зокрема, ЦК компартії України та Раднарком, які повинні були розміститися в Харкові. Але незабаром німецькі війська розпочали контрнаступ на Харківському напрямку, прагнучи знову повернути собі цей великий промисловий центр і транспортний вузол. Командування Вермахту, скориставшись відсутністю Другого фронту в Європі, перекинуло з Захо-

ду на цю ділянку фронту додаткові танкові та механізовані дивізії. Ввечері 12 березня 1943 року супротивник проривався на площу ім. Держинського, на її захист був направлений об'єднаний загін під командуванням І.О.Танкоп'я. Особливо кровопролитний бій розгорнувся за Держпром. 13 березня танкова дивізія СС «Мертва голова» оточила частини Червоної армії в районі ХТЗ. 17-а стрілецька бригада військ НКВС увійшла в першу групу прориву. Поранений під час боїв за центр Харкова І.О.Танкоп'я залишився командувати бригадою. Друге поранення, отримане при переправі бригади через Сіверський Донець, виявилось смертельним. Іменем полковника Івана Олексійовича Танкоп'я названа вулиця в Харкові [8, С. 238].

Особисті речі, документи, фотографії учасників Великої Вітчизняної війни викладачів та випускників 2-ї прикордонної школи військ НКВС зберігаються в музеї Академії Внутрішніх Військ МВС України.

Список використаної літератури

1. Школа офицерских кадров войскового тыла (краткий исторический очерк)/ Редкол. А.В. Житников и др. – Х.: ХВВУТ МВД СССР, 1991. – 133 с.
2. Школа офицерских кадров войскового тыла (краткий исторический очерк)/ Редкол. А.В. Житников и др. – Х.: ХВВУТ МВД СССР, 1991. – 133 с.
3. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь: В 2 т. Т.2 / Любов- Ящук – М.: Воениздат, 1988. – 863 с.
4. Енциклопедія історії України. Т.2, Г-Д / Редкол: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. – К.:Наукова думка, 2004. – 688с.
5. Школа офицерских кадров войскового тыла (краткий исторический очерк) / Редкол. А.В. Житников и др. – Х.: ХВВУТ МВД СССР, 1991. – 133 с.
6. Школа офицерских кадров войскового тыла (краткий исторический очерк) / Редкол. А.В. Житников и др.-Х.: ХВВУТ МВД СССР, 1991.- 133 с
7. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах. Т.2. Любов- Ящук- М.:Воениздат, 1988.-863 с.
8. Исаев С.И, Левченко В.Н. Герои – освободители Харьковщины / С.И. Исаев, В.Н. Левченко. – Х.: Прапор, 1988. – 316 с.

УДК 821.161.2-05

Величко Т.Ю. (Харків, Україна)

СЛОВО ДО ЖИВИХ: І.Л. МУРАТОВ НА ВІЙНІ

*Я до вас не прийду, мене вбито,
Із землею зрівняли мій рів,
У бетоннім мішку Моабіта
Я сконав. У Тремблінці згорів.*

Стаття присвячена визначному українському письменнику І.Л. Муратову. У ній вперше оприлюднені невідомі факти його біографії, пов'язані із його службою в Червоній Армії, участь у Великій Вітчизняній війні та про перебування в полоні, які стали відомі завдяки документам Фонду особового походження учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Державного архіву Харківської області.

Ключові слова: І. Л. Муратов, письменник, учасник Великої Вітчизняної війни, Фонд особового походження.

Стаття посвячена видатному письменнику І.Л. Муратову. В ній вперше обнародовані невідомі факти його біографії о службі в Красній Армії, участі в Великій Оте́чественній війні і перебуванні в полоні, які стали відомі завдяки документам Фонду особового походження учасників Великої Оте́чественній війни 1941–1945 рр. Державного архіву Харківської області.

Ключевые слова: И. Л. Муратов, писатель, участник Великой Оте́чественной войны, Фонд личного происхождения.

The article is devoted to the outstanding writer I.L. Muratov. For the first time made public the unknown facts of his biography about the service in the Red Army, participating in the Great Patriotic War and stay in captivity, which have become known thanks to Fund documents of personal origin of the participant of the Great Patriotic War of 1941-1945 of the State Archives of Kharkiv region.

Key words: I.L. Muratov, a writer, a veteran of the Great Patriotic War, the Foundation of personal origin.

"На крилах Літани" – до цієї книжки "визначного українського поета, прозаїка, публіциста, драматурга, кіносценариста, літературного критика І.Л. Муратова (1912–1973), укладеної його сином Олексієм Ігоровичем Муратовим, увійшли поезії зі збірок, що побачили світ за життя автора, ліричні твори, які друкувалися в періодиці, а також недруковані речі".

Книга, видана у Харківському видавництві "Майдан", побачила світ 28 липня – в день 100-річного ювілею письменника.

"Рік, два, п'ять... Скільки днів, місяців, років має пройти щоб навчитися говорити про батька в минулому часі? Невже я вже можу? Батько? Ігор Муратов. Той, хто гойдав мене колись на колінах, розповідав казки, прикладав долоню до лоба, коли я температував. Дарував чудні римовані поздоровлення на дні народження, читав уголос щойно написані вірші – про нього говорити особливо важко. Він і тепер зі мною: у його речах, у його книгах, у моїх снах, найбільше – у снах. І кожного разу я боюся прокинутись... Але ж був інший Ігор Муратов – письменник. І Муратов – солдат.

...Я перечитую написані ним книжки, слухаю магнітофонні плівки з його голосом, розглядаю старі фотографії і доводжу висновку, що мушу розповісти про той час із життя Ігоря Муратова, коли він ще й не був мені батьком: про воєнний час. Для цього треба пригадати все те, про що він колись розповідав. Зробити це можна, бо зберігся магнітофонний запис деяких його розповідей, а решта – в моїй пам'яті. Але чому ж, питають мене, у своєму бажанні розповісти про батька вибір випав саме на воєнні роки? ... Навіть у дуже хороших романах не всі сторінки рівноцінні: трапляються "зайві", начебто не виправдані логікою відступи, які порушують композицію, і, навпаки, сторінки і навіть цілі розділи, в яких – основний сенс, стрижень твору. Вважаю таким "стрижневим" розділом в житті Ігоря Муратова три роки, проведені ним у німецькому концтаборі, бо саме там проявились основні риси його характеру. Нелегко було вижити в концтаборі, але зберегти віру в людяність, залишитись оптимістом, не втратити почуття гумору і, нарешті,

не зрадити поезії – було значно важче. Магнітофон, пам'ять, кілька листів – джерела, якими я зміг скористатися".

Біографія "Муратова – солдата" побачить світ також у 3-му томі Книги Пам'яті "Переможці. Харківська область". А його вірш "Слово до живих" із збірки "Каравани" відкриває "Книгу Скорботи України. Харківська область", на сторінках якої увічнені земляки поета, загиблі в роки окупації.

"Потойбічна пам'ять" поета... Вона зберігається у "Фондах особового походження учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр." Державного архіву Харківської області. Документи І.Л. Муратова про його службу в Червоній Армії, участь у Великій Вітчизняній війні та про перебування в полоні:

До лав Червоної Армії призваний 10.10.1939 р. Харківським міським військкоматом. Брав участь у фінській кампанії та Великій Вітчизняній війні.

"...Якось склалася ситуація, коли довелося підняти підрозділ в атаку, – згадує І. Муратов. За це був нагороджений медаллю "За відвагу" за якимсь малим номером. Нагороду одержав у Кремлі з рук Калініна. Після фінської кампанії наша дивізія розташувалась у Вітебську. 21 червня 1941 року нас повезли до міста Ліда, що в Західній Білорусії. Першим ешелоном їхав штаб дивізії, особливий відділ, розвідувальний батальйон та редакція "Бойової червоноармійської". 22 червня, близько першої години, ми зупинилися перед закритим семафором поблизу містечка Воронова. У тому напрямі, куди ми мали їхати і де знаходилась Ліда, стояла димна хмара. Ми ще не дісталися палаючого міста, а вже стало ясно, що війна і справді почалася. Начальник вагона-клубу ввімкнув радіоприймач, коли передавали в запису промову Молотова. Ні бомбові воронки, ні заграва над Лідою, ні розповіді місцевих жителів не змогли переконати наш штаб у тому, що сталося неймовірно. Переконала промова Молотова. Розвантажувались ми неподалік Ліди на якійсь побічній вітці. А що ми розвантажували? Мішені, агітплакати, брошури. А поруч, кілометрів за три від нас, вибухи: німці бомбардують. Пройшли на бриючому прямо над нами, і вивантажувати стало нічого, бо згоріло геть усе. Багато людей загинуло тоді, ще більше постраждало від поранень. Врятувалися ті, хто встиг сховатися в житі.

У гаубичному полку припадало лише по два снаряди на гармату. Цієї кількості вистачило, щоб уночі відбити атаку німецьких танків. Кілька прямих влучень примусили фашистів повернути. Але ... але боєприпасів більше не було. На машинах, на підводах, пішки наша дивізія відійшла назад у напрямі до того самого Воронова і зупинилася в лісі. Патронів у нас було обмаль: по чотири на гвинтівку. Чутно було гуркіт танкових колон. "Ідуть на Мінськ. З хрестами", – доповіли розвідники. Все ж ми відкрили вогонь. Німці не зупинились і навіть не почали стріляти у відповідь – ніби нас зовсім не існувало. Коли майже вся колона проминула нас, – а там було не менше двохсот машин, розвідник, якому все було видно з високої сосни, раптом заволав: "Ідуть! Десять танків пруть на нас!" Озирнувшись, я нагледів собі стару сосну, заліг у заглибленні під нею, як в окопі. Чекати довелося недовго. Швидше інстинктивно, ніж продумано, я кинув кудись перед собою гранату, і замість того, щоб голову за сосну, чомусь визирнув із-за неї. Мене могло вбити власною ж гранатою, але не вбило. Просто переді мною, вертикально, наче собака на задніх лапах, стояв танк. А за мить він завалився. На мене".

Объяснительная записка от гвардии подполковника Чуксина Александра Никифоровича, зам. командира 13-го гв. авиационного Ужгородского Краснознаменного бомбардировочного полка:

"Я знал Игоря Леонтьевича с 1934 г. по Харькову. В то время я учился в школе военных летчиков в Рогани. С Муратовым меня познакомил С.А. Крыжановский. Я много раз присутствовал на выступлениях поэта Муратова и др. писателей в учебных заведениях и на заводах. С 9 по 14 мая 1941 г. мы с Игорем Муратовым встретились на окружном совещании красноармейских писателей Западного Военного Округа. С этого дня стали хорошими друзьями. После совещания мы с Муратовым уехали в Витебск, так как служили в одном гарнизоне. Я – в авиационной части летчиком-политработником, он – ст. сержантом в дивизионной газете. С этого дня у нас, как писателей, стало традицией встречаться, а говорить было о чем. Я интересовался его службой. У меня было много знакомых политработников, командиров, штабных офицеров в дивизии, где служил Муратов. Отзывались о нем всегда хорошо. Муратов был дисциплинированным, честным и преданным бойцом нашей партии и сыном нашей Родины. Я всегда гордился им, так как членов Союза писателей в нашем городе было всего три человека: он, я и Визбич, белорусский писатель. В пятницу 20-го июня 1941 г. Муратов пришел ко мне на квартиру, в авиационный городок, чтобы попрощаться, так как Витебская дивизия уходила к границе на учение. Нам стало известно, что Витебская дивизия полками была отправлена к границе, а офицерский состав поездом, и не успели они развернуться, как встретились с немецкими танками и попали в окружение. Нам пришлось с воздуха оказывать им помощь, разыскивать их в болотах и лесах Белоруссии. Большинство людей дивизии погибло, и лишь небольшая часть с боями, проявляя при этом мужество и героизм, вышли из окружения. Погиб и славной смертью писатель Игорь Муратов. Об этом мне рассказал знакомый политработник, вышедший из окружения.

Будучи в августе 1941 г. в Харькове с полком, где мы получали самолеты и пополнялись людьми, я встретился с писателями Харькова, выступал в клубе писателей, рассказывал о положении на фронте и там же сообщил им о гибели Игоря Муратова. Об этом могут подтвердить писатели А. Десняк, П. Козланюк, А. Новицкий, Я. Городской, Ю. Шовкопляс, Я. Грымайло, А. Шмегельский – авторы сборника "Люди одного авиаполка" – о летчиках и штурманах нашей части, где я был комиссаром полка. Этот сборник вышел в Харькове в сентябре 1941 г., в самые тяжелые дни Отечественной войны.

Да, я подтверждаю, что писатель, ст. сержант И.Л. Муратов погиб смертью храбрых в боях за нашу Родину в первые дни войны.

Гв. подполковник Чуксин А.Н.,
член партии с 1932 г.
писатель, член Союза советских
писателей с 1940 г., билет №3133.

27 марта 1945 г.
г. Глагау, Германия

Пояснення Ігоря Муратова, зроблені на 1-й сторінці карандашом:

"Чуксін живий, живе в Сімферополі, член Спілки письменників. Його допитав Смерш, не говорячи, що я живий".

... "Уже було поночі, коли, обрубавши коріння сосни місцеві селяни відсунули стовбур, скинули з моєї спини шар піску, забрали чоботи, шматок сала й дрібку махорки, і пішли туди, де були німці. Я ж пішов до лісу. Просто на ходу зашивав у пілотку документи – членський квиток Спілки письменників і медаль "За відвагу". Я був беззбройний. Мені як співробітнику редакції гвинтівки не видавали. Пістолети ж одержували тільки офіцери. Свою єдину гранату я вже витратив. У цих краях мені довелося прожити до березня наступного року. За кілька днів, а може, за тиждень після того пам'ятного дня я зустрів трьох червоноармійців. Потім нас стало ще більше: чоловік із п'ятнадцять. Утворився загін. Там, де наша дивізія зустрілася з німецькими танками, можна було знайти і гвинтівки, і патрони. Шукати партизанів – було наше наступне рішення. Про них у тутешніх краях уже загомоніли. Не зразу і не просто досягли ми цієї мети, та врешті довгожданий день настав – ми у партизанів загону ім. Костюшка. На самому початку березня я залишив загін. Вірніше було б сказати, що мене напівпритомного вивезли із загону на ношах. Чи то була дизентерія, чи інша хвороба, що нагадувала її, але після тижня кривавого проносу ходити я вже не міг. Неподалік від нашої землянки стояв хутір, відділений густим лісом від сіл і доріг. Його господар врятував мене від смерті: вилікував і німцям не виказав. Минуло тижнів зо два. Я вже настільки зміцнів, що почав думати про те, як дістатися до своїх. Та сталося інакше. Того ранку мене розбудив галас, несподіваний для глухого хутірця: гавкання собак, тріскотнява кулеметів, вигуки, лайка. У моєму розпорядженні були секунди, і я не став їх гаяти. У пухке сіно пірнула "За відвагу", за нею вслід пішов письменницький квиток. Коли вони почали штрикати сіно багнетами – я виліз.

... До Штеттіна нас везли в закритому вагоні. Коли з'ясувалося, що я не литовець і не білорус, то замість трудового табору мене помістили до концентраційного – для нез'ясованих осіб. Штеттін бомбили щодня. Я працював у "пеклі". За знущальним збігом це місце і справді називалося "Пек-плац". Наші українці одразу ж прозвали цей завод "пеклом". В порівнянні з пеклом виправдовувалось ще й тим, що вже при наближенні до місця роботи відчувався сильний запах сірки, який розносився від величезної, як триповерховий будинок, купи. Уявлення про пекло доповнювалось незгасаючим величезним полум'ям, що палало в печі. Саме туди, до печі, в'язні мусили возити по вузьких дошках, як по рейках, тачки із сіркою. А було ж це літом, дуже спекотним літом. Ми були шістнадцятою партією. П'ятнадцять попередніх засліпили, і їх вже знищили. Урешті-решт зір там утрачали всі. Рано чи пізно кінець був один: сліпота, розстріл. Мої очі, як і очі моїх попередників, кривавились. Кілька днів товариші ставили мене в середину шеренги, коли нас вели на роботу. Я ішов навпомацки, в буквальному сенсі слова покладаючись на лікоть того, хто був поруч.

Після того, як від селища Штеттін-Пелітц не залишилося каменя на камені, після того, як його буквально стерли з лиця землі фугасні бомби, нас знову повантажили в ешелон.

... Острів Узедом з усіх боків оточила холодна балтійська вода. Вагони з

людьми переправили через канал поромом і тільки там, за колючим дротом, вивантажили. З першого погляду стало ясно, що звідси ані сушею, ані водою не втечеш. Набагато пізніше я дізнався, що все-таки знайшлися люди, яким це вдалося. Правда, з іншого табору Узедому і не сушею, а повітрям. Герой Радянського Союзу льотчик-випробувач Дев'ятаєв з товаришами зуміли дістатися Швеції. Безприкладний випадок в історії авіації – підняти літак майже без розгону. Але про це я дізнався згодом. Невдовзі все пішло, як і повинно було бути: робота, помий на обід, і знову робота. У цьому таборі я потоваришував із польським авіаконструктором Раткевичем. Тільки Владеку та ще полтавчанину Альоші Чорненькому я назвав своє справжнє ім'я, для решти ж був Павлом Семеновичем Стеценком. Якби німці дізналися, що я – український радянський письменник, мене повісили б на першій-ліпшій сосні, що їх так багато росло на Узедомі. Як ми могли вижити? Ми, що перебули в концтаборі по два-три роки? Чому і кому маємо складати подяку? Долі? Чи, як то кажуть, своїй власній моральній стійкості? Мабуть, так. А ще – чуттю людського єднання взаємодопомозі".

У концтаборі під вигаданим ім'ям Павла Стеценка Ігор Муратов писав антифашистські вірші:

Полетів сірим попелом – димом,
Капустяні угноїв грядки.
Чув: зубами гризуть молодими
Качани, мов хрумтячі кістки,
Зондер – вбивці.
Кричу, сповіщаю,
Потойбічною пам'яттю мщу:
Не прощав, не простив, не прощаю,
Не дозволю простить,
Не прощу !

(Кишенькова книжечка для нотаток з віршами І.Л. Муратова, записаними з метою конспірації між словами українських народних пісень, зберігається в Харківському історичному музеї.)

Після звільнення радянськими військами в березні 1945 Ігор Муратов знову воював на фронті у званні рядового, автоматника 2-ї роти 152-го армійського запасного стрілецького полку.

Нагороджений медаллю "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.", отримав три подяки від командування:

"Справка дана рядовому 152-го арм. зап. сп Муратову И.Л. в том, что он действительно имеет право на получение медали "За победу над Германией" как непосредственно участвующий в Действующей армии. Справка выдана на предмет получения медали.

Командир 152 арм. зсп
полковник Гренко"

Благодарность: "Боевому товарищу Муратову И.Л.
...Вам предстоит сменить оружие войны на орудие труда.

Главнокомандующий Группой
Советских оккупационных Войск
в Германии Г. Жуков
28.10.1945 г."

"Коли мене демобілізували, я пішов до начальника особливого відділу і сказав, що маю намір з'їздити на той хутір, де, може, залишились на сіннику моя медаль і документи. "Не треба. Це небезпечно, – сказав він. Паняй додому!" І я поїхав додому. 25 вересня 1945 р. ст. сержант Муратов демобілізувався із лав Радянської Армії.

Знаряддям праці для Ігоря Леонтійовича завжди було перо. У 1955–1957 роках він працював у Берліні головним редактором газети "За повернення на Батьківщину".

За громадську та літературну діяльність І.Л. Муратов нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора та "Знак Пошани". За твір "Буковинська повість" удостоєний звання лауреата Державної премії СРСР 1952 р. Письменник виступав з публіцистичними статтями на політичні і літературні теми, працював у драматургічному жанрі. І.Л. Муратов брав активну участь у громадському житті, неодноразово обирався депутатом Київського райвиконкому м. Харкова.

Помер Ігор Леонтійович 29 березня 1973 року.

30 липня 2012 року у читально-експозиційній залі ім. академіка Д.І. Багалія Харківської бібліотеки ім. В.Г. Короленка відбулись урочисті заходи до 100-річчя з дня народження видатного українського письменника Ігоря Леонтійовича Муратова, у яких взяли участь, зокрема, і наукові редактори обласної пошуково-видавничої наукової редакції Книги Пам'яті України. Вони ознайомили присутніх із документами І.Л. Муратова про його службу в Червоній Армії, участь у Великій Вітчизняній війні та про перебування в полоні ("Фонд особового походження учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр." Державного архіву Харківської області).

УДК 069.12:94(100)«1939/1945»(477.54)

Перцева Ж. Н. (Харьков, Украина)

У ВОЙНЫ НЕ ЖЕНСКОЕ ЛИЦО (ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ ОБРАЗЦОВОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ ХАРЬКОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО МЕДИЦИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА)

Статья подготовлена на основе материалов, собранных музеем истории ХНМУ, и посвящена героическому участию в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. женщин - медицинских работников, представительниц Харьковского медицинского института.

Ключевые слова: женщины, медицинские работники, медицинский институт.

Стаття підготовлена на основі матеріалів, зібраних музеєм історії ХНМУ, та присвячена героїчній участі у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. жінок – медичних працівників, представниць Харківського медичного інституту.

Ключові слова: жінки, медичні робітники, медичний інститут.

The article was prepared on the basis of the materials, collected by the museum of the history of KHNMU and is devoted to the heroic participation of the women – medical workers, representatives of the Kharkov National Medical University, in the Great Patriotic War 1941-1945.

Key words: women, health workers, medical Institute.

Накануне празднования Дней Великой Победы, больших юбилейных дат Великой Отечественной войны вновь и вновь возвращаешься к военной теме, размышляешь о судьбе страны, людей, погибших или выживших в пламени ожесточенных боев, о современной молодежи, особенно студенческой, которая знает об этом страшном времени только из разговоров или телевизионных передач и не всегда разбирается в исторической правде военных лет. Донести истину об этих днях до молодых людей, помочь им понять ее - почетная и трудная задача музейных работников вузов.

В музее истории Харьковского национального медицинского университета в результате длительных и настойчивых поисков собрано много материалов об участии харьковских медиков в Великой Отечественной войне. Они помогают рассказать студентам о деятельности двух предвоенных Харьковских медицинских институтов во время войны, о вкладе преподавателей и студентов в общее великое дело приближения Победы над врагом не только в действующей армии, но и в эвакуации, где оба института продолжали готовить будущих медиков для страны и помогали в лечебной работе местным больницам и госпиталям, а также о подпольной деятельности медицинских работников, которые, оставшись на оккупированной территории или находясь в партизанских отрядах, продолжали оказывать медицинскую помощь больным и раненым.

Об этом рассказывают музейные экспонаты, размещенные в витринах и на стендах, и отовсюду на нас смотрят глаза, женские глаза. Рассказ только о судьбе этих женщин может составить тему отдельной экскурсии, которая с полной очевидностью подтвердит название этой статьи - «У войны не женское лицо».

И действительно, что может быть более неестественным, чем сопоставление женщины с войной. Одна - дает жизнь, наполняет смыслом все сущее на земле, вторая - уносит жизни, сея ненависть и горе вокруг себя. Нет более непримиримых врагов, чем женщина и война. Видимо, поэтому так много женщин было в первых рядах защитников Родины в годы Великой Отечественной войны. Женщины: матери, жены, невесты - поднялись, чтобы защитить жизни своих детей,

родителей, любимых, близких. В подтверждение этих слов приведем несколько цифр. Так, известно, что среди добровольцев, подавших заявления об отправке в действующую армию, до 50% было от женщин; основную массу работников тыловых госпиталей составляли женщины; с первых дней и до конца войны тысячи женщин-активисток Общества Красного Креста участвовали в погрузке и выгрузке раненых из санитарных поездов; в годы Великой отечественной войны 5,5 миллионов доноров сдали для раненых и больных красноармейцев 1 700 т. крови и около 90% среди них было женщин [1, с.89]

Летчицы, саперы, радистки, разведчицы ... Более 800 тысяч женщин воевали на фронтах. Однако больше всего их было среди медиков. Только в составе военных хирургов женщин было до 43 процентов.

Мы не знаем, сколько преподавателей, выпускников разных лет и студентов обоих Харьковских мединституты боролись против фашистов, но с уверенностью можем сказать, что около половины из них были женщины. Используя материалы музея истории, мы можем рассказать о военных судьбах некоторых из них.

С фотографии в одной из витрин улыбается красивая женщина в шапке-ушанке, телогрейке, с кобурой на ремне. Рядом с ней легендарный Сидор Ковпак - партизанский Дед. Фото сделано в 1942 году в глубоком тылу немцев. Это выпускница 2-го ХМИ 1939 г. Маевская Надежда Казимировна. Врач Дина - так называли ее партизаны.

После окончания института она могла остаться на кафедре проф. А.И.Мещанинова, но молодой врач решила, что сначала надо приобрести практический опыт, и уехала в с. Воргол, Путивльского района, Сумской обл. в участковую больницу. В селе полюбили молодого, энергичного врача. Большие планы были у нее по дальнейшему развитию больницы, которым не суждено было осуществиться из-за начавшейся войны. Когда фронт приблизился к Путивлю, она ушла в партизаны, сказав своим родителям: "На войне и ланцет - острое оружие", не думая о том, что ее слова могут стать пророческими. Вскоре ей, терапевту по специальности, пришлось делать разные, порой весьма сложные операции, не имея под рукой необходимых хирургических инструментов, часто в условиях, очень далеких от операционных. Она навсегда запомнила первую, когда в походе на импровизированном операционном столе - крестьянской телеге - обычной пилей ей пришлось ампутировать ногу молодому партизану.

В соединении Ковпака под руководством Н.К.Маевской была создана медико-санитарная служба. За полтора года с боями в составе отряда под руководством Ковпака она прошла около 3 тыс.км., и, благодаря ей, из 500 бойцов и командиров, раненых за это время, 76% вернулись в ряды сражавшихся с врагом. Случалось ей ходить в разведку, с оружием в руках защищать обоз с ранеными, тайно оказывать медицинскую помощь бойцам, которых отряд оставлял для вы-

здоровления в оккупированных врагом селах. После войны Маевская работала в Киевском мединституте, она написала книгу о медицинской службе в партизанских соединениях Украины, которую подарила родному институту [2].

Любовь Трофимовна Малая, выпускница 1-го ХМИ 1938 г., в дальнейшем академик, Герой Социалистического Труда, Герой Украины, прошла всю войну от первого до последнего дня в действующей армии. Ее военная «карьера» - от заместителя начальника эвакогоспиталя по медицинской части до заместителя начальника лечебного отделения санитарного отдела Харьковского военного округа, которому были подчинены военно-медицинские учреждения 8-ми областей Украины. Ее воспоминания, хранящиеся в музее, - это волнующий рассказ медика о тяжелом бремени войны, это исповедь человека, самым счастливым днем в своей жизни считавшим святой День Победы. Вот только один из эпизодов этой героической судьбы, взятый из копии наградных листов.

«... 10 октября 1941 г. при налете вражеских самолетов на станцию Луганск от прямого попадания зажигательных бомб загорелся вагон с ранеными военно-санитарного поезда № 1165. Тов. Малая, пренебрегая опасностью, с помощью сандружинниц лично организовала вынос тяжело раненных из охваченного пламенем вагона через двери и окна, благодаря чему было спасено 17 человек тяжелораненых. Мобилизовав далее рабочих, произвела отцепку горящего вагона, чем предотвратила возгорание соседних вагонов с ранеными » [3, с.17].

Скупые и сухие строки официального документа, а для Любови Трофимовны - тяжелое воспоминание на всю жизнь и постоянное удивление: как ей удалось отцепить горящий вагон? Медаль «За боевые заслуги», которую она получила тогда, считала своей самой дорогой наградой.

Татьяна Ивановна Тихонова закончила ХМИ в 1935 г. К началу войны успела защитить кандидатскую диссертацию, родить двух детей, поработать на кафедре оперативной хирургии родного института. В сентябре 1941 она была мобилизована Дзержинским райвоенкоматом Харькова и направлена в эвакогоспиталь № 1979. Через всю страну ехала к месту своего назначения в г. Черногорск, Хакаской автономии. Ехала, а сердце рвалось на фронт, туда, где шли ожесточенные бои. Но с ней были 4-летний сын и 3-летняя дочь, которые тоже нуждались в заботе матери.

Началась ее работа ведущего хирурга в эвакогоспитале. Тяжелые операции, ночные дежурства, а днем надо успеть провести обещанный прием больных в местной больнице. Дома почти не видели Татьяну Ивановну, но она находила силы и время для поездки в далекую сельскую больницу, где много лет трудился высланный врач-немец, хирург, как говорят, от бога, чтобы поучиться, а может, и посоветоваться по поводу тяжелых ранений.

Внимательный и квалифицированный специалист, чуткий и искренний человек, она завоевала любовь и уважение раненых и жителей маленького города, в котором было много высланных немцев и поляков. Дочь одних польских супру-

гов, с которыми тогда общалась Т.И.Тихонова, уже после войны через Красный Крест разыскала ее в Харькове, чтобы выразить слова благодарности своей второй матери, как она ее называла, за поддержку и помощь в те страшные годы [7].

Профессор-инфекционист Тамара Трофимовна Черная, выпускница 2-го Киевского мединститута, первое боевое крещение получила в ноябре 1942 г. на Сталинградском фронте в отдельной роте водолазов, где была начальником санитарной службы. Далее были Ленинградский, 2-й и 3-й Прибалтийские фронты. Особенно запомнился Ленинградский: прорыв блокады, Пулковский меридиан, города Павлово, Дно, Порхов, Луга... В последнем она чуть было не погибла из-за собственной неосторожности.

Все вокруг было разбито, уцелевших зданий единицы, и те заминированы. У каждого населенного пункта - концентрационный лагерь с тысячами расстрелянных. Как рассказывала Тамара Трофимовна, со станции Луга немцев с помощью партизан выбили быстро, и там ее на некоторое время оставили с ранеными. Жителей практически нет. В школе заброшенный немецкий госпиталь. Несмотря на запрет заходить в непроверенные на предмет наличия мин дома, робко зашла в помещение. На полу пристреленные тяжело раненные немецкие солдаты, брошенные медикаменты в ярких упаковках: марганцевокислый калий, противомалерийные препараты. Не оставлять же их! Из перевернутой табуретки сделала импровизированные санки, уложила лекарства и отправилась в санчасть. Отошла метров сто пятьдесят от школы-госпиталя, - и она взлетела на воздух: сработал минный часовой механизм. О Т.Т.Черной, которая в течение 23 лет возглавляла кафедру инфекционных болезней Харьковского медицинского института, неоднократно писала областная «Медична газета». Ее служение людям как врача-инфекциониста продолжала дочь, а теперь работает и внук Юрий [8, с.43].

На одной из фотографий в военной витрине супруги Вышинские: Трофим Трофимович и Ольга Венедиктовна. Красивые молодые люди в военной форме сидят, тесно прижавшись друг к другу плечами, и с улыбкой смотрят на нас. Это начало 1941 г., военно-медицинский факультет 1-го ХМИ. В августе 1941 г. после IV курса слушатели этого факультета (151 чел.) были выпущены зауряд-врачами, подлежащими по окончании войны возвращению на V курс института. Теперь же военврачами 3 ранга без дипломов они были направлены в армию.

Вышинские попали на разные фронты, Трофим Трофимович погиб в 1942 г. Ольга Венедиктовна осталась вдовой в 21 год, хотя она об этом еще не знала. У нее был 7-месячный сын, и она не подлежала призыву в армию, но, оставив ребенка на старую мать, пошла на фронт, потому что не могла поступить иначе. Трудно без волнения читать строки ее писем, где она рассказывает о том, что пришлось пережить. Ольга Венедиктовна вспоминает, как выходили из окружения, как под обстрелом организовывала эвакуацию 1500 раненых разбитого госпиталя, как по несколько дней подряд не отходила от операционного стола, как

было время, когда неделями, кроме маленького сухаря и стакана теплой, чуть сладкой воды дважды в день, не было больше никакой пищи. Ее называли везучей, когда однажды во время операции от бомбового удара погибли сразу раненый на операционном столе, операционная сестра, два санитаря, а она осталась жива, потому что ее отбросило взрывной волной.

А в считанные минуты отдыха не оставляли тревожные мысли о муже и сыне. С Трофимом Трофимовичем они больше не встретились, но она не поверила в смерть мужа и всю жизнь ждала его возвращения. В поисках его следов она долгое время работала в военном архиве в г. Подольске, и там, в документах отдела безвозвратных потерь, находила знакомые имена. Именно ей мы обязаны тем, что знаем фамилии погибших слушателей военно-медицинского факультета 1-го ХМИ - ее бывших однокашников [5, с.29].

Особая страница в музейных материалах о войне – работа медиков в оккупированном Харькове. Ксения Александровна Илиади, выпускница Харьковского медицинского института 1928 г., врач-фтизиатр, не могла эвакуироваться потому, что на ее попечении находились престарелые и тяжело больные родители. С приходом фашистов в Харькове был установлен жестокий оккупационный режим. Смертельная опасность вошла в каждый дом, подстерегала каждого жителя. Позже, уже после войны, К.А.Илиади писала: «Внимая всем ужасам фашистского разгула, видя страдания людей, слезы бедных матерей, разве можно было быть пассивным зрителем? Как можно было не откликнуться на людское горе? Не спасти молодежь от угона в фашистский стан, не помогать советским людям – это означало бы помогать гитлеровскому зверю, быть предателем Родины». И Ксения Александровна, работая в тубдиспансере, с риском для жизни спасала молодых людей от угона в Германию, выдавая им фиктивные справки о наличии открытой формы туберкулеза, лечила изувеченных, раненых, тяжелобольных. Таким образом она спасла от каторжных работ десятки человек. До самой смерти Илиади писали письма спасенные ею люди, делились с нею своими радостями и горестями, называя себя членами одной большой семьи – харьковской семьи К.А.Илиади [6, с.205].

Верной и мужественной помощницей известного в Харькове холодногорского хирурга А.И.Мещанинова стала Никитинская Валентина Федоровна. После окончания института она работала в Риге и приехала в Харьков навестить своих родителей. Война не дала ей возможности вернуться, и она обратилась к Мещанинову за советом, что делать. Так и стала вторым хирургом в его больнице. Перед приходом немцев в Харьков больница была забита ранеными красноармейцами, все палаты, коридоры, служебные помещения были заняты. Работали днем и ночью, но когда на Холодной горе появился концлагерь, где было много раненых, истощенных военнопленных, забот прибавилось. По требованию А.И.Мещанинова, которые он высказал начальнику концлагеря от имени Красного Креста, был организован госпиталь за колючей проволокой, где в основном работала В.Ф.Никитинская. Здесь не только лечили, но и помогали избежать возвращения

в концлагерь. Медицинскую помощь оказывали и в госпитале, и на дому у жителей Холодной горы, которые забирали к себе раненых под видом родственников. После освобождения Харькова от фашистов в августе 1943 г. В.Ф.Никитинская ушла в действующую армию и до конца войны работала в госпиталях переднего края [4].

Рассказ о харьковских женщинах-медиках можно было бы продолжать далее и далее, ибо история героизма их деятельности не имеет границ. Мы кратко поведали о военных судьбах лишь некоторых, а сколько их прошло через огонь войны, а сколько осталось на полях сражений! Все они достойны нашей благодарной памяти, которая позволяет героям остаться среди живых на долгие годы и своим примером воспитывать у молодежи любовь к своей отчизне и преданность ей.

Литература:

1. Кузьмин М.К. Советская медицина в годы Великой Отечественной войны / М.К. Кузьмин. – М.: Медицина, 1979. – С. 89.
2. Маевская Н.К. Материалы музея истории ХНМУ. Ф.7, оп.12, п.1
3. Малая Л.Т. Моя военная судьба // Вища медична школа Харківщини в роки Великої Вітчизняної війни. – Х.: Контраст, 2005. – С. 16-21.
4. Никитинская В.Ф. Війна без пострілів // За радянського лікаря. – 1967. – № 1, 2.
5. Перцева Ж.М. У війни не жіноче обличчя. Вища медична школа Харківщини в роки Великої Вітчизняної війни / Ж.М. Перцева. – Х.: Контраст, 2005.
6. Скоробогатов А.В. Харьковская семья Ксении Александровны Илиади / А.В. Скоробогатов, О.М. Рудик, Ж.М. Перцева. Греки Харьковщины: Сб. статей. - Х.: Майдан, 2003. – С.206.
7. Тихонова Т.И. Материалы музея истории ХНМУ. Ф.7, оп. 18, п. 3.
8. Черная Т.Т. Минер ошибается только раз // Т.Т. Черная. Вища школа Харківщини в роки Великої Вітчизняної війни: Сб. статей. – Х.: Контраст, 2005. – С. 44.

УДК 94(47).084.8(470.6)(063)

Афанасенко В.И. (Ростов-на-Дону, Россия)

«НА ПРАВОМ ФЛАНГЕ «МИУС-ФРОНТА» (НЕИЗВЕСТНАЯ ОПЕРАЦИЯ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ)

Розглянута недосліджена армійська операція грудня 1941 року, у результаті якої зусилля протиборствуючих боків змістилися з Ростовського на Донбаський напрямок. Головнокомандуючий Південно-Західного напрямку маршал С.К. Тимошенко (унікальний факт!) особисто, з 10 по 25 грудня керував бойовими діями 12-ї армії і вивів її із підпорядкування Військової ради Південного фронту.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, армійська операція, битва за Дебальцево.

Рассмотрена неисследованная армейская операция в декабре 1941 года, в результате которой усилия противоборствующих сторон сместились с Ростовского на Донбасское направление. Главком Юго-Западного направления маршал С.К.Тимошенко (уникальный факт!) лично, с 10 по 25 декабря руководил боевыми действиями 12-й армии, выведя ее из подчинения Военного совета Южного фронта.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, армейская операция, сражение за Дебальцево.

The article considers the unexplored army operation, which took place in December 1941, which resulted from the efforts of opponents shifted from Rostov to Donbass direction. Commander of the South-west, Marshal S.K. Timoshenko (unique fact!) from 10 to 25 December personally supervised the fighting army of 12, moving it from the jurisdiction of the Military Council of the Southern Front

Key words: *the Great Patriotic War, army operation, the battle for Debalcevo.*

В летописи Великой Отечественной войны есть «белые пятна». В тени Ростовской стратегической наступательной операции (17 ноября – 2 декабря 1941 г.) и Барвенково-Лозовской наступательной операции Южного и Юго-Западного фронтов (18 – 31 января 1942 г.) остались события, происходившие на правом фланге Южного фронта, в полосе его 12-й армии. В течение шести недель, с 16 ноября по 30 декабря 1941 года, в стокилометровой полосе шли непрерывные наступательные и оборонительные бои немецко-итальянских и советских войск. Об этих боях в советской и российской историографии - крайне скудная информация. О Чистяковской наступательной операции 18-й и 37-й армий немного рассказано в книге «Восемнадцатая в сражениях за Родину» (Боевой путь 18-й армии) ; о боях в полосе 12-й армии в ноябре 1941 года (всего 14 строк) - в исследовании А.В.Исаева «От Дубно до Ростова»; несколько абзацев – в мемуарах И.Х.Баграмяна «Так начиналась война».

Уникальность ситуации на южном крыле советско-германского фронта во второй половине ноября 1941 года состояла в том, что противоборствующие стороны ОДНОВРЕМЕННО вели НАСТУПАТЕЛЬНЫЕ операции со СТРАТЕГИЧЕСКИМИ целями. В 8-00 17 ноября 1-я танковая армия генерал-полковника Эвальда фон Клейста перешла в наступление на Ростов-на-Дону силами двух танковых и двух моторизованных дивизий с северного берега реки Тузлов. Через час, в 9-00, ударные группировки 18-й, 37-й и 9-й армий Южного фронта начали наступление, заходя во фланг и тыл немецким войскам Клейста, наступающим на Ростов. На сутки раньше, 16 ноября, в полосе 12-й армии генерал-майора Константина Апполоновича Коротеева началось наступление 4-го армейского корпуса 17-й полевой армии, поддержанного тремя дивизиями Итальянского экспедиционного корпуса генерала армии Джованни Мессе. За пять дней наступления 4-й армейский корпус генерала пехоты Виктора фон Швельдера продвинулся на 50 км, угрожая выходом в тыл главным силам Южного фронта генерал-полковника Якова Тимофеевича Черевиченко.[1]

Растянутые тонкой цепочкой на девяностошестикилометровом фронте, три дивизии и два отдельных батальона 12-й армии (230, 15, 74-я стрелковые дивизии, 130-й и 131-й мотострелковые батальоны) глубоко «прогнулись» на восток, но не дрогнули и не рассыпались. Командарм-12, получив из резерва Южного фронта 261-ю и 218-ю стрелковые дивизии и 6-й кавкорпус генерал-майора А.Ф.Бычковского (26-я, 28-я, 49-я кавалерийские дивизии) из 6-й армии Юго-

Западного фронта, имевших 50% личного состава и вооружения, сумел решительными контратаками не только остановить наступление врага на Ворошиловградском направлении, но и на ряде участков отбросить противника на несколько километров. Об этом свидетельствуют записи в «Военном дневнике» начальника Генерального штаба сухопутных войск Германии генерал-полковника Франца Гальдера (записи за 24-30 ноября 1941 г.). [2]

После освобождения Ростова-на-Дону 29 ноября, четыре армии Южного фронта преследовали разбитые дивизии генерал-полковника Э. фон Клейста, отступающие к Таганрогу и на рубеж реки Миус. Гитлер лично вмешался в ситуацию, сменил командование группы армий «Юг», усилил резервами 1-ю танковую армию и категорически потребовал от командующего 17-й армии генерал-полковника Германа Гота продолжить наступление в полосе 4-го армейского корпуса, чтобы отвлечь силы советских войск с таганрогского направления и ослабить давление на 1-ю танковую армию генерал-полковника Э. фон Клейста. Для этого 4-й армейский корпус Швельдера и Итальянский экспедиционный корпус были усилены 111-й и 125-й пехотными дивизиями, 36-м полком 9-й пехотной дивизии, 244-м дивизионом САУ «Штурмгешюц». [3]

Главком Юго-Западного направления маршал С.К.Тимошенко и командующий Южным фронтом генерал-полковник Я.Т.Черевиченко в течение декабря непрерывно усиливали 12-ю армию, в составе которой к концу месяца было 14 дивизий, 6 бригад, 7 артполков и 5 бронепоездов, 2 отдельных полка войск НКВД — фактически, более 40% всех войск Южного фронта. Только две стрелковые дивизии, 4-я и 176-я, были выделены из резерва Южного фронта, все остальные соединения и части (150-я стрелковая, 30-я, 34-я, 38-я кавалерийские дивизии, 11-я курсантская, 78-я морская отдельные стрелковые, 71-я НКВД, 130-я мотострелковые отдельные бригады, 3-я и 15-я танковые бригады, 23-й и 95-й отдельные полки НКВД, 266-й, 370-й, 373-й, 648-й гаубичные, 521-й и 558-й отдельные противотанковые артиллерийские полки, бронепоезда №№ 2,6,8,10, 11; 2-й гвардейский минометный полк РС — за счет ослабления 56-й, 9-й, 37-й и 18-й армий, которые вели кровопролитные бои на Миус-фронте, без усиления и без существенных результатов, неся огромные потери. [4]

В эпицентре декабрьских боев на правом фланге «Миус-фронта» оказался районный центр Луганской области — город и важный железнодорожный узел ДЕБАЛЬЦЕВО. О степени ожесточенности боев в этом районе говорит тот факт, что в период с 7 по 25 декабря 1941 года город Дебальцево четыре раза переходил из рук в руки. В эти бои были втянуты с обеих сторон значительные силы. Значительными оказались и потери советских, немецких и итальянских войск, исчислявшиеся многими тысячами солдатских жизней. Среди погибших оказался и итальянский генерал Уго де Каролис из 52-й пехотной дивизии «Торино» Итальянского экспедиционного корпуса.[5]

Событием, не имеющим аналогов в истории Великой Отечественной войны, стал случай, когда с 12-00 10 декабря 1941 года Главком Юго-Западного направления маршал С.К.Тимошенко подчинил себе 12-ю армию генерал-майора Коротеева и лично, в течение двух недель, руководил наступлением ее войск. Только 25 декабря 12-ю армию вернули в подчинение Военного совета Южного фронта. [6]

Выполняя директиву Ставки ВГК № 005128 от 24 ноября 1941 года по освобождению Ростова-на-Дону и Таганрога, войска Южного фронта в декабре 1941 года трижды пытались освободить Таганрог; разгромить артемовскую, чистяковскую и таганрогскую группировки противника, прорвать оборону врага по реке Миус. После первых, в период 2-5 декабря, неудачных атак армий Южного фронта по всему фронту, от Белогоровки, на стыке с 6-й армией Юго-Западного фронта, до села Вареновка, на берегу Таганрогского залива, были спланированы три крупных наступательных операции по разгрому вышеуказанных группировок 17-й полевой и 1-й танковой армий противника.

Для разгрома артемовской группировки врага (4-й немецкий армейский и Итальянский экспедиционный корпуса в составе семи дивизий и двух полков усиления) использовались девятнадцать дивизий и девять бригад 12-й армии Южного и 6-й армии Юго-Западного фронтов; против чистяковской группировки (49-й горнострелковый и 14-й моторизованный корпуса в составе семи дивизий и одной бригады) должны были действовать соединения 18-й и 37-й армий Южного фронта — всего двенадцать дивизий и три бригады, а против таганрогской группировки врага (3-й моторизованный корпус в составе пяти дивизий) — войска тринадцати дивизий и четырех бригад 9-й и 56-й армий Южного фронта. [7]

Все попытки наступления ударных группировок шести советских армий в период 24 — 30 декабря 1941 года не имели успеха; потери армий Южного фронта в декабрьских боях превысили 80 000 бойцов и командиров. [8]

В военно-исторической литературе об этих наступательных операциях шести советских армий фактически нигде не упомянуто. [9]

В ходе декабрьских боев в стокилометровой полосе 12-й армии для улучшения управления войсками, в связи с ликвидацией в июле-августе 1941 года корпусного звена, на решающих направлениях создавались временные (длительностью от нескольких дней до нескольких недель) оперативные группы, объединявшие несколько соединений с частями усиления. Таковыми в декабре 1941 года в 12-й армии Южного фронта были оперативные группы генерал-майоров А.Ф.Бычковского, Н.Я.Кириченко, В.Н.Марцинкевича, полковников Т.В. Дедеоглу, А.А.Носкова, М.В.Колосова. Положительный результат действий шести оперативных групп 12-й армии Южного фронта, как и опыт на других фронтах зимой 1941-1942 г.г., способствовал восстановлению корпусного звена в пехоте, кавалерии и танковых войсках РКК А в 1942 году.

В декабре 1941 года в полосе действий 12-й армии Южного фронта противоборствующие стороны проводили, фактически одновременно, две наступательных и две оборонительных операции, в которые были втянуты части десяти расчетных дивизий итало-немецких войск и двадцати дивизий и бригад советских войск. В итоге боевые действия свелись к позиционным боям и перемалыванию живой силы и боевой техники с обеих сторон, многодневным уличным боям в населенных пунктах Дебальцево, Троицкое, Октябрьское, за господствующие высоты; т.е., к своеобразному «маленькому Сталинграду», где в зимних условиях немцы, итальянцы, румыны с одной стороны, и советские войска — пехота, кавалерия, части НКВД и танкисты — с другой, вели изматывающие непрерывные сражения, в точности предшествующие боям под Сталинградом ровно год спустя. Прямо, в меньшем, естественно, масштабе - «генеральная репетиция» главного сражения Великой Отечественной войны — Сталинградской битвы!

Интенсивность и динамика боевых действий в полосе 12-й армии в декабре 1941 года привели к смещению усилий советского и немецкого командования с РОСТОВСКОГО на ДОНБАССКОЕ операционное направление, сосредоточению здесь оперативных резервов, как группы армий «Юг» - (9, 100, 111, 125 ПД, 20 румынская ПД, 2-й парашютный полк), так и резервов Юго-Западного стратегического направления, в том числе - свежесформированной в Сталинградском военном округе 57-й армии генерал-лейтенанта Д.И.Рябышева, включенной в состав Южного фронта с 1 января 1942 года. Эта армия в составе 333, 335, 337, 341, 349, 351-й стрелковых, 60-й и 79-й кавалерийских дивизий, сыграла ведущую роль в успешном проведении Барвенково-Лозовской операции наступательной операции войск Юго-Западного и Южного фронтов в период с 18 по 30 января 1942 года. [10]

На 1 января 1942 года в 12-й армии насчитывалось восемь стрелковых (4, 15, 74, 150, 176, 218, 230, 261 СД), пять кавалерийских (26, 28, 30, 34, 38, 49 КД), три стрелковых (11-я, 71-я НКВД, 78-я морская) и одна (15) танковая бригады, 81-й и 92-й отдельные танковые батальоны, 95-й полк НКВД, девять арtpолков усиления. Численность личного состава составляла 72 870 бойцов и командиров, 15 танков, 700 орудий и минометов, в том числе — 74 гаубицы калибра 122-152-мм; 84 пушки калибра 76,2-мм; 60 противотанковых орудий 45-мм; 49 зенитных орудий калибра 37, 76, 85-мм; 286 минометов калибра 50-мм; 147 минометов калибра 82-мм; 120-мм. [11]

Бои в полосе 12-й армии в декабре 1941 года оказали решающее влияние на бои на миусском рубеже и создали предпосылки для наступательных операций Южного и Юго-Западного фронтов в январе-марте 1942 года.

Литература

1. Исаев А.В. От Дубно до Ростова. — М., 2004. — С.645.
2. Гальдер Ф. Военный дневник. — Т.3. Кн.2. — М., 1971. — С. 70-72, 78, 82, 84.

3. Там же. – С. 72, 129.
4. Матишов Г.Г. Миус-фронт в Великой Отечественной войне. 1941-1942, 1943 г.г. / Г.Г. Матишов, В.И. Афанасенко, Е.Ф. Кринко. – Ростов, 2010. – С.150.
5. Мессе Дж. Война на русском фронте (Итальянский экспедиционный корпус в России) / Джованни Мессе. – М., 2009. – С.86.
6. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, далее (далее – АМО РФ), Ф.228. Оп.701. Д.236. С.69, 145.
7. ЦАМО. Ф. 228. Оп.701. Д.236. С.124-125.
8. Матишов Г.Г. Миус-фронт в Великой Отечественной войне. 1941-1942, 1943 г.г. / Г.Г. Матишов, В.И. Афанасенко, Е.Ф. Кринко. – Ростов, 2010. – С.54-56.
9. Хаупт В. Сражения группы армий «Юг» / Вернер Хаупт. – М., 2006. – С.145.
10. Рябышев Д.И. Первый год войны / Д.И. Рябышев. – М. 1986. – С.124-164.
11. Операции советских вооруженных сил в период отражения нападения фашистской Германии на СССР (22.6.41 г. - 18.11.42 г.). – М. 1958. – С.504-505.

Приложение

Состав и командование соединений советских и итало-немецких войск в полосе Дроновка – Ольховатка в период 16 ноября – 31 декабря 1941 года:

- 12-я армия – генерал-майор Коротеев Константин Апполонович.
- 4-я стрелковая дивизия – полковник Рослый Иван Павлович.
- 15-я стрелковая дивизия – полковник Слышкин Афанасий Никитович.
- 74-я стрелковая дивизия – полковник, с 27.12. -генерал-майор Шевердин Федор Ефимович.
- 150-я стрелковая дивизия – генерал-майор Егоров Даниил Григорьевич.
- 176-я стрелковая дивизия – генерал-майор Марцинкевич Владимир Николаевич.
- 218-я стрелковая дивизия – полковник Шарагин Алексей Павлович.
- 230-я стрелковая дивизия – полковник Захаров Федор Васильевич.
- 261-я стрелковая дивизия – генерал-майор Гудков Дмитрий Иванович,
- с 3.12 – полковник Ильин Александр Михайлович.
- 26-я кавалерийская дивизия – полковник Носков Александр Алексеевич.
- 28-я кавалерийская дивизия – полковник Сакович Леонид Николаевич.
- 30-я кавалерийская дивизия – полковник Пичугин Николай Александрович.
- 34-я кавалерийская дивизия – полковник Гречко Андрей Антонович.
- 38-я кавалерийская дивизия – генерал-майор Кириченко Николай Яковлевич.
- 49-я кавалерийская дивизия – полковник Дедеоглы Тимофей Владимирович.
- 3-я танковая бригада – полковник Новиков Николай Александрович.
- 15-я танковая бригада – полковник Колосов Максим Васильевич.
- 11-я стрелковая бригада – полковник Семизоров Яков Михайлович.
- 71-я мотострелковая бригада НКВД – полковник Подоляко Николай Иванович.
- 78-я морская стрелковая бригада – полковник Михайлов Николай Алексее-

вич.

4-й армейский корпус – генерал пехоты Виктор фон Швельдер.

9-я пехотная дивизия – генерал-лейтенант Зигмунд фон Шлейниц.

76-я пехотная дивизия – генерал-лейтенант Максимилиан де-Ангелис.

94-я пехотная дивизия – генерал-майор Георг Пфейфер.

97-я пехотная дивизия – генерал-майор Максимилиан Фреттер-Пико.

111-я пехотная дивизия – генерал пехоты Отто Штапф.

125-я пехотная дивизия – генерал пехоты Вильгельм Шнекенбургер.

213-я охранный дивизия – генерал-лейтенант Рене де Л,Омм де Курбэ.

Итальянский экспедиционный корпус – генерал армии Джованни Мессе.

3-я моторизованная дивизия «Принц Амедео герцог Д,Аоста» – дивизионный генерал Марио Мараццани.

9-я пехотная дивизия «Посубио» – дивизионный генерал Витторио Джованелли.

52-я пехотная дивизия – дивизионный генерал Луиджи Манци.

УДК 355.48(477.54):37

Ісаєв О.Я. (с. Борова Харківської обл., Україна)

ОСВІТА НА СХОДІ ХАРКІВЩИНИ В ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (вересень 1942 – січень 1943)

У статті розповідається про розвиток освіти у східній частині Харківської області, висвітлюються заходи, що проводилися сільуправами щодо роботи навчальних закладів у районі.

Ключові слова: освіта, сільуправа, учитель, навчальний заклад.

В статье рассказывается о развитии образования в восточной части Харьковской области, освещаются мероприятия, проводимые сельскими управами для работы учебных заведений в регионе.

Ключевые слова: образование, сельская управа учитель, учебное заведение.

This article is about the development of education in the Eastern part of Kharkov region covers activities of the rural governments for the work of educational institutions in the region.

Key words: education, the village Council teacher, educational institution.

У Харківському облдержархіві в так званих фондах окупації зберігається досить значний і цікавий матеріал про освіту часів німецької окупації. Крім фондів політехнічного інституту [26], шкіл [4, 5, 1, 3], училищ [2] та дитсадків [18, 19], представлено фонди трьох районних відділів освіти – Чугуївської [20], Близнюківської [21] та Борівської [7] райуправ. Найповнішим є фонд освіти Борівського району (10 об'ємних справ), тож переважно саме за ним проаналізуємо освіту

того періоду.

З 8 липня 1942 р. до початку лютого 1943 р. Борівський район знаходився під німецькою окупацією. Поширюється міф, що в ті часи школи зовсім не працювали й німецькою владою будь-яка українська освіта була суворо заборонена. Насправді діти Борівщини та сусідніх районів не мали змоги ходити до школи ще за рік до окупації – протягом усього 1941/1942 навчального року. Борівський район безпосередньо став прифронтовою зоною. Приміщення більшості шкіл району в цей час займали польові госпіталі Червоної армії, її штаби та численні військові частини. Саме тоді за свідченнями очевидців зазнали найбільшого руйнування будівлі та матеріальна база місцевих шкіл: спалені парти, столи, шафи, книги, знищена наочність, вибиті вікна, зникли двері.

Протягом усієї окупації Борівщина, як і вся Харківщина та Донбас, підлягали фронтовому командуванню Вермахта. Німецька військова адміністрація через свої польові комендатури протягом липня-серпня 1942 р. створила в Борівському районі органи управління з місцевого населення. Саме нова місцева українська влада, а не німці, яких у районі під час окупації практично не було, негайно відновила навчання в школах після однорічної перерви. Радянським школам Борівщини повернули дореволюційну назву «народні школи».

Уже на вересень 1942 р. у складі Борівської райуправи почав активно працювати райвідділ народної освіти з трьох чоловік (завідуючий, інспектор-методист і бухгалтер), який 17 вересня видає наказ усім сільським старостам і завідуючим шкіл «негайно приступити до ремонту шкіл та шкільного обладнання, з таким розрахунком, щоб 1 жовтня розпочати заняття». Наказується взяти на облік усіх дітей, починаючи з тих, що народилися в 1935 р. і до 14 років включно, та відомості про них відразу подати до райвно. «Усім учителям, які живуть на території даного старостату, потрібно зареєструватися в райвно та одержати призначення на роботу» [8, арк.1]. Протягом другої половини вересня ця робота була здебільшого успішно завершена.

Подібний наказ старостам сільуправ у цей час видає й Куп'янська райуправа: «На підставі повідомлення Наросвіти Куп'янська райуправа пропонує Вам протягом одного тижня вжити рішучих заходів по таких міроприємствах: 1. Щоб всі діти, які є на території Вашої сільуправи, відвідували школу, бо навчання є обов'язковим. [Пояснити] батькам, що навчання в школах є безкоштовним. 2. Де ще не закінчено ремонт шкіл, закінчити такий. 3. Забезпечити школи паливом, щоб не довелося в зиму дітям мерзнути» [22, арк.22].

У постанові Борівської районної управи від 2 жовтня 1942 р. зазначається: «У зв'язку з тим, що Борівська та Гороховатська школи найбільше постраждали від військових дій, Райуправа вважає за потрібне дати цим школам всебічну допомогу, а саме: 1. Всі школи району, що мають зайві парти, мусять передати їх в

однорічне користування зазначених шкіл. 2. Зазначені школи цілком відповідають за цілісність одержаних парт. 3. Зазначені школи повинні по закінченню навчального року повернути парти тим школам, від яких одержали» [8, арк.15]. Відповідно Н.-Солонянська школа передала Гороховатській школі 14 парт, Климівська й Калинівська – Борівській відповідно 20 і 10 парт і т.д. [8, арк.7, 9, 12]

Інспектор райвно в своєму наказі суворо вимагав від управляючого громадським господарством «Профінтерн» (колишній колгосп): «Відділ освіти пропонує Вам негайно закінчити ремонт школи і перевезти з Калинової 10 штук парт, оскільки зробити свої Ви виявилися неспроможними. Це розпорядження мусить бути виконано в 3-денний термін, в іншому випадку Ви будете поштрафовані» [8, арк.44].

Як бачимо, сільуправи безпосередньо відповідали за школи на своїй території та навчання й виховання місцевих дітей. На загальних зборах, скликаних Піско-Радьківською сільуправою 9 серпня 1942 р., де були присутніми 538 чоловік, прийняте рішення: «Довести до відома населення, щоб вони вели виховну роботу зі своїми дітьми, аби останні не робили шкоди населенню. Навести порядок у дворах, чистоту в хатах. Припинити всякі самовольства» [25, арк.5зв.-6]. Можемо тільки здогадуватися, що стоїть за цією постановою. Мабуть, пустощі, бешкетування, крадіжки та хуліганство місцевих підлітків, зумовлені воєнним хаосом, вийшли за будь-які прийнятні для місцевого населення межі, що й зумовило винесення цього питання на широкий загальний збір.

5 жовтня 1942 р. у приміщенні Борівської сільуправи пройшла учительська райконференція. Учителі прибули на неї з підручниками, кожен з папером та олівцем. Навчання розпочалося 10 жовтня 1942 р. У частині шкіл заняття відбувалися в дві зміни: з 8.00 до 11.50 і з 12.30 до 17.00. За інформацією райвно, «в усіх школах було знищено віконне скло, парти, навчальне приладдя і т.д. Проведено по всіх школах капітальний ремонт» [8, арк.6].

На кінець жовтня 1942 р. у 28 початкових школах тогочасного Борівського району нараховувалося 2520 учнів [13, арк.1]. Усього ж на території сучасного Борівського району в німецьку окупацію функціонували 32 початкові школи (I-IV класи), де навчалася близько 2800 учнів від 7 до 12-14 років [11-13]. Для порівняння: сьогодні (на 1.09.2013 р.) на Борівщині поки що є 14 шкіл (1-11 класи), де всього навчається 1544 учнів віком від 6 до 17-18 років [27].

У наказі райвно звертається увага на те, що «початок занять по школах Борівського району виявив антисанітарний стан шкільних приміщень, а також і самих учнів у більшості шкіл». Отож, «щоб запобігти епідемічних захворювань і прищеплювати дітям навички культури та охайності, Відділ Освіти зобов'язує завідуючих шкіл слідкувати за станом шкільних приміщень (періодично мити підлогу, провітрювати кімнати), слідкувати за відповідною температурою в класах, привести в по-

рядок шкільні двори та вбиральні. Провести поголовну стрижку всіх хлопців і тих дівчат, що не тримають волосся в відповідній чистоті. Оглянути всіх дітей і в разі виявлення вошивості, перевірити домашні умови дитини та вжити заходів до знищення вошей вдома. Слідкувати за зовнішнім виглядом дитини, охайністю одягу. За невиконання цього наказу завшколою, де буде виявлений антисанітарний стан приміщення та вошивість дітей, буде поштрафований» [8, арк.17].

Завшколами наказувалося подавати щосуботи у райвно відомості про відвідування учнями школи, причини їх відсутності, про підвезення сільуправами палива школам, захворювання учнів тифом та іншими хворобами. В архіві зберігаються чисельні повідомлення шкіл з цих питань [8, арк.19].

Широко велися підготовчі роботи, щоб у січні 1943 р. в Боровій відкрити ремісничу школу (себто професійно-технічне училище) з декількох відділів, які б готували спеціалістів різних професій [8, арк.3]. До цього й пізніше подібної школи тут ніколи не було.

На початку січня 1943 р. усі сільуправи Куп'янського, Борівського та сусідніх районів отримали повідомлення, що в Куп'янську відкрито агрошколу (технікум), яка набирає учнів на I курс з освітою 7-8 класів та на II курс з освітою 9-10 класів середньої школи. Термін навчання на агротехніка – 4 роки. Учні агрошколи забезпечувалися гуртожитком та їдальнею. Плата за навчання 200 крб. за рік. Вступні іспити з математики та української мови. Пропонувалося терміново оголосити всім бажаючим, які мають відповідну освіту, аби вони з'явилися 11 січня до агрошколи, яка знаходиться в колишньому с/г технікумі [24, арк.2-3].

У листопаді 1942 р. Борівське райвно наказувало школам: «Розпочніть збір художньої літератури серед населення. Літературу зі штампами будь-якої бібліотеки відібрати, а художню літературу, що є власністю тієї чи іншої особи – купувати» [8, арк.42].

На жовтневу учительську конференцію 1942 р. в Боровій учителів не випадково запрошували зі всіма шкільними підручниками. Там їм докладно повідомили, як користуватися старими радянськими підручниками, доки в район не надійдуть нові. В інструкції Харківської міської управи, яка була розіслана в усі райони області й яка була оголошена всім учителям Борівщини на педагогічній конференції, роз'яснювалося: «Навчальний процес у Народній школі нового типу повинен стояти на значно вищому рівні, ніж раніше. Учні повинні засвоїти точні і повні знання, потрібні для практичного життя та для продовження освіти. Перебудова роботи школи вимагає від учителів перегляду багатьох питань програмового матеріалу і висвітлення його з нової точки зору. Учні тимчасово доведеться користуватися колишнім стабільним підручником з арифметики Н.С.Попової та задачник Попової для I, II і III клас... [далі перераховуються інші підручники]. В цих книжках є багато більшовицької термінології та агітаційного матеріалу,

який повинен бути рішуче вилучений з курсу арифметики. Шкільний відділ пропонує пильно переглянути вказані книжки, викресливши окремі місця з тексту і замінивши їх новими реченнями, згідно з прикладеними до цього зауваженнями. На протязі перших трьох днів навчання вчитель повинен зібрати в учнів підручники і задачники з арифметики і в кожній книжці власноручно зробити відповідні виправлення, ні в якому разі не доручаючи це учням» [9, арк.6-10].

Про шкільні підручники йшлося й на кущовій нараді шефів районів (керівників окупаційних райадміністрацій) в м.Балаклія 3 листопада 1942 р. У виписці з протоколу цієї наради зазначається: «Навчання в школах проводити без підручників. Коректовані підручники, згідно вказівкам Харківського шкільного інспекторату вчителі можуть використовувати для себе як основу. Отже, учні поки що не мають підручників і вчитель використовує коректований більшовицький підручник як основу. Головне тут – дух викладання учителя. Головне, щоб діти навчилися відчувати себе членами великого європейського культурного суспільства і знати, що більшовизм хоче знищити все християнське людство всіх національностей, щоб досягти світового панування над усіма для жидів. Таке може статися тільки тоді, коли буде знищений внутрішній світ людини. Через знищення більшовизму всі люди будуть вільні й щасливі». Протокол цієї наради був розісланий у всі школи Борівщини [10, арк.32].

Згідно з інструкцією, в підручниках слід було зробити такі заміни: УРСР замінити на Україна, СРСР – на Росія, піонери – школярі, комсомольці – учні, сільрада – управа, піонерзагін – група учнів, колгоспники – селяни, колгосп і радгосп – господарства, червоноармієць – солдат, піонертабір – дитсадок, Москва – Київ, Ленінград – Петербург, з Ленінграда до Москви – з Києва до Полтави, Ульяновськ – Симбірськ, Калінін – Тверь, Горький – Нижній Новгород, папанінці – зимовці і т.д. [9, арк.6-15]

В інструкції зазначається: «Весь більшовицько-пропагандистський та антирелігійний матеріал повинен бути рішуче вилучений». Повністю слід було викреслити з підручників такі слова: Перше травня, комунар, Ленін, Сталін, товариш, «в так званій біблій» та інші. Викреслити цілі статті та розділи: «Церква проти науки», «Розгром негритьянського села», «Як живуть ненці», «Боротьба за виконання завдань товариша Сталіна», «Що робить радянська влада для поліпшення тваринництва», «Про походження людини» та інші. Вимагалось закреслити всі математичні задачі, «що мають агітаційний характер». Усі ці задачі докладно перераховувалися [9, арк.11-15].

Якщо спочатку радянськими підручниками взагалі не дозволялося користуватися, то дуже швидко життєві реалії змусили Борівське райвно дещо пом'якшити свою позицію: «Відділ освіти все ж таки дозволяє користуватися відомими Вам підручниками як учителям, так і учням, [але] лише під час класних занять. Але ні в якому разі не можна користуватися тим підручником, який не бу-

де ретельно перевірений та виправлений, як учням так і вчителям» – так вимагав своїм наказом райвідділ освіти [8, арк.46].

Борівський райвно мусив неодноразово застерігати завшколами: «Ще раз нагадуємо, що всі підручники, які є в учнів, повинні бути зібрані і виправлені згідно вказівок, даних на вчительській конференції. Одержано рецензії на підручник з природознавства та географії. Ви повинні прибути до відділу освіти з підручниками і виправити їх за даними рецензіями. За користування на уроках невиправленими підручниками вчителі будуть відповідати» [8, арк.42].

Кардинально мінялася шкільна навчальна програма порівняно з радянською програмою 1939-1941 р. Різко, в декілька разів, збільшувалася кількість годин на вивчення української мови: в I і II класах – 12 годин на тиждень, III і IV класах – відповідно 7 і 8 годин. Викладання російської мови заборонялося, зате в III і IV класах вводилася німецька мова – по 6 годин на тиждень. Математика в усіх класах – 6-9 годин, каліграфія – 2-1, фізкультура – 1, співи – 1. У III і IV класах додавалося ще по 2 години природознавства, 2 години географії, одній годині малювання й креслення [10, арк.28].

Практично повністю оновлювалися навчальні програми з усіх предметів. Наприклад, програма з української літератури в IV класі передбачала вивчення раніше заборонених творів та письменників. Діти знайомилися з творами раніше затаврованих комуністами «буржуазних націоналістів»: В.Винниченко («Федько-халамидник», «Бабусин подарунок»), О.Олесь («Яка краса», «Рідний край», «О слово рідне»), П.Куліш («Чорна рада», «Хмарище», «У Київ», «Двобій», «Тур на хуторі»), М.Костомаров («Чернігівка»), М.Грушевський («Грицько Неробуш», «Кривий»), С.Воробкевич, М.Вороний, Б.Грінченко, Г.Чупринка, Б.Лепкий та ін. [9, арк.23зв.-24зв.]

Зі спадщини Тараса Шевченка, крім загальновідомих, вивчалися твори, заборонені в радянський час або замовчувані: «Гайдамаки», «Суботів», «До Основ'яненка», «Сліпий», «Іван Підкова», «Гамалія», «Чернець», «Швачка», народні пісні про Нечая й Морозенка [9, арк.23зв.-24зв.]

З творів Лесі Українки вивчалася заборонена драма «Бояриня» та ін. Ще в програму для IV класу входили І.Франко («Захар Беркут» та ін.), П.Мирний («Хіба ревуть воли, як ясла повні»), М.Вовчок, С.Васильченко, В.Стефаник («Сини»), М.Старицький, М.Коцюбинський («Фата Моргана», «Ялинка», «Осінь»), заборонена перед війною З.Тулуб («Людолови») та інші автори [9, арк.23зв.-24зв.]. Як це не дивно, підкупаційна програма з української літератури в IV класі дуже нагадує сьогоденню, але тільки в 6-10 класах.

З 15 вересня 1942 р. на Борівщині розпочалася регулярна виплата зарплати завшколами, учителям та прибиральницям. З жовтня Борівський райфінвідділ щомісячно став виділяти відповідні кошти пенсіонерам та інвалідам, які раніше

працювали в освіті. Райвно неодноразово зверталось до коменданта Борівського району Гофмана (до речі, за документами не німця, а росіянина 35 років) з проханням «надати допомогу вчителям шкіл, які потерпіли від військових дій. Видати їм по можливості картоплі згідно приложеного списку». [8, арк. 6, 41]. Як видно з документів, така допомога щомісячно надавалася, як картоплею, так і хлібом через райспоживспілку [9, арк. 4].

Крім того, 2 листопада 1942 р. райвно звернулося до завідуючого Борівської райземуправою Удєєва Л.П.: «Більшість вчителів, які працюють в нашому районі, не мали [за радянської влади] городів і не забезпечені городиною, а тому відділ освіти просить вас дати розпорядження управляючим громадськими господарствами [колишніми колгоспами] про продаж по державним цінам городини для вчителів» [8, арк.45]. Тож у більшості сіл району вчителям виписували за низькою ціною продукти харчування. Хоча, як завжди, в окремих сільуправах поставилися до цього нехлюйськи, що й зумовило наказ керівника РЗУ Удєєва старості Пісок-Радьківських: «У Райземуправу надходять скарги від учителів, що громадські господарства не постачають їх продуктами харчування. Пропоную перевірити і забезпечити таких продуктами харчування за існуючими нормами» [24, арк. 115].

Куп'янський райбургомістр 19 жовтня 1942 р. теж суворо вимагав від сільських старост: «Не дивлячись на неодноразові вказівки з боку Районової управи про видачу постачання учителям, агрономам, лікарям, фельдшерам та іншим категоріям службовців з села, старости сільуправ затримують видачу пайків. Наприклад, у Кислівській сільуправі староста п.Кривич видав пайок учителям лише за вересень, а на 20 жовтня нічого не дав. Не краще стоїть справа видачі і в інших сільуправах. Слід відмітити, що пайок видається часто після багаторазових прохань службовців. Такий стан абсолютно неприпустимий. Районова управа пропонує Вам під Вашу особисту відповідальність своєчасно забезпечувати всіх службовців пайком» [22, арк.24].

З вересня 1942 р. систематично й щомісячно кожній школі Борівського району надавалися кошти для ремонту приміщень та придбання необхідного інвентаря. Десятки фінансових звітів завшколами Борівщини на отримання й витрати цих коштів зберігаються в облархіві. Райвно суворо вимагало вчасно й у повному обсязі витрачати виділені кошти. Так, зокрема, 23 грудня 1942 р. наказом Борівського райвно всім завшколами повідомлялося, що вони «можуть витрачати на організацію ялинки стільки коштів, скільки буде необхідно». Таким чином, Клімівська, Новомирівська (с.Новий Мир) та інші школи 28 грудня отримали по 400 крб. на ялинкові прикраси [8, арк. 27, 34].

Згідно з кошторисом Борівського відділу освіти з 15 вересня до 31 грудня 1942 р. на зарплату кожна школа отримувала від 14,7 тис.крб. до 1550 крб. Ще фінансувалося кожній школі опалення (500-3000 крб.), освітлення (всім школам од-

наково по 300 крб.), канцелярські витрати (200-1000 крб.), придбання книжок та навчального приладдя (200-1000 крб.), придбання реманенту та його ремонт (500-5000 крб.), капітальний ремонт (500-2000 крб.), інші видатки, що не передбачені кошторисом (300-1700 крб.). Крім того, райбібліотека, що входила до системи освіти, та райвно отримали 1900 крб. на відрядження та роз'їзди [15, арк.1]. Райвно в цей час витратило на канцприладдя 4830 крб.: папір простий – 1200 крб., папір копірувальний – 120 крб., олівці прості – 150 крб., олівці «хемічні» – 300 крб., передплата газет, на папки – 300 крб., класні журнали – 2500 крб. [17, арк.133-143]. Всього на освіту Борівщини за цей період (4½ місяця) було витрачено 251403 крб. [15, арк.1].

Як бачимо, школи мали можливість робити найнеобхідніші витрати за рахунок районного бюджету. Так, наприклад, у цей час Борівська школа закупила 150 зошитів, 6 пер, 2 чорнил, 12 олівців, 6 віників, 6 ганчірок для миття підлоги, 1 лопату, 1 годинник за 300 крб. та придбала будматеріалів на 3000 крб. Андріївська школа купляла щомісячно один віник і одну ганчірку, а також відра, тазики, кружки, годинник за 250 крб. та інше [16, арк.12, 33-41]. І так практично всі школи району [23, арк.1-495]

Борівський райвно 20 жовтня розіслав усім завідуючим повідомлення, що для шкіл одержано канцприладдя (олівці, пера, гумки, чорнильніці та ін.) за рахунок бюджету та папір для зошитів за готівку. Є підручники для 1 класу по 12 карбованців за штуку. Все це потрібно було негайно забрати в школи [8, арк. 43].

Ще окремо кожна школа оплачувала роботу найнятих столярів, що ремонтували й виготовляли парти, вікна й двері, та чоботарів, які ремонтували взуття школярів. Численні квитанції, накладні, розписки та акти на ці покупки й виконані роботи зберігаються дотепер в облархіві [16, арк. 1-41].

Завшколами Борівщини отримували щомісячну зарплату 500-600 крб., вчителі – 300-450 крб., шкільний секретар – 300 крб., техроб (технічний робітник, прибиральниця) – 100-200 крб. Ці гроші виплачувалися по-німецьки пунктуально. Податок на зарплату становив 10%. В архіві є повні відомості на зарплату за вересень-січень з підписами всіх працівників шкіл про її отримання. Отже, на кінець січня 1943 р. німецька окупаційна влада вчасно розрахувалася по зарплаті зі всіма школами Борівського району [15, арк.3-95]. А вже через декілька днів, на початку лютого 1943 р., на Борівщину знову повернулася Червона армія, тобто й радянська влада разом з нею.

Відвідування за перше півріччя становило в середньому по школах Борівщини 70-80%. Завідуючий Піско-Радківською народною школою у звіті зазначав: «Для того, щоб виявити причини невідвідування учнями школи, кожний класний керівник класу по два, а дехто й по три рази відвідали учнів і батьків. Мною всіх учнів було теж відвідано, але позитивних наслідків домогтися не вдалося, бо

все ж основна причина – відсутність взуття й одягу, а дістати нема де, а в декого нема й за що... Немає взуття та одягу у великої кількості учнів через бідність, злидні і без батьківство. 25.XII.1942.» [10, арк.35].

При школі було організовано «три примітивні майстерні, що мали своїм обов'язком шити й ремонтувати взуття для учнів. Але такої роботи для цих майстерень було мало, бо в батьків учнів відсутній товар», себто матеріал для взуття. Батькам дітей, що не ходили в школу, Піско-Радьківська сільуправа вручала під розписку повідомлення, що їх «визиває пан Комендант. Явка обов'язкова» [10, арк.35].

У с.Калинове до батьків учнів, що не ходили в школу, поставилися суворіше: «Списки батьків... після попередження були передані в сільуправу, і всі ці батьки були визвані старостою в сільуправу. Після видання постанови про штраф, трьох батьків учнів оштрафовано. На останніх шістьох батьків, які злісно зривають навчання в школі, був переданий акт в райвно, а потім до Комендатури» [11, арк. 29-31].

Н.-Солонянську школу відвідували 85,7% учнів. Не ходили в школу 29 учнів, з них по хворобі – 6, за відсутністю взуття – 19, за відсутністю одягу – 4 учні. Батьків через це викликали до старости й писаря сільуправи. Вчителі ходили до прогульників разом з поліцейським [11, арк. 36-38].

На відвідування учнями шкіл впливали катастрофічна бідність населення, яка була зумовлена ще попереднім радянським періодом, поранення дітей внаслідок бомбардувань та підриву на чисельних мінах, залишених Червоною армією, хвороби, викликані воєнними діями та антисанітарією, малоавторитетність та слабкість місцевої влади в деяких сільуправах тощо [11, арк. 1-65].

Ще однією проблемою функціонування шкіл Борівщини було забезпечення їх паливом, себто дровами. Районна влада суворо наказувала місцевим сільуправам, щоб паливом у достатній кількості та заздалегідь постачалися не лише школи, а й учителі. Незважаючи на умови воєнного часу, це завдання, як бачимо з документів, у більшості сіл було успішно виконане. Хоча, безумовно, місцевій владі й завідуючим шкіл при цьому доводилося долати величезні труднощі. Усі школи Борівщини в час окупації були забезпечені відповідними кадрами: крім вчителів, у кожній школі були ще техроби (прибиральниці) [11, арк. 1-65].

Отже, в період німецької окупації 1942-1943 рр. місцевою українською владою в стислі строки і в надзвичайно складних умовах було відновлено (після річної перерви) навчання практично в усіх початкових школах. У них були проведені капітальні ремонти, регулярно виплачувалася зарплата, фінансувалися необхідні видатки, вживалися суворі заходи щодо відвідування учнями занять. Усі школи перейшли на нові програми, розширилося вивчення української мови, замість російської вводилася німецька мова.

Список джерел:

1. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), Ф. Р-2992.
2. ДАХО, Ф. Р-2995.
3. ДАХО, Ф. Р-3028.
4. ДАХО, Ф. Р-3207.
5. ДАХО, Ф. Р-3208.
6. ДАХО, Ф. Р-3285.
7. ДАХО, Ф. Р-3285.
8. ДАХО, Ф. Р-3285, оп.1, спр.1.
9. ДАХО, Ф. Р-3285, оп.1, спр.2.
10. ДАХО, Ф. Р-3285, оп.1, спр.3.
11. ДАХО, Ф. Р-3285, оп.1, спр.4.
12. ДАХО, Ф. Р-3285, оп.1, спр.5.
13. ДАХО, Ф. Р-3285, оп.1, спр.6.
14. ДАХО, Ф. Р-3285, оп.1, спр.7.
15. ДАХО, Ф. Р-3285, оп.1, спр.8.
16. ДАХО, Ф. Р-3285, оп.1, спр.9.
17. ДАХО, Ф. Р-3285, оп.1, спр.10.
18. ДАХО, Ф. Р-3304.
19. ДАХО, Ф. Р-3305.
20. ДАХО, Ф. Р-3334.
21. ДАХО, Ф. Р-3344.
22. ДАХО, Ф. Р-3349, оп.1, спр.2.
23. ДАХО, Р-3425, оп.1, спр.1.
24. ДАХО, Ф. Р-3450, оп.1, спр.2.
25. ДАХО, Ф. Р-3450, оп.1, спр.3.
26. ДАХО, Ф. Р-3744.
27. Трудова слава. – 2013. – 30 серпня.

УДК 811.112.2'373:94/430

Дудка Ю.К. (Белгород, Россия)

ЯЗЫК ТРЕТЬЕГО РЕЙХА: ВЛИЯНИЕ ВОЕННОГО ДИСКУРСА

Лексичний склад мови, який є найбільш рухомою частиною мовної структури, фіксує зміни, що відбуваються у історичному розвитку суспільства. Збільшення частотності використання лексичних одиниць, що відносяться до сфери воєнної справи, говорить про зміни у суспільній свідомості народу.

Ключові слова: мова Третього Рейху, лексика, змістовна сфера воєнної справи

Лексический состав языка, являясь наиболее подвижной частью языковой структуры, фиксирует изменения, происходящие в историческом развитии общества. Увеличение частотности употребления лексических единиц, относящихся к сфере военного дела, говорит об изменениях в общественном сознании народа.

Ключевые слова: язык Третьего Рейха, лексика, содержательная сфера военного дела.

The lexis is the most flexible part of the language system. It fixes any changes that occur during the historical development of the society. The increasing occurrence of lexical items that relate to the sphere of military words signals the changes of the social conscience.

Key words: the language of the Third Reich, lexis, the sphere of military words.

Язык является неотъемлемой частью традиционной культуры любого народа. Он рождается и развивается вместе с народом, впитывая и воссоздавая его достижения и чаяния. Язык народа является важнейшей, самой богатой и самой прочной связью, объединяющей настоящее и прошлое, ушедшие и будущие поколения в единое целое. Он выступает главным психологическим стержнем национального характера, отражая накопленный опыт и историю развития общества. Значительные изменения в языке дают возможность исследователям говорить о существовании внутри национального языка отдельных языков, возникновение и функционирование которых обусловлено историческим развитием общества. Так, говоря об истории развития немецкого языка, филолог В. Клемперер выделяет язык Третьего Рейха – LTI (*Lingua Tertii Imperii*) [1]. Язык Третьего Рейха – это язык фашистской Германии, язык нацистского общества. Многочисленные организации, от крупных союзов ветеранов типа Стального шлема, до небольших, так называемых народных групп, неожиданно прониклись духом воинствующего национализма и сознанием мистической тевтонской теории. Нацизм использовал в своих интересах ущемленное чувство национального самосознания, возникнув из всеобщего разочарования поражением Германии в Первой мировой войне. Антидемократические идеи распространялись в немецком обществе, используя в качестве проводника язык.

Характерной чертой языка Третьего Рейха является господство так называемых «модных слов» (*Modewörter*). Модное слово – это ставшее обиходным слово, которое в определенный временной отрезок употребляется особенно часто и, как следствие, выходит за предшествующие границы своего употребления. Причины, которые увеличивали частотность употребления модных слов, весьма многочисленны. Так, иногда модное слово имеет под собой какой-либо неопределенный образ, в других случаях наиболее предпочтительными становятся слова, имеющие идеологические коннотации. Под словами с идеологической коннотацией подразумеваются лексические единицы (ЛЕ), обозначающие понятия, имеющие определенное значение для нацистов, слова, обозначающие нацистские «добродетели» и «идеалы» [2]. Часто речь при этом идет о военном деле. Став «модными словами», лексические единицы меняют свою функцию. Они не должны выражать определенный смысл, они не служат для создания благозвучности. Определенная эмоциональная окраска, дополненная ярко выраженной оценочностью, дают возможность использования «модных слов» для придания особой эмоциональности речи [3].

Немецкие филологи О. Зейдель и И. Зейдель-Слотти, исследуя военную лексику, указывают на проникновение военизированных выражений в другие сферы языка, на их переход из разряда специализированной лексики в разряд общеупотребительной. Так, например, слово «*Festung*» (крепость), относящееся к

специализированной военной лексике и использовавшееся ранее в соответствующем контексте, появляется в описании метеорологической обсерватории: «In der Tat (ist) eine Festung entstanden, nicht aber eine Festung für Kriegszwecke, sondern eine ‘Festung der Wissenschaft» (ein meteorologisches Observatorium) («Была построена крепость, но не для военных целей, а крепость науки (метеорологическая обсерватория)» [4].

В Германии периода Третьего Рейха человек жил в полностью военизированном мире. Немцы в повседневном обиходе использовали выражения аналогичной окраски. Так, например, книга под названием «Politik und Erziehung» («Политика и воспитание») характеризуется следующим образом: «Da der Verfasser in die Breschen, die er in die feindlichen Fronten schlägt, die gleiche Gedankenladung schleudert, ...» («Автор направляет одинаковый мыслительный снаряд в бреши, которые он пробивает во вражеских фронтах...» [5] Несмотря на то, что работа относилась к сфере педагогики, ее авторы употребили в одном предложении сразу три лексических единицы, относившихся к сфере военного дела, причем с возрастающей интенсивностью. ЛЕ «Die Bresche» (бреши, пролом, разрыв) возможно употребить в каждом тексте, слово «die Fronten» (фронты) в то время также характеризовалось высокой частотностью употребления, причем данная единица усилена еще определением «feindlich» (вражеский) [6].

Подобный стиль не кажется особенным или отличающимся от стиля большинства письменных источников. Схожие примеры легко можно найти в любом немецком периодическом издании периода Третьего Рейха [7].

В ходе исследования был проведен анализ изменений в лексическом и стилистическом значении отобранных лексических единиц. Для этого были проанализированы статьи словаря немецкого языка «Deutsches Wörterbuch» («Словарь немецкого языка») Г. Варига.

37 лексических единиц в словаре Г. Варига не помечены ни как устаревшие, ни как относящиеся к сфере военного дела (der Feldzug (военный поход, кампания), überwinden (побеждать, ликвидировать), der Kampf (борьба). Лексическое значение данных единиц осталось неизменным. Изменения коснулись их стилистической окраски. В языке Третьего Рейха эти единицы являлись «модными словами». Они характеризовались выходом за рамки содержательной сферы «военное дело» и употреблялась в переносном значении: Feldzug gegen Hunger (кампания против голода); Kleidergeschäft Müller im Kampf gegen die Hitze (магазин одежды Мюллера в борьбе с жарой). В современном языке данные ЛЕ являются стилистически нейтральными.

Отнесенность к сфере военного дела в современном немецком языке была обнаружена у 6 единиц: der Front (фронт), der Tank (танк), der Trommelfeuer (уграный (артиллерийский) огонь), der Generalstab (генеральный штаб), die Bresche

(брешь), die Marschkolonne (походная колонна, шеренга). В языке Третьего Рейха слово Tank функционировало в значении, которое в системе современного немецкого языка является устаревшим. Будучи в языке Третьего Рейха «модным словом», слово Tank также употреблялось в переносном значении: Mit dem Tank der Kameradschaft brechen wir die Gegensätze (Танком товарищества мы раздавим противоречия).

Таким образом, названные 6 единиц не вышли из употребления, их лексическое значение осталось неизменным. В период пребывания у власти нацистов названные выражения являлись так называемыми «модными словами» и характеризовались высокой частотностью употребления. В системе современного немецкого языка они представляют собой специализированную лексику, относящуюся к сфере военного дела, и функционируют в рамках названной содержательной сферы.

Характерной чертой языка Третьего Рейха было проникновение лексики, происходящей из сферы военного дела, во все другие сферы общественной жизни и, соответственно, в произведения всех стилей и жанров. В период господства нацистов из сферы специализированной военной лексики слова перешли в разряд «модных слов» и стали общеупотребительными. Это явление говорит об изменении общественного сознания народа-носителя языка. Поставив страну на военные рельсы, политическая верхушка Германии 1930-1940-х годов нуждалась в поддержке со стороны народа. Необходимо было создать в обществе соответствующие настроения, возвести в ранг высших ценностей и идеалов военизированные стандарты. Использование лексики, относящейся к сфере военного дела, сыграло большую роль в достижении этой цели.

Литература:

1. Klemperer V. LTI. – Leipzig; Buchdruckerei Richard Hahn (H. Otto), 1970.
2. Seidel E., Seidel-Sloty I. Sprachwandel im Dritten Reich - Halle (Saale). - VEB Verlag Sprache und Literatur, 1961.
3. Там же.
4. Там же, с. 42.
5. Там же, с. 44.
6. Там же.
7. Там же, с. 45.

УДК 94(477.54) «1941/1943»

Пархоменко Н. Є. (Харків, Україна)

БОРОТЬБА ПІДПІЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ БАРВНІКІВЩИНИ (1941 – 1943 рр.)

У статті досліджується діяльність підпільних організацій на території Барвінківського району. Розкриваються умови формування і методи боротьби у тилу ворога.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Барвінківщина, підпільні організації, диверсія.

В статье исследуется деятельность подпольных организаций на территории Барвенковского района. Раскрываются условия формирования и методы борьбы в тылу врага.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Барвенковщина, подпольные организации, диверсии.

In this investigate the activities of the underground organizations in the territory Barwinkiv district. Reveal the conditions of formation and methods of struggle of the underground in the rear of the enemy.

Key words: Patriotic war, Barwinkiv district, underground organizations, sabotage.

З перших днів нападу німців на Радянський Союз, на окупованих територіях почав розгортатись Рух Опору. Розуміючи необхідність існування формувань антифашистської спрямованості у ворожому тилу, керівництво ВКП(б) та уряду почало підтримувати і брати під свій контроль створення та діяльність партизанських загонів і підпільних організацій.

Партійно-радянське керівництво надавало особливої уваги розгортанню визвольної боротьби серед населення в промислових районах, містах селищах, сільських населених пунктах окупованої території. Вимоги, поставлені перед партійними та радянськими керівниками, були, перш за все, спрямовані на утворення партійного підпілля, яке мало стати основою всього підпільного руху.

Заснування підпілля відбувалося згідно з Директивою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 року, де відзначалося, що для керівництва всією боротьбою необхідно у тилу ворога «завчасно, під відповідальність перших секретарів обкомів і райкомів створювати із кращих людей надійні партійні осередки і явочні квартири у кожному місті, районному центрі, селищі, залізничній станції, у радгоспах і колгоспах» [7. С. 164]. Відповідно до промови Й.Сталіна від 3 липня і постанови ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби у тилу німецьких військ» від 18 липня 1941 р. була створена програма всенародної боротьби проти окупантів, основною метою якої стало завдання «створити нестерпні умови для німецьких інтервентів», дезорганізувати їх зв'язок, транспорт і самі військові частини, зривати усі їх заходи, знищувати загарбників та їх посібників [2. С. 17].

Активну участь в організації підпілля в області приймали секретар ЦК КП(б)У Д.Коротченко, голова Президії Верховної Ради УРСР М.Гречуха, завідувач оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У А. Зленко [5. С. 200].

З наближенням лінії фронту опергрупи по організації партизанських загонів, що створювались в усіх районах Харківської області, з наближенням лінії фронту зайнялися створенням мережі підпільних організацій. За існуючими тоді нормами учасниками Руху Опору повинні були стати комуністи і, відповідно, створені підпільні комітети районного і обласного масштабу. Саме вони повинні були займатися політико-масовою роботою серед населення, координацією діяльності партизанських загонів і диверсійних груп, організацією диверсій, збиранні й

передачі розвідданих у Центр.

За пропонованою схемою ЦК КП(б)У підпільна мережа відповідала структура парторганізацій та їх підпорядкованість. Первинними були партійні групи кількістю 3 – 5 осіб, які створювались у містах і селах, і підпорядковувались райкому партії. Райкоми партії підпорядковувались обкому партії.

Обком партії складався із першого секретаря і кількох територіальних членів. Склад підпільного обкому підбирався і затверджувався безпосередньо ЦК КП(б)У [5. С. 201].

До складу Харківського підпільного обкому входили тільки керівники райкомів, що залишилися на окупованій території і взяли участь у боротьбі. Сформований на папері і затверджений Харківським обкомом КП(б)У у вересні-жовтні 1941 р. підпільний обком включав таких членів: секретар - І.І. Бакулін (призначений в останній момент); член обкому, керівник Богодухівського куша районів (Н. Водолага, Валки, Золочів, Липці, Дергачі, Червоний Кут, Богодухів, Харківський район, Коломак) Д. С. Єрмолаєв - до війни перший секретар Валківського райкому партії; керівник Петровського куша районів (Борова, Петровське, Барвінкове, Ізюм, Близнюки, Савинці, Лозова), член обкому А.О. Моспанов - до війни перший секретар Сахновщинського райкому; керівник Куп'янського куша районів (Вовчанськ, В.Бурлук, Старий Салтів, Чугуїв, Вільховатка, Печеніги, Куп'янськ, Шевченкове, Дворічна), член обкому І.Х. Палілов - до війни перший секретар Дворічанського райкому; керівник Зміївського куша районів (Сахновщина, Старовірівка, Зміїв, Зачепилівка, Балаклея, Олексіївка, Красноград, Кегичівка), член обкому І.О. Корзин - до війни перший секретар Старосалтівського райкому [8. С. 246].

Сполучною ланкою між підпільним обкомом і первинними партійними організаціями повинні були стати підпільні райкоми. Усього по області було заплановано розгорнути 37 підпільних райкомів, у тому числі 4 по Харкову.

У Барвінковому підпільний райком партії повинен був очолити Пісковський Авраам Устинович, також до його складу входили Погорелов Тимофій Іванович та Цмак Степан Матвійович.

Поруч із партійною мережею створювалась мережа комсомольських підпільних організацій.

У Барвінковому підпільний райком комсомолу почав створюватись приблизно 20 вересня 1941 р., після приїзду до міста секретаря обкому Стеценка, який доручив Марії Іванівні Зайцевій (секретарю райкому комсомолу) підібрати найкращих комсомольців для боротьби з окупантами [1. Арк. 44]. 3 жовтня такий список вже було складено й обговорено з секретарем РК ВКП(б) А.У.Пісковським та затверджено Харківським обкомом партії. Керівником підпільного райкому комсомолу було призначено М.І. Зайцеву. До його складу, також, увійшли – Клавдія Губіна (член ВЛКСМ, бухгалтер), Софія Гарагата (начальник відділу Со-

юздруку), Марія Семенець (приймальниця Барвінківського млина № 15), Олександра Радікова (вчитель початкових класів Барвінківської НСШ №3), Олена Морозова (вчитель Барвінківської НСШ № 1), Анастасія Казачкова (працювала в редакції газети «Правда Барвінківщини»), Галина Мухіна (секретар Барвінківського суду), Надія Колосова (телефоністка Райзв'язку), Наталія Бобухова (завідуюча обліком при райком комсомолі), Поліна Подольська (бухгалтер), Варвара Резнікова (працювала в лабораторії Союзмуки), Олексій Пащенко (пекар при Барвінківському МТМ), Іван Гонтарь (працював в колгоспі села Семенівка рахівником), Марія Конопля (вчитель Курульської школи) [1. Арк. 47 – 48].

За завданням Харківського обкому партії робота підпільної організації повинна була проходити як по селах Барвінківського району, так й в самому райцентрі. Для цього було обрано три конспіративні квартири: у Тетяни Титченко (село Курулька), Івана Гонтаря (с. Семенівка), Леонової (с. Данилівка) [1. Арк. 48]. Певна група підпільників повинна була від'їхати у незнайоме село.

Кожному учаснику підпільної організації було надане окреме завдання, яке вони повинні були виконати з приходом німецької армії, та розподілено певні обов'язки. Так, Семенець М. разом з Радіковою В. мали працювати на млині й перемішувати борошно зі склом та отруйними речовинами. До того ж, Семенець М. була затверджена замісником керівника підпільного райкому комсомолу Зайцевої М. [1. Арк.77].

Колосова Н. отримала завдання ухилятися від своєї спеціальності телеграфіста, підслуховувати розмови німецького керівництва, перехоплювати радіограми й віддавати отримані відомості Гарагатій С., а та в свою чергу Зайцевій М, яка поселилась в с. Курулька, неподалік від лінії фронту, щоб передавати розвіддані частинам Червоної армії.

А.Козачкова мала працювати за спеціальністю наборщиком в редакції, де повинна була руйнувати шрифт, слідкувати за змістом статей в газетах та листівках.

К.Губіна зобов'язана була влаштуватися в банк й наводити безлад в фінансових рахунках.

С.Гарагата, А.Радікова та О. Морозова були затверджені зв'язковими між членами підпільної організації й М.Зайцевою

І.Гонтарь мав отримувати завдання від представника обкому комсомолу й також передавати їх керівнику райкому комсомолу.

О.Пащенко, Н.Бобухова, П. Подольська та Г. Мухіна ніяких завдань не отримували, а лише були резервними зв'язковими [1. Арк. 82].

Слід зазначити, що не всі обрані члени райкому комсомолу погодились працювати в підпіллі. Так, відомо, що П. Подольська та М. Конопля на перше зібрання не прийшли. На той час, вони це пояснювали тим, що їм й з німцями буде жити добре як й при радянській владі [1. Арк. 49].

Свою роботу Барвінківський райком розпочав, приблизно з 15 вересня 1941

р. У цей час окремі члени організації від'їхали до села на явочні квартири. Так, наприклад, М. Зайцева знаходилась в селі Курулька до грудня місяця 1941 року. Пізніше, через переслідування каральними органами, вимушена була переховуватись по різних селах району, й на кінець повернутися в Барвінкове, де була заарештована гестапо 23 грудня 1941 р. разом з іншими учасниками.

До активних дій підпільники так й не змогли приступити через слабку організованість, погане оснащення та налагодження зв'язку один з одним, окремими зрадами під час допитів в гестапо та відсутністю досвіду боротьби з окупантами.

Після визволення Барвінкового 23 січня 1942 року розпочалося полювання НКВС на підпільників, які нічим не змогли зашкодити фашистам. Так, члени Барвінківського райкому комсомолу були звинувачені в тому, що за три місяці окупації не вжили ніяких заходів для організації боротьби з окупантами. А це розглядалось як зрада Батьківщині. Вирок військового трибуналу військ НКВС Харківської області від 16 червня 1942 року був однаковим для всіх – 25 років позбавлення волі. По смерті Сталіна вирок переглянули й звільнили через 10 років. Але на волю вишли четверо – Семенець М. померла у в'язниці [1. Арк. 199].

Крім того, на території Барвінківщині були утворені восени 1941 року підпільні групи. Так, наприклад, група під керівництвом М. Якупи, у Барвінковому, члени якої були комсомольці виготовляли рукописні листівки з повідомленнями московського радіо, розклеювали на станції, базарі та будинках. На наказах, які вивішували окупанти вони робили написи «Смерть німецьким окупантам!» [7. С. 99].

Також, підпільна група діяла в с. Семиланне, на чолі з 17-річною Марією Нестеренко, яка впродовж всієї окупації діяла дуже активно. Підпільники часто переховували партизанських розвідників, ходили до Барвінкового на зв'язок, збирали для партизанів і радянських військ інформацію про ворога. Перед наступом військ 1943 р. підпільники на дорогах відступу німецьких автомобільних колон заклали й замаскували снігом борони догори зубцями. Як наслідок, машини, які йшли попереду, зупинилися й спричинили пробки, що надовго затримало рух колон.

Після повторного захоплення німцями Барвінківського району у травні 1942 р. почала створюватись нова мережа підпільних груп. За дорученням штабу партизанського руху завдання по відновленню роботи підпільників отримав М.Бородін – командир партизанського загону. Насамперед слід було розгорнути диверсійну роботу на залізницях Барвінківського і Лозівського районів. Розгортати мережу підпільних осередків по 3-5 чоловік. Рекомендувалося залучати до них жінок і підлітків, особливо на залізничних станціях Барвінкове і Лозова [3. С. 96].

Таким чином, від серпня 1942р. загін М.Бородіна зосередив головну увагу на організації нових підпільно-диверсійних груп. Так, 28 червня в Іллічівку був посланий Г.Гарковенко, де невдовзі заснував підпільну групу, яка діяла до вересня 1943 р. Представляючи пізніше Г.Гаркавенка до нагороди орденом Червоної

Зірки, М.Бородін писав: «Г.В.Гарковенко у радгоспі «Іллічівка» проводив за завданням політико-масову роботу серед населення, розповсюджував скинуті з літака листівки. Затримав обмолот хліба у радгоспі й зірвав його вивезення до Німеччини. Під час відступу німців знищив трьох гітлерівців і захопив дві автомашини, які передавав наступаючому полку» [6. С. 145].

Усього за місяць діяльності в Іллічівці підпільна група Гаркавенка пошкодила й не дала змоги німцям використати під час відступу шість тракторів. Завдяки ужитим нею заходам було зірвано вивезення 190 т. зерна, а також великої кількості коней і худоби: 270 коней, 102 корови, 470 овець [6. С. 146].

Слід зазначити, що підпільні групи створювалися не лише партизанами. У деяких місцевостях вони складалися самотійно. Так, улітку 1942 року в Гаврилівці сформувалися дві підпільні групи. Одну з них очолив начальник залізничної станції Іван Онипченко. До неї увійшло 6 чоловік. Інша група була створена танкістом Я.Жуковим, до її складу увійшли робітники Гаврилівської МТС. Спочатку ці дві групи діяли самотійно, збирали зброю, розповсюджували листівки із повідомленнями Москви. Восени 1942 р. ці групи об'єдналися й утворили партизанський загін.

Разом з партизанами та підпільниками населення також залучалося в боротьбу з окупантами. Так, шістнадцятирічний Дмитро Сальников з с. Григорівка по завданню розвідвідділу одного об'єднання вісім разів переводив через фронт в тил ворога розвідувально-диверсійні групи. Підпільник Я.І.Волик підпалив німецький гараж, де згоріло 10 автомашин. А.К.Молчанова вивела з ладу 8 німецьких автомашин, знищила двох мотоциклістів, захопила кулемет, іншу зброю, поширила близько 2 тисяч листівок, які закликали населення поширювати боротьбу проти окупантів, розповідала людям про успіхи, здобуті на фронтах Червоною армією [4. Арк. 12.].

Отже, одним із найбільш ефективних та масових видів Руху Опору стала боротьба підпільних організацій, що була поширена на території Барвінківщини, як в самому місті, так й по селах району та здійснювалась у різноманітних формах - від антифашистської агітації та пропаганди до диверсій.

Таким чином, Рух Опору на Барвінківщині був представлений барвінківським партизанським загonom та підпільними організаціями. Партизани діяли активно протягом всієї окупації. Натомість, радянське підпілля через прогалини в управлінні, брак досвіду та відсутність широкої підтримки населення на першому етапі свого існування, на території району втілювалось у підпільному райкомі комсомолі, що зазнав краху з першого визволення району. Лише деякі підпільні групи пережили час першої окупації 1941–1942 рр.

Джерела та література

1. Архів СБУ Харківської області. Оп.1 Спр. № О-24014. По обвинению Зайцевой Марии Ивановны, Гарагаевой Софьи Леонтьевны, Радиковой Александры Васильевны, Колосовой Надежды Борисовны, Семенец Марии Иосифовны обвиняемых по статье 544а УК УССР, 309 л.
2. Выступление по радио 3 июля 1941 года // Сталин И. О Великой Отечественной войне / И. Сталин. — Алма-Ата : КазОГИЗ, 1943. — С. 134
3. Горлач Ф. С., Барвінкове: історико-краєзнавчий нарис / Ф.С. Горлач., В.П.Касьянов. — Х.: Прапор, 1970 — 78 с.
4. Державний архів Харківської області Ф. П-2, Оп. 31, Спр. 12. Отчет о деятельности партизанского отряда Барвенковского района с 23 октября 1941 г. по 23 января 1942 г., 63 арк.
5. Дьякова О.В. Харківський підпільний обком партії / О.В. Дьякова // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. — Х.: Майдан, 2010. — Вип. 39. — С.199 — 204.
6. Науменко К. Є. Партизани Барвінківщини 1941 — 1943: Воєнно-історичний нарис / К.Є. Науменко. — Х.: Сага, 2007. — 188 с
7. Русский архив : Великая Отечественная. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. : Документы и материалы. Т. 20(9). — М. : ТЕРРА, 1999. — С. 564.
8. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 — 1943 рр.): Монографія / А.В. Скоробогатов. — Харків: Прапор, 2004. — 367 с.

УДК 93: 930.2

Тітова О.О.(Харків, Україна)

СУЧАСНІ АСПЕКТИ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Сучасні тенденції якісного оновлення й підвищення ефективності навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів вимагають створення умов роботи для вчителів, що давали б їм можливість обирати методики викладання предметів такі, що відповідають потребам та вимогам сучасної педагогіки, інтересам та інтелектуальному рівню школярів.

Розробка теорії методів навчання пройшла довгий шлях. Уже в 30-ті роки ХХ століття були різні підходи до визначення методів. М.М. Пістрак так характеризував методи: «Методом навчання у найзагальнішому розумінні слова ми називаємо спосіб передачі знань і розвитку в учнів умінь і навичок. Методи навчання — це знаряддя в руках вчителя, це спосіб його дії по відношенню до учня і способи роботи учня під керівництвом вчителя».

П.М.Шимбарьов розглядав метод навчання «як шлях, за допомогою якого вчитель організує, спрямовує й керує роботою учнів щодо оволодіння ними основами наук».

У цих визначеннях підкреслюється провідна роль учителя в навчальному процесі.

У педагогічній літературі 40-50-х рр. поняття «Метод навчання» визначалось як «той засіб або той шлях, за допомогою якого вчитель, спираючись на свідомість і активність учнів, озброює їх знаннями, уміннями й навичками».

У деяких роботах при визначенні поняття «методи навчання» враховувалась не тільки діяльність вчителя, але і діяльність учнів. З цих посилок виходили М.М. Верзілін, Б.Е. Райков, Б.П. Єсипов, М.К. Гончаров, М.О. Данилов, Є.Я. Голант.

У 60-80-ті роки розробка теорії методів навчання обумовлювала дослідження навчання як цілісного процесу, як взаємодію тих, хто навчає, і тих, хто навчається. Це знайшло віддзеркалення у визначенні методів навчання як способів організації пізнавальної діяльності учнів, яка забезпечує оволодіння знаннями, методами пізнання і практичної діяльності.

Найбільш поширеним стало визначення: «Методи навчання – це впорядковані способи взаємопов'язаної діяльності вчителя й учнів, які спрямовані на досягнення мети освіти» [3, с. 312].

У педагогічній літературі головним чином називаються такі методи навчання історії: розповідь, пояснення, лекція, бесіда, робота з підручником, джерелом; ілюстрація, демонстрація; самостійне спостереження; екскурсії, повідомлення учнів, заучування матеріалу підручника, застосування знань за нових умов, творчі усні й письмові роботи, дослідницька робота, повторення тощо [1, с. 47].

Суспільні перетворення, що відбуваються в Україні під впливом соціально-економічних і культурних процесів сьогодення, зумовили зміни багатьох педагогічних орієнтирів. У сучасному соціокультурному просторі особливої значущості набуває виховання відповідальної, ініціативної, творчої особистості. На виконання цих завдань спрямовано Закон України «Про освіту», Національну доктрину розвитку освіти України, Концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, у яких зазначено, що успішна самореалізація молодого людини можлива лише за наявності її особистої системи цінностей, яка має бути адекватною в мінливих умовах сучасності.

Формування ціннісних орієнтацій школярів є важливим чинником їхнього духовного розвитку. У зв'язку з цим провідного значення у формуванні духовно-моральних цінностей набуває світогляд особистості, на основі якого формується система ціннісних орієнтацій. Гуманістична мораль, національна свідомість і самовідданість особистості зумовлюють усвідомлення найпріоритетніших цінностей життя, якими є Батьківщина, народ, культура [2, с. 38].

Сучасна тенденція практично безмежного поширення інформації, численних систем інтерпретацій і оцінок минулого з особливою силою виявляється в галузі історії, визначає необхідність зміщення цілей історичної освіти від засвоєння, запам'ятовування фактичної історії до навчання способів опрацювання, структуривання, аналізу, критики історичної інформації. Специфіка історії як навчальної дисципліни полягає не стільки у матеріалі, з яким працює школяр, скільки в тих розумових операціях і способах діяльності, яких він навчається, працюючи з ним.

Головними цілями навчання історії є:

- формування історичних знань, розвиток історичного мислення учнів, яке передбачає загальне розуміння історичного процесу в його різноманітності й суперечливості, здатність застосовувати історичні знання і набуті вміння;
- виховання в учнів особистісних рис громадянина України, загальнолюдських духовних ціннісних орієнтацій, сприйняття ідей гуманізму та демократизму,

патріотизму і взаєморозуміння між народами на основі особистісного усвідомлення досвіду історії;

- підготовка учнів до свідомої активної участі в суспільному житті української держави, усвідомлення її ролі та місця в Європі й світі, формування в них співвідповідальності за долю України, Європи та світу [4, с. 6].

Проблема Великої Вітчизняної війни у загальноосвітніх навчальних закладах України вивчається в 5-х та 11-х класах.

Проблемний характер викладання історії є основою формування гуманітарного світогляду учнів. Це вимагає від учителя значної психологізації навчально-виховного процесу, умінь розбудувати його з урахуванням даних постійної діагностики рівня розвитку та навчальних досягнень учнів, стимулювання, мотивування їх пізнавальної діяльності, забезпечення високого рівня їх активності й самостійності.

Важливим інструментарієм історичного пізнання учнів 5-х класів є шкільні підручники, посібники, хрестоматії з історії, історичні атласи, контурні карти, збірники дидактичних вправ, зошити з історії тощо. Практикою доведено, що

високу ефективність мають уроки, на яких використовуються прийоми коментованого читання підручника, робота з текстами підручників та посібників, історичними документами, малюнками, дидактичними вправами. Діти повинні розуміти не лише загальні історичні процеси, а й уміти локалізувати їх [8, с. 3].

Плануючи роботу з учнями 11-х класів, учитель орієнтується на розвиток логічного та критичного мислення старшокласників, їхні вміння і навички самостійної роботи. Уроки різних типів – шкільні лекції, семінари, конференції, диспути, практикуми, міжпредметні уроки – повинні посісти в навчальному процесі пріоритетне місце.

Іншим видом систематизації навчального матеріалу є структурно-логічні схеми, які поєднують в собі як текстовий, максимально ущільнений (і відповідно опрацьований) матеріал і наочно-логічну його структуру. Спочатку вчитель повинен пояснити зміст і особливості будови схеми-таблиці та організувати роботу учнів зі структурування окремих частин навчального матеріалу, що забезпечить створення в школярів певних уявлень про принципи структурування і відбору матеріалу. Наступна фаза (при сформованості навичок їх розуміння і використання) передбачає подачу «чистої» графічної структури, яка вимагає її заповнення текстом в процесі самостійної роботи учня з підручником, збірником документів та іншими джерелами. Третій рівень – самостійної творчої роботи – передбачає створення учнем авторського варіанту структурно-логічної схеми, який після публічного захисту, обговорення і доповнення може бути прийнятий за основу його однокласниками [8, с. 12].

Вивчаючи події Великої Вітчизняної війни учні зустрічають чимало історичних образів, учень має виявити вміння складати історичні портрети, зокрема військових та політичних діячів.

Часто це не можна зробити тільки за шкільними підручниками, тому велика увага надається самостійній роботі, використанню довідкової, документальної та історико-публіцистичної літератури.

У методиці викладання історії вироблено низку прийомів, які допомагають учням відновити чи збагатити свої знання з хронології.

Насамперед – це складання хронологічних таблиць. Учні пишуть у хронологічній послідовності дати і назви подій, що допомагає закріпити їх у пам'яті.

У ході уроку вони повинні вивчити мінімум обов'язкових дат, щоб, спираючись на них, уміти визначити в часі факти, історичні події.

Важливе місце у вивченні історії займає локалізація подій на історичній карті. Формування у школярів навичок локалізації подій потребує системного підходу й послідовності. Розробляючи власну програму навчання учнів роботи з історичною картою, учителю необхідно врахувати певні моменти, зокрема:

* у 5-х класах основна увага приділяється формуванню первинних уявлень про історичну карту. Навчання того, як потрібно показувати на карті території держав, міста, напрямки військових походів, річки тощо. Використання завдань з елементами гри: а) здійснити уявну подорож на карті й розповісти про те, що могли в цей час побачити; б) на карті позначені декілька місць, у яких відбувалися вивчені учнями історичні події. Шляхом розігрування визначається, хто з учнів про які з них розповідатиме. Учень отримує підготовлену вчителем карту – «дороговказ», яка допомагає йому відповідати;

* - уміння, якими володіють учні 11-х, дозволяють їм самостійно виготовляти карти-схеми (розподілу сфер впливу, змін кордонів, територіальних надбань та ін.). Учні вільно використовують карту, ілюструючи свої розповіді про військові події, політичну обстановку [4, с. 112].

Методика перевірки знань, умінь та навичок має відповідати меті та методиці викладання історії. Якщо для перевірки знань існують традиційні способи оцінювання, то перевірка умінь і навичок вимагає набагато більше часу, а оцінити виховний ефект безпосередньо на уроці взагалі навряд чи можливо.

Оцінювання результатів навчання учнів історії передбачає оцінювання засвоєних ними знань і сформованих умінь та навичок.

Вивчивши події Великої Вітчизняної війни за державними програмами учні 5-х класів повинні вміти установлювати хронологічну тривалість і послідовність зазначених подій та явищ, співвідносити подію, історичне явище, знаходити на

карті території, пов'язані з зазначеними подіями, розповідати про історичну подію чи явище, історичних діячів на основі тексту підручника, висловлювати власне ставлення до історичних подій, явищ і діячів [5, с. 9]. Учні 11-х класів повинні вміти визначати хронологічну послідовність подій Великої Вітчизняної війни. Спираючись на карту та інші джерела інформації, повинні характеризувати геополітичні плани СРСР та Німеччини щодо України, показувати на карті території, де відбувались воєнні події Великої Вітчизняної війни й розгортався рух опору.

На основі різних джерел інформації: учні порівнюють ставлення до війни різних верств населення та політичних сил; описують героїчні події Великої Вітчизняної війни, повсякденне життя та визначають зміни, пов'язані з війною; характеризують та порівнюють діяльність національного та партизанського антифашистських рухів, дають їм власну оцінку; порівнюють різні точки зору щодо діяльності ОУН і УПА за часів війни, дають їм власну оцінку; складають характе-

ристики та політичні портрети видатних полководців та героїв війни; порівнюють різні точки зору, що існують в історичній науці, відносно подій та етапів Великої Вітчизняної війни та визначають власну позицію; розповідають про ціну перемоги та висловлюють власну позицію щодо ролі війн у житті людства [7, с. 68].

Досягнути такого результату учителям на уроках історії допомагають такі методи навчання як:

- * аналітичний, який передбачає розумовий або практичний розклад цілого на частини з метою вивчення суттєвих ознак тих частин (їх аналіз);

- * синтетичний, який вимагає об'єднання частин і аналіз цілого (синтез);

- * індуктивний (індукція – узагальнення, що виникає в основному на базі емпіричного матеріалу, здійснюється логічний перехід від окремого знання до загального);

- * дедуктивний (дедукція – логічний перехід від загального знання до окремого);

- * метод аналогій (аналогія – висновок на основі уподобання поодиноких подій, явищ);

- * метод отримання вивідних знань, тобто через умовивід, що дає змогу одержувати нові знання на основі раніше здобутих або певної конкретної інформації [3, с. 326].

Історична освіта має активно сприяти формуванню гармонійно розвинутої й цілісної особистості, здатної до самостійного мислення, суспільного вибору й діяльності. Сьогодні учні все частіше виявляють свою компетентність не тільки під час опитування або при його закріпленні засвоєного, а безпосередньо у процесі аналітичної роботи над новим матеріалом, що вимагає широкого впровадження у шкільну практику різних моделей активного навчання від проблемного викладу навчального матеріалу вчителем і розв'язання проблемних завдань до самостійної пошуково-дослідницької роботи учнів. Критерієм оцінки навчальної діяльності учнів є сьогодні не стільки обсяг матеріалу, що залишився в пам'яті, скільки вміння його аналізувати, узагальнювати, активно використовувати в нестандартній (позанавчальній) ситуації, вміння самостійно добувати знання, вести пошуково-дослідницьку роботу. У зв'язку з цим зростає значення самостійної роботи учнів як на уроках, так і в процесі виконання домашнього завдання.

Урок історії повинен цікавити учня, бути орієнтованим на забезпечення його природних пізнавальних потреб, з одного боку, стимулювати нові пізнавальні інтереси, поглиблювати їх – з іншого. Учень має на уроці реалізувати власний творчий потенціал – знання, здібності, вміння, відчувати себе в ситуації успіху, вірити у свою спроможність розв'язувати пізнавальні завдання. Дуже важливо для дітей відчувати на уроці зацікавленість учителя у спільній з ними діяльності.

Література:

1. Баханов К.О. Традиції та інновації в навчанні історії в школі: Дидактичний словник-довідник. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – 108 с.: іл.
2. Інноваційні форми засідань педради / упоряд. М.К.Голубенко – К.: Шк. Світ, 2013. – 120 с.
3. Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання: Навчальний посібник/ Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – 2-е вид., випр. І доп. – Харків: «ОВС», 2002. – 400 с.
4. Мокрогуз О.П. Інноваційні технології на уроках історії – Харків: Вид. група «Основа», 2005. – 192 с.

5. Навчальна програма з історії для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. - К., 2012. – 55 с.
6. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін., За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища шк., 1997. – 349 с.
7. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 10-11 класи. Історія України. Всесвітня історія. - К., 2010. – 124 с.
8. Сучасний учитель та сучасний урок (методичні рекомендації щодо вивчення історії України та всесвітньої історії в школі): укладач Левітас Ф. Л. – 2-е видання, стереотипне. – К.: КМПУВ імені Б. Грінченка, 2002. – 15 с.

УДК 94(477)

Дутчак С. Я.
(Чортків Тернопільської обл., Україна)

ДЕСЯТЬ ІСТОРІЙ ПРО ГОЛОКОСТ У МІСТЕЧКУ ТОВСТЕ НА ПОДІЛЛІ

*Присвячую пам'яті тих,
хто загинув, врятувався і рятував
у жахливі роки Другої світової війни.*

На основі історичних фактів, почерпнутих із мемуарних та архівних джерел і свідчень очевидців, описано події Голокосту селища Товсте (Тлусте) у 1941-1944 роках, яке на той час перебувало в Дистрикті «Галичина». Згадано про сучасний стан збереження основних меморіальних місць.

Ключові слова: селище Товсте(Тлусте), Велика вітчизняна війна, Голокост, окупаційний режим, Юденрат, Праведники народів світу.

На основе исторических фактов, взятых из мемуарных и архивных источников и свидетельств очевидцев, описаны события Холокоста поселка Толстое (Тлусте) в 1941-1944 годах, которое в то время находилось в Дистрикте «Галичина». Упомянуто о современном состоянии основных мемориальных мест.

Ключевые слова: поселок Товсте(Тлусте), Великая отечественная война, Холокост, оккупационный режим, Юденрат, Праведники народов мира.

Based on historical facts, drawn from memoirs and archival sources and eyewitness described the events of Holocaust settlement Tovste (Tluste) in 1941-1944, which at that time was in the District "Galicia". Mentioned about the current state of conservation of the major memorials.

Key words: Village Tovste(Tluste), The Great Patriotic War, Holocaust, Occupation regime, Yudenrat, Righteous among the Nations.

Містечко Товсте на західному Поділлі ще у XVI столітті отримало права самоврядування. Його населення складали переважно представники трьох етносів: українців (русинів), поляків та євреїв (жидів). Їхнє співіснування уособлювали збудовані у самому центрі містечка греко-католицька церква, костел та синагога.

Євреї Товстого були переважно ремісниками та дрібними купцями. Але історія містечка містить згадки про перебування тут видатних інтелектуалів. Так у 30-х роках XVIII століття тут перебував засновник хасидизму Ізраель Баал – Шем – Тов (Бешт). Саме тут розпочалася його діяльність, як народного цілителя та провидця. На жаль синагогу, в якій навчав Бешт, було зруйновано у роки Другої

світової війни, проте ймовірно зберігся той будинок, де він мешкав. Також в Товстому була похована мати Баал Шем Това, її надгробок спостерігався на кладовищі до квітня 1944 року.

На початку минулого століття у Товстому був маєток Аделі Сафрін, матері всесвітньо відомого літератора Станіслава Єжи Лєца. Саме у Товстому, а також у близькому селі Шершенівцях, під маминою опікою пройшли його перші роки життя. У родині Сафрінів надзвичайно високо цінувалися освіченість та культура. Лєц завжди відзначав, що мама найбільшою мірою вплинула на його формування: як письменника і особистості. У містечку народився також відомий ізраїльський поет Шимшон Мельцер (1909-2000).

На початку ХХ століття євреї у Товстому чисельно переважали. Їх тут було близько 2000 осіб. Загалом містечко на той час налічувало 3378 мешканців. Незадовго до Другої світової війни єврейське населення складало вже 2600 осіб. З початком війни населення Товстого значно збільшилося за рахунок емігрантів з країн Європи, окупованих нацистами. З падінням Польщі у вересні 1939 року радянські війська окупували Товсте і сусідні міста. Вони залишалися там до червня 1941 року, коли фашистська Німеччина розпочала воєнні дії проти Радянського Союзу. У перші дні липня 1941 року до Товстого увійшло військо Угорщини, яка була союзником Німеччини. Єврейська молодь намагалася втекти до СРСР разом з відступаючою радянською армією, але лише деяким це вдалося. Як свідчить у мемуарах місцевий лікар Барух Мілх, у дні перебування у містечку угорських вояків траплялися випадки мародерства, приниження й насильства щодо місцевих мешканців, переважно щодо євреїв. Але про вбивства він не згадує. Більш того, угорські солдати у деяких випадках стримували погромників серед місцевого населення, які під впливом нацистської пропаганди вважали євреїв причетними до більшовицьких репресій.

Перший єврейський погром у Товстому та навближених селах відбувся 6 - 7 липня. На жаль, у кількох селах погроми та позасудові страти здійснювали активісти щойно утвореної «Української народної міліції «Січ». Великого погрому у самому містечку вдалося уникнути лише завдяки втручання у окремих представників інтелігенції та духовенства, у першу чергу пароха УГКЦ отця Анона Навольського.

Але справжня катастрофа все ще наближалася. Вже 1 серпня 1941 року, відразу після включення краю до Генерал-губернаторства та встановлення нацистської окупаційної влади було оприлюднено укази, які обмежували свободу і права «неарійського населення», переважно євреїв та ромів (циган). У серпні 1941 року з самих євреїв було створено колаборантські структури: «Юденрат» (Єврейську раду) та Єврейську службу порядку, безпосередньо підпорядковані нацистам. У березні 1942 року нацисти відвели кілька вулиць Товстого під гетто – відтепер євреям дозволялося селитися виключно на його території. Створювалися також

табори примусової праці. До них примусово направляли молодих працездатних людей. Найближчими до Товстого були табори у селах Рожанівка, Свидова, Головчинці, Милівці, Лисівці. Найбільш важкими були умови табору в місцевості «Травна» поблизу Ягільниці. Більшість його в'язнів загинула. Тут переважно використовували працю чоловіків – при ремонті доріг та залізничної колії, рубанні лісу. У таборі поблизу села Лисівці працю жінок-єврейок експлуатували на польових роботах - при вирощуванні технічної рослини коксагіз.

У гетто Товстого відбулося три великих «акції»: 27 серпня та 5 жовтня 42-го, та 27 травня 43-го. Загалом близько 1300 євреїв було відправлено в табір смерті Белжець, а майже 4000 тисячі було вбито. Практично усі євреї, кому дивом вдалося вижити, у перші повоєнні роки емігрували на Захід. Єврейська громада Товстого перестала існувати...

У 1961 році більше 50 колишніх жителів Товстого брали участь у виданні меморіалу «Sefer Thuste», який містить унікальну збірку спогадів про життя та загибель євреїв Товстого. У вступі до «Sefer Thuste» читаємо: "Товсте було останнім містом в Східній Галичині, де пройшов процес повного знищення євреїв. З трьох тисяч єврейських жителів Товстого і тисячі біженців з сусідніх міст, менше 500 дожили до кінця Другої світової війни».

Історія отця Антона Навольського. З перших днів нацистської окупації отець Навольський узяв на себе нелегку і небезпечну місію – відкрито закликати до братньої любові та милосердя, стримувати насильство, рятувати безправних мешканців-євреїв. Берл Глік, у своїх спогадах згадує драматичну ніч з 6 на 7 липня 41-го - коли дійшла звістка, що селяни хочуть вчинити погром над євреями Товстого. Антон Навольський тоді «розставив на дорогах, що вели до міста, місцевих українців, на яких мав вплив, і вони не допустили вбивць». Глік згадує, що 7 липня Навольський цілий день ходив по містечку і підбадьорював сусідів – євреїв. Завдяки йому Товсте було можливо єдиним містом в радіусі багатьох кілометрів, де влітку 1941 року не дійшло до погромів. Вже 12 липня, на свято Петра і Павла, отець Навольський у своїй проповіді наставляв парафіян: «якщо хочете насправді незалежної України, мусите виборювати її власною кров'ю, а не кров'ю євреїв, як вчать вас німці». Племінниці священика Дарія Тучарська і Марія Солтисюк свідчать, що стрий застерігав вірних, що якщо вони заплямуються кров'ю безборонних, то нема по що їм ходити до церкви. Сам отець переховував п'ятьох єврейських дітей. Він також розмістив у вірних людей шість єврейських родин, допомагав їм харчами та одягом. Після війни Єрусалимська єврейська громада оголосила Антона Навольського Праведником народів Світу. Але мені дивно, чому в Україні його ім'я майже невідоме? Чому іменами таких людей, як отець Навольський та отець Ковч не називають у нас вулиці та майдани?...

Історія отця Станіслава Шкодзінського. Берл Глік свідчить, що: «подібно поступав в Товстому ксьондз Станіслав Шкодзінський. Він також застерігав

поляків, аби вони не зважилися плямувати своїх рук єврейською кров'ю і не сміли торкатися єврейського майна. Завдяки йому в Товстому поляки, як і українці, протягом усього часу німецької окупації не вчинили ніякого зла». Про отця Станіслава Шкодзінського мені відомо дуже мало, знаю лиш те, що невідомі злочинці викрали його разом із ксьондзом Броніславом Майкою у вересні 1943 року та скоріш за все вбили.

Історія Баруха Мільха. Лікар Барух Мільх описав трагедію товстенських євреїв у рукописних щоденниках, частина яких видана у книзі «Мій заповіт». Рукописи охоплюють період між 1941 і 1943 роками. Барух Мільх описує страждання «угорських євреїв», інтриг та зради посадовців «Юденрату», звірства єврейської служби порядку та української поліції, обставини втрати власної родини, усі три «акції» у гетто... Мемуарист часто не називає прізвищ людей, про яких йдеться у розповіді. Можливо тому, що щоденники почали писатися у 44-ц році, час був все ще непевним, тож автор не знав, як його свідчення відіб'ються на долях його знайомих. Більш відвертішої і страшнішої книги про Голокост я не читала...

Історія Орести Перепічки. Спогади Орести Михайлівни Перепічки, дочки Вікторії і Михайла Сенькових, я слухала сама... В 1943 р. до сім'ї Ковальчуків-Сенькових прибився єврейський хлопчик Песах Кац, який втік із табору у сусідньому селі Головчинцях. Сім'я сховала його від німців. Коли німці та поліцаї влаштовували на вулиці «лапанку», хлопчина тікав до потаємної схованки під піччю. У спокійні дні він виходив зі схованки, допомагав по господарству, пас худобу. Сусідам казали, що він гуцул, зветься Петром. Втім дехто з сусідів знав, що хлопчина насправді єврей, але люди не виказали його фашистам та поліцаям. З приходом Червоної армії Песах Кац пішов з військовою частиною, як «син полку». Дійшов до Угорщини, звідки по війні емігрував до Ізраїлю. Через 50 років, через газету «Радянська Буковина» він знайшов сім'ю Сенькових. А в 1992 році приїхав до них в гості, гостював 3 дні. Щоб хоч якось віддячити Вікторію і Михайла Сенькових, Песах Кац посприяв, щоб їх нагородили медаллю Праведників народів Світу та викарбували їхні імена на Меморіальній дошці в Єрусалимському музеї.

Історія Григорія Тимуса. У Товстому літні люди досі пам'ятають Григорія Тимуса, як містечкового розбишаку. У 1939 році він потрапив до тюрми за «антирадянщину» і був засуджений до смертної кари. У камері смертників поклявся, що якщо залишиться жити, жодної душі не образить. І доля дала йому такий шанс. Тюрма, де сидів Тимусь, у перші дні війни потрапила під бомбардування, і йому вдалося втекти. За деякий час до Товстого прийшли німці. Появилось гетто, почалися розстріли. Одного дня коли групу євреїв Товстого вели під конвоєм на кладовище, Григорій побачив свою знайому пані Кляйнер. З цією сім'єю у нього були дружні стосунки, він часто приходив до них у гості. Жінка крикнула йому:

«Рятуй дітей!». Він хутко побіг до них додому і наказав дітям Кляйнерів: Леону, Едуарду і їх сестрі Тусі швидко збиратися та йти за ним. Він переховував їх у бункері, який сам зробив під своїм старим будинком. Вхід до бункера був замурований, їжа подавалась через димохід. Коди Григорія мобілізували німці, він попросив свою дружину приглянути за дітьми, що та й зробила. Вона випустила дітей з бункера, коли в Товсте ввійшли радянські війська. Трагічно склалася доля Григорія і його дружини Ганни – він загинув на фронті, а вона в ГУЛАГу. Родина Кляйнерів виїхала в США, але не забула про своїх рятівників. Лише значно пізніше син Григорія та Ганни Тимусь дізнався, що його батьки рятували євреїв і стали посмертно Праведниками народів Світу.

Історія Ульки Шпіцер. Улька Шпіцер (Зомер) – дочка відомого у Товстому купця Гірше Шпіцера, який був власником магазину будівельних матеріалів. З дитинства товаришувала з українкою Наталією Ободяк, «Талькою». Коли «Талька» підросла, почала працювати в Шпіцерів. Ті завжди ставилася до неї, як до члена своєї сім'ї. У роки окупації Наталя працювала прибиральницею у конторі Юденрату. Одного разу вона почула, що має відбутися «акція». Вона сповістила про почуте родину Шпіцер – ті встигли заховалися в підвалі під будинком. Коли до оселі Шпіцерів прийшла поліція, Наталя почала плакати й благати про помилування цієї єврейської родини. Сталося диво – поліцаї прислухалися до слів дівчини. Невдовзі Шпіцерам вдалося купити підроблені документи та виїхати з Товстого до Польщі. Після війни усі вони опинилися у Америці. Улька Шпіцер не забула свою рятівницю – у 70-тих роках у Товстому побували їхні приятелі з дорученням розпитати про Наталю Ободяк. Американські гості сфотографувалися з Наталею, а коли фото показали Ульці, вона не повірила власним очам: з вродливої дівчини «Талька» перетворилася на зморену працею жінку... Улька таки приїхала до Товстого 1980 року, зі своєю донькою Беттою – при зустрічі усі жінки плакали від радості.

Деякий час після того візиту вони підтримували контакт. Оскільки Наталя була неписьменною, листи до Америки писала її подруга Євгенія Демків. Наталя не мала вдома телефону, тож Улька часом телефонувала її братові. Зателефонувала начебто випадково 28 серпня 1991 року, але лінія була зайнята. Спробувала телефонувати наступного дня, але ніхто не відповідав на дзвінок. Коли Улька нарешті додзвонилася, їй повідомили, що Наталя померла 28-го. Між цими жінками мабуть існував незбагнений душевний зв'язок...

Історія Пауля Фрідріха. Цей німецький посадовець служив адміністратором кількох фільварків. Про його гуманістичну діяльність згадує Берл Глік та інші дослідники. Фрідріх узяв на польову роботу багатьох євреїв, у тому числі втікачів із гетто. Якимось чином йому вдалося вберегти їх від наїздів гестапо та поліції. Більша частина його робітників залишилася живими. Можливо у його особі ми

маємо свого, подільського Оскара Шиндлера?

Історія Клавдії Федорчук-Чортик. Старожителька Товстого Клавдія Вікторівна Федорчук-Чортик розповідала мені про моторошні обставини геноциду євреїв у Товстому. Окупаційна влада погрожувала карою кожному, хто допомагатиме євреям, спробує надати укриття або допоможе єврею переховатися. Не зважаючи на страх, її родина деякий час переховувала єврейського хлопчика, який допомагав їм по господарству, чим заробляв собі на хліб. Про дальшу долю хлопчика пані Клавдії не відомо – той залишив Товсте в надії врятуватись у іншому місті.

Історія Марії Уганової-Золотої. Пані Марія згадує: «Я сама уродженка села Шипівці, але до Товстого приїжджала часто. Наша сім'я була у дуже добрих відносинах з єврейською родиною, яка була власником крамниці з різними тканинами, одягом. Під час акції господарі крамниці загинули, живою залишилась лише їхня дочка Пирка, яку мій тато – Нестор Золотий забрав до нас додому, а потім допоміг їй емігрувати».

Історії Омера Бартова. Під час роботи до рук мені потрапила книга американського історика Омера Бартова «Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні». Автор стверджує, що історія єврейства та його знищення в Україні впродовж 70 років свідомо замовчується. Що єврейська спадщина стерта з пам'яті людей та історичного ландшафту, так ніби їх в Україні ніколи не було. Можна віднаходити у текстах Бартова неточності, помилки та прояви упередженості щодо українців. Але я бачу, як мало спогадів та історичних праць про Голокост належить перу українських авторів. І не можу позбутися враження, що у основній своїй тезі Омер Бартов таки має рацію.

Про те, що колись у Товстому протягом століть проживали тисячі євреїв, нагадує хіба що юдейський цвинтар – окописько. Сумно виглядають на ньому похилені, зарослі бур'янами, а то й кимось розбиті надгробки - мацеби. Та й мало хто знає, що на краю цього цвинтаря закопано в кількох ямах тисячі тіл жінок і чоловіків, старших людей і дітей, інтелігентів і ремісників, службовців і купців, що передчасно загинули мученицькою смертю. Років 15 тому кілька євреїв, що приїхали з США, побудували тут невеличкий пам'ятник. Але від синагоги не залишилося й сліду. Місце страждань тисяч людей у гетто ніяк не позначено.

Цього року обходимо сімдесяті роковини від трагічних дат знищення єврейських гетто у Товстому та інших містах Поділля. Здавалося б, 70 років – достатній час для того, аби дослідити історичні факти, зробити з них належні висновки та кроки - до примирення історичних пам'ятей українців, поляків та євреїв. Нарешті – для того, аби вшанувати пам'ять жертв Катастрофи. Дивно, що ці роковини наше суспільство зустрічає байдужістю, або й небажанням чути правду. Тож чи завершилася катастрофа 70 років тому? Чи наше мовчання є її продовженням?...

Моє не надто тривале занурення у питання місцевої історії Голокосту підтверджує те, що поодинокі свідки тих подій все ще живуть серед нас. Що вони втомилися носити у собі ці важкі і повчальні історії і хочуть – хоч би перед лицем вічності! – поділитися ними з нащадками.

Гадаю, що велика кількість історій порятунку євреїв нам ще не відома. Сотні інших людей, простих, не названих досі: українців, поляків, євреїв, мадярів, і навіть німців - можна вважати героями не за насильство, а за протидію йому, за самопожертву в ім'я ближнього! Вони можливо самі не до кінця розуміли, що змусило їх рятувати людей, котрі говорили іншою мовою, дотримувалися незрозумілих звичаїв та відвідували іншу, «чужу» церкву. Але тим не менш вони таки рятували: окрему єврейську дитину – і тим самим цілий Світ, який все ще може вірити в існування справедливого та милосердного Бога.

Використана література:

1. Я. Павлик, «Історія Товстого» (Заліщики, 1998)
2. Веб-сторінка про історію Товстого, створена Дугласом Джеймсом Хайком,
3. Baruch Milch, "Moj testament", "Karta" (Warsawa, 1991)
4. О. Клименко, С. Ткачов, «Українці в поліції в дистрикті «Галичина» 1941 – 44 рр. (Чортківський округ)», Харків, 2012 р.
5. Меморіал «Sefer Tluste», <http://yizkor.nypl.org/index.php?id=1297> сайт Нью-Йорської публічної бібліотеки.
6. Берл Глік про Голокост у Товстому «Zycie i zaglada Zydzow polskich 1939 – 1945»
7. Bogumiła Berdychowska, «Requiem dla Antyna Nawolskiego», Tygodnik powszechny, 2003

УДК 355.483(477.54) "1943"

Кухтін В.В. (м. Харків, Україна)

БОЙОВІ ДІЇ У РАЙОНІ СТАНЦІЇ ТАРАНІВКА ВЗИМКУ 1943 р.

У статті розповідається про події, що відбувалися у Зміївському та прилеглих районах Харківської області у лютому 1943 року. Описані подвиги радянських воїнів, особлива увага приділена гвардійцям-широнінцям.

Ключові слова: Таранівка, битви, героїзм, подвиг, воїни, гвардійці-широнінці.

В статье рассказывается о событиях, происходивших в Змиевском и прилегающих районах Харьковской области в феврале 1943 года. Описаны подвиги советских воинов, особое внимание уделено гвардейцам-широнинцам.

Ключевые слова: Тарановка, битвы, героизм, подвиг, воины, гвардейцы-широнинцы.

The article tells us about the events that took place in Zmiev and adjacent districts of Kharkiv region in February 1943. The exploits of Soviet soldiers are described, special attention is given to the "guards-Shironintsev".

Key words: Taranovka, battlefields, heroism, exploit, warriors, "guards-Shironintsev"

У роки Великої Вітчизняної війни бійці Червоної Армії проявили масовий героїзм. Але лише кілька подвигів були відзначені присвоєнням звання Героя Ра-

дянського Союзу всім учасникам бою, полеглим і тих хто залишився живим. Першим і найбільш відомим став бій 28 героїв-панфіловців – групи винищувачів танків під командуванням молодшого політрука В. Г. Клочкова зі складу 4-ї роти 2-го батальйону 1075-го стрілецького полку 316-ї стрілецької дивізії генерал-майора І. В. Панфілова 16 листопада 1941 у роз'їзду Дубосеково під м. Волоколамському (Московська область, РФ).

На території України такий подвиг був здійснений 25 гвардійцями-широнінцями 1-го взводу 8-ї роти 78-го гвардійського стрілецького полку 25-ї гвардійської стрілецької дивізії, які героїчно обороняли дорогу до міста Харкова від німецьких військ. 2 березня 1943 року біля станції Таранівка Зміївського району Харківської області.

Пройшло вже багато років після тих героїчних подій, але в народній пам'яті вони ще живі досі і молоде підростаюче покоління також повинно пам'ятати тих героїв, які пожертвували своїм життям ради щасливого і мирного життя майбутніх поколінь. Тому ця тема на сьогоднішній день не втратила своєї актуальності, а навіть навпаки набирає обертів в історичній науці.

Публікації стосовно даної теми представленні здебільшого працями радянських науковців. В основному ці праці стосуються опису подій Великої Вітчизняної війни, в яких можна знайти характеристику подій 1943 року під с. Таранівка. Серед них можна виділити: А.П.Дікань "Герои Харьковщины" [2], С.І. Ісаєв "Герои освободители Харьковщины" [3]. Найбільш фундаментальний вклад в розвиток даної проблематики зробив радянський історик А.Д. Марченко, який написав низку праць, присвячених саме гвардійцям-широнінцям. У книзі "Герои-широнинцы" [6] автор відтворює картину бою біля Таранівки, простежує долі залишилися в живих воїнів. Цікаві сторінки документального нарису присвячені бойовій співдружності радянських і чехословацьких воїнів. А.Д. Марченко показує нерозривний зв'язок між ратними подвигами гвардійців-широнінців і бійців 1-го Окремого чехословацького батальйону під командуванням Людвіка Свободи. В праці "Вместе были в бою" [5] перша повість присвячена саме подвигу 25 гвардійців під командуванням П.М. Широніна. В публікації А.Д. Марченка "Помним Тарановку и Соколово" [7] надруковані спогади самого П.М. Широніна.

Метою нашого дослідження є аналіз подій 1943 року біля с.Таранівка і їх вкладу в розвиток подій Великої Вітчизняної війни.

Зимовий наступ радянських військ, що почався після розгрому ворога під Сталінградом, зламав фронт німецьких військ від Воронежа до передгір'я Кавказу. До середини лютого 1943 р. була звільнена значна територія радянської землі від Волги до Дніпра. Радянські воїни поспішали на захід, прагнучи до весняного бездоріжжя захопити плацдарм на правому березі Дніпра. [3, с. 215]

Гітлерівці прагнули завдати раптового удару по лівофланговій армії Воро-

незького фронту -3-ї танкової армії генерал-лейтенанта П. С. Рибалко. Однак танкові дивізії противника, що наступали з Лозової і Краснограда на Зміїв і Мерефу, були в районі Кегичівки, Шляховий і Олексіївського затримані військами групи генерал-майора танкових військ М.І. Зіньковича.

У боях під Москвою і на Північно-Західному фронті відзначилася 71-я морська стрілецька бригада, яка стала згодом 2-ї гвардійської стрілецької бригадою, з квітня 1942 була перетворена в 25-у гвардійську стрілецьку дивізію.

Після Сталінградської битви Червона армія перейшла в наступ, в ході якого вийшла до Харкова. Командування вермахту створило потужну угруповання південно-захід від Харкова, за чисельністю вона перевершувала сили Червоної армії: по людях у 2, а з авіації в 3 рази [6, с. 24].

На шляху до Харкову ворожих танків знаходилося село Таранівка, розташоване вздовж залізничного полотна Лозова - Мерефа. На південній його околиці в місці перетину шосейної і залізної доріг можна було створити вузол опору і задержати ворога, вигравши час для перегруповування військ, створення міцного рубежу оборони.

25-та гвардійська стрілецька дивізія в 6 годині 30 хвилинах ранку 27 лютого 1943 р., перебуваючи у Валках, отримала приватний бойовий наказ до ранку 28 лютого вирушити маршем з району Валків через Мерефу і вийти до Змієва та зайняти оборону фронту на південь і південний схід. За наказом командувача Воронежським фронтом дивізія входила в оперативне підпорядкування 3-ї танкової армії [2, с. 107].

На шляху прямування штаб дивізії отримав розпорядження начальника штабу армії генерал-майора танкових військ Д.Д. Бахметьєва до 6 години ранку 1 березня створити кругову оборону Змієва, а 78-му гвардійському стрілецькому полку до цього часу сконцентруватися в Таранівці. Наказувалося забезпечити готовність оборони до 1 березня.

Зробивши 80-кілометровий перехід, гвардійці К.В. Білютіна прибули до Таранівки і негайно приступили до створення рубежу оборони. Полк отримав наказ затримати ворога. Протягом однієї ночі виснажений важким маршем під час відлиги особовий склад не міг вирити окопи повного профілю, та ще в мерзлій березневій землі, тому було прийнято рішення створити оборону безпосередньо в населеному пункті, використовуючи для обстрілу та огляду точок будівлі села. Закінчивши в Таранівці рекогносцировку місцевості гвардії полковник К.В.Білютін наказав виставити один посилений взвод на залізничний переїзд [3, с. 220-221].

Герой Радянського Союзу І.П. Букаєв, розповідаючи, про своїх бойових друзях А.Н. Тюріна, А.А. Скворцова, А.П. Болтушкін, А.Ф. Торопова та інших, пише у своїх спогадах: «Кожен з нас робив все, щоб не пропустити противника, не дати йому прорватися через наші рубежі» [6, с. 25-26].

У період з 2 по 6 березня 1943 взвод витримав кілька боїв за переїзд. 5 березня супротивник зробив найпотужнішу спробу захопити переїзд з тим, щоб на зайнятій позиції могли вийти бронепоезда для обстрілу Харкова. Позиції взводу атакували 35 німецьких танків і бронемашин. Єдине 45-міліметрове знаряддя, яке було у взводі, було знищено в перші хвилини бою, однак бійці вогнем з протитанкових рушниць, гранатами і пляшками із запальною сумішшю знищили 16 танків і бронемашин, і вогнем з кулеметів і пістолетів-кулеметів знищили понад 100 солдатів противника. Кілька бійців взводу кинулися з гранатами під ворожі танки, жертвуючи своїми життями [4, с.18].

Кілька разів ворог танками і піхотою атакував захисників залізничного переїзду, але кожен раз змушений був відходити, не зумівши подолати опору гвардійців. Перебуваючи на напрямку головного удару ворога, що рвався до Харкова по найкоротшій відстані, бійці на чолі з лейтенантом П. Н. Широнін взяли на себе потужний удар броньованого кулака ворожих військ і вистояли, не відступивши ні на крок.

І хоча перед кожною атакою ворог « обробляв » позиції широнінців артилерією і наносив удари з повітря, герої зустрічали гітлерівців вогнем з гвинтівок, автоматів і ручних кулеметів, а після того як ворожий танк розчавив єдину протитанкову гармату, знищували машини противника ручними гранатами. Жменька сміливців, багато з яких були поранені, продовжувала вести бій до останнього подиху. Коли прибуло на переїзд прислане командиром полка підкріплення, наші стрілки виявили на полі бою тіла вбитих гвардійців і кілька важкопоранених бійців, що знаходилися без свідомості [6, с. 36-37].

З 1 березня бійці і командири 78-го гвардійського полку витримали запеклі контратаки противника, за шість днів знищили до 600 гітлерівців, підбили 14 танків, 9 бронемашин і 4 самохідних гармати. Безсмертну славу в боях за Таранівку заслужив взвод гвардії лейтенанта Широніна, що героїськи загинули при обороні села, але своїми справами перегородивши дорогу ворогові [2, с. 163].

Залізничний переїзд біля ст. Безпалівка, який обороняв взвод П.Н. Широніна, безпосередньо прикривав залізничну і автомобільну дороги, що йдуть з Лозової на Харків, на напрямку, де німці наносили головний удар. Захоплення цього переїзду дозволяв противнику підтягнути ближче бронепоезда і відкривав рух усім, видами бойової техніки по основній дорозі Лозова - Харків, що в умовах весняного бездоріжжя мало велике значення..

2 березня велися запеклі бої по всьому рубежу оборони. Головним завданням було затримати противника і не пропустити його до Харкова. У наполегливих боях за Таранівку відзначився старший лейтенант В.А. Хало, командир танка 179-ї окремої танкової бригади, що прийшла на допомогу полку К. В. Білютіна. Екіпаж танка знищив ворожу гармату і майже взвод піхоти. Але танк В.О. Хало

був підбитий, а сам командир важко поранений. Вже 5 березня Володимир Олексійович Хало, активний учасник Сталінградської битви, був представлений до звання Героя Радянського Союзу [5, с.36-37].

Гвардієць, сержант Султан Шаймієвич Шаріпов з протитанкової рушниці неподалік від місця подвигу широнінців підбив середній і легкий танки противника, а їхні екіпажі знищив вогнем з гвинтівки.

Медаллю «За відвагу» був нагороджений гвардієць, старший лейтенант Салім Сатмаровіч Габитов, начальник розвідки полку. У важкій обстановці при перебоях в телефонного зв'язку він своєчасно інформував штаб дивізії про становище підрозділів, передавав цінні відомості про противника.

Гвардієць старший лейтенант Олексій Петрович Євтушенко особисто керував підрозділами в бою. Комуніст гвардії капітан Іван Іванович Затроїв у важких умовах бою за Таранівку протягом декількох днів безперебійно забезпечував всі підрозділи потрібною кількістю боєприпасів.

Орден Червоної Зірки був нагороджений командир 1-ї стрілецької роти гвардії лейтенант Олексій Іванович Савченко, який стійко оборонявся зі своєю ротою, особисто водив її кілька разів в атаку на чисельно переважаючого супротивника. Такої ж нагороди удостоєний комуніст гвардії сержант Григорій Якович Костін. Під час бою вибув з ладу командир, і він прийняв на себе командування ротою, організував тривалу оборону [6, с. 48].

Посмертно урядовою нагородою відзначений подвиг уродженця Орловської області гвардійця молодшого лейтенанта Матвія Якимовича Саприкіна, який командував взводом зв'язку полку, був безстрашним і сміливим командиром. Недалеко від залізничного переїзду він гранатою підбив ворожий танк, а й сам поліг смертю хоробрих.

Орденами Червоного Прапора посмертно нагороджений І.М. Волокобильський з Ворошиловградської (зараз – Луганської) області, москвич В.І. Вьюнник, І.Є. Головін з Воронежської області, уродженці Куп'янська М.В. Гопс, А.Н. Полевод і Д.Т. Грігоров, Г.Н. Дубенко, А.Ф. Єрмілов, А.Г. Заборайчін, М.І. Косенко, П.М. Колесников і С.Г. Репік з Донбасу, К.В. Шемонаєв і А.А. Марков з Поволжя. Обороняючи церкву, гвардійці стояли на смерть, загинули в бою, але не пропустили ворога [3, с. 262].

У Таранівці відзначився і гвардієць старший лейтенант комсомолец Іван Павлович Голубенко. Він тричі водив у контратаку 7-у стрілецьку роту, особистим прикладом надихаючи бійців. Завдяки його особистої сміливості та рішучості роті вдалося захопити два справних ворожих танки [5, с.98].

В ході запеклих боїв за центр села відзначилася група воїнів під командуванням гвардії лейтенанта А.І. Сиротенко, а також танкова старшого лейтенанта С.Н. Дейнеко, учасника боїв на Халхін -Голі. Його рота відбила кілька атак воро-

жої піхоти, підтриманої десятима танками. За бій в Таранівці С.М. Дейнеко був нагороджений орденом Червоної Зірки. У вересні 1944 року за нові подвиги він був нагороджений орденом Олександра Невського, в червні 1945 – другим орденом Червоного Прапора) [6].

До середини дня 6 березня гітлерівці були вибиті з Таранівки рішучою контратакою гвардійців полку за підтримки танків 179-ї окремої танкової бригади. Противник відступив і почав атаки, ведучи артилерійський вогонь у напрямку Соколово [2, с. 179].

Всім гвардійцям взводу П.М.Широніна 18 березня 1943 Указом Президії Верховної Ради СРСР всі вояки з взводу Широніна були удостоєні звання Героїв Радянського Союзу., 18 з них – посмертно: Нечипуренко Сергій Васильович старшина командир відділення, Зімін Сергій Григорович старшина, Болтушкін Олександр Павлович старший сержант помічник командира взводу, Сухін Олександр Іванович сержант командир відділення, Кір'янов Микола Іванович сержант командир відділення, Сєдих Іван Вікторович сержант стрілок, Грудінін Василь Семенович сержант стрілок, Візгалін Іван Павлович червоноармієць, Гертман Павло Андрійович червоноармієць, Злобін Яків Дмитрович червоноармієць, Крайко Олексій Іванович червоноармієць, Павлов Василь Михайлович червоноармієць, Силаєв Іван Миколайович червоноармієць, Скворцов Андрій Аркадійович червоноармієць, Суботін Микола Іванович червоноармієць, Танцуренко Василь Дмитрович червоноармієць, Фаждеев Степан Петрович червоноармієць, Чертенков, Іван Матвійович червоноармієць, Шкодін Петро Тихонович червоноармієць. І 7 вижившим : Петро Миколайович Широнін, Вернигоренко Іван Григорович старший сержант, Букаєв Іван Прокопович червоноармієць, Ісаков Василь Леонович червоноармієць, Торопов Олександр Федорович червоноармієць, Тюрін Олександр Миколайович червоноармієць [4, с. 18].

На братській могилі в Таранівці, де поховані Широнінці та інші воїни полку, встановлено пам'ятник. У сільській школі створено музей бойової слави гвардійців - широнінців. На їх честь названа одна з кращих вулиць Салтівського житлового масиву в Харкові. Тут жив учасник легендарного бою колишній старшина Герой Радянського Союзу Іван Григорович Вернигоренко. Він помер у січні 1984 року і похований поруч зі своїми бойовими побратимами [3, с.262-263].

Свято шанують жителі Таранівки пам'ять про героїв. Залізнична платформа біля школи носить назву « Широніно ». На станційному будинку прикріплена металева плита, а на ній під п'ятикутною зіркою написані слова:

«Товаришу! У березні 1943 року 25 гвардійців під командуванням гвардії лейтенанта П. Н. Широніна у села Таранівки повторили безсмертний подвиг панфіловців. Свято бережи пам'ять про це в серці своїм».

Пам'ять народна... Це і честь полеглим за Батьківщину, і схиляння перед

мужністю, відвагою і героїзмом захисників країни, це і виховання нового покоління, яке вступає в життя, щоб продовжити справи батьків і дідів. Пам'ять народна... Це безсмертя героїв. Народ ніколи не забуде тих, хто віддав своє життя за честь, за щастя і незалежність нашої Батьківщини.

Таким чином, можна зробити висновок, що 25 гвардійців-широнінців своїм подвигом внесли вагомий вклад у розвиток подальших подій Великої Вітчизняної війни та подальшого розгрому німецьких військ, звільнення від гітлерівців Харківщини.

Література

1. Впереді – Харків: из воспоминаний полководцев Великой Отечественной войны. – Харків: Прапор, 1988.
2. Дикань А.П. Герои Харьковщины / А.П.Декань. – Харків, 1997.
3. Исаев С.И. Герои освободители Харьковщины / С.И. Исаев, Н.В. Левченко. – Харків, 1988.
4. Нагороди патріотів // Будинок комунізму (Зміїв). – 1967. - № 138.
5. Марченко А.Д. Вместе были в бою: Документальные повести / А.Д. Марченко. – Харків: Прапор, 1989.
6. Марченко А.Д. Герои-широнинцы / А.Д. Марченко. – Изд. второе, испр. и доп. – Харків: Прапор, 1974
7. Помним Тарановку и Соколово: Воспоминания и документы / Сост. А.Д. Марченко. – Харків: Прапор, 1986.

УДК 94(477.54) «1941/1943»

Є.М. Марущак

ВИЗВОЛЕННЯ КЕГИЧІВСЬКОГО РАЙОНУ ВІД ГІТЛЕРІВСЬКИХ ОКУПАНТІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлено хід бойових дій, що відбувалися на території Кегичівського району протягом 1941-1943 рр., визначені основні результати цих боїв.

Ключові слова: Кегичівський район, Велика Вітчизняна війна, бойові дії.

В статье освещен ход боевых действий, которые проходили на территории Кегичевского района в течение 1941-1943 гг., определены основные результаты этих боев.

Ключевые слова: Кегичевский район, Великая Отечественная война, боевые действия.

Актуальність теми дослідження обумовлена недостатньо обґрунтованим та дослідженим колом окремих питань визволення українського народу від гітлерівської окупації. Серед комплексу проблем, які потребують уваги на сьогоднішній день – питання визволення, зокрема проведення операцій, в результаті яких були звільнені території, що були під владою німецьких військ.

У працях вітчизняних науковців увага привернута до вивчення визволення великих регіонів. Проте, постає проблема окремих питань в маленьких містах, селищах та у районних центрах. Таким є Кегичівський район Харківської області, що й викликало появу даного дослідження.

Історії Великої Вітчизняної війни присвячена значна кількість літератури. У той же час події війни на території Кегичівського району Харківської області не знайшли належного висвітлення.

Деяка кількість відомостей по даній темі, міститься у збірці спогадів «В боях за Харьковщину» [1].

У працях істориків В.М. Грицюка [3] та М. Ковалю [6] розглядається історія України у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах, в якій міститься загальна інформація про операції, які проводилися на території УРСР.

У мемуарах А.А. Гречки [2] зібрана деяка інформація про військові операції, серед яких йдеться мова і про бойові дії по звільненню Кегичівщини.

У дослідженнях О.В. Дьякової [4] зібрана достатня кількість інформації про окупацію та визволення саме Харківщини та районів області, серед яких йде мова і про Кегичівщину.

Особливе місце у дослідженні теми посідають статті, надруковані у серії «Книга Пам'яті» [5], окремий том якої містить важливі матеріали з історії Кегичівського району.

Окремо варто виділити працю місцевого краєзнавця О.О. Харченка [7], у якій зібрана велика кількість спогадів та документального матеріалу, присвяченого Великій Вітчизняній війні на території Кегичівщини, у тому числі і проблемам визволення.

Таким чином, огляд аналізу актуальності дослідження теми свідчить про те, що Великій Вітчизняній війні присвячена певна кількість літератури. Але події війни в Кегичівському районі Харківської області залишилися малодослідженими.

Мета статті полягає у висвітленні бойових дій у Кегичівському районі Харківської області у жовтні 1941—вересні 1943рр., тобто від початку бойових дій до остаточного визволення.

Кегичівський район розташований у південно-західній частині Харківської області. У довоєнні роки територія району складала 790 кв. км, населення нараховувало біля 30 тисяч осіб. Через територію району проходила залізнична лінія Красноград-Лозова, автомагістралі зв'язували район з сусідніми райцентрами Красноградом, Сахновщиною, Лозовою [7. С. 10].

Напередодні війни кегичани займалися сільськогосподарською діяльністю, діяли цукровий та цегельний заводи. Та спокійне життя жителів району було перерване війною, нападом гітлерівської Німеччини, яка порушила їх мирну працю.

22 червня в житті трудящих району, як і всієї держави, настав найжорстокіший чорний етап. Німеччина кинула на СРСР могутньої сили удар своїх добре озброєних, відмобілізованих і вимуштруваних полчищ загарбників.

На кінець серпня 1941 року обстановка на фронтах стала ще складнішою. Після поразки у Київській битві на південній ділянці радянсько-німецького фрон-

ту розгорнулися воєнні події на донбаському напрямку. Із цією метою 17-й армії вермахту під командуванням Германа Гота, ставилося завдання наступати на Донбас із району Краснограда вздовж р. Сіверський Донець, і частиною сил – на Харків. До кінця вересня війська Південно-Західного фронту під командуванням С.К. Тимошенко та Південного фронту з командувачем Д.І. Рябишевим вели напружені бої з противником на рубежі Білопілья — Гадяч — Красноград — Павлоград — р. Дніпро від Дніпропетровська до Дніпровських плавнів — оз. Молочне [3. С. 41].

Наступ німецької армії у смугі між Харковом та Дніпропетровськом розпочався 6 жовтня 1941 р. Незважаючи на кількісну перевагу у силах і засобах, він стримувався обороною 21-ї і 38-ї армій Південно-Західного фронту під командуванням С.К. Тимошенко. І вже на початку жовтня армія Германа Гота вийшла до міста Кегичівка. [6. С. 137].

В ході цієї операції 7 жовтня 1941 року фашисти вдерлися в Кегичівку, а вже 9 жовтня було захоплено останній населений пункт с. Парафіївка [4. С.78].

Географічне положення Кегичівського району-розташування між Лозівським і Красноградським районами, обумовило ту обставину, що він став ареною жорстоких боїв за Харків у 1942-1943 роках. Першу невдалу спробу оволодіти Харковом було зроблено в травні 1942 року. Тоді війська Південно-Західного фронту під командуванням маршала С.К. Тимошенка 12 травня 1942 року перейшли в наступ з так званого барвінківського виступу. На першому етапі операції радянські воїни прорвали оборону гітлерівців, успішно просунулися за два дні боїв до 50 кілометрів. 6-й кавалерійський корпус при підтримці 224 стрілецької дивізії розгорнув наступ на Красноград [2. С. 87]. Через це бої точилися й на території Кегичівського району.

Гітлерівці ж швидко оговтались від шоку, перегрупували сили, перейшли в рішучий контрнаступ, що було повною несподіванкою для командування фронтом. Використавши значну перевагу в танках та авіації, фашистське командування вдарило в тил 9-ї армії, відрізавши шлях її відступу до Сіверського Дінця. Радянські воїни виявляли безприкладний героїзм і мужність в боях з ворогом, але вирватися з оточення вдалося лише поодиноким підрозділам.

Так наприклад, щоб не дати оточити все угруповання радянських військ під Харковом були спішно перекинуті на територію Кегичівського району частини 3-ї танкової армії для виправлення загрозливого становища, самі опинилися в досить скрутних обставинах. Вони змушені були атакувати ворога в північно-східному напрямку, щоб не дати змоги гітлерівцям зімкнути кільце оточення. Запеклі бої розгорнулися тоді під селами Власівка, Петрівське, Шляхова, Лозова, Парасковія та Чапаєве. Воїни 219-ї, 184-ї стрілецької, 6-ї окремої Червонопрапорної стрілецької дивізії, 12-ї та 15-ї танкових корпусів стояли на вогненних рубежах, не даючи

ворогові здійснити свій план розгрому наших військ. Саме тоді під цими селами полягло смертю героїв 3294 радянських воїни. Під Крутоярівкою було смертельно поранено в жорстокому бою відважного й мужнього воїна, здібного воєначальника, Героя Радянського Союзу генерал-майора Копцова, якого поховано в Первомайську.

Стає зрозумілим, що командування фронту та Ставка Верховного Головнокомандування допустили прикрі помилки при здійсненні цієї операції. До кінця не було з'ясовано сили ворога, який значно переважав радянські війська, особливо у техніці. Протягом перших днів наступу в прорив не було введено танкові корпуси, коли для цього намічалася найсприятливіша обстановка. Прорив не було підтримано військами сусідніх Брянського та Південного фронтів, що дозволило гітлерівському командуванню вільно маневрувати резервами.

Наприкінці лютого 5 днів під Шляховим хоробро билися, з чисельно переважаючим ворогом, воїни 115-ї танкової бригади. Більше 100 гітлерівських танків так і не змогли подолати рубіж сміливців. Танкісти 322-го танкового батальйону старшого лейтенанта Л.Д. Мерзлякова неодноразово переходили в рішучі контратаки знищивши при цьому 3 танки та більше 100 гітлерівців. Бригада не тільки вирвалася з оточення, але й допомогла прорвати вороже кільце воїнам 15-го стрілецького корпусу, що вів кровопролитні бої з ворогом в районі с. Охоче [7. С. 18].

Не маючи під рукою достатніх резервів, при розтягнутих комунікаціях на 250-300 кілометрів війська армії змушені були поповнюватися за рахунок місцевого населення. Зокрема, тоді в 3-ю танкову армію влилося 22500 чоловік мешканців Харківської області. Значну частину з цієї кількості складали мешканці Кегичівського району. На жаль, трапилося так, що польові військкомати частин призивали і 18-19-літніх юнаків, які ніколи навіть зброї не тримали в руках. А їх кидали в бій проти гітлерівських танків. Як правило, ці ненавчені воїни й гинули не подалік від своїх домівок, були потім поховані рідними чи близькими вдома. Так сталося, зокрема, з О.О. Скляр, П.П. Токаром, А.К. Шмаровозом, Г.В. Шевченком, К.Т. Нестолієм, Й.К. Єщенком, О.О. Скарном, П.Д. Півнем та ще багатьма моїми земляками. По суті вони перетворилися у звичайнісіньке "гарматне м'ясо".

Звільнивши Харків у лютому 1943 року, доцільно було б перейти до оборони, щоб поповнити війська, налагодити зв'язок, відновити комунікації, підтягнути тили, поповнити боєзапас і т.д. Замість цього перед військами висувалися явно нереальні завдання вести форсований наступ на захід, щоб з ходу форсувати Дніпро і т.д. [1. С. 257].

Втретє, на цей раз остаточно, Кегичівщину було визволено 17 вересня 1943 року. Тоді, після блискучої перемоги над гітлерівськими військами під Курськом та Белгородом, червоноармійці перейшли у рішучий наступ, звільняючи все нові й нові міста й села від окупантів. Ворог чинив повсюдно шалений опір, але все ж

змушений був відходити все далі на захід. Стратегічною ініціативою володіли наші війська, які почали визвольний похід на Україну. 23 серпня війська Степового фронту штурмом оволоділи Харковом, почали подальші бої за вихід до Сум, Полтави, до Дніпра. Під загрозою глибокого флангового обхвату з півночі гітлерівці почали відхід з південних районів. Чіпляючись за оборону на заздалегідь підготовлених позиціях, вони вели ар'єргардні бої, щоб забезпечити відхід основних сил на захід. Так трапилося, зокрема, і в с. Чапаєвому, де кілька днів гітлерівці стримували наступ наших військ. Та воїни 31-ї та 233-ї стрілецьких дивізій не дали довго тут затримуватися гітлерівцям. Піхотинців добре підтримували вогнем воїни окремої 23-ї мінометної бригади РГК. Вони вибили їх із позицій, завдавши ворогові значних втрат в живій силі і техніці, погнали далі у західному напрямку. Так 17 вересня 1943 року було визволено Кегичівку, весь район від окупантів [5. С. 308].

Таким чином, територія Кегичівського району у період 1941 – 1943 рр. тричі переходила з рук в руки. З 7 жовтня 1941 р. точилася боротьба двох армій за Кегичівщину і лише 17 вересня 1943 р., все ж таки вдалося остаточно визволити цей регіон.

Визволення району мало величезне значення. Це був ще один крок на шляху до Перемоги над ворогом. Було відбито у ворога важливий транспортний вузол і промисловий регіон, який уже через декілька тижнів після визволення почав випускати продукцію.

Перемога над ворогом дорого коштувала: на фронтах загинуло 853 особи, померли від ран у госпіталях і медсанбатах 211 людей, пропало без вісті 1475 мешканців району. Партизанів і підпільників загинуло 37 осіб, а також 71 патріот, які чинили опір окупантам. У жорстоких боях за визволення Кегичівщини загинуло більше як 4500 бійців і офіцерів Червоної Армії, а також Герой Радянського Союзу генерал-майор Копцов. У концтаборах 24 людини померло страшною смертю [5. С.312].

Література

1. В боях за Харьковщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны.-Харьков: Прапор, 1973. - 438 с.
2. Гречко А. А. Годы войны 1941 – 1945 [Электронный ресурс] / А.А.Гречко. - Режим доступа: <http://www.military.com/>
3. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2010. — 150 с.
4. Дьякова О.В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: Методичні рекомендації з історії рідного краю. / О.В. Дьякова. – Харків, 2013. – 99 с.
5. Книга пам'яті України. Харківська обл.: Валківський, Кегичівський, Коломацький, Краснокутський райони / головна ред. кол.: І.О. Герасімов (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: О.Л. Сидоренко (керівник) та ін. – Харків: Наукова редакція Харківського обласного видання Книги Пам'яті України, 1995. – 910 с.
6. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939 – 1945рр.)/ М.Коваль – К., 1999. – 336 с.

УДК 94(477) "1941/1945"

Арзуманова І. (Харків, Україна)

УСНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В статті охарактеризовані матеріали інтерв'ю з представниками покоління «дітей війни». Зроблено висновок про необхідність залучення матеріалів усної історії при вивченні низки проблем періоду Великої вітчизняної війни.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, усна історія, інтерв'ю, діти війни.

В статье охарактеризованы материалы интервью с представителями поколения «детей войны». Сделан вывод о необходимости привлечения материалов устной истории для изучения ряда проблем периода Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, устная история, интервью, дети войны.

The article described the materials of interviews with the generation of "war children". The conclusion about relevance of the oral history materials attraction to the study of the Great Patriotic War period was made.

Key words: The Great Patriotic War, oral history interviews, the children of the war.

Одним із найцікавіших джерел до пізнання і вивчення світогляду та культури, історії та мови народу були й залишаються усні оповідання.

Усні розповіді рідних та близьких про події минулого є важливим джерелом вивчення історії України, вони доповнюють, ілюструють сторінки шкільних підручників. В наш час усна історія стала досить поширеним напрямом соціально-гуманітарних досліджень, головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. Його основний метод дослідження – інтерв'ю [1].

Інтерв'ю з дітьми війни дозволяють розкрити теми, які не знайшли свого віддзеркалення в шкільних програмах. Однією з замовчуваних тем в українській історіографії залишається проблема стосунків між німцями та українським населенням.

Діти війни, які пережили окупацію, згадують «про німців» по-різному. Однозначних негативних спогадів практично не існують. Майже кожен з опитуваних нами респондентів, підкреслював, що «німці різними були».

Матеріали інтерв'ю дозволяють виділити дуалістичні погляди на стосунки німців з місцевими мешканцями на окупованих територіях. Були випадки, коли німці, які квартирувалися у селян вели себе людяно. Наприклад, респондентка М. (1927 р. н.) згадує, що в їх хаті квартирувався німецький офіцер з ад'ютантом:

«Німці обрали нашу хату, бо батько працював теслярем і хата була «мебльована». Німецький офіцер нормально спілкувався з родиною, мені і брату давав цукерки, а коли брат захворів дав ліки. Німці давали дітям цукор у грудках і давали облизувати глечики з-під варення – так смачно було!»

Респондентка О. (1938 р.н.) згадує, що жила в родині, яка мала 12 дітей. В їх хаті також жили німці. «Це було літо 1942 р., було страшна спека і німецькі солдати жили у садочку на подвір'ї. Завжди у них грала музика, гуляли дуже шумно. У повсякденному житті німці навіть допомагали нам. Так, коли батька було поранено під час бомбардування, йому пошкодило сильно ногу та руку. Німець, що квартирувався у нас, допоміг матері доправити батька до шпиталю».

В той же час опитувані згадували і про німців, які були під впливом нацистської пропаганди. Так, за словами Л. І. (1942 р. н., Чугуїв) її та брата вдалося спасти від смерті просто дивом: «В нашому будинку були на постої два німця. Один з них був дуже злий. Він хотів вбити мого старшого брата, якому було 4 роки за те, що маючи чорні очі та смуглу шкіру, він був ніби схожий на єврея. «Матка Іуда. Я «піф-паф»», - і наставив на нього пістолет. Мама так перелякалась, що віднесла нас до земляного погребу з дерев'яною лядою, де ми і жили поки в хаті були німці. Мама вночі ходила до сусідки, у якої була коза, і купляла у неї півлітра молока. Розводила його кип'яченою водою і ділила на цілий тиждень. Ось я і виросла дуже маленькою, худюю і до двох років не ходила. Мама прала та готувала для німців, що були на постої, а німці давали їй трохи харчів за роботу».

«Німецькі солдати жили у хатах разом з селянами. У нас жили німці в кімнаті, а ми з бабусею та мамою жили в комірчині, - згадувала Н. (1940 р. н., с. Малинівка). Коли німці отримали пайку, я ж була мала, і взяла цукерку. За це один німець закричав: «Маленький партизан», - і націлився з автомату. А інший не дав мене застрелити, сказав, що у нього дома теж мала донька. І цим врятував мене».

«Німці виганяли людей на роботу. Ходили по хатах і розстрілювали, хто не йшов. Зайшов німець до хати, а там жінка хвора лежить, а біля неї голодна маленька, років за три, дівчинка плаче. Він витягнув з сумки кусок хліба, декілька шматків цукру, поклав на стіл і вийшов з хати», - розповідав М., 1925 р. н.

Історична література до недавнього часу тяжіла до опису німців тільки негативними рисами. І саме з таких позицій оцінюють історію Великої Вітчизняної війни більшість школярів. Тому людяне ставлення німців до населення окупованих територій для багатьох із них є власним відкриттям, яке було зроблено під час бесід, інтерв'ю з очевидцями тих подій.

Методи усної історії цінні тим, що дозволяють відійти від сухих фактів та цифр, які звично характеризують втрати населення та господарства на окупованих територіях. Розповіді про воєнне дитинство, про війну в спогадах тих, хто бачив все на власні очі, через емоційне сприйняття наближає молодь до тих подій, пробуджує співчуття, гордість, патріотизм. Матеріали інтерв'ю з дітьми війни дозво-

ляють доповнити дані про кількість жертв, число втраченої бойової техніки, кількість спалених міст та сіл. Поряд з цими цифрами – доля та життєві історії конкретних людей, дітей, які залишилися без батьків, які жили в постійному страсі, які голодували, важко працювали.

Певною мірою матеріали інтерв'ю роблять переоцінку «образу ворога». В тоталітарному суспільстві люди завжди вважалися лише гвинтиками системи, але людяність ламала стереотипи, перемагала цю систему. Це твердження прекрасно ілюструє розповідь харків'янки Валентини Василівни (1930 р. н.): «Німці були різними, дехто грубий та непривітний – міг вдарити просто так, а деякі – розповідали про свої сім'ї, давали хліб, цукерки. Допомогали жінкам по господарству, казали, що вони не хочуть війни, що дома на них чекають дружини та діти».

Таким чином, методи усної історії є важливим доповненням до матеріалів шкільних підручників. Використання усноісторичних досліджень сприяє ефективності засвоєння школярами сторінок історії, наповнює їх емоційним змістом.

Література

1. Пастушенко Т. Дослідження за методом усної історії в Україні: світовий досвід та вітчизняні перспективи / Т. Пастушенко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/apvvi/2010_20/pastush.pdf
2. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів / Упор. Г. Грінченко, І. Ястреб, Т. Пастушенко. – Харків, 2009. – 205 с.
3. Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. - Харків, 2008. – 448 с.

УДК 329.17(477)

Пилипенко Е.А. (Харьков, Украина)

ПРОЯВЛЕНИЕ НЕОНАЦИЗМА В УКРАИНЕ

В данной статье рассматривается проблема существования неонацистских взглядов на территории Украины. В статье выясняются особенности их символики и идейного фундамента.

Ключевые слова: *неонацизм, нацизм, Нюрнбергский процесс, символика, Вторая мировая война, ксенофобия, свастика.*

В цій статті висвітлюється проблема існування неонацистських поглядів на території України. В статті з'ясовуються особливості їх символики та ідейного фундаменту.

Ключові слова: *неонацизм, нацизм, Нюрнберзький процес, символика, Друга світова війна, ксенофобія, свастика.*

This article deals with the problem of existance of neo-Nazi attitude in the territory of Ukraine. The article gives information about peculiarities of their symbols and ideological basis.

Key words: *neonazism, nazism, Nuremberg Trials, symbolics, Second World War, xenophobia, swastika, problem*

Вторая мировая война. Ужас XX века. Это тема, которая не оставляет никого равнодушным. Миллионы погибших людей, тысячи жертв, десятки павших государств, множество разрушенных городов. И всё это следствие одной идеи, породившей хаос. Идея, которая сплотила нацию для того, чтобы уничтожить другие. Казалось бы всё в прошлом. Что в нынешнее время можно спать спокойно, и чтить память тех, кто боролся против страшнейшей идеологии нацизма. Но, к сожалению, в наше время всё таки есть чего бояться, с чем бороться, и не давать развиваться.

Цель данной статьи осветить проблему нынешнего время, которая неуклонно набирает обороты в современности – появление неонацистских групп, и их деятельность. Идейный посыл, который они несут в массы.

Актуальность работы заключается в том, что проблема появления неонацистских движений в отдельных регионах Украины набирает свои обороты, и, несмотря на то, что документальных подтверждений не существует, в связи с запретом на государственном уровне зародыши этой проблемы есть! И лучше предотвратить их появление, нежели бороться потом с последствиями.

Неонацизм. Новая болезнь неосведомлённых людей. Тех, кто не знает ни истории, ни истинных идей. Причём не просто не знает, а не стремится узнать.

Для дальнейшей дискуссии хотелось бы дать определение «неонацизму».

Неонацизм – общее название идеологии политических или общественных движений, возникших после Второй мировой войны, исповедующих национал-социалистические или близкие к ним взгляды либо объявляющих себя последователями Национал-социалистической немецкой рабочей партии (NSDAP).

Неонацизм заимствует элементы от нацистской доктрины, в том числе шовинизм, фашизм, расизм, ксенофобию, антисемитизм. Отрицание Холокоста является его характерной чертой, так же как, например, использование нацистской символики и воспевание Адольфа Гитлера. Это связано с подъемом белого национализма и движений скинхедов во многих странах мира.

В некоторых европейских и латиноамериканских странах приняты законы, запрещающие пропаганду пронацистских, расистских и антисемитских взглядов. Использование нацистской символики законодательно запрещено в странах Европы в целях борьбы с неонацизмом.

Что происходит на данном этапе в Украине, в Харькове? Чем руководствуются, и какие цели преследуют люди, поддерживающие неонацистское движение?

Общаясь с людьми, которые относят себя к неонацистским группировкам (15 человек), автор пришел к определённым выводам, таким как:

Как правило, это молодые люди от 14 до 27 лет. Среди опрошенных выяснилось, в группах объединено в среднем по 20-50 человек. Использующие гитлеровские лозунги и символику:

- используют символику в виде Кельтского, Мальтийского креста или свастики.

- «Зиг хайль!» (нем. Sieg Heil! — «Да здравствует победа!» или «Слава победе!») — лозунг, употреблявшийся на собраниях и митингах Национал-социалистической немецкой рабочей партии. Сопровождался приветственным жестом, совершаемым поднятой прямой правой рукой, с раскрытой ладонью.

- RaHoWa — сокращение от англ. *racial holy war* (Священная расовая война), которая, по мнению ультраправых, должна разразиться между расами планеты. Это будет попытка евреев получить мировое господство, которая перерастёт в войну мирового масштаба.

- 14/88 - число 14 означает четырнадцать слов неонацистского идеолога Дэвида Лэйна: «We must secure the existence of our people and a future for White children» (в переводе с английского, «Мы должны защитить само существование нашего народа и будущее для белых детей») [Цит. По:]. Также возможно, что это числовая аббревиатура. 14 Законов Арийской этики. Число 88 предположительно является закодированным приветствием «Heil Hitler!» («Хайль Гитлер!»), поскольку буква «Н» стоит в латинском алфавите восьмой, и в то же время означает 88 заповедей Дэвида Лэйна.

На счёт идеи «современных неонацистов» в Украине мнения различны. Пообщавшись с представителями разных сообществ с данной идеологией я могу выделить основные, это:

1. Украина – для украинцев.
2. Единство нации, запрет миграции.
3. Чистота крови. (По своей сути является абсурдным, поскольку чистых рас и наций априори существовать не может).
4. Смена господствующей власти посредством современных «репрессий».

Причём это не полный список идей, преследуемых неонацистами.

Согласно наблюдению автора, в подобных группах идёт зомбирование людей, внушение определённой идеологии и возвышение нации (в данном случае украинцев) над другими этно-группами в пределах государства. Члены сообществ не опознаны в плане истории, не помнят подвиги дедов и не стремятся что-то узнать по этой тематике (прим. юноши понятия не имеют, в каком году началась Великая Отечественная война).

Вопрос неонацизма в современном обществе стоит очень болезненно, и не сказать о нём нельзя. Тем более учитывая историю Харьковщины, и Украины в общем. Но всё таки многие вопросы так и не нашли ответов: «Что заставляет молодых людей присоединяться к неонацистскому течению», «Какой моральный исход этого возможен», «Как «вытащить» оттуда человека?». Это то, над чем стоит задуматься современному обществу!

Вывод. Неонацизм реальность современного мира, язва на теле человечества о которой нужно говорить, её нужно знать и пытаться, если не убрать, то хотя бы свести к минимуму.

Список использованной литературы:

1. Зонтхаймер К. Як нацизм прийшов до влади. – К.: Дух і Літера, 2009. – 320 с.
2. Тоталитаризм в истории Европы XX века: Учебное пособие. – Братислава: Европейский Центр Изобразительных Искусств, 2012. – 192 с.
3. Федоров В.В. Политический словарь. – М.: Центр социального прогнозирования, 2006. – 456 с.
4. Урсул В.И. Неонацизм в глобальных процессах современности // Армия и общество. – 2007. – №3. – С. 11
5. Филатов М.Н. Нацистские мифы вчера и сегодня: Критика литературно-политических спекуляций нацизма и неонацизма. – Алма-Ата: Казахстан, 1979. – 217 с.

УДК 94(477)

Воловик Л.Ф. (Харьков, Украина)

ХАРЬКОВСКИЕ ПРАВЕДНИКИ МИРА

У статті розкривається один з аспектів Другої світової війни – рятування євреїв на окупованих територіях від переслідування нацистами на прикладі Харківських Праведників світу.

Ключові слова: Друга світова війна, Голокост, нацизм, Праведники народів світу, Харківський музей Голокосту

В публикации раскрывается один из аспектов Второй мировой войны – спасение евреев на оккупированных территориях от преследования нацистами на примере харьковских Праведников мира.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Холокост, нацизм, Праведники народов Мира, Харьковский музей Холокоста

The publication tells about one of the World War II aspects - rescue of the Jews from Nazi persecution on the occupied territories - on the example of Kharkov Righteous among the Nations.

Key words: Word War II, Holocaust, Nazism, Righteous among the Nations, Kharkov Holocaust Museum

Изучая историю Второй мировой войны во всех ее аспектах, невозможно не сказать о Холокосте - гибели многомиллионного еврейского народа. Историки в большинстве стран мира стараются определить роль еврейской трагедии в судьбе

всего человечества, выяснить, как могло совершиться такое массовое уничтожение народа, осознать, как предрассудки, которые есть в каждом человеке, могут привести к тому типу расизма, который насаждался нацистской Германией, осознать, что этот вид геноцида представляет угрозу всему человечеству.

Из трех составляющих Холокоста - гибель, сопротивление и спасение, которые тесно переплетены между собой, я буду говорить о спасении и спасителях. Из всех тем, исследований по истории Великой отечественной войны тема моего доклада самая светлая, жизнеутверждающая, подающая надежду.

«Кто спасает одну жизнь - спасает весь мир», – эти слова выгравированы на медали Праведника мира. Кто они – Праведники Мира?

В 1953 г. в Иерусалиме по решению Кнессета (парламента) молодого государства Израиль был открыт центр научных исследований и памятник жертвам Катастрофы европейского еврейства - мемориал "Яд Вашем" («память и имя»). Как сказано в законе о Яд Вашеме, он утвержден для увековечивания памяти шести миллионов представителей еврейского народа, которые погибли смертью мучеников от рук нацистов и их пособников. Особый статус был определен для представителей других народов, которые из благородных побуждений и с риском для собственной жизни спасали или способствовали спасению евреев в годы Холокоста. По давней еврейской традиции таких людей называют **"хасидей аммот ха-олам"**, что буквально означает "праведники среди народов мира". Обычно говорят короче: "праведники мира".

Критерии присвоения звания Праведник народов мира тем немногим, кто помогал евреям в самые тяжелые для них времена, были определены в 1963 году. Тогда же начала действовать общественная Комиссия, возглавляемая судьей Верховного суда Израиля, которая рассматривает каждый конкретный случай, принимает решение и несет полную ответственность за присвоение этого звания. Признанные получают медаль и Почетную грамоту, которые вручает посол государства Израиль в той стране, городе, где живут Праведники, а их имена увековечивают в Яд Вашем на Горе Памяти в Иерусалиме. Присвоение звания Праведник народов мира выражает собой стремление жертв отдать дань уважения лю-

дям, вставшим на их защиту во времена преследований и величайшей трагедии. Исходя из принципа ответственности каждого за свои поступки, мы стремимся найти тех, кто помогал преследуемым евреям, и действия которых отличались от поведения безучастных наблюдателей, прямых пособников палачей и самих убийц. Звание Праведник народов мира в соответствии с определением Закона о Яд Вашем стало широко известным во всем мире, оно является синонимом чести, человеческого героизма и означает победу добра над силами зла.

Признанные Яд Вашем Праведники народов мира – это выходцы из 44 стран; среди них - христиане всех конфессий и мусульмане, верующие и атеисты, мужчины и женщины, люди всех профессий и возрастов, образованные, профессионалы и неграмотные крестьяне, богатые и бедные. Единственное, что их объединяет, это человечность и мужество, стремление в жестоких условиях террора сохранить лучшие нравственные качества.

Исследователи выделяют три большие группы населения в годы Второй мировой войны: преступники, жертвы и сторонние наблюдатели назовем их – равнодушные. По сравнению с ними Праведники мира составляют незначительное меньшинство. Но без них описание всего "ландшафта войны, Холокоста" было бы явно неполным.

Кто же такие Праведники мира, почему они выделены, почему мы говорим о них с таким почтением, уважением, благодарностью? Есть ли праведники мира в Харькове и причастны ли они к спасению харьковских евреев в годы их преследования нацистскими оккупантами. Я постараюсь (очень коротко) сказать вам об этом.

На настоящий момент звание «Праведник мира» получили больше 24 тысяч человек. Большая часть этих людей жила в европейских странах, оккупированных нацистами. Наибольшее число Праведников в Польше – более шести тысяч и в Голландии – более 5 тысяч. Украина на 4-м месте – 2441 человек. Это данные Института Яд Вашем на 1 января 2013 года.

86 человек за спасение и помощь евреям в Харькове и Харьковской области получили медали и дипломы Праведников Мира. Еще три Праведни-

ка живут в Харькове, но спасали они в годы оккупации в других регионах Украины.

Конечно, по сравнению с числом уничтоженных в оккупированном нацистами Харькове свыше 16 тысяч евреев, эта цифра совсем невелика (где-то чуть больше половины процента). К сожалению, многим из них звание присвоено посмертно. В настоящее время только пятеро из них живы. Просто спасенные не успели отдать этим людям дань благодарности, поклониться за их подвиг. И часто это не вина или неблагодарность спасенных: долгие годы замалчивания правды о прошедшей войне сделали свое дело – спасители, да и сами спасенные, старались не рассказывать о событиях того периода. В советские годы эта тема была запретной. Но даже тогда некоторые люди пытались как-то отметить благородный поступок своих спасителей. В архиве музея Холокоста сохранилось заявление с благодарностью за спасение, написанное 9 мая 1945 г. в харьковский горисполком спасенной Дорой Есилевич. Почти два года ее соседка – татарка Алима Шатоха прятала Дору у себя в квартире за шкафом, рискуя не только собственной жизнью, но и жизнью своей 6-ти летней дочери и мужа, прикованного к постели после операции. И больше, чем немцев, по рассказам Алимы Ибрагимовны, она боялась соседей по двору. По всему Харькову в годы оккупации были развешены приказ немецкого командования, гласивший, что прятавшие евреев будут расстреляны.

Первые послевоенные годы и еще долгое время историки, исследователи интересовались фронтом, боевыми операциями, а то, как жили и выживали оставшиеся в оккупированном городе люди, никого не интересовало. Сегодня этих очевидцев становится все меньше и меньше, и мы должны успеть записать их воспоминания. Память о прошедшей войне будет неполной, если наряду с архивными документами, фронтовыми письмами мы не изучим семейные архивы, воспоминания очевидцев событий. Появилась новое направление, когда исследования историков направлены непосредственно на судьбы людей, их мысли. Только тогда картина всех событий Великой отечественной войны будет полной.

Одной из первых харьковчанок, получивших звание Праведницы мира, бы-

ла Александра Карнаухова. ... В те дни, когда немецкие войска уже вступали на улицы Харькова, Александра Карнаухова, муж которой — артист театра им. Шевченко — был на фронте, несла на коромысле ведра с водой и увидела в скверике над рекой одиноко стоявшую девушку, которая совсем не обращала внимания на шум и панику вокруг. Какое-то совершенно безнадежное выражение лица этой усталой и измученной девушки заставило Александру подойти к ней. Вначале девушка не хотела даже разговаривать, потом попросила напиться воды, а потом, вдруг почувствовав доверие к этой приятной женщине, рассказала, что идет из Днепропетровска, из Дома инвалидов, в Харькове у нее никого нет. Александра забрала ее к себе.

Александре Григорьевне был 91 год, и мы успели вручить ей медаль и Почетную грамоту. Она и в последние годы жизни жила по Гражданскому переулку, в том же маленьком частном домике с садом, где в годы оккупации прятала Дору Морскую, незнакомую девушку-инвалида, встреченную в сквере. Сестра Карнауховой все время порывалась пойти в полицию выдать Дору, и поэтому Александра, достав у знакомого полицейя удостоверение на Дарью Морскую, украинку, устроила девушку в инвалидный дом. Встретились они после освобождения Харькова и всю жизнь поддерживали друг друга.

Истории взаимоотношений после войны спасителей и спасенных очень удивительны. Часто у спасенных не оставалось никого в живых из родственников, и спасители были для них самыми близкими и родными людьми. Так случилось с Шурой Карнауховой и Дорой Морской. Александра Карнаухова ушла из жизни через год после присвоения ей звания. Дора Морская пережила ее всего на несколько месяцев. На центральной аллее 3-го Салтовского кладбища в стене колумбария, где покоится урна с ее прахом, установлена мемориальная доска «Праведнице мира Александре Григорьевне Карнауховой. 1904 – 1996 гг. Областной комитет «Дробицкий Яр».

Отношение к евреям - это своеобразная лакмусовая бумажка на добро и зло.

Из рассказов очевидцев мы знаем, что в первые дни из харьковского гетто

иногда можно было уйти, но куда? Многие зависело от местного нееврейского населения, отношение которого было неоднозначно: недоброжелательность, когда просто выдавали (часто по собственной инициативе – этому есть масса примеров и даже доносительных записок в архиве), равнодушие, безразличие к судьбам своих еврейских соседей. И мотивы такого отношения были различны: страх перед репрессиями оккупантов, антисемитизм... Но в тоже время на оккупированной фашистами территории находились люди и целые семьи, которые по собственной инициативе пытались спасти евреев. Они прятали их у себя, снабжали необходимыми документами, оказывали медицинскую помощь, помогали продуктами, одеждой, рискуя при этом не только собственной жизнью, но и жизнью своих близких, детей. Их - тех, кто спасал, было совсем немного, гораздо меньше, чем тех, кто выдавал, хотя бы потому, что это было опаснее.

Что же двигало этими людьми? Что заставляло их совершать свой подвиг? А это был подвиг. Не одномоментное, одноразовое веление сердца, а дни, месяцы, иногда и пару лет спасители жили в тревоге, напряжении, страхе и хлопотах. Кроме этого, они боялись, что в случае доноса членам их семей грозил расстрел. Это были люди большого мужества и высокой морали, люди, которые чужую боль воспринимали, как свою, которые просто не могли поступить иначе. Их доброта, совесть, высокая мораль давали силы пережить все сомнения и страхи, помочь выжить другому человеку.

Очень точно заметил Яков Сусленский, председатель общества Украина - Израиль, долгие годы собиравший материалы о спасенных евреях и их спасителях – украинцах: «Человечество выявило и достойно наградило воинов и партизан за их ратные подвиги в борьбе с фашизмом. Менее успешно оно справилось с задачей по обнаружению и наказанию военных преступников, совершивших преступление против человечности. И совсем из ряда вон плохо поставлено дело по выявлению рыцарей человечности, скромных безвестных героев, Праведников мира, подвигом которых была спасена совесть христианского мира. Мы перед ними в неоплатном долгу». Это было сказано тогда, когда мы только впервые узнали о существовании такого звания «Праведник мира» и в Украине только несколько

человек получили его. А сейчас их -2441.

Хочется отметить, что впервые в Украине в 2009 году президент Украины своим Указом наградил группу Праведников за мужество и самопожертвование, проявленные в годы Второй мировой войны по спасению еврейского населения от фашистского геноцида, орденом «За мужество» III степени. В их числе (по представлению Харьковского музея Холокоста) 28 харьковчан (2009 г.) и еще трое харьковчан были награждены в 2010 г. К сожалению, живых Праведников с каждым годом становится все меньше и меньше, и, к сожалению, их перестали награждать. На мой взгляд, украинским праведникам не оказывают должного внимания, многие из них так и не признаны участниками войны.

В государственных архивах Украины почти нет сведений о спасении, подтвержденных документально. И если можно обнаружить хоть крупинцы, это очень важно. Так, обнаружен в ГАХО армейский акт от 18 августа 1943 г. по Харьковской области, село Семеновка Дергачевского района:

«Мы, нижеподписавшиеся, представители воинской части, капитан Суворькин, капитан Рыскин, жители села Сороченков, Завгородний, Сергенкова, Завгора составили настоящий акт о зверствах гитлеровцев в селе Семеновка. При оккупации села летом 1941 г. – они устроили повальные грабежи. Все еврейское население села – 24 человека – женщин, детей собрали в одно место – и расстреляли из автоматов. Дома разграбили и сожгли. Убили и 5 односельчан, прятавших евреев...».

Имена этих пятерых односельчан не установлены до сих пор.

(Такие документы составлялись сразу же после боя, иногда в произвольной форме. Часть их была составлена в ходе контрнаступления Красной Армии в конце 1941-1942 гг. Таким образом, армейские Акты об этих преступлениях нацистов стали первым по времени и зачастую, единственным или наиболее полным источником).

Из числа харьковских Праведников известна Александра Белова, которая участвовала в спасении семьи Аринберг - матери и двух дочерей. Александру Белову немцы расстреляли за спасение еврейских детей. К счастью, ее 10-летнюю

дочь не тронули. Семья Аринберг выжила, в спасении этой семьи в разное время принимали участие харьковчане Александра Гладченко, Зинаида Логвиненко, Галина Зозулевич. Всем им присвоено звание «Праведник мира».

Помощь страждущим в Украине оказывалась, главным образом по личной инициативе отдельными людьми. Ни одна подпольная организация – ни коммунистическая, ни националистическая – не призывала население помогать евреям, и сама не спешила это делать. Партизаны к евреям относились тоже не лучшим образом. Евреев, даже боеспособных, не всегда принимали в отряд. О женщинах, стариках, детях и речи не могло быть.

На этом фоне еще ярче, рельефнее видны те, кто спасал евреев. Это было намного сложнее, чем героизм в бою против видимого врага с оружием в руках. Из рассказов живых свидетелей, собранных Харьковским музеем Холокоста, обращаешь внимание на одну особенность – часто у тех, кто спасал, в семье близкие или дальние родственники были незаслуженно репрессированы советской властью, но это не озлобило этих людей. Наоборот – сами несправедливо пострадавшие, они сохранили в себе чувство сопереживания чужому горю.

У украинки Надежды Луценко в 1939 году за религиозные убеждения был репрессирован муж. Она прятала у себя Аркадия Герцберга, несмотря на то, что ее братья хотели сдать его немцам.

В семье татарки Алимь Шатохи, о которой я уже упоминала, был до войны репрессирован отец, который умер в ссылке.

Армянские семьи Мкртчян и Шахбазян, предки которых пережили турецкий геноцид, спасли в Харькове польского еврея Иосифа Тарашинского, всю семью которого расстреляли в Дробицком Яру.

Часто бежавшим евреям помогали люди, знавшие их многие годы, – няньки (спасение Зинаидой Логвиненко Ирочки Шиманской), просто соседи, товарищи по работе (семья Антонец в Тарановке спасла учительницу Радугу Цукерман, работавшую в одной школе с Екатериной Антонец). Нередко помощь оказывали священнослужители разных конфессий, просто верующие. Они открывали дверь замерзшим, голодным, преследуемым людям. Снабжали их поддельными докумен-

тами, иногда даже отдавая собственные.

Никогда не должны быть забыты эти уроки добра, которые оставлены нам героями, праведниками и другими людьми, жившими в страшное время. Знать историю спасения евреев в годы Второй мировой войны так же важно, как знать историю их уничтожения.

Поиск Праведников и рассказ о них есть не только знак благодарности и признания человеческого благородства. С каждым новым именем Праведника растет *надежда* – вопреки любым мрачным прогнозам. Праведники мира дают возможность всем людям на земле сохранить Веру и Надежду. Чтобы иметь будущее, надо помнить уроки прошлого.

Праведники, живущие рядом с нами в нашем городе, это – наша гордость, и мне хочется закончить из Книги притч Соломона: «Благословением праведных возвышается город...»

Использованная литература:

1. Стефан Брунфельд, Пол А. Левин Передайте об этом детям вашим... История Холокоста в Европе 1933-1945. – М: «Текст», 2000.
2. Яків Сусленський Справжні герої – К., 1993.
3. Веб сайт Yad Vashem. 2013
4. Воловик Л.Ф. Праведники мира – харьковчане: Культурна спадщина Слобожанщини: Зб. наук.- поп.статей – Х: Курсор, 2003.
5. Государственный архив Харьковской области. Ф., Р - 4743, оп. 1
6. Лариса Воловик «Мне так везло на хороших людей» / Дайджест Е №11(15), 2000
7. Лариса Воловик «Предательство и благородство» / Дайджест Е №10(27), 2001
8. Архив Харьковского музея Холокоста
9. Л. Воловик Спасение как одна из составляющих Холокоста: Пам'яті трагедії Дробицького яру/Матеріали наукової конференції - Х., 1999
10. Л. Воловик «Память праведников пребудет благословенной» / Дайджест Е №9(26), 2001
11. Видеоматериалы Фонда Ст. Спилберга «Пережившие Шоа»
12. Личный архив автора

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Арзуманова Інеса – учениця 9-Б класу, харківська гімназія № 163 (Харків, Україна)

Арзуманова Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та політології Харківського національного університету будівництва та архітектури (Харків, Україна)

Астахова Катерина Вікторівна – доктор історичних наук, професор, ректор Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» (Харків, Україна).

Афанасенко Володимир Іванович – науковий працівник лабораторії історії ті етнографії Інституту соціально-економічних і гуманітарних досліджень Південного наукового центра РАН (Ростов-на-Дону, Росія)

Бадєєва Людмила Іванівна – доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного університету радіоелектроніки (Харків, Україна)

Белецька Катерина Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент Тверського державного університету (Твер, Росія)

Васильєва Ольга Арнольдівна – кандидат політичних наук, заступник директора по НДР Сучасної Гуманітарної Академії Волгоградська філія (Волгоград, Росія)

Величко Тетяна Юріївна – старший науковий редактор обласної пошуково-видавничої наукової редакції Книги Пам'яті України, член Національної спілки журналістів України (Харків, Україна)

Воловік Лариса Фалєєвна – президент громадської організації "Харківський музей Голокосту", заслужений працівник культури України (Харків, Україна)

Гончарова Ольга Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (Харків, Україна)

Дейнеко Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Харківський історичний музей (Харків, Україна)

Дудка Ганна Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та зарубіжного регіоназнавства Федеральної державної автономної освітньої установи вищої професійної освіти «Белгородський державний національний дослідницький університет» (Белгород, Росія)

Дудка Юлія Костянтинівна – заступник директора Науково-учбового центра іноземних мов НДУ «БелГУ» Федеральної державної автономної освітньої установи вищої професійної освіти «Белгородський державний національний дослідницький університет» (Белгород, Росія), магістр філології

Дутчак Світлана Ярославівна – студентка Чортківського педагогічного училища імені Олександра Барвінського (Чортків, Тернопільська обл., Україна)

Дьякова Олена Василівна – доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (Харків, Україна)

Заборовський Віталій Віталійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Факультету права та масових комуніка-

цій Харківського національного університету внутрішніх справ (Харків, Україна)

Іофе Валерій Григорович – доцент кафедри джерелознавства та архівознавства Національного університета Узбекистана імені Мірзо Улугбека (Ташкент, Узбекистан)

Ісаєв Олександр Якович – заслужений працівник освіти України, історик, учитель історії Богуславської ЗОШ І-ІІІ ступенів Борівського району Харківської області (Україна)

Казус Валентина Олександрівна – завідувачка другим науково-експозиційним відділом Харківського історичного музею (Харків, Україна)

Кринко Євген Федорович – заступник директора Інституту соціально-економічних і гуманітарних досліджень Південного наукового центру Російської академії наук, доктор історичних наук, професор (Ростов-на-Дону, Росія)

Кухтін Віра Вавилівна – студентка ІV курсу історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (Харків, Україна)

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, член правління Національної спілки краєзнавців України (Київ, Україна)

Марущак Євген Миколайович – студент ІІІ курсу історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (Харків, Україна)

Матішов Геннадій Григорьевич – академік, професор, доктор географічних наук, Голова Президіуму Південного наукового центру Російської академії наук (Ростов-на-Дону, Росія)

Москальов Борис Григорович – кандидат історичних наук, професор кафедри ЮНЕСКО „Філософія людського спілкування”, філософії і історії України Харківського національного технічного університету сільського господарства ім.П.Василенка (Харків, Україна)

Москальова Надія Петрівна – кандидат історичних наук, професор кафедри ЮНЕСКО „Філософія людського спілкування”, філософії і історії України Харківського національного технічного університету сільського господарства ім.П.Василенка (Харків, Україна)

Новіков Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент Челябінського державного педагогічного університету (Челябінськ, Росія)

Овакімян Ольга Сергіївна – кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач лабораторією проблем вищої школи Харківського гуманітарного інституту “Народна українська академія” (Харків, Україна)

Павлова Тетяна Георгіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму та соціальних наук Харківського торговельно-економічного інституту КНТЕУ (Харків, Україна)

Пархоменко Наталія Євгеніївна – аспірантка кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (Харків, Україна)

Пастушенко Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науко-

вий працівник Інституту історії України НАНУ (Київ, Україна)

Перцева Жаннета Миколаївна – директор музею історії Харківського національного медичного університету, заслужений працівник університета (Харків, Україна)

Пилипенко Олена Андріївна – студентка II курсу історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (Харків, Україна)

Потильчак Олександр Валентинович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна)

Рейхман Григорій – історик, журналіст, перекладач; член Асоціації військових істориків "Арсенал"; науковий працівник музею єврейської військової традиції "Енергія мужності" (Хадера, Ізраїль)

Салата Оксана Олексіївна – доктор історичних наук, доцент, зав. відділом всесвітньої історії Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії (Київ, Україна)

Скоробогатов Анатолій Васильович – доктор історичних наук (Харків, Україна)

Солошенко Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та політології Харківського національного університету будівництва та архітектури (Харків, Україна)

Сударкіна Олена Олександрівна – кандидат історичних наук, вчитель історії та правознавства Харківської загальноосвітньої школи №54 (Харків, Україна)

Терушкін Леонід Абрамович – завідувач Архівним відділом Російського Науково-просвітницького Центру «Холокост» (Москва, Росія)

Тітова Олена Олександрівна – заступник директора з навчально-виховної роботи, учитель історії Харківського ліцею № 141 (Харків, Україна)

Чайковський Анатолій Степанович – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, директор Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії (Київ, Україна).

Чибісова Наталія Григорівна – кандидат філософських наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи і виховання Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» (Харків, Україна)

Шайкан Валентина Олексіївна – доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою історії України Криворізького державного педагогічного університету ДВНЗ «Криворізький національний університет» (Кривий Ріг, Україна)

Шевченко Руслан Олександрович – доктор історичних наук, Асоціація «Меморіал» (Кишинів, Молдова)

Шепель Валерій Миколайович – кандидат педагогічних наук, начальник відділу нормативності і якості освіти Департаменту освіти Харківської міської ради (Харків, Україна)

Юрченко Микола Семенович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Харківської гуманітарно-педагогічної академії (Харків, Україна)

Організаційний комітет міжнародної наукової конференції
„АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ”,
присвяченої 70-річчю визволення Харківської області від німецьких загарбників”:

Прокопенко І. Ф. – голова організаційного комітету, доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України, ректор Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Андрущенко О. А. – заступник голови організаційного комітету, доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Губа А. В. – заступник голови організаційного комітету, доктор педагогічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Білоцерківський В. Я. – член організаційного комітету доктор історичних наук, професор. Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Бережна С. В. – член організаційного комітету, доктор філософських наук, професор, декан історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Дьякова О.В. – член організаційного комітету, кандидат історичних наук, доцент Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Мартінова І.С. – член організаційного комітету, кандидат історичних наук, доцент Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Пікалова Т. І. – член організаційного комітету, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України ХНПУ імені Г. С. Сковороди.

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ**

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди
20 – 21 вересня 2013 року

Підп. до друку 09. 09. 2013. Формат 60х84/8. Папір офсет. Гарнітура Таймс. Друк. ризограф.
Ум. друк. арк. 15,2. Обл.-вид. арк. 14,18. Тираж 300 прим. Зам. № 132. Ціна договір.

ПФ „Колегіум”, тел. (057) 703-53-74.
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої діяльності до Державного реєстру видавців.
Сер. ДК №1722 від 23.03.2004.